

**ISLAHAT'TAN I. MEŞRÛTİYET'E ERZURUM
(1856–1876)**

Murathan KEHA

Doktora Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Prof. Dr. Besim ÖZCAN

2012

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Murathan KEHA

**ISLAHAT'TAN I. MEŞRÛTİYET'E ERZURUM
(1856–1876)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Besim ÖZCAN**

ERZURUM - 2012

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

26/09/2012

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlanmış olduğum "İslahat'tan I. Meşrutiyet'e Erzurum (1856-1877)" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

26.09.2012

Murathan KEHA

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Besim ÖZCAN danışmanlığında, Murathan KEHA tarafından hazırlanan bu çalışma 26/09/2012 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Besim ÖZCAN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. S. Selçuk GÜNAY

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Bayram NAZIR

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Hasan ŞAHİN

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

26 /09/ 2012

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

F-84/00/22.02.2012

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VII
ABBSTRACT	VIII
KISALTMALAR	IX
ÖNSÖZ.....	XI
GİRİŞ	1
A- ERZURUM’UN ADI ve TARİHÇESİ	1
I- Erzurum'un Coğrafi Konumu	1
II. Erzurum’un Adı.....	2
III. Erzurum’un Tarihçesi	3
a. Osmanlı Fethine Kadar Erzurum	3
b. Erzurum’un Osmanlılar Tarafından Fethi	6
c. Osmanlı Rus Savaşları ve Erzurum’un Durumu	6
IV. Erzurum Şehri	13
a. Erzurum’un Konumu	13
b. Şehrin Fizikî Durumu ve Şehri Belirleyen Unsurlar	14
1. Erzurum Kalesi	14
2. Hükümet Konağı.....	17
3. Dini Yapılar	18
4. Çeşmeler.....	19
5. Hamamlar.....	20
6. Hanlar	21

BİRİNCİ BÖLÜM

ERZURUM’UN İDARİ YAPISI

1.1. İDARİ DURUM.....	22
1.1.1. XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı İdari Yapısı	22
1.1.2. XIX. Yüzyıla Kadar Erzurum’un İdari Yapısı	23
1.1.3. Tanzimat Fermanı ve Erzurum’da Tatbiki.....	26
1.1.4. XIX. Yüzyılda Osmanlı İdari Yapısında Yapılan Değişiklikler	28
1.1.4.1. 1858 Arazi Kanunnamesi	32

1.1.4.2 Yöneticiler İle İlgili Talimat.....	34
1.1.5. 1864 Teşkil-i Vilâyet Nizamnamesi.....	38
1.1.5.1. Vilâyet Yönetimi ve Vilâyet İdare Meclisi.....	41
1.1.5.2. Meclis-i Umumi-i Vilâyet	42
1.1.5.3. Liva Yönetimi ve Liva İdare Meclisi.....	43
1.1.5.4. Kaza Yönetimi ve Kaza İdare Meclisi.....	44
1.1.5.5. Köy Yönetimi.....	44
1.1.6. Erzurum Vilâyeti'nin Kurulması	45
1.1.7. Erzurum'a Yapılan Tahsisat.....	51
1.1.8. 1867 Vilâyet Nizamnamesi ve Erzurum'da Uygulanışı	56
1.1.9. 1871 Vilâyet Nizamnamesi	58
1.1.9.1. Vilâyet Umumi Meclisleri.....	62
1.1.9.2. Vilâyet İdare Meclisleri	63
1.1.9.3. Erzurum Vilâyet İdare Meclisi	64
1.1.9.4. Liva İdare Meclisleri.....	64
1.1.9.5. Erzurum Liva İdare Meclisleri.....	65
1.1.9.6. Kaza İdare Meclisleri	66
1.1.9.7. Erzurum Kaza İdare Meclisleri.....	66
1.1.9.8. Nahiye Meclisleri.....	69
1.1.9.9. Köy İhtiyar Meclisleri.....	70
1.1.9.10. Osmanlı Devleti'nde Belediyeciliğin Başlaması ve Yasal Düzenlemeler	71
1.1.9.11. 1871 Nizamnamesi ve Belediye Meclisleri	72
1.1.9.12. Erzurum Belediyesi'nin Kuruluşu ve Erzurum Belediye Meclisleri.....	73
1.2 YÖNETİM BİRİMLERİ.....	76
1.2.1. İdareciler	76
1.2.1.1. Erzurum Valileri.....	76
1.2.1.1.1 Salih Vecihi Paşa	76
1.2.1.1.2 Arif Paşa.....	79
1.2.1.1.3 Osman Paşazade İbrahim Edhem Paşa	80
1.2.1.1.4 Hayreddin Paşa	81

1.2.1.1.5 Arnavut Vezir İsmail Paşa	82
1.2.1.1.6 Mehmed Emin Muhlis Paşa	85
1.2.1.1.7 Mehmed Reşid Paşa	85
1.2.1.1.8 Fosfor Mustafa Paşa	88
1.2.1.1.9 Hasan Samih Paşa	89
1.2.1.1.10 Ahmed Muhtar Paşa	90
1.2.1.2 Vali Yardımcısı.....	91
1.2.1.3 Defterdar.....	91
1.2.1.4 Mektupcu	92
1.2.1.5 Alaybeyi	92
1.2.1.6 Diğer Görevliler	92
1.2.1.7 Liva Mutasarrıfları.....	93
1.2.1.8 Kaza Kaymakamları.....	94
1.2.1.9 Nahiye Müdürleri.....	95
1.2.2 Şehrin İdaresi İle İlgili Kurum ve Kuruluşlar	96
1.2.2.1 Maarif Komisyonu	96
1.2.2.2 Nafia Komisyonu.....	96
1.2.2.3 İstihkâmât ve Tarîk Komisyonu	96
1.2.3 Mahkemeler ile İlgili Düzenlemeler	97
1.2.3.1 Erzurum Vilâyeti’nde Bulunan Mahkemeler	99
1.2.3.2 Erzurum Merkez Liva’da Bulunan Mahkemeler	100
1.3. ERZURUM VİLÂYETİ’NİN GÜVENLİĞİ	102
1.3.1. Erzurum’da IV. Ordu’nun Kurulması	102
1.3.2 Erzurum Valiliği ile IV. Ordu Müşirliği’nin Birleştirilmesi	104
1.3.3 Erzurum Tabyaları	107
1.3.3.1 Mecidiye Tabyası	111
1.3.3.2 Aziziye İstihkâmları.....	112
1.3.3.3 Büyük Kiremitlik Tabyası.....	113
1.3.3.4 Küçük Kiremitlik Tabyası	114
1.3.3.5 Ahali Tabyası.....	114
1.3.3.6 Diğer Tabyalar	115
1.3.4 Tabyalara Yapılan Eleştiriler	116

İKİNCİ BÖLÜM

NÜFUS ve YERLEŞME

2.1. NÜFUS	118
2.1.1. XIX. Yüzyılda Yapılan Nüfus Sayımı Çalışmaları	118
2.1.2. Erzurum'un Nüfusu.....	120
2.1.2.1. 1860 Tarihli Maliye Ceride Defterine Göre Erzurum'un Nüfusu	122
2.1.2.2. Salnamelere Göre Erzurum'un Nüfusu.....	124
2.2. YERLEŞME	133
2.2.1. Mahalleler	133
2.2.1.1. Müslümanların Yaşadığı Mahalleler	133
2.2.1.2. Gayrimüslimlerin Yaşadığı Mahalleler	134
2.2.1.3. Müslüman ve Gayrimüslimlerin Beraber Yaşadığı Mahalleler ..	135
2.2.2. Merkeze Bağlı Köyler	138
2.2.2.1. Müslümanların Bulunduğu Köyler	138
2.2.2.2. Müslümanlar ile Gayrimüslimlerin Bir Arada Bulunduğu Köyler.....	139
2.2.3. Depremler ve Şehir Yerleşimine Etkileri.....	141
2.2.3.1. 1843 ve 1852 Yılı Depremleri	141
2.2.3.2. 1857 Depremi.....	142
2.2.3.3. 1859 Depremi ve Erzurum'un Durumu.....	142
2.2.3.4. Erzurum'da Yaşanan Yangın Felaketi	149
2.2.3.5. 1866 ve 1868 Depremleri	150
2.2.4. Göç ve Göçmen Meseleleri	150
2.2.4.1. İlk Göçmen Komisyonu	152
2.2.4.2. Çeçen Muhacirler ve Erzurum'da Alınan Tedbirler	155

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ YAPI, ULAŞIM ve HABERLEŞME

3.1. OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADİ DURUMU	160
3.1.1. Erzurum Vilâyeti'nin Gelir Kaynakları ve Mali Durumu	162
3.2. ULAŞIM VE YOL YAPIM FAALİYETLERİ	165

3.2.1. Trabzon-Erzurum Yolu.....	165
3.2.1.1. Kırım Savaşı'ndan Fosfor Mustafa Paşa'nın Valiliğine Kadar Yapılan Çalışmalar	168
3.2.1.2. Fosfor Mustafa Paşa'nın Çalışmaları	169
3.3 HABERLEŞME	172
3.4 TARIM VE HAYVANCILIK	175
3.5. SANAYİ VE TİCARET	177
3.6 MADENLER	181
3.7. ORMANLAR.....	183
3.8. SULAR	185
3.8.1. Akarsu ve Nehirler	185
3.8.2. Kaphıcalar	188

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM ve SOSYAL HAYAT

4.1. EĞİTİM VE ÖĞRETİM HAYATI.....	190
4.1.1. Eğitim ve Öğretim Hayatında Meydana Gelen Değişiklikler	190
4.1.2. Erzurum Vilâyeti'nde Eğitim ve Öğretim	193
4.1.2.1. Sıbyan Mektepleri.....	193
4.1.2.2. Rüşdiye Mektepleri.....	195
4.1.2.3. İdadi Mektepleri.....	196
4.1.2.4. Gayrimüslim Mektepleri	198
4.1.2.5. Diğer Okullar	201
4.2. ANADOLU'DAKİ İLK TÜRKÇE GAZETE ENVÂR-I ŞARKIYE	202
4.3. ERZURUM VAKIFLARI	206
4.4. ERZURUM EVLERİ.....	209
BEŞİNCİ BÖLÜM	215
MİSYONERLİK FAALİYETLERİ.....	215
5.1. MİSYONERLİK NEDİR?	215
5.2. MİSYONERLERİN OSMANLI TOPRAKLARINA GELİŞ GAYELERİ	218
5.3. MİSYONERLERİN KULLANDIĞI ARAÇLAR.....	226

5.4. ERZURUM'DAKİ MİSYONERLİK FAALİYETLERİ VE	
MİSYONER OKULLARI	228
SONUÇ.....	233
BİBLİYOGRAFYA	236
EKLER.....	247
Ek-1: Vilayet Teşkili Sırasında Erzurum'a Yapılan Tahsisat	247
Ek -2: Erzurum Vilayetinin Tahsisatında İcra Kılınan Tadilata Dair	
Cetveldir	262
Ek-3: Erzurum Haritası	265
Ek-4: Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Erzurum'a Gönderilen Yazı	266
Ek-5: Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Erzurum'dan Dersaadet'e	
Gönderilen Cevap	267
Ek-6: 1859 Depreminden Sonra Erzurum'da Tamir Edilen Evlerin Listesi.....	268
Ek-7: Envar-ı Şarkiye	269
Ek-8: Hükümet Konağı	272
Ek-9: Mekteb-i İdadi	272
Ek-10: Mekteb-i Rüştîye.....	273
Ek-11: Dört Güllü Çeşme	273
Ek-12: Çifte Minareli Medrese-Lynch,1898	274
Ek-13: Üç Kümbetler	275
Ek-14: Erzurum Evi.....	276
Ek-15: Erzurum'dan Bir Görünüm	277
ÖZGEÇMİŞ.....	278

ÖZET

DOKTORA TEZİ

ISLAHAT'TAN İ. MEŞRUTİYET'E ERZURUM (1856–1877)

Murathan KEHA

2012, Sayfa:292

Danışman: Prof. Dr. Besim ÖZCAN

Jüri: Prof. Dr. Besim ÖZCAN (Danışman)

Prof. Dr. Selçuk GÜNAY

Doç. Dr. Bayram NAZIR

Yrd. Doç. Dr. Hasan ŞAHİN

Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ

Osmanlı Devleti'nin en sıkıntılı dönemlerinden biri olan 1856–1877 yılları arasında Erzurum'un incelenmeye çalışıldığı bu tezde, Erzurum'un eski çağlarından başlayarak, Islahat Fermanı'nın temelini oluşturan reformlar çağına kadar olan kısımla giriş yapılmış ve Erzurum Şehri'nin adı ve tarihçesi ele alınmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde Erzurum'un idari yapısı incelenmiş olup, yapılan değişiklikler ve düzenlemeler ile bunların Erzurum'a olan etkileri üzerinde durulmuştur. Daha sonra yönetim birimleri ve yöneticiler ile Erzurum Vilayeti'nin güvenliği konularına değinilmiştir.

İkinci bölümde nüfus ve yerleşme konusu ile bu hususlara etki eden faktörler incelenmiştir.

Üçüncü bölümde şehrin iktisadi yapısı, ulaşım ve haberleşme faaliyetlerinin yanı sıra, tarım ve hayvancılık, sanayi ve ticaretiyle doğal zenginlikleri anlatılmıştır.

Dördüncü bölüm eğitim ve sosyal hayata ayrılmış ve burada Erzurum'daki eğitim öğretim faaliyetlerinin yanında, Anadolu'daki ilk Türkçe gazete olan Envâr-ı Şarkıye ile sosyal hayatı düzenleyen ve etkileyen unsurlara yer verilmiştir.

Çalışmanın son bölümünde ise misyonerlik faaliyetleri, misyonerlerin amaçları, kullandıkları araçlar ve Erzurum'daki misyonerlik çalışmaları ve misyoner okulları hakkında bilgiler verilmiştir.

Kelimeler: Erzurum, Vilayet, IV. Ordu, Nüfus, Deprem, Envâr-ı Şarkıye, Mektep, Misyoner

ABBSTRACT

Ph. D. THESIS

Murathan KEHA

**ERZURUM-FROM THE EDICT OF REFORM TO
CONSTITUTIONAL MONARCHY (1856–1877)**

2012, Page:292

Advisor: Prof. Dr. Besim ÖZCAN

Jury: Prof. Dr. Besim ÖZCAN (Advisor)

Prof. Dr. Selçuk GÜNAY

Assoc. Prof. Dr. Bayram NAZIR

Asist. Prof. Dr. Hasan ŞAHİN

Asist. Prof. Dr. İskender YILMAZ

This thesis, in which Erzurum is studied between the years 1856-1877, one of the most troublesome times of Ottoman Empire, presents the period from the old times of Erzurum till reforms forming the basis for the Edict of Reform, and also the name and history of Erzurum.

In the first chapter of the study, administrative structure of Erzurum is studied, and the changes and arrangements and also their effects on Erzurum are focused on. Administration units, administrators and security issues of Erzurum are presented.

In the second chapter, population and settlement issues and the factors affecting them are presented.

In the third chapter, in addition to economic structure, transportation and communication activities, agriculture and stockbreeding and natural beauties of the city are presented.

The next chapter including the education and social life presents the education system in Erzurum, “Envâr-ı Şarkıye”, the first Turkish newspaper in Anatolia, and also the elements forming and affecting the social life.

In the last part of the study, missionary activities, the goals of the missionaries, the ways they use, and missionary activities and schools in Erzurum are presented.

Keywords: Erzurum, Province, IV. Army, Population, Earthquake, Envâr-ı Şarkıye, School, Missioner

KISALTMALAR

A.MKT.MHM.	: Bâb-1 Âsâfi Mektûbi Kalemi
BEO	: Bâb-1 Âli Evrak Odası
bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH.	: Dâhiliye
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
EV.	: Evkaf
Haz.	: Hazırlayan
İA.	: İslam Ansiklopedisi
İ.DH.	: İrade Dâhiliye
İ.HR.	: İrade Hariciye
İ.MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.MVL.	: İrade Meclis-i Vâlâ
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
No.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SE	: Salname-i Vilayet-i Erzurum
TOEM.	: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TD.	: Tapu Tahrir Defteri
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Ve saire
M.	: Muharrem
S.	: Safer
Ra.	: Rebûlevvel
R.	: Rebûlahir

Ca.	:Cemaziyelevvel
C.	: Cemaziyelahir
B.	: Receb
Ş.	: Şaban
N.	: Ramazan
L.	: Şevval
Za.	: Zilkade
Z.	: Zilhicce

ÖNSÖZ

Tarihi çok eski çağlara kadar uzanan Erzurum, bulunduğu mevki itibarıyla pek çok devlete ev sahipliği yapmış, Türk hâkimiyetine geçtikten sonra da bölgede sürekli aktif bir rol oynamıştır. İran ve Rusya'ya karşı yürütülen mücadelelerde Anadolu savunma hattının merkezi olan bu şehrin önemi her geçen gün artmıştır. Zira Osmanlı Devleti zayıflamaya başladığı andan itibaren, sahip olduğu zenginlikleri paylaşmak isteyen güçler harekete geçerek, pek çok planı sahnelemeye koyulmuşlardır. Elbette bu emperyalist güçlerden biri de Rusya'dır. Osmanlı Devleti için "Hasta Adam" tabirini kullanıp, Bizans'ı yeniden ihya etme hayalleri kuran bu devlet, özellikle 1828–1829 Savaşı'ndan sonra Erzurum için daha farklı bir önem arz eder. Türk hâkimiyetine geçtikten sonra ilk defa bu savaşta yabancı bir işgal gören Erzurum, bundan sonra da bu devlet yüzünden dolaylı veya doğrudan ciddi problemler yaşayacaktır.

Tarih açısından çok kısa sayılabilecek -yaklaşık elli yıllık- bir dönem içinde 1828–1829, 1856 ve nihayet 1877–1877 yıllarında üç büyük Rus Savaşı ile sarsılan Erzurum, uzun müddet bunun etkisinden kurtulamamıştır. Yaşadığı savaşlardan sonra bir de bölgeye akın eden muhacir dalgalarını karşılamış, kendi yaralarını saramadan yeni yeni gailelerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu mücadeleler esnasında ne kadar zayıf olursa olsun, Osmanlı'nın hâlâ insanlığın son sığınma noktası olması anlamında da bu dönem bilhassa önem arzemektedir.

Kırım Savaşı'nda Kars'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine önemi bir kat daha artan Erzurum'da, Rus istilâsına karşı alınan tedbirler ve tüm bunlar yapılırken Erzurum halkının göstermiş olduğu büyük özveri de ayrıca kayda değerdir.

Bu çalışmayı yaparken maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Besim ÖZCAN'a, değerli hocalarım Prof. Dr. Enver KONUKÇU, Prof. Dr. Selçuk GÜNAY, Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI, Doç. Dr. Bayram NAZIR, Yrd. Doç. Dr. Hasan ŞAHİN, Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ ile Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nün değerli hocalarına ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin tüm çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

A- ERZURUM'UN ADI ve TARİHÇESİ

I- Erzurum'un Coğrafi Konumu

Anadolu'nun kuzey doğusunda, Karasu'nun yukarı havzasında bulunan Erzurum, aynı isimle anılan ovanın güney doğu kenarında ve Palandöken Dağları'nın Eğerli Dağ (Şigveler) eteğine yakın bir mevkide meyilli bir satıh üzerinde kurulmuştur. Deniz seviyesinden yüksekliği 1850–2000 metre arasında değişmektedir.¹

Erzurum, Asya'dan Anadolu'ya gelen birinci derecede ehemmiyetli yolların kavşağında bulunması ve savunma açısından elverişli bir mevkide olması sayesinde, Anadolu tarihinin çok eski dönemlerinden beri hem askerî hem de ticarî bakımdan önemli bir mevki olarak dikkati çekmiştir. Kafkasya ve İran'dan gelen yolların Anadolu'ya tek giriş kapısı olan Erzurum, doğudan Anadolu'ya girmek isteyenlerin geçmek zorunda oldukları ve bunlara karşı bir kale olması dolayısıyla Anadolu savunmasının kaderinin tayin edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Tarihte büyük imparatorlukların rekabetlerine sahne olan Erzurum, Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu zamanlarda doğuya yapılacak seferlerde bir üs, güçten düşüp, zayıfladığı zamanlarda da doğudan gelen saldırılara karşı bir kale vazifesi görmüştür.

Erzurum, Tiflis-Kars ve Tebriz-Bayeşid yollarının kesişerek Erzincan ve Sivas'a ulaştığı kavşaktır. Bu yol aynı zamanda kuzey-doğu Anadolu'nun Kop ve Zigana üzerinden Karadeniz ile doğu Anadolu'nun da Sivas üzerinden Irak, Suriye ve Basra körfezi ile irtibatını sağlamaktadır.

Erzurum ovasının kuzeyinde Dumlu dağları ve Gâvur Dağı bulunur. Fırat Nehri'nin önemli kollarından biri olan Karasu, kaynağını bu dağlardan alır. Dağların yüksekliği 3200 m.'ye ulaşır. Ovanın güneyinde ise Eğerli Dağı'nın dayandığı Palandöken Dağları yer alır. Palandöken Dağları'nın güney eteklerinden akan dereler de yine Karasu'ya ulaşarak Fırat'ın kaynağını oluşturlar.

Erzurum'un doğusunda Palandöken Dağları ile Kargapazarı arasında bir eşik teşkil eden Deveboynu Geçidi bulunur. Pasinler (Hasankale) Ovası savunma açısından müsait olmadığı için Erzurum şehri, Pasinler Ovası'nda değil Deveboynu Geçidi'nin

¹ Besim Darkot, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1977, IV, s.340, İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s.9; Cevdet Küçük, "Erzurum", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1995, XI, s.321, "Erzurum ovasının rakımı 1800 m., İstasyon 1837 m., Erzurum Kalesi 1950 m., Yenişehir semti 2000 m.dir."

batısında ve Erzurum Ovasının güneydoğusunda kurulmuştur.² Tarih boyunca Erzurum'un doğu ile irtibatı bu geçitten sağlandığı gibi, müsait bir konumda olması dolayısıyla, sürekli olarak askeri olayların ve savunma tedbirlerinin ortaya konulduğu bir mevki olmuş, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile mücadele ettiği dönemlerde istihkâmlar ve tabyalarla donatılmıştır.

Erzurum'un batısında, Erzincan ovasına ulaşan Karasu ırmağının dar vadisi ve bu vadi boyunca Aşkale ve Tercan kasabaları bulunur. Vadinin en dar yeri Sansa boğazıdır.

Erzurum'da karasal iklim özellikleri egemendir. Kışlar uzun ve sert, yazlar kısa ve sıcak geçer. Şehrin kuzey kesimlerinde, yüksekliği yaklaşık 1000 ila 1500 metrelere inen vadi içleriyle çukur sahâlarda iklim, büyük ölçüde sertliğini yitirir. Erzurum il merkezindeki meteoroloji istasyonunda 1929'dan bu yana gözlem yapılmaktadır. Yaklaşık 70 yılı bulan gözlem sonuçlarına göre, ilde en soğuk ay ortalaması, -8,6 °C, en sıcak ay ortalaması 19,6 °C, en düşük sıcaklık -35 °C ve en yüksek sıcaklık ise, 35 °C olarak ölçülmüştür. Yıllık yağış tutarı 453 mm. kadardır. En az yağış kış mevsiminde düşer. Bu devrenin yağışları kar biçiminde olup, kar yağışlı gün sayısı 50 ve kar örtüsünün yerde kalış süresi ise 114 gün kadardır. En yağışlı devre ilkbahar ve yaz mevsimleridir.³

Erzurum ovası, Palandöken ve Dumludağlarındaki su kaynakları ile beslenir. Kısa süren yaz ve şiddetli geçen kış mevsimi sebebiyle tarım için fazla elverişli olmamasına rağmen, verimli bir ovası vardır. Eski çağlardan beri insanların yerleşme ve barınma sahasını teşkil eden bu ovanın sakinleri geçimlerini, tarım ürünlerinin yanı sıra genellikle hayvancılıktan elde ettikleri ürünlerle sağlarlar. Bol akarsularla beslenen ovada tahıl, sebze ve meyve tarımı yapılır.

II. Erzurum'un Adı

Erzurum isminin menşei hakkında çeşitli rivayetler vardır. Ancak bunlardan en yaygın olanı, bu ismin Karaz'dan geldiği hakkındaki rivayettir. M.Ö. 1500 yıllarında kurulduğu sanılan Karaz Şehri'nin ilk adı Azzi'dir. Daha sonra Ermeniler bu Azzi şehrine Karin, Garin, Karna, Karnoi Kalak adını vermişlerdir. Daha sonra gelen Urartular ise şehre Arzen veya Erzen demişlerdir.

² Darkot, "Erzurum", s.341.

³ http://www.erkurum.gov.tr/_Erzurum/Web/Gozlem.aspx?sayfaNo=10.

Erzurum şehri muhtemelen 415–422 yıllarında bu eski Azze yani Erzen’in yakınında bugünkü yerinde kurulmuştur.⁴ Şehrin bilinen ilk adı Teodosiopolis’tir.⁵ Şehir, imparator II. Theodosios zamanında ve onun emriyle şark kumandanı Anatolios tarafından inşa edilmiştir.⁶ Burada yaşayan Ermeniler de buraya Karin adını vermişler, Bizanslılar da bunu Yunancalaştırılarak Karintis, Karanitis şeklinde ifade etmişlerdir.⁷

İslam kaynaklarında şehrin adı sürekli olarak Kalikala şeklinde geçer.⁸ Rivayete göre şehir, bu bölgeye hâkim olan hükümdarın ölümünden sonra yerine geçen "Kali" ismindeki karısı tarafından inşa edilmiştir.⁹ Bir başka ifade ise Kali'nin "halı" anlamına geldiğidir.¹⁰

Türkler ise buraya Karaz’ın eski ismi olan Arze veya Erzen demişlerdir. Ancak Siirt ve Silvan arasındaki Erzen’den ayırmak için sonuna aidiyet bildirmek maksadıyla “Rûm” kelimesini eklemişlerdir. Erzurum isminin, “Erzen er-Rûm” şeklindeki ismin son şekli olduğu sanılmaktadır.¹¹

Erzurum; Yunan, Bizans, Roma ve Ermeni kaynaklarında, Karanitis / Karanitime / Garin / Karin-Kalak-Karun-Kalak; Bizans zamanında Theodosiopolis / Theodosidpolis; İslam-Arap çağında Kali-Kala(k), Kali / Hah-Şehri; Selçuklu zamanında Arzan / Arzen / Artze (Şimdiki, "Karaarz / Karas" yerinde); Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu, Osmanlı çağlarında ise Erzen-Rum / Erzen-ir-rum ve bundan bozma "Erzurum" olarak beş farklı şekilde adlandırılmıştır.¹²

III. Erzurum’un Tarihçesi

a. Osmanlı Fethine Kadar Erzurum

Erzurum’un tarihi arkeolojik kazılara göre, M.Ö. 4000 yıllarına kadar gitmektedir. Geçen altı bin yıllık zaman içinde burada, Hurriler, Urartular, Sakalar,

⁴ Küçük, “Erzurum”, s.321, Mükrimin Halil Yınanç, “Erzurum”, *İA*, İstanbul 1977, IV, s.345, Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.10, Enver Konukçu, *Selçuklular’dan Cumhuriyet’e Erzurum*, Ankara 1992, s.4.

⁵ “Bu isim Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius’un ismine izafeten verilmiştir.”, Küçük, “Erzurum”, s.321; Mehmed Nusret Efendi, *Tarihçe-i Erzurum*, İstanbul 2005, s.20; Konukçu, *Selçuklular’dan Cumhuriyet’e Erzurum*, s.3; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.10.

⁶ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.10; Yınanç, “Erzurum”, s.345.

⁷ Küçük, “Erzurum”, s.321, Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.10.

⁸ Konukçu, *Selçuklular’dan Cumhuriyet’e Erzurum*, s.4; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.10; Küçük, “Erzurum”, s.321.

⁹ Küçük, “Erzurum”, s.321.

¹⁰ Konukçu, *Selçuklular’dan Cumhuriyet’e Erzurum*, s.4.

¹¹ Fahrettin Kırzioğlu “Karun-Eli”, *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı 1, Ocak 1959, s.16; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, I, s.189–230.

¹² Kırzioğlu “Karun-Eli”, s.16; Ayrıca bkz. Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936, s.16–17, Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.7–19.

Medler, Persler, Partlar, Romalılar, Bizanslılar, Sasanîler, Araplar, Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar, Karakoyunlular, Timurlular, Akkoyunlular, Safevîler, Osmanlılar ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti Devleti hâkimiyet kurmuştur.

Çeşitli kaynakların belirttiklerine göre bilinen tarihi M.Ö. XV. asra kadar giden Erzurum'da, bu tarihlerde tarih öncesi çağ kapanmış ve tarihi çağlar başlamıştır.¹³

Uzunca bir zaman süren Urartu hâkimiyetinin ardından Erzurum ve havalisi önce İskit Türkleri'nin daha sonra da sırasıyla İranlılar'ın, Büyük İskender'in, Partlar'ın ve nihayet Romlılar'ın eline geçmiştir. Romalılar burada asırlarca hüküm sürmüşler, Roma ikiye ayrılınca da buralar Doğu Roma'nın hâkimiyeti altına girmiştir.

Karin veya Kalikala, 415–422 yılları arasında General Anatolius tarafından yeniden inşa ve tahkim edilmiş ve adı II. Theodosius'a izafeten Theodosiopolis olarak değiştirilmiştir. Gerek Arzen, gerek Theodosiopolis Türk istilasına kadar iki ayrı şehir olmak üzere biri bölgenin savunma noktası, diğeri de ticaret merkezi olarak yan yana yaşamıştır. Erzurum adı bu dönemde bazen Arzen'i, çok kere de her iki şehri birden ifade etmiştir. 1049'da Arzen'in yıkılmasından sonra ise, yalnız Theodosiopolis'in adı olmuş ve şehir burada gelişmiştir. M.S. 532 den itibaren Bizans hâkimiyetini tanıyan yarı müstakil bir kumandan tarafından muhafaza ve müdafaa edilen şehir, İslam fethine kadar İranlılar tarafından zaman zaman tazyik edildi. Fakat müstahkem mevki dolayısıyla Bizans hâkimiyetinde kalmaya devam etti.¹⁴

Erzurum önlerinde Müslüman Araplar ilk kez Halife Hz. Ömer zamanında görülmeye başlanmış ve şehir 638 yılında bunlar tarafından fethedilmiştir. Daha sonra zaman zaman şehir Bizans tarafından geri alındıysa da 651 yılında Halife Hazreti Osman zamanında şehir yeniden fethedildi.¹⁵ Buraya yerleşen Arap fatihler, burasını, Bizans'a karşı bir gaza üssü haline getirdiler. Erzurum'a her yerden bilhassa Türkistan illerinden gönüllü İslam mücahitleri gelip yerleşti. Zenginler vakıflar kurarak, bunları destekledi. İslam kültürü burada hızla gelişti ve ticari hayat çok yükseldi.¹⁶

Türkler Erzurum önünde, Bizans vakanüvislerine göre ilk kez 1048, Ermeni tarihlerine göre 1049'da görünmüşlerdir. Bu yılda Sultan Tuğrul Bey, amcaları İbrahim Yınal ve Kutalmış'ı buraları almaya memur edince onlar da Arzen üzerine taarruz

¹³ Kırzioğlu "Karun-Eli", s.6.

¹⁴ İsmet Parmaksızoğlu, "Erzurum", *Türk Ansiklopedisi*, XV, s.373.

¹⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, "Erzurum'un Kıymet-i Tarihiyesi", *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı 1, Ocak 1959, s.6; Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, s.34.

¹⁶ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973, s.29.

etmiştir. Kalabalık nüfuslarına güvenen şehir halkı müstahkem Theodosiopolis'e kapanmaya gerek görmemiştir. İlk gün, savaştan sonra bozulan halk kaleye kapanmış, böylece şehir içinde ve şehir dışında altı gün süren mücadeleden sonra şehir ele geçirilmiştir.¹⁷ Bu arada halkın büyük kısmı telef olmuş ve Arzen de tamamen yanıp, yıkılmıştır. Buradan kaçan halk bir daha Arzen'e dönmemiş ve Theodosiopolis'e sığınmıştır. Bundan sonra Theodosiopolis, Erzen-i Rûm adını almaya başlamış ve şehir bu müstahkem kale çevresinde gelişmiştir.¹⁸ Harabe haline gelen Arzen ise Kara-Arzen (Kara-Erzen) adını ve nihayet Karaz şeklini almıştır.¹⁹

Şehir Türklerin eline geçince Theodosiopolis'e sığınanlar buraya eski şehirlerinin adını verdiler. Böylece bugünkü Erzurum'un merkezinde bulunan şehir dört isimle anılır oldu. Rumlar (Bizans) Theodosiopolis, Ermeniler Karin (Garin), Araplar Kalikala, mülteciler (Erzen'den sığınanlar) ise Erzen diyorlardı.²⁰

Şehri fetheden Müslüman Türkler, bu Erzen'i diğerlerinden ayırmak için buraya Erzen-er-Rûm (Erzen-i Rûm) adını verdiler.²¹ Erzen ismi de, Silvan-Siirt arasındaki şehir için kullanıldı.²²

Zamanla Erzurum, doğu ticaret yolunun kavşak noktasında olması sebebiyle büyük bir gelişme göstermiş ve Erzurum'a uğrayan seyyahlara göre burası Doğu Anadolu'nun en mamûr ve en büyük şehirlerinden biri haline gelmişti.²³ Ancak bu durum uzun sürmemiş ve Moğollar tarafından gerçekleştirilen istilâ sonucu şehir yakılıp yıkılmış, böylece burada uzun yıllar sürecek olan Moğol hâkimiyeti başlamıştır.²⁴

Selçuklu Devleti yıkılınca İlhanlı valileri tarafından idare edilen ve bir daha eski ihtişamına kavuşamayan şehir,²⁵ İlhanlı Devleti yıkıldıktan sonra yine ağır tahribatlara uğrayacağı Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri'nin mücadelelerine sahne

¹⁷ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987, s.86; Parmaksızoğlu, "Erzurum", s.375; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.22; Yınanç, "Erzurum", s.348; Küçük, "Erzurum", s.322.

¹⁸ Parmaksızoğlu, "Erzurum", s.375; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, s.86; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.22; Yınanç, "Erzurum", s.348; Küçük, "Erzurum", s.322.

¹⁹ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.5; Yınanç, "Erzurum", s.348.

²⁰ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.23.

²¹ Yınanç, "Erzurum", s.348; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.23.

²² Bir başka Erzen bölgesi de İran'da Şiraz yakınlarında mevcuttur. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997, s.76.

²³ Parmaksızoğlu, "Erzurum", s.375.

²⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.28; Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.61; Parmaksızoğlu, "Erzurum", s.375; Küçük, "Erzurum", s.322.

²⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.137.

olmuştur. Bir ara Safevi hükümdarı Şah İsmail tarafından fethedilen şehir, 1514 Çaldıran Savaşı'na kadar da Safevi Devleti'nin idaresinde kalmıştır.²⁶

Çaldıran seferine çıkan Yavuz Sultan Selim Erzurum yakınlarında konaklamış, sefer dönüşünde de bir gün kalmıştır. Erzurum'un bu sırada mı, yoksa bundan bir sene sonra, yani Kemah ve Bayburt'un alındığı 1515 yılında mı zapt veya Osmanlı ülkesine ilhak edildiğini tespit etmek zordur.²⁷ Erzurum'un Osmanlı idaresine geçiş tarihi muhtemelen 1518'dir. Zira 1520 tarihli Karaman Rum Eyaletlerinin tahririni ihtiva eden tapu-tahrir defterinde Erzurum, nahiye statüsünde Bayburt Sancağı'na bağlı Şogayn Kazası'na tabi olup, Osmanlı toprağı olarak zikredilmiştir.²⁸

b. Erzurum'un Osmanlılar Tarafından Fethi

Erzurum'da Osmanlı yönetimi kesin olarak, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, 1534 yılında kurulmuştur. Kanuni birinci İran seferinden dönüşünde Van'la birlikte Erzurum'da da Beylerbeylik teşkilâtının kurulmasını emretmiş ve böylece 1242'den beri Moğol, İlhanlı, Çağatay ve Türkmen ordu ve boylarının devamlı mücadelesine sahne olan Erzurum, doğu serhaddının en büyük kalesi olarak yeniden tamir edilmiştir. Bundan sonra Erzurum, Osmanlı İmparatorluğunun Doğu Anadolu'da en güvenli dayanaklarından biri olacak ve Osmanlı yönetimi kurulduktan sonra özellikle Gürcistan ve İran savaşlarında bir askerî üs olarak değerlendirilecektir.²⁹

Kanunî devrinde Erzurum'un îmarına ve yeniden iskân edilmesine büyük önem verilmiş, tamir edilen kaleye asker yerleştirilmiştir. Boş bulunan arazilere civarda dolaşan aşiretler yerleştirilerek, bunlara çeşitli kolaylıklar sağlanmış ve şehir yeni bir beylerbeylik idaresi altında teşkilatlandırılmıştır.³⁰

c. Osmanlı Rus Savaşları ve Erzurum'un Durumu

1821'de başlayan Yunan isyanı sırasında başta Rusya olmak üzere Avrupa Devletleri isyancılara destek vermişlerdir. Rusya ve İngiltere özerk bir Yunanistan Devleti'nin kurulması için 1826 yılında Petersburg'da bir anlaşma yapmışlar ve Babıâli'den de bunu uygulamasını istemişlerdir. Babıâli'nin bu kararı reddetmesi

²⁶ Yinanç, "Erzurum", s.352.

²⁷ Yinanç, "Erzurum", s.352.

²⁸ Mehmet İnbaşı, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549–1650)*, İstanbul 2008, s.62.

²⁹ Parmaksızoğlu, "Erzurum", s.376.

³⁰ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Ankara 1998, s.87–88; İnbaşı, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549–1650)*, s.62.

üzerine bu devletler Fransıya da yanlarına alıp, Londra'da bir toplantı düzenlemiş ve kararın uygulanmaması halinde isyancılara yardım edeceklerini açıklamışlardı. Babiâli kararları uygulamaya yanaşmayınca da Navarin'de bulunan Osmanlı donanması batırılmıştır. Londra Antlaşması'nın kabulü ve hemen akabinde vuku bulan Navarin faciası karşısında Sultan II. Mahmut bu saldırıyı gerçekletiren devletlere karşı cihat ilan etti. Aslında ilan edilen bu savaş Rusya'yı hedef almaktaydı. Bu sırada Çar I. Nikola İngiltere ve Fransa'ya Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket ederek, İstanbul'u dahi ele geçirmeyi teklif ettiyse de bu kabul edilmedi.³¹

Bunun üzerine Rusya 26 Nisan 1828 tarihinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilân etti.³² Osmanlı Devleti Rusya ile Asya ve Avrupa'da sınır komşusu olduğu için savaş iki cephede birden başladı. Doğuda ilerleyen Rus kuvvetleri Ahıska, Ahılkelek, Bayezid, Revan ve Kars'ı ele geçirdiler. Rus generali Paskeviç 1829 yazında Soğanlı dağlarını aşarak Osmanlı kuvvetlerini mağlup edince, Osmanlı ordusu önce Hasankale ve daha sonra Erzurum'a çekilmek zorunda kaldı. Erzurum, Ruslar tarafından muhasara edildi ve yapılan kısa görüşmelerden sonra Erzurum şehri ilk defa Ruslar tarafından işgal edildi. Ünlü yazar Aleksandr Sergeyeviç Puşkin de bu Rus işgal ordusunda bulunuyordu.³³ Puşkin, Erzurum halkının Rusları kin ve nefret dolu asık suratla karşıladığını, buna karşılık, yerli Ermenilerin ise sevinç içinde olduklarını ve Ermeni çocuklarının "Hıristiyan, Hıristiyan..." diye kendilerine tezahürat yaptıklarını yazmaktadır.³⁴

Rus işgalinin Erzurum'a çok büyük zararları olmuştur. Ruslar şehri geniş ölçüde tahrip etmişler, tarihî anıtları ve kitabeleri de sökerek Rusya'ya göndermişlerdir.³⁵

Rus işgalinden önce 130.000 kişi civarında olan şehir nüfusu, işgalden sonra 15.000 kişiye düşmüştür. Burada yaşayan Müslüman halk ülkenin daha emin yerlerine göç etmişlerdir. Ruslar çekilirken, şehri yağmalamışlar ve iç kaleyi tahkim etmek üzere taş ihtiyacını karşılamak maksadıyla bir kısım cami, türbe ve binaları da yıkmışlardır.³⁶

³¹ Münir Aktepe, "Mahmud II", *İA*, VII, s.167.

³² Osmanlı-Rus Savaşları hakkında geniş bilgi için bkz: W.E.D. Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953.

³³ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.258.

³⁴ Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, (Çev. Ataol Behramoğlu), İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001, s.68.

³⁵ Küçük, "Erzurum", s.324; Parmaksızoğlu, "Erzurum", s.377.

³⁶ John Ussher, *A Journey From London to Persepolis*, Part 2, Elibron Classics Series, London 1865, s.670-671; Küçük, "Erzurum", s.324; Parmaksızoğlu, "Erzurum", s.377.

Bununla da kalmayan Ruslar, Ermeni din adamlarının da yardım, tahrik ve tazyikiyle, çoğu sanat erbabı Ermeni'yi de beraberinde Erivan, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine götürdüler. Bu dönemde Ruslar, Doğu Anadolu Bölgesi'nden 100 bin insanı kendi topraklarına göçürmeyi başarmıştı.³⁷ Daha göç yolundayken pişman olan Ermenilerden bazıları dönmek istemişse de, Rusların aldıkları sıkı tedbirlerle bu önlenmiş, kaçmayı başarabilen Ermeniler ise çeşitli yerlere saklanarak, kurtulabilmişti. Rusya'ya giden Ermeniler ise karşılaştıkları manzara karşısında iyice pişman olmuş ve tehlikeli olmasına rağmen Osmanlı Devleti'ne sığınmak için gizlice kaçmaya başlamışlardı.³⁸ Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla daha da iyi şartlara kavuşan Osmanlı azınlıklarının durumu karşısında Rusya'ya göçürülen Ermeniler geri dönmeyi daha da fazla ister hale gelmişlerdi.³⁹

Yapılan Edirne Antlaşması (1829) ile tarihinde ilk Rus işgalini yaşayan Erzurum da istiladan kurtulmuş oluyordu. Bu savaş ve sonuçları, dünyaya Osmanlı Devleti'nin zayıflığını göstermekle kalmadı, bundan sonra devletten kopuşlar ve bu duruma yabancı devletlerin müdahaleleri daha da yoğunluk kazandı. Bulgar Meselesi de ilk olarak bundan sonra başladı.⁴⁰ Bir başka ilk de bu zamana kadar Osmanlı tarihinde "Millet-i Sadıka" yani Sadık Millet diye adlandırılan Ermenilerin bu sadakatlerini yitirerek, Rusya ile işbirliği yapmasıdır.⁴¹ Bu savaşta Ermeniler, Kars ve Çıldır dolaylarında Ruslara yardım etmekle kalmayıp, Rus ordusunda asker olarak görev bile yaptılar. Bu bölgede ve İran dolaylarında yaşayan Ermenilerin bir çatı altında birleştirilerek, Rusya'nın güneyinde bir Ermeni Devleti kurulması Rusya tarafından desteklenmiş ve bir devlet politikası olarak benimsenmiştir. Rus işgali devam ederken Ermenilerin Rusya'ya göçü de başlamıştır. General Pankratyev'in teşviki ile Ermeni Karabaş'ı, Erzurum ve çevresindeki Ermenileri Rusya'ya göçe zorlamıştır. Kısacası asırlarca Osmanlı tebaası olarak rahat bir hayat yaşayan ve burada zengin olan Ermeniler önce sadakati terk ederek ihanet ettiler ve daha sonra Rusya'nın teşviki ve

³⁷ Besim Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 46, s.198-199.

³⁸ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1998, s.26.

³⁹ Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", s.199.

⁴⁰ Ahmet Cevat Eren "Tanzimat", *İA*, XI, s.715.

⁴¹ Parmaksızoğlu, "Erzurum", s.377.

kendi istekleri ile göç etmeye başladılar. Bu göçü bizzat Ermeni ruhban ve keşişleri ile Karabaşları sevk ve idare ediyordu.⁴²

Osmanlı-Rus Savaşı'nda ilk kez işgale uğrayan ve bu yüzden harap olan Erzurum'un önemi Edirne Antlaşması'ndan sonra daha da arttı. Zira artık Osmanlı Devleti ile Rusya doğrudan sınır oluyordu ve Erzurum Doğu Anadolu'da Rusya'ya karşı tek ve en önemli savunma hattını oluşturuyordu. Güneye inmek isteyen Ruslar ancak Erzurum sayesinde durdurulabilirdi.⁴³

1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile askeri ve politik üstünlük sağlayan Rusya, Osmanlı Devleti'ni ağır bir savaş tazminatı ödemeye mecbur ederek, mali iflasa sürüklemeyi hedeflemişti.⁴⁴ Rusya'nın bu mütecaviz ve tehditkâr tavırları ve Osmanlı donanmasına karşı Sinop'ta yaptığı vahşet dolu baskın⁴⁵ artık bardağı taşıran son damla olmuştu.⁴⁶ Bu durum karşısında İngiltere ve Fransa aralarında imzaladıkları bir protokol ile Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldılar.⁴⁷ Rusya'ya iyi bir ders vermek niyetinde olan İngiltere'nin öncülüğünde yapılan bu protokol neticesinde Rusya'ya karşı ileri harekâta başlanarak, Rusya Kırım'a kadar geri çekilmeye mecbur edildi. Dünyaca ünlü ve ilk gönüllü hastabakıcı olan Florence Nightingale de bu savaş sırasında İstanbul'a gelmiş ve Selimiye kışlasında göreve başlamıştı.⁴⁸

Kırım Savaşı başlamadan önce Erzurum valiliğine atanan Zarif Mustafa Paşa'ya muhtemel bir Rus savaşına karşı tedbirli olup, hazırlıklı bulunması hususunda emirnâmeler yazılmıştı.⁴⁹ Zarif Paşa da bu durum karşısında hazırlıklara başlamış ve bir hayli mühimmat tedarik etmişti. Ordunun yavaş yavaş Erzurum'da toplanmasına rağmen, bölgede hüküm süren otorite boşluğu devam etmekteydi. Kendisine emredildiği gibi hazırlıklara devam eden Zarif Mustafa Paşa, 1.920 ton buğdayı orduya teslim etmiş,

⁴² Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

⁴³ Küçük, "Erzurum", s.324.

⁴⁴ Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", s.196.

⁴⁵ Geniş Bilgi İçin Bkz; Besim Özcan, "1853 Sinop Felaketi'nin Ülkede, Rusya'da ve Avrupa'daki Akisleri", *Türk Kültürü*, Ekim 1992, Sayı 354, s.621–632.

⁴⁶ Besim Özcan, "Kırım Savaşı (1853–1856)" *Osmanlı*, II, s.102–103; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s.235.

⁴⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s.236.

⁴⁸ Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Güven), İstanbul 1999, s.84; Özcan, "Kırım Savaşı (1853–1856)", s.105.

⁴⁹ Bu konu ve savaşın başlaması, gidişatı ve geniş bilgi için bkz: Enver Ziya Karal, "Zarif Paşanın Hatıratı 1816–1862", *Belleten*, Ankara 1940, IV, Sayı 13, s.473.

bozuk topları tamir ettirmiş ve orduya gerekli olan arabaları da kiralamıştı.⁵⁰ Bu arada Rus kuvvetlerine işgal ettikleri Eflak ve Buğdan'ı boşaltmaları için verilen süre dolmuş ve savaş resmen başlamıştı. Erzurum halkı daha önceden de kızgın oldukları Rusya'ya karşı savaş ilan edilmesinden memnuniyet duyduğunu ve elinden gelen her türlü yardımı yaptığını ve yapmaya da hazır olduğunu İstanbul'a bildirdi.⁵¹ Bu savaşta bir üs konumunda olan Erzurum aynı zamanda ordunun harp malzemesinin ve zahiresinin sağlandığı bir ambar konumundaydı.⁵² Savaş ilan edildikten sonra diğer eyaletlerden toplanan takviye kuvvetler de Erzurum'a gönderilmeye başlanmıştı. Savaş sırasında başkumandanlığa getirilen Zarif Mustafa Paşa, çok kötü durumda olan orduyu düzeltebilmek için bazı tedbirler aldığını ve bu tedbirler sonucunda hem hastaların hem de sağların daha iyi bir duruma geldiğinden hatıralarında bahsetmektedir.⁵³

1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda olduğu gibi bu savaşta da Erzurum çok ciddi zararlar görmüştü. Yapılması düşünülen ıslahatlar öylece kalmış, savaşın çetin şartları altında hiçbir reform uygulama safhasına konulamamıştı. Tanzimat esaslarının uygulanmaya başlamasıyla Erzurum'da en büyük sorun vergi meselesinde yaşanmıştı. Tüm bunlar halledilmeye çalışılırken patlak veren savaş her şeyi yeniden altüst etmiş, elde edilecek gelirler çok aşağılara düşmüştü. En büyük gelir kaybı ise Gümrük gelirlerinde yaşandı. Zira devam eden savaş ticareti azalttığı ve sınır bölgeleri çok riskli alanlar olduğu için hiç kimse buraların taahhüdünü almak istemiyordu. Savaş sırasında maaş alamayan kimselerin gösterdiği davranışlar da asayiş bozuyor ve ciddi asayiş problemleri yaşıyordu.

Erzurum'da bunlar yaşanırken, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin şartlar dolayısıyla barışa taraftar olması ve Avusturya'nın aracı rolünü üstlenerek, savaşı sona erdirmeye teşebbüsü barış için bir ümit doğurmuştu. Nihayet Viyana'da düzenlenen toplantı sonucu alınan kararlar ufak tefek itirazlarla kabul edilmiş, 1856 Viyana Protokolü ile barışın ana hatları belirlenerek, savaş sona erdirilmişti.⁵⁴

Barış görüşmeleri için Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Sardunya ve Rusya'nın yanı sıra Avusturya ve Prusya temsilcileri 25 Şubat 1856'da Paris'te

⁵⁰ Karal, "Zarif Paşanın Hatıratı 1816–1862", s.476.

⁵¹ BOA. *İrade Dâhiliye (İ.DH)*, 17907, 16 Ekim 1853 (1270.M.13).

⁵² BOA. *İ.DH*, 17939, 27 Şubat 1854 (1270.Ca.29).

⁵³ Karal, "Zarif Paşanın Hatıratı 1816–1862", s.485-486.

⁵⁴ Özcan, "Kırım Savaşı (1853–1856)", s.106.

toplandılar. Yapılan görüşmeler sonucu 30 Mart 1856'da otuz dört maddelik Paris Antlaşması imzalandı.⁵⁵

Yapılan antlaşma sadece İngiltere'nin işine yaramıştı. Zira İngiltere Rusya'yı geri çekilmeye mecbur etmiş ve kendi ticaret yollarını güvenceye almayı başarmıştı. Bu savaş sonucu zaten iyi durumda olmayan Osmanlı maliyesi felç olmuş ve tarihte ilk defa Fransa ve İngiltere'den borç alınmıştı.⁵⁶

Islahat Fermanı, Kırım Savaşı'nın son zamanlarında hazırlanarak, Paris Antlaşması'nın imzalanmasından altı hafta önce yani 18 Şubat 1856 tarihinde, bakanlar, devlet erkânı, şeyhülislam, patrikler, hahambaşı ve cemaat ileri gelenleri huzurunda okunarak, ilan edildi. Islahat Fermanı da Gülhane Hatt-ı Hümayunu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılması kararlaştırılan yeni bir düzenin prensiplerini ve genel hatlarıyla programın içeriyordu. Bu dönem Tanzimat devrinin bir merhalesi olarak kabul edilirse de, hazırlanış şekli, yapısı ve ortaya çıkardığı etkiler açısından pek çok noktada Tanzimat'tan ayrılır.⁵⁷

Islahat Fermanı İslam tebaa ile Hristiyan tebaa arasında, cemiyet, haklar, vergiler, askerlik, milli eğitim ve devlet memurluğuna geçmede sürüp giden farklar, bir ferman ile kaldırılarak, Gülhane Hattı'nda işaret edilmiş olan tebaa eşitliği tam manasıyla geliştirilmelidir fikrini içermekteydi.⁵⁸ Islahat programının padişahın kendi arzusu ile gayrimüslim tebaasına bazı imtiyazlar verdiği izlenimini uyandırmak için bir ferman şeklinde ilan edilmesine karar verildi ve nihayetinde program bir ferman şekline getirilerek, 18 Şubat 1856 tarihinde Babıâli'de yapılan bir törenle okundu. Islahat Fermanı'nın birer kopyası Paris Kongresi'ne katılan devletlere de verildi.⁵⁹

Bütün bu açıklamalardan da anlaşılıyor ki, "Islahat Fermanı" yabancı devletlerin hazırladığı ve Bâb-ı Âli'nin kabul etmek zorunda kaldığı bir ıslahat programıdır. Osmanlı Devleti, bu fermanı kendiliğinden ilan ettiğini dünyaya açıklamakla, hükümlerlik haklarını yalnız şekil yönünden kurtarmış oluyordu. Gerçekte ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan tebaasının refahını düşünmek ve bu hususta gereken kararları almak Avrupa büyük devletlerinin eline geçmiş idi.⁶⁰

⁵⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s.245 vd.

⁵⁶ Geniş Bilgi İçin Bkz; Besim Özcan, *Kırım Savaşı ve Teb'anın Harp Siyaseti*, Erzurum 1997.

⁵⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.248.

⁵⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.250.

⁵⁹ Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *DİA*, XIX, s.186.

⁶⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s.250.

Islahat Fermanı, Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda yer alan prensipleri onaylamaktan başka, bunlara yenilerini de eklemiştir.⁶¹ Fermanda, tebaanın can, mal, ırz ve namus dokunulmazlığı; kanun önünde eşitlik; devlet ve askerlik hizmetlerine bütün tebaanın kabulü; bazı sınırlar içinde mezhep ve milli eğitim hürriyeti; vergilerde eşitlik; iltizam usulünün kaldırılarak, verginin doğrudan doğruya toplanması; mahkemelerde şahitlik konusunda eşitlik; mahkemelerin açık olması; suçlu mülklerinin müsadere usulünün kaldırılması; işkencenin kaldırılarak, hapishanelerin insani muameleye uygun hale getirilmesi; karma ticaret, ceza ve cinayet davaları için karma mahkemeler kurularak en kısa sürede bununla ilgili alt yapı çalışmalarının bitirilmesi; gayrimüslimlerin Vilâyet ve nahiye meclisleriyle, Ahkâm-ı Adliye’de aza bulundurması; Hristiyanlara hakaret içeren her türlü ifadenin yazışmalardan çıkarılması ve bu tabirlerin kullanılmaması ile rüşvet, irtikâp ve iltimasın kaldırılması için kanunun şiddetle yürütülmesi konuları işlenmişti.⁶²

Fermanın ilanı özellikle Müslümanlar arasında büyük üzüntü uyandırmıştı.⁶³ Hristiyanlar tarihin hiçbir devresinde ve dünyanın hiçbir yerinde olmadığı kadar rahatlık içinde yaşıyorlardı. Hristiyan devletler kendi mezhebinden olmayan dindaşlarına her türlü eza ve eziyeti reva görüp, birbirlerini diri diri yakarken, engin İslam ve Osmanlı hoşgörüsü sırf insan oldukları için onları himaye etmiş ve korumuştur. Şu da bir gerçektir ki, hem ilmî, hem fennî ve hem de zihnî olarak Osmanlı Devleti, tarihin hiçbir devresinde Avrupa gibi koyu bir taassup ve Ortaçağ karanlığı yaşamamıştır. Ancak sırf Osmanlı Devleti’ni yıkıp, zenginlikleri üzerine konmak isteyen emperyal güçlerin bunu yapmak için din farkını kullanarak, hâkim milleti mahkûm etme çabası elbette üzücüdür. İşin ilginç yanı, Islahat Fermanı’nın tüm maddeleri kendileri için hazırlanmış olan Hristiyan tebaa da fermanıdan memnun olmamıştı. Rum papazlar artık hem türlü adlar altında topladıkları paraları toplayıp, zengin olamayacak ve hem de 15. yy’dan beri sahip oldukları sınıf üstünlüğünü kaybedeceklerdi.⁶⁴ Hatta ruhban sınıfı o kadar memnuniyetsizdi ki, İzmit Metropolit,

⁶¹ Eren, “Tanzimat”, s.742.

⁶² Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s.250–251; Eren, “Tanzimat”, s.742; Gülsoy, “Islahat Fermanı”, s.186; Özcan Yeniçeri, “Kırım Savaşı Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması”, *Türkler*, Ankara 2002, XII, s.850.

⁶³ Ahmed Refik, “Türkiye’de Islahat Fermanı”, *TOEM*, Sene 14, Sayı 4 (81), s.195.

⁶⁴ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, Ankara 2000, s.48–49.

Ferman okunduktan sonra bir atlas kese içine konulunca Cenabı- Hakk'tan bu fermanın bir daha bu atlas keseden çıkmamasını niyaz etmişti.⁶⁵

Islahat Fermanı Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Devletleri camiasına girmesinin bedelidir. Bundan sonra devletler ticaret, sanayi, maden, ulaştırma alanında bir takım imtiyazlar alacaklar, daha önce aldıklarını pekiştirecekler, bundan başka iç ve dış politikaya devamlı müdahale edeceklerdi.⁶⁶

IV. Erzurum Şehri

a. Erzurum'un Konumu

Erzurum yüksek bir düzlüğe kurulmuş, yaklaşık 30 mil (48 km) uzunluğunda ve yine yaklaşık 10 mil (16 km) genişliğinde, deniz seviyesinden 7000-8000 feet (2100-2400 m) yükseklikte, etrafı yüksek dağlarla çevrili, geniş bir ovada yer almaktadır.⁶⁷

Bu bölgeye Gürcistan, İran ve Trabzon'dan ulaşmak isteyenler için Erzurum'dan başka ne askerlerini, ne levazımatlarını yerleştirebilecekleri, ne de dinlenebilecekleri bir başka şehir yoktur. Erzurum bu yörelerin merkezidir ve tüm yönlerle giden yolların anahtarıdır. Eğer iyice tahkim edilirse veya akıllı bir hükümetin yönetimi altında değerlendirilirse, burayı elinde tutan, Asya'nın bu bölgesinin kaderini elinde tutar. Onun izni olmadan ne bir kervan geçebilir, ne ticari bir mal taşınabilir ve ne de büyük çapta bir askeri birlik buralarda dolaşabilir.⁶⁸

Erzurum Türkiye'nin doğusunda yer alan en önemli ve en etkili şehridir. Karadeniz'in en doğu ucundan İran'a, Bağdat'tan Merkezî Küçük Asya'ya uzanan çeşitli yolların kesiştiği bir ticaret merkezidir. Başta İngiltere, Rusya ve Fransa gibi Doğu Anadolu ile ilgilenen Avrupalı güçlerin konsoloslarını barındıran bir kenttir.⁶⁹

Erzurum Kazası, Erzurum Vilâyeti ve Sancağı'nın merkez kazası olup, kuzeyden Keskim, kuzeydoğu tarafından Tortum, doğudan Pasinler, güneydoğu tarafından Hınıs, güneybatı cihetinden Tercan ve batıdan da Ova kazalarıyla çevrili olup Erzurum Sancağının tam orta yerinde bulunmaktadır.⁷⁰

⁶⁵ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev. Ali Reşad), İstanbul 1999, s.125; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, s.11.

⁶⁶ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s.49.

⁶⁷ Robert Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, London 1854, s.36.

⁶⁸ Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia*, s.192.

⁶⁹ Edwin Bliss, *Turkey and the Armenian Artocities*, Basım Yeri Yok, 1896, s.415.

⁷⁰ Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum Vilâyeti'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2010, s.52.

b. Şehrin Fizikî Durumu ve Şehri Belirleyen Unsurlar

1. Erzurum Kalesi

Erzurum şehrinin fiziki yapısını oluşturan en önemli unsırlardan biri, şehrin orta kısmında ve şehre hâkim bir tepe üzerinde yer alan ve tarihi bugünkü şehrin kuruluş tarihine kadar uzanan Erzurum Kalesi'dir. Şehir 415-422 yılları arasında İmparator Theodosios tarafından kurulmuş ve buna izfeten de adına Theodosiopolis denilmiştir.⁷¹

Erzurum şehri ve kalesi bundan sonra bulunduğu konum itibarıyla çok çetin mücadelelere sahne olmuş, Bizanslılar'dan Araplar'a, Selçuklular'dan Moğollara varana kadar pek çok devlete ev sahipliği yapmıştır. Erzurum'da Osmanlı ymnnetiminin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmese de, bu devri Kanuni Sultan Süleyman ile başlatmak pek de yanlış olmaz. Kanunî devrinde Erzurum'un imarına ve yeniden iskân edilmesine büyük önem verildi. Tamir edilen kaleye asker yerleştirildi. Boş bulunan arazi ve emlaklara civarda dolaşan aşiretler yerleştirildi. Bunlara çeşitli kolaylıklar sağlandı. Şehir yeni bir beylerbeylik idaresi altında teşkilatlandırıldı.⁷²

Kurulan bu beylerbeyliğinin Beylerbeyi Erzurum imar edilinceye kadar geçici olarak Bayburt'ta oturacaktı. Bunun sebebi olarak, Erzurum şehrinin harap olması gösterilebilir. Nitekim ilk Beylerbeyi Mehmed Han devrinde tamirine başlanan Erzurum kalesine, hisar-evi ve gönüllüler yazıldıktan ve bunların, ikinci beylerbeyi Ferhad Paşa devrinde buraya yerleşmesinden sonra, 3-4 sene içinde Beylerbeyiler de Erzurum'da oturmaya başlayacaklardır.⁷³

Erzurum Kalesi hakkında en detaylı bilgi veren seyyahlardan belki de en önde geleni, Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi, 1646'da Erzurum Valisi tayin edilen Defterdaroğlu Mehmed Paşa'nın maiyetinde, müezzin ve muhasib sıfatıyla Erzurum'a gelmiştir. Evliya Çelebi dünyaca meşhur "Seyahatname"sinde Erzurum'u şöyle anlatmaktadır: *"İkbal yeri, çok sağlam kale olan (Erzeni Rum - Erzurum): Bazıları (Erzalum) da derler. Azerbaycan yakınında bir geniş eyalettir. Bazı tarihlerde Nuşirevan-ı Âdil yapısı denilirse de doğrusu Akçakoyunlu padişahlarından (Erzen Bay Bin Soktar Bin Gündüzbay) yapısıdır."*⁷⁴

⁷¹ Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü, Şerife Tali, Demet Okuyucu, Gül Geyik, Muhammet Kındıgılı, *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Erzurum 2008, s.5.

⁷² İnbaşı, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*, s.62.

⁷³ Dündar Aydın, "Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Erzurum 1970, s.106.

⁷⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Dersaadet 1314, II, s.205.

Eserde Erzurum kalesi şöyle tasvir edilmektedir:

“Bayır üzerinde dört köşe, köfeke taşından yapılmış yuvarlak, iki kat hisardır ki her iki hisarın arası yetmiş adımdır, (53 m.) «Hisariçe» derler. Etrafında hendeği vardır. Hendeğin eni seksen adım (60 m.) olup, derinliği yirmi zira'dır. (15 m.) Ama Gürcü ve Erzincan kapılarının hendeği o kadar derin değildir. Üzerlerinden köprü ile geçilir. İki kat demir kapılardır. Bu iki kapı arasında Revan'ı fetheden on parça balyemez vardır. Fakat Tebriz kapısı tarafında göğe baş kaldırmış ve iç kaleye bitişik olmakla duvar bir kattır, ama çok sağlamdır. Kirpi gibi top ile donanmıştır. Toplar hep Darağacı mahallesine, Gümüşlü Kümbet tarafına bakar. Dış kaleye karşı, göklere uzanmış bir tuğla minare gibi yüksek kulesi vardır. «Kesik Kule» adıyla şöhret bulmuş, üstü tahta örtülü bir yüksek köşktür. On adet surâhi, uzun boylu topları vardır ki, kalenin dört tarafındaki sahralara kuş uçurmazlar. Kulenin boyu yüz zira'dır. (75 m.) İç kalenin duvarının boyu altmış zira'dır. (45 m.) Diğer duvarlar ellişer zira' (37 m.) yüksektir. Fırdolayı kalenin iki katı 210 sağlam kule ile 2080 bedeni vardır. Hepsî kurşun mazgallı beden ve dişlerdir.”⁷⁵

Evliya Çelebi eserin devamında Erzurum evlerinin yapısı, burada bulunan cami, mescit, mektep ve Erzurum varoşları hakkında da ayrıntılı bilgiler vermektedir.⁷⁶

18. yüzyılda yeniden başlayan Osmanlı İran Savaşlarında Erzurum Kalesi hudut gerisinde kaldığından dolayı bundan pek fazla etkilenmediyse de, 19. yüzyıl için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Özellikle Rusya açısından sıcak denizlere inmenin en kısa yolunun Osmanlı ülkesinin doğusundan geçtiği düşünülür ise Osmanlı Devleti ve Erzurum'un içinde bulunduğu tehdit ve tehlike daha iyi anlaşılır. Nihayet Rusya hem bu emelini gerçekleştirmek, hem de Osmanlı Devleti'ni yıkmak için harekete geçecek ve Erzurum'un ilk kez esaret altına düşeceği 1829-1830 Osmanlı-Rus Savaşları başlayacak ve bu Erzurum için büyük bir yıkım olacaktı. Bu savaşta Bayburt'a yapacağı akınlar için Erzurum Kalesi'ni üs haline getirmek isteyen General Paskeviç, iç kalenin batısında üç bin kişiyle müdafaa edilebilen yeni bir kale yaptırdı. Eski surlar, taş binalar ve camiler sökülerek, taşları bu yeni kalenin yapımında kullanıldı.⁷⁷

Bu savaş sonunda Ruslar şehri terk ederken birçok değerli eseri de beraberinde götürdüler. Kırım Savaşı öncesi Erzurum'a gelen Robert Curzon, iç kalede bulunan

⁷⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s.209.

⁷⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s.208-214.

⁷⁷ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.89.

kulenin tepesindeki saatin de bu esnada Ruslar tarafından götürüldüğünü belirtmektedir.⁷⁸

Ruslar işgalden sonra, dış kalenin mühim bir kısmını, iç kaledeki mesken ve ambarlar ile kalenin kapılarını da yıkmışlardı. Bunun üzerine Sultan II. Mahmud Edirne Antlaşması'ndan sonra iç kalenin güney köşesindeki kapısını ördürmek suretiyle burayı kapatmış, diğer yerleri de yenilemiştir.⁷⁹

Erzurum Kalesi, 1828-29 Savaşı'ndan sonra eski önemini yitirdi. Özellikle surların güney ve güneybatı kısımları harap durumdaydı. Bu savaştan yedi yıl sonra Erzurum'a gelen İngiliz seyyah⁸⁰ Hamilton, şehir surlarının bazı yerlerinde çift katlı olduğunu, kaledeki topların Ruslar tarafından götürüldüğünü, yalnız kale içinde Ramazan topu olarak bir tane bıraktıklarını belirtir. Hamilton, şehrin güney kısmına açılan Erzincan Kapı üzerinde Yunanca bir kitabe gördüğünü, ancak bunun bir kısmını okuyabildiğini belirtir. İç kale hakkında da bilgi veren Hamilton, burada bir hapishane ve zindan bulunduğunu belirtir.⁸¹ Daha sonraki yıllarda Erzurum'a gelen Robert Curzon da, saat kulesinin bulunduğu iç kalede, korkunç zindanların bulunduğu uzun uzun bahsetmektedir.⁸²

Erzurum Kalesi'nin surları, Rusların tahribatına rağmen, ayakta kalmayı başaramamıştır. Lynch, Texier'in ziyareti sırasında yani 1839 yılında, Erzurum Kalesi'nin surlarının ayakta olduğunu ve etrafında hendekler bulunduğunu anlatır.⁸³ Fakat ilk Rus işgalinden sonra eski önemini yitiren kalenin bir bakıma kendi haline bırakıldığı, surlarda gerekli onarımların yapılmadığı söylenebilir. Zira büyük oranda harap olmuş olan Erzurum Kalesi'nin tamiri hem büyük masraflara yol açacak, hem de istenilen sonucu vermeyecekti. Bu amaçla top güllerine karşı duvarlardan daha dayanıklı olan ve önünde geniş bir hendeği bulunan toprak yığınlarından meydana gelen bir tahkimat şekli olan tabyaların yapılması kararlaştırıldı. Harap olmuş olan kale ise bundan sonra taşocağı haline gelmiş, yeni istihkâmlar yapılırken kale bedenleri ve burçları yıkılmıştı.⁸⁴

⁷⁸ Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia*, s.100.

⁷⁹ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.94.

⁸⁰ Erzurum'a gelen seyyahlar ve bunların mülahazaları hakkında daha geniş bilgi için bkz: Selçuk Günay, "Ondokuzuncu Yüzyılda Bazı İngiliz Seyyahlarının Gözüyle Erzurum ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi F.E.F. Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı 18, s.75-100.

⁸¹ William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London 1842, I, s.180-181.

⁸² Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia*, s.101-104.

⁸³ H.B.F. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, II, London 1901, s.209.

⁸⁴ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.530.

Kırım Savaşı esnasında, 1855'te Kars'ın düşmesi üzerine Erzurum aynı tehlike ile karşı karşıya kaldı. Fakat Paris Antlaşması'nın imzalanması, şehri muhtemel bir Rus işgalinden kurtardı. Kırım Savaşı'nın başlamasından önce ve savaş esnasında Erzurum Kalesi'nin yıkılmağa müsait duvar ve burçları yıkılarak tabya yapımında kullanıldı. Büyük Kiremitlik, Mecidiye ve Topdağı'ndaki diğer tabyalar, kaleden sökülen bu taşlarla yapıldı.⁸⁵

Erzurum Kalesi eski önemini yitirse de Dördüncü Ordu-yı Hümayûn Kal'a-yı Hakaniye Zabitanı içinde Erzurum Kal'ası Zabitanı da yer almaktadır. 1870 yılında Erzurum Kalesi Zabitanı Kaymakam Mustafa Bey, Binbaşı Maksud Rami Efendi, Tabur Kâtibi Ali Rıza Efendi, Tabur İmamı Hacı Mustafa Efendi'den oluşuyordu. Bunu yanında Birinci Bölük Zabitanı Yüzbaşı Bayram Ağa, Mülazım-ı Evvel Mehmed Ağa, Mülazım-ı Sani Ali Efendi, Mülazım-ı Salis Yusuf Ağa ve İkinci Bölük Zabitanı Yüzbaşı Yusuf Ağa, Mülazım-ı Evvel Ahmed Ağa, Mülazım-ı Sani Hüseyin Ağa, Mülazım-ı Salis Hüseyin Ağa'dan müteşekkildi.⁸⁶

1871 yılında Erzurum Kal'ası Topçu Zabitanı ise Kaymakam Mustafa Bey, Binbaşı Maksud Efendi, Tabur Kâtibi Ali Efendi, İmam Hacı Mustafa Efendi, Birinci Bölük Yüzbaşısı Halid Ağa, Mülazım-ı Evveli Mehmed Ağa, Mülazım-ı Sani Yusuf Ağa, İkinci Bölük Yüzbaşısı Yusuf Ağa, Mülazım-ı Evveli Ahmed Ağa, Mülazım-ı Sanisi Hüseyin Ağa ve Mülazım-ı Salis Hüseyin Ağa'dan müteşekkildi.⁸⁷

1873 yılında Kal'a-yı Hakani Ümera ve Zabitanı Miralay Hüseyin Bey, Kaymakam Mustafa Bey ve Erzurum Kal'a Topçu Binbaşısı Maksud Efendi'den oluşuyordu.⁸⁸ 1875 yılında da bu görevliler değişmemiş, aynı görevlerini ifa etmeye devam etmişlerdi.⁸⁹

2. Hükümet Konağı

Erzurum Hükümet Konağı 1827 yılında eski Erzurum valilerinden olan Said Galib Paşa tarafından saray olarak yaptırılmış olup, zamanla görülen lüzum üzere yıktırılarak yerine 1904 yılında bugünkü haliyle yeniden inşa edilmiştir.⁹⁰ Hükümet Konağı birçok defa tamirat ve tefrişattan geçirilerek, konağa pek çok da eklemeler

⁸⁵ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.530.

⁸⁶ *Salname-i Erzurum (SE)*, 1870 (1287), s.116.

⁸⁷ *SE*, 1871 (1288), s.106.

⁸⁸ *SE*, 1873 (1290), s.111.

⁸⁹ *SE*, 1875 (1292), s.116.

⁹⁰ Hamza Gündoğdu, *Erzurum Tarih ve Medeniyet*, Ankara 2010, s.47; Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü (Editör), *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, s.299.

yapılmıştır.⁹¹ Bunların yanında Dördüncü Ordu merkezi buraya taşınıp, Dördüncü Ordu Müşirliği, Erzurum Valiliği ile birleştirilince, Erzurum Hükümet Konağı ikiye ayrılarak bir kısmı orduya tahsis edilmiştir.⁹² Hal böyle olunca harem dairesi ve Hükümet Konağı olarak kullanılan kısım için yeni bir bina kiralanması veya yeniden inşa edilmesi gündeme gelmiş ve bu maksatla keşifler yapılmıştır. Ancak ortaya çıkan masrafa göre bundan vazgeçilmiştir. Hatta bu konu ile ilgili olarak gönderilen bir yazıda hazinenin durumunun iyi olmadığı ve yeni bir bina yapımına gücünün yetmeyeceği söylendikten sonra konağın 35 odalı büyük bir bina olduğu, konağın selamlık dairesinin ordu müşirliğine, harem dairesinin de Erzurum valiliğine yeteceği belirtilmiştir. Üstelik Vali Konağı'nın 1860 yılında vuku bulan depremden sonra tamir edildiği için her iki taraf memurları için elverişli olduğu ve fazla masraftan kaçınılması gerektiği vurgulanmıştır. Böylece Hükümet Konağı hem Dördüncü Ordu-yı Hümayun Memurları hem de Erzurum Vilayeti Memurları tarafından ortak olarak kullanılmıştır.⁹³

3. Dini Yapılar

Bir şehrin kime ait olduğu orada bulunan eserler ile mezarlıklardan anlaşılır. Bir şehirde bulunan dini müesseseler adeta o kente vurulmuş damgalardır. Orada hüküm süren insanların tarihe düştüğü notlar ve attıkları imzalıdır. Bu anlamda Erzurum şehri çok köklü ve geniş bir geçmişe sahip olmakla ne kadar övünse azdır. Zira burada yaşamış olan ecdad tarihe mührünü en silinmez biçimde vurmuştur. Ancak bunu yaparken asla hodbin, hunhar ve bencil olmamış, kendinin yanında bugün “öteki” olarak tabir edilen kendi dışındaki insanlara da burada hayat hakkı tanımıştır. Zira incelenen döneme ait dini binalar içinde her ne kadar cami ve mescid sayısı kâhır ekseriyete sahipse de, başka inançlara ait ibadet merkezlerine de rastlamak mümkündür.

1871 ve 1872 yıllarında Erzurum ve köylerinde 164 Cami ve Mescid ile 54 Kilise bulunuyordu.⁹⁴ 1873 ve 1875 yıllarında ise bu sayı Erzurum'da 64, köylerinde 91 Cami ve Mescid ile Erzurum'da 4, köylerinde 41 kilise olarak görünmektedir.⁹⁵

Aşağıda bu çalışmanın inceleme alanına giren dönem içerisinde Erzurum'da bulunan cami ve mescidlerin isimleri sıralanmıştır. Buna göre; Ulu Camii (1179),

⁹¹ BOA. İ.DH. 41394, 9 Temmuz 1869 (1286.Ra.29), BOA. İrade Meclis-i Valâ (İ.MVL.) 406/17618, 20 Ekim 1858 (1275.Ra.12); 408/17739, 28 Kasım 1858 (1275.R.21); 436/19306, 16 Eylül 1860 (1277.S.29); 446/19836, 14 Mart 1861 (1277.N.2); 502/22739, 2 Mart 1864 (1280.N.23); 572/25690, 12 Mayıs 1867 (1284.M.8).

⁹² BOA. İ.DH. 30742, 17 Eylül 1860 (1277.Ra.01).

⁹³ BOA. Sadâret Mektûbi Kalemî Umum Vilayet Yazışmaları (A.MKT.UM) 413/73, 9 Temmuz 1860 (1276.Z.20).

⁹⁴ SE, 1871 (1288), s.147, SE, 1872 (1289), s.145.

⁹⁵ SE, 1873 (1290), s.147, SE, 1875 (1292), s.145.

Ayazpaşa Camii (1558), Lala Mustafa Paşa Camii (1562), Boyahane Camii (1566), Alipaşa Camii (1570), Murat Paşa Camii (1572), Yukarı Mumcu Camii (1604), Hacı Cuma Camii (1630), Caferiye Camii (1645), Gürcü Mehmed Paşa Camii (1646), Kemhan Camii (1653), Yegenâğa Camii (1661), Kasım Paşa Camii (1668-70), Tophane Mescidi, (1679), Kurşunlu Camii (1700), Veysi Efendi Camii (1701), İhmal Camii (1715), Pervizoğlu Camii (1715), Derviş Ağa Camii (1717), Gümrük Camii (Hacı Derviş Camii-1717), Bakırcı Camii (1720), Narmanlı Camii (1738), Tahta Camii (1738), İbrahim Paşa Camii (1748), Köse Ömer Ağa Camii (1771), Şeyhler Camii (1771), Zeynel Camii (1798?), Salihîye Camii (1799), Abdurrahman Ağa Camii (1805), Esatpaşa Camii (1836?), Abdurrahman Gazi Camii (1847), Mehdi Efendi Camii (1858?), Aşağı Mumcu Camii, Cennetzade Camii, Çırçır Camii, Emir Şeyh Camii, Gürcü Kapısı Ali Ağa Camii, Mahmudiye Camii, Kâbe Mescidi, Kadana Camii, Kale Camii, Karaköse Camii, Kırmacı Ahmed Ağa Camii, Kırmacı Camii, Kundakçı Camii, Şabahnane (Şafiiler) Camii, Taş Camii, Vani Efendi Camii, Tophane Mescidi (1679), Taş Mescid (1764?).⁹⁶

4. Çeşmeler

Hayat kaynağı olan su ve Osmanlı Devleti'nin suya verdiği önem ve onu değerlendirme yolları herkesin malumudur. Hatta Avrupa'da akıl hastaları insanlık dışı muamelelere maruz kalırken, Osmanlı'nın bu tip hastaları Bîmarhanelerde su ile tedavi etmesi bugün bile hayrete şayan bir tıp olayıdır. Elbette Osmanlı Devleti sadece hastalar için değil, sağlar için de suya çok önem vermiş, gittiği yerlerde yaptığı imar faaliyetleri içinde suyollarına da ayrı bir özen göstermiştir.⁹⁷ Sadece devlet değil, bu devleti yaşatan ve ayakta tutan halk da aynı şekilde suya değer vermiş, onu başkalarının kullanımına sunmayı bir görev bilmiştir. Bu şekilde Erzurum'da da "Sahib'ül- Hayrat" olarak pek çok çeşme yapılmış, bir kısmı günümüze ulaşmışsa da bir kısmı bugüne ulaşamamıştır. Erzurum'da yapılmış olan çeşmelerden ele alınan dönemle ilgili olanları bir liste halinde aşağıya çıkarılmıştır.

Kırkçeşme (1552), Şabane (Şafiiler) Çeşmeleri (1556), Dizdar Hüseyin Ağa Çeşmesi (1653), Pembe Mustafa Paşa Çeşmesi (1661), Ömer Paşa Çeşmesi (1675),

⁹⁶ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.177 vd. Bu cami ve mescidlerin kitabeleri yazar tarafından okunarak, pek çoğunun yapılış tarihleri tespit edilmiştir.

⁹⁷ M.Mehdi İlhan, "Osmanlı Su Yollarının Sevk ve İdaresi", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII, Sayı 44, s.41-42.

Komser Çeşmesi (1677), Kale Çeşmesi (1681), Sıvırcık (Sığırcık) Çeşmesi (1688), Gürcü Kapısı Hacı Mehmed Çeşmesi (1721?), İsmail Ağa Çeşmesi (1734), Akpınar Çeşmesi (1745), Yazıcızade Çeşmesi (1748), Çeteci Abdullah Paşa Çeşmesi (1754), Dört Güllü Çeşme⁹⁸ (1755), Gümüşgöz Çeşmesi (1775), Kırmızı Çeşme (Çeşme-i Sara) (1778), Emir Şeyh Abdullah Paşa Çeşmesi (1791), Sansoncubaşı (Yukarı Mumcu Camii) Çeşmesi (1805), Bican (Emin Paşa) Çeşmesi (1813), Hüseyin Ağa Çeşmesi (1823), Müftüzade Çeşmesi (1833), Cennet Çeşmesi, Dört Güllü (Hafız Paşa) Çeşmesi, Mehmed Kethüda (Gürcü Mehmed Paşa) Çeşmesi.⁹⁹

5. Hamamlar

İslam Dini'nin temizliğe verdiği öneme binaen, temizlik kültürü sadece bireylerde değil, toplumda da yaşanan bir olgu olmuştur. Bu amaçla inşa edilen hamamların güzelliği ve işçiliklerindeki incelik takdire şayandır. Erzurum'da bulunan hamamlar da halka hizmet amacıyla ve özenle yapılmıştır. Ancak Erzurum yaşadığı istila, savaş ve göç gibi olaylar sebebiyle pek çok defa boşaldığı için bu binalar da çoğu zaman hâlî ve metrûk olarak kalmış, pek çok zaman da şehre ve istihkâmlara taş ocaklığı yapmıştır.¹⁰⁰

Evliya Çelebi Erzurum'da sadece iki hamamdan bahsetmiştir. Bunlardan biri Beylerbeylerine ve Valilere tahsis edilen Paşa Sarayı Hamamı, diğeri de Caferiye Hamamı'dır.¹⁰¹

Bunların dışında, Lala Mustafa Paşa Hamamı (Mimar Sinan eseridir), Murat Paşa Hamamı'nın¹⁰² yanında 1846 tarihli bir belgeye göre de, Boyahane Hamamı (1566), Kırkçeşme Hamamı, Saray Hamamı (1707), Ayas Paşa Hamamı, Hanım Hamamı, Çöplük Hamamı, Küçük Hamam ve Gümrük Hamamı olarak sayılabilir.¹⁰³

Erzurum'da 1871 ve 1872 yılı salnamesine göre 14,¹⁰⁴ 1873 ve 1875 yılı salnamelerine göre ise 15¹⁰⁵ hamam mevcuttur.

⁹⁸ Erzurum'da dört yüzlü ve dört lüleli çeşmelere "Dört Güllü" çeşme ismi verilmiştir. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.154.

⁹⁹ Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü (Editör), *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, s.203 vd; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.154 vd.

¹⁰⁰ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.280.

¹⁰¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s.210-212.

¹⁰² Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.280 vd.

¹⁰³ BOA, *Maliye Ceride Defterleri (ML.CRD.d.)*, 1146, 1846 (1263), s.3.

¹⁰⁴ SE, 1871 (1288), s.147, SE, 1872 (1289), s.145.

¹⁰⁵ SE, 1873 (1290), s.148, SE, 1875 (1292), s.146.

6. Hanlar

Ticari hayatın hareketliliği elbette ticaret için gelen insanların barınma sorununun çözülmesini gerektirir. Zira barınacak yer bulamayınca insanlar artık başka yerlerde ticaret yapmaya başlayacaktır. Evliya Çelebi Erzurum'un varoşlarını anlatırken Gürcü Kapı Varoşunun içinde binlerce ev, dükkân ve hanla dolu olduğundan bahseder. Bütün tüccarlar bu varoшта oturmaktadır ve Evliya Çelebi'nin kâtip olarak çalıştığı Erzurum gümrüğü de buradadır. İstanbul ve İzmir gümrüğünden sonra en işlek gümrük burasıdır. Bu ifadelerden Erzurum'da bu anlamda bir sıkıntı yaşanmadığı anlaşılmaktadır. 1846 yılına ait bir belgede Erzurum'da bulunan hanların bir kısmı Han-ı Yeni, Han-ı Hacı Ahmed, Han-ı Küçük, Han-ı Gazzazoğlu, Han-ı Gümsuroğlu, Han-ı Kanîr, Han-ı Mansuroğlu, Han-ı Cennetzade, İçmeydan'da bulunan Düğmeciyân, Taşhan'da bulunan Düğmeciyân, Han-ı Kilise, Han-ı Zorbaoğlu, Tebrizkapısı'nda bulunan Düğmeciyân, Ali Paşa Mahallesi dâhilinde bulunan Rum Kilisesi Kurbunda bulunan, Han-ı Topçuoğlu, Han-ı Kadızade, Han-ı Sinanoğlu, Han-ı Yeğenağa, Han-ı Derviş Ağa, Han-ı Genç Ağa, Han-ı Terhal olarak sıralanmaktadır.¹⁰⁶

1871 yılında Erzurum ve kurasında 60,¹⁰⁷ 1872 yılında yine Erzurum ve kurasında 62,¹⁰⁸ 1873 yılında Erzurum'da 36, kurasında 32,¹⁰⁹ 1875 yılında ise Erzurum'da 36, kurasında 27¹¹⁰ han olduğu görülmektedir.

¹⁰⁶ BOA. ML.CRD.d., 1146, 1846 (1263), s.3.

¹⁰⁷ SE, 1871 (1288), s.147.

¹⁰⁸ SE, 1872 (1289), s.145.

¹⁰⁹ SE, 1873 (1290), s.148.

¹¹⁰ SE, 1875 (1292), s.146.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERZURUM'UN İDARİ YAPISI

1.1. İDARİ DURUM

1.1.1. XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı İdari Yapısı

Klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî bölümü eskiden beri hep şu şekilde taksim olunmuştur. Memleket geniş bir takım eyaletlere (yahut Vilâyetlere) bölünür, başına da Beylerbeyi veya Mîr-i Mîrân denilen bir vali hem mülkî amir, hem de bu geniş bölgenin askerî şefi olarak atanırdı. Bu vali, Paşa sancağı adı verilen eyalet merkezinde otururdu.¹¹¹ 16. yüzyıla kadar biri Anadolu Beylerbeyi, diğeri Rumeli beylerbeyi olmak üzere iki Beylerbeyilik bulunuyordu. Fakat bu asırdan itibaren, birkaç sancak birleştirilerek eyaletler teşkil edilmeye başlandı.

Bu idare sistemi bütün merkezi imparatorluklardaki gibi askerî bir idare olduğundan, askerî esaslara göre tanzim olunmuştu. Zapt edilen bir yer, eyaletlere, eyaletler sancaklara, sancaklar da kazalara taksim olunur, arazi de vergi gelirine göre tımar, zeamet ve has diye ayrılırdı. Her memleketin kalesine dizdar ve muhafızlar tayin edilir ayrıca cebeci, topçu ve yeniçeri olarak iki bin yerli kulu yani kale yamağı tertip olunurdu. Bunlara ocaklık olarak muayyen bir arazinin öşür gelirinin veya cizye ve gümrük gibi vergi hâsılatından belirli bir miktar ulufe verilirdi. Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde bulunan yerli kulu neferlerinin miktarı ve ulufeleri değişiklik gösterebilirdi. Bunların görevleri; bulundukları kaleyi muhafaza etmektir. Zapt edilen yerin idaresi ve devlete ait gelirlerin tahsili için eyaletlere Mir-i Miran (Beylerbeyi-Vali), sancaklara Mirliya (Sancak Beyi), mutasarrıf, muhassıl ve kadı tayin olunurdu. Bir de halkın seçtiği Âyanlar vardı ki bunlar da yöneticiler ile ahali arasında bir nevi köprü vazifesi görür idi.

Eyaletlerde en büyük mülkî amir, beylerbeyi idi. Beylerbeyi bütün sancaklardaki tımarlı sipahilerin birinci derecede askeri şefi olup, tımar dirliği açıldıkça beylerbeyi tarafından tevcih edilirdi.¹¹² Aynı zamanda askerî amir de sayılan vali, sefer esnasında, üç binden az olmayan ve kapı halkı denilen özel askeri ile birlikte yüz bine

¹¹¹ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyânları*, Ankara 1999, s.86.

¹¹² Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyânları*, s.86.

yakın eyalet askeriyle savaşa katılırdı. Livaların her birinde devamlı olarak en az bin asker bulunurdu. Bunlar asayiş korumakla görevliydi.

Beylerbeyinin oturduğu sancağa Paşa Sancağı denirdi. Beylerbeyi eyaletin bütün mülkî, idarî, malî, askerî ve adlî işlerinden sorumlu idi. Eyalet ve sancak beylerinin askerî ve mülkî olmak üzere başlıca iki ana görevleri vardı. Her türlü ahkâmı uygulamakla yükümlü idiler. Hâkimler ve kadılar, vali veya sancak beyinin emri altında bulunurlardı. Buna rağmen gerekirse valiyi yanlış bir uygulamadan dolayı yargılayabilirlerdi.

Erzurum gibi önemli serhat şehirlerine vüzeradan biri tayin edilirdi. Vezir rütbesinde bulunan Beylerbeyilerin geniş yetkileri vardı. Bunlar, eyaletlere gelinceye kadar yolda halkın davalarını dinler ve şeriata göre “buyruldu” verebilirdi. Aynı şekilde görevinden azledilmiş olan vezir rütbesindeki bir vali, İstanbul'a gelinceye kadar aynı yetkilerini kullanabilirdi. Vezareti olmayan valiler ise azledilince hiç bir yetkileri de kalmazdı. Vezir rütbesindeki Beylerbeyilerin sınır boylarında görevli olanları, devlet adına yabancı devletlerle görüşme yapabilirler, ayrıca civarda bulunan komşu Vilâyetlere emirler verebilirlerdi. Beylerbeyiler bütün haberleşmeyi sadrazamlarla yaparlardı. Fakat vezir rütbesinde bulunanlar sadrazam aracılığı ile padişaha telhis göndermek yetkisine de sahiptiler.

Eyaletten sonra gelen sancakları da sancak beyi yönetirdi. Valinin bütün yetkilerine sahip olan sancak beyi mülkî bakımdan beylerbeyine bağlı idi. Eyalet valisi bunların icraatından da sorumlu tutulurdu. Sancak Beyi, sancağın tek mülkî amiriydi.

Osmanlı İmparatorluğunda bir eyalet, bulunduğu yerin tabii, siyasi ve idari şartlarına göre; Has, Salyane-İltizam veya Yurtluk ve Malikâne şeklinde idare edilirdi.¹¹³

1.1.2. XIX. Yüzyıla Kadar Erzurum'un İdari Yapısı

Erzurum'da Osmanlı yönetimi kesin olarak, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Erzurum Beylerbeyliği adı altında kurulmuştu. Bu sırada Erzurum Beylerbeyliği; Paşa Sancağı, Şarki-Karahisar, Trabzon, Kiğı, Çemişkezek, Mazgird, Pertek, Sağman, İspir, Erzurum, Pasin, Hınıs, Namervan, Akçakale, Oltu, Batum, Tortum, Pert-Ekrek, Kemhis, Tavuskâr, Peneskird, Ardanuç, Livane, Ardahan, Kars

¹¹³ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Neşr. Neşet Çağatay), I-II, Ankara 1987, s.130 vd; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, Ankara 1983, s.307 vd.

(Bardız), Tekman, Yeni Kale, Kurtkale, Şavşat, Malazgirt, Küçük Ardahan, Acara, Maçehil, Faş ve Micingird sancaklarından müteşekkildi.¹¹⁴ Yeni beylerbeyliğin merkezini Kemah ve Bayburt sancağı teşkil ediyordu. Beylerbeyi Mehmed Han da Bayburt'ta oturuyordu. Erzurum ise bu beylerbeyliğe bağlı bir sancak haline getirilmişti. Buna rağmen Beylerbeyliğine Erzurum isminin verilmesi, buranın daha önce emirlik ve eyalet merkezliği yapmış olması ile izah edilebilir. Beylerbeyinin Erzurum'da değil de Bayburt'ta oturması ise, Erzurum şehrinin harap olmasındandır. Beylerbeyi Erzurum imar edilinceye kadar geçici olarak Bayburt'ta oturacaktı. Nitekim ilk Beylerbeyi Mehmed Han devrinde tamirine başlanan Erzurum kalesine, hisar-evi ve gönüllüler yazıldıktan ve bunların, ikinci beylerbeyi Ferhad paşa devrinde buraya yerleşmesinden sonra, 3-4 sene içinde Beylerbeyiler de Erzurum'da oturmaya başlayacaklardır.¹¹⁵

1520 yılında Erzurum boş ve harap on iki mahalleden ibaret olup, bu mahallelerden üçü kale kapılarının (Tebriz, Erzincan ve Gez kapıları) adı ile anılmaktadır. Diğer dokuz mahalle ise her biri birer zaviyenin, Melik Saltuk, Ahi Pir Mahmut, Haydarî-Hâne, Edhem Şeyh, Hasan Basri, Ziyad-Oğlu, Hasan Şeyh, Baba Kulu ve Kılıç Oğlu adını taşımaktaydı.¹¹⁶

Yukarıda adı geçen mahallelere ismini veren zaviyelerin, o tarihte şeyhleri idaresinde faaliyette olduğu sanılmaktadır. Zira Osmanlı Devleti'nin devam ettirdiği iskân politikası gereği, padişahların, yeni fethedilen boş ve harap yerlerin iskân edilmesini kolaylaştırmak için, buralara kuvvetli şeyhleri yönlendirdikleri, zaviyeler kurulmasını teşvik ettikleri ve hatta bunlardan vergi almadıkları bilinmektedir.¹¹⁷

Daha önce bahsedildiği gibi, Erzurum şehrinin harap olmasından dolayı, Beylerbeyi, Erzurum imar edilinceye kadar geçici olarak Bayburt'ta oturacaktı. Bu durum 1548 yılına kadar devam etti. Nihayet 1548'den sonra Beylerbeyilerin devamlı olarak Erzurum'da oturmaya başlamaları üzerine, Erzurum paşa sancağına ilave edildi ve Beylerbeyiliğin merkezi haline getirildi. Kanuni, Erzurum'un imar ve iskânına mani olan sebeplerin çoğunu ortadan kaldırdıktan sonra burada imparatorluğun başka hiç bir yerinde rastlanmayan bir uygulamaya daha girişti. Erzurum'un yeniden imar ve iskânını çabuklaştırmak için, esasen devletin malı sayılan, şehrin harap ve terk edilmiş

¹¹⁴ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, s.225-297.

¹¹⁵ Aydın, "Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri", s.106.

¹¹⁶ Aydın, "Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri", s.105.

¹¹⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I (İstila Devrinin Kolonizator Türk Dervişleri ve Zaviyeler)", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942, Sayı 2, s.279-386.

mülklerini, tapu karşılığında bölgenin ileri gelenlerine satılmasını emretti.¹¹⁸ Devletin Erzurum'da tatbik ettiği bu iskân politikası sonunda, bölgeye bir takım nüfuzlu aşiret beyleri hâkim oldu. Devlet düzeninin bozulmaya başladığı sonraki tarihlerde bunun çeşitli mahzurları ortaya çıkmıştır.

Mufassal Defter olarak tanzim edilen ve tanzimi h.947 / m.1540 tarihinde tamamlanan Arazi ve Vergi tahririnden anlaşıldığına göre bu tarihte Erzurum Sancağının, Nefs-i Erzurum, Karaz, Geçik, Tekman, Karaş-Kuli, Cinis, Şogayn, Serçeme, Çermeli ve Ovacık olmak üzere on nahiyesi vardı. Bu tarihte ikinci Beylerbeyi olan Ferhad Paşa zamanında onarılan ve yeniden eski canlılığına kavuşan Erzurum şehrinin ise 27 mahallesi bulunuyordu.¹¹⁹ Erzurum şehrinin 27 mahallesinin isimleri şunlardı: Kale içinde;

1) Kân kapısı, 2) Mirza Mehmed Mescidi, 3) Kırkçeşme, 4) Sergerdan-depesi, 5) Erzincan-kapısı, 6) Ahi Ayvad, 7) Tabbağan, 8) Yakutiye, 9) Kara-kilise, 10) Tebriz-kapısı 11) Haydar-Hâne, 12) Cami-i kebir, 13) Mekeçoğlu, 14) Hasan Şeyh Zaviyesi,

Kale dışında;

15) Melik Saltuk Zaviyesi, 16) Ethem Şeyh, 17) Şeyh Sûle,¹²⁰ 18) Alaca-Kilise, 19) Mansure, 20) Sulûk, 21) Baba-Kulu Zaviyesi, 22) Kalemoglu Zaviyesi, 23) Hasan Basri Zaviyesi, 24) Kılıç Derviş Zaviyesi, 25) Abbas Derviş Zaviyesi, 26) Mehdî Zaviyesi, 27) Ak Şeyh Zaviyesi mahalleleridir.¹²¹

Yukarıda görüldüğü gibi bu yirmi yedi mahallenin on ikisinin zaviye üçünün cami, mescid ve medrese ve ikisinin de şeyh isimleri ile anılması hem şehrin o zamanki karakteri hem de buranın iskân edilmesi için Osmanlı Devleti'nin takip ettiği politikayla ilgilidir.

Erzurum eyaleti müşirliğinin Tanzimat'tan önce havi olduğu sancak ve kazaların hududunu çizmek oldukça zordur. 19. yüzyıl başlarında Osmanlı imparatorluğu eyalet ve sancak taksimatında görülen karışıklık, Erzurum'da daha bariz şekilde göze çarpmaktadır. Vesikanın birinde kaza olarak gösterilen bir yer diğerinde sancak olarak gösterilmiştir. Bunun yanında Erzurum eyaletini çevreleyen Kars, Çıldır ve Van eyaletleri müstakil eyaletler oldukları halde, eskiden beri fevkalade zamanlarda, Aktar-ı Şarkıyye Seraskeri unvanı taşıyan Erzurum valilerinin nüfuzu altına alınıyordu.

¹¹⁸ BOA. Tapu Tahrir Defteri (TTD), No:205, s.18 vd.

¹¹⁹ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.168.

¹²⁰ Konyalı bunu "Şeyh Ulu" olarak belirtmektedir. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.63.

¹²¹ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.168.

Muş sancağı da bazen bu eyaletlere, bazen de Erzurum eyaletine bağlanıyordu. Aynı şekilde Karahisar-ı Şarki sancağının da çeşitli zamanlarda Trabzon'a, Gümüşhane'ye ve diğer eyaletlere bağlandığı görülmektedir. Bir başka kaynakta ise Erzurum'un idari yapısı şu şekilde verilmiştir:¹²²

EYALET-İ ERZURUM;

1- Kaza-i Erzurum (Livadır) 2- Kaza-i Gümüşhane 3- Kaza-i Kemah 4- Kaza-i Kuru Çay (Livadır) 5- Kaza-i Kercanis 6- Kaza-i Erzincan 7- Kaza-i Fevzay (Erzincan'a tabi) 8- Kaza-i Tercan 9- Kaza-i Kiğı 10- Kaza-i Bayburt 11- Kaza-i Pasin (Livadır) 12- Kaza-i İspir (Livadır) 13- Kaza-i Kelkit (Livadır) 14- Kaza-i Şehriban 15- Kaza-i Murad Han 16- Kaza-i Hınıs (Livadır) 17- Kaza-i Tuzla 18- Kaza-i Micingirt 19- Kaza-i Mamirvan (Livadır) 20- Kaza-i Malazgirt (Livadır) 21- Kaza-i Zaduşan (Livadır) 22- Kaza-i Eleşkirt (Toprak Kale) 23- Kaza-i Tortum 24- Kaza-i Tekman 25- Kaza-i Bayezit (Livadır) 26- Kaza-i Kovanis (Gümüşhane'ye bağlıdır).¹²³

Bu döneme ait diğer bir araştırmada da yukarıda bahsedilen sıkıntılar ortaya konulmuştur. Bu araştırmada Erzurum'un sınırları çizilirken sadece liva olarak işaretlenen yerler alınmış, liva kaydı bulunmayan yerler bu listeye dâhil edilmemiştir. Buna göre 1831 yılında Erzurum şu livalardan teşekkül etmekteydi:

1- Liva-i Erzurum (Paşa Sancağı) 2- Liva-i Erzincan 3- Liva-i Hınıs 4- Liva-i Kelkit 5- Liva-i Malazgirt 6- Liva-i Tortum 7- Liva-i Karahisar-ı Şarki 8- Liva-i İspir 9- Liva-i Kuruçay 10- Liva-i Pasin 11- Liva-i Mamervan (Namervan) 12- Liva-i Kozancan (Kozavcan) 13- Liva-i Kiğı 14- Liva-i Mecengerd.¹²⁴

1.1.3. Tanzimat Fermanı ve Erzurum'da Tatbiki

Tanzimat'ın ilanını müteakip, ülkede ferman çerçevesinde yeniliklerin uygulanmasına çalışılacaktır. Ancak önceden bir program hazırlanmadığı için uygulamanın nasıl yapılacağı bilinmiyordu. Ayrıca adaletin sağlanabilmesi için mal-mülk ve nüfus sayımları yapılması gerekiyordu ancak tüm bunları yapmak için hükümetin elinde yeterli ve bilgili eleman yoktu. Tüm bunların yanında yeni düzenlemelerin yanlış yorumlanmasıyla birlikte çıkarlarını kaybedenlerin tepki göstermelerinden çekiniliyordu. Bu gibi nedenlerle Tanzimat'ın ön gördüğü mali, idari

¹²² Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1975, s.101.

¹²³ Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, s.102.

¹²⁴ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleken*, XV, Sayı 60, s.618.

ve askeri yenilikler İmparatorluğun bütününde uygulamaya konulmadı. Tanzimat'ın uygulanmasına hükümetin kesin denetimi altındaki yakın eyaletlerden başlandı.¹²⁵ Erzurum merkeze uzak bir eyalet olduğu için, Tanzimat ilk altı yıl burada uygulanmadı. Bu süre zarfında Erzurum yine eski sisteme göre idare edildi.

Yeniliklerin uygulama alanına konulmasında uğranılan başarısızlığın sorumluluğu ilk yıllarda valilere yüklenmiş ve onlardan bir anda eski alışkanlıklarını bırakarak, tüm yönetim kademelerinde halk ve hazine yararına işler gerçekleştirmeleri istenmiştir. Elbette bu da gerçekleşmeyince çoğu vali görevinden alınmıştı. Bu yüzden eyalet yönetimi eskisinden daha sık el değiştirir olmuştu. Öte yandan uygulama dışında tutulan eyaletlerde de yeni yönetimin uygulamaya geçirilmesi için çalışmalar sürdürülüyordu. 1845 Mart ayından itibaren Erzurum'da da Tanzimat'ın uygulanmasına karar verildi.¹²⁶

Erzurum bölgesinde uygulanmaya başlanan bu yeni nizam hiç de iyi karşılanmadı ve özellikle Van ve çevresinde valiye karşı ayaklanmalar baş gösterdi. Yapılan başvuru üzerine, Meclis-i Vâlâ'da durum görüşülmüş ve hoşnutsuzluğa neden olarak halkın asıl amacı anlayamadığı gösterilmişti. Meclis üyelerinden Kamil Paşa, olayları incelemek ve Tanzimat'ın asıl amacının halkın refah ve mutluluğunu arttırmak olduğunu anlatmakla görevlendirilerek, buraya gönderilmişti. Ayrıca vali ve defterdara, uygulamanın nasıl yapılacağını içeren ikinci bir talimatname gönderilmiş, konsolos ve vekillerine nasıl davranacakları da kendilerine anlatılmıştı.¹²⁷

Bu bölgede Tanzimat'a karşı asıl direnişin sebebi toprağı yurtluk ve ocaklık olarak idare edenlerden ileri gelmekteydi. Toprağı bu şekilde işleyenlerden bazılarının toprağının hazineye devredilerek, kendilerine maaş bağlanması gibi bir uygulamaya gidilmek istenmiş, ancak vali ve defterdar tarafından bunun hem hazine ve hem de iç güvenlik açısından sıkıntı çıkaracağı Meclis-i Vâlâ'ya bildirilmişti. Sadece Bayezid sancağında bulunan yurtluk ve ocaklıkların kaldırılarak, sahiplerine maaş bağlanması konusunda bir anlaşma sağlandığı ancak diğer yerler için bu uygulamanın bir sonraki yıla bırakılmasının daha doğru olacağı kanaati vali ve defterdar tarafından bildirilmiş, Meclis-i Vâlâ da bu kararı yerinde görmüştü. Ancak bu uygulamanın bir süre

¹²⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, Ankara 2007, s.190.

¹²⁶ Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s.202.

¹²⁷ Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, s.192; Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", s.203.

ertelenmesi de Van bölgesinde çıkan ayaklanmaları engelleyememiştir. Aynı şekilde eyalet sınırları içinde yer alan Çıldır sancağında da yurtluk ve ocaklık meselesi ancak 1848 yılında bazı önlemler alınarak kısmen çözülebilmisti. Karşılaşılan bir diğer büyük sorun da bölgedeki göçebe aşiretlerin denetim altına alınması ve yerleştirilmesi olmuştur. Özellikle aşiret reislerine maaş bağlanarak, kendilerine kaza müdürlerine ait görevler verilmek istenmiş ve bu sayede aşiret halkına vergi verme ve askere gitme gibi alışkanlıklar kazandırılması amaçlanmışsa da bu girişimler olumlu sonuç vermemiştir. Alınan bütün önlemlere rağmen, bölgede hükümet otoritesi uzun yıllar sağlanamamış ve can ve mal güvenliği tesis edilememiştir. Yörenin sosyoekonomik yapısı, devrin yönetim anlayışı ve daha başka nedenlerle Tanzimat'ın öngördüğü düzen buralarda gerçekleştirilememiş ve Tanzimat buralarda fiili olarak uygulamaya konulamamıştır.¹²⁸

1.1.4. XIX. Yüzyılda Osmanlı İdari Yapısında Yapılan Değişiklikler

19. yüzyıl Merkezî Yönetimde yeni usullerin uygulanmaya başlandığı bir devirdir. Dönemin önemli padişahlarından olan Sultan III. Selim ıslahatlara başlamadan önce bir meşveret meclisi toplamış ve devlet erkânı ile ileri gelen kimselerden lâyiğâlâr almıştı. Sultan II. Mahmud döneminde de yapılacak önemli işler öncesinde bu tip toplantılar yapıldı. Meclis-i Meşveret ve Meclis-i Şûra adı verilen bu toplantılarda Sadrazam başkanlığında, Şeyhülislam, Kazasker ve ileri gelen kimseler bulunurdu. Yine Sultan II. Mahmud Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından birkaç gün sonra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ilk şekli olarak adlandırılabilen bir toplantı yapmıştı.¹²⁹

Sultan II. Mahmud bu tip toplantıların yararını gördüğü için, bunlara resmi bir kimlik kazandırmak istedi. Ve 1838 yılında “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye” adı altında bir meclis oluşturularak, bir hafta içerisinde kuruluşu tamamlandı. Kuruluşundan kısa süre sonra Meclis-i Vâlâ çalışmalarını düzene koymuş ve hazırladığı yönetmelik ile görüşmelerin nasıl yapılacağını kurallara bağlamıştı. Ancak Sultan II. Mahmud'un son yılları, özellikle Mısır Meselesi yüzünden çok çalkantılı geçmiş, bu yüzden kurulan bu meclis asıl amaca uygun çalışmalarını Tanzimat'ın ilanından sonra yapabilmıştır.¹³⁰

Meclis-i Vâlâ'nın danışma meclisi niteliği ağır basmakla birlikte, yasal düzenlemelerin yapılması ile yargı ve yürütme işlerinin bir kısmı da buradan yürütülüyordu. Bakanların üzerinde bir etkinliğe sahip olması sebebiyle, parlamenter

¹²⁸ Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, s.197-198.

¹²⁹ Musa Çadircı, “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim”, *Belleten*, Ankara 1988, LII, Sayı 203, s.605.

¹³⁰ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul 2000, s.103 vd.

sisteme geçişte önemli bir evre olduğu söylenebilir. Bu meclis, ülke yönetimini, eğitim-öğretimi, maliye ve ekonomiyi ilgilendiren yasa ve yönetmeliklerin hazırlanmasında, ağır suç işleyenlerin, kamu malını zimmetine geçirenlerle, rüşvet alan memurların yargılanmalarına kadar uzanan faaliyet alanının yanında, alınan kararların, çıkarılan yasa ve yönetmeliklerin uygulanmasıyla da ilgilenmiştir. İlerleyen zaman içerisinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kanun tasarıları ile nizamnameleri hazırlama görevi 1854 yılında kurulan “Meclis-i Âli-i Tanzimat”a devredildiyse de, Meclis-i Tanzimat’tan istenilen sonuç alınamayınca bu iki meclis birleştirildi. Meclis-i Vâlâ içerisinde bir düzenlemeye gidilerek, birincisi mülki idare, ikincisi kanun ve nizamnameler, üçüncüsü de adalet işleriyle görevli üç daireye ayrıldı. Meclis bu şekilde çalışmalarını 1868’e yani Şûra-yı Devlet ile Divân-ı Ahkâm-ı Adliye’nin kuruluşuna kadar sürdürmüştür.¹³¹

Tüm bunlar yapılırken devletin karşılaştığı bir diğer önemli mesele de maliyenin düzenlenmesidir. Tanzimat Fermanı’na göre herkes mali gücü ve servetine göre vergi verecekti. Vergi siteminde eşit ve adaletli bir düzen kurulacaktı. Bu amaçla 1838 tarihinde kurulan Maliye Nezareti, Tanzimat’ın ilanından sonra “Hazine-i Amire” ve “Hazine-i Mukataat Defterdarı” olarak ikiye ayrıldı. Ancak uygulamada çıkan sorunlar nedeniyle bu iki kurum 1841’de yeniden Maliye Nezareti adı altında birleştirildi.¹³²

Yeni vergi usulünün uygulanabilmesi için öncelikle emval ve nüfus sayımı yapılması gerekiyordu. Bu iş zaman istediği için bu arada devletin gelir kaybetmesinin önüne geçmek amacıyla sadece ilk seneye mahsus ve geçici olarak, bir önceki yıl toplanan para, göz önünde tutularak, halktan para toplanılması kararlaştırıldı. Verilecek vergi miktarı belli olunca fazla alınan para iade edilecekti. Tahsil işleri ise muhassıl ve meclis tarafından yapılacaktı. Memur ve görevlilerle valilerin, halktan kendileri için aldığı her türlü vergi ve aidatla beraber angarya da bu düzenlemeyle beraber kaldırılmıştır.¹³³ Ancak uzun zaman isteyen emlak ve nüfus sayımı hemen gerçekleştirilemedi. Buna bağlı olarak da vergi toplama işiyle görevli olanlar uygulamada büyük zorluklar yaşadılar. Vergilerin toplanamaması sonucu olarak, bir

¹³¹ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s.103; Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim”, s.611.

¹³² Eren, “Tanzimat”, s.721.

¹³³ Halil İnalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Belleten*, XXVIII, Sayı 112, s.629-630.

müddet sonra iltizam usulüne geri dönüldü.¹³⁴ Bu dönemde sorun olan bir diğer husus da cizye meselesi idi. Zira cizye sadece gayrimüslimlerden alınmakta bu da Tanzimat Fermanı'nın vergide eşitlik prensibiyle çelişmekteydi. Diğer yandan da Osmanlı Devleti bir İslam Devleti olarak cizyeden vazgeçemezdi. Bununla birlikte Babıâli, 1851 tarihine doğru cizyenin kaldırılması ve herkesten alınan bir baş vergisi haline getirilmesini düşündü ve nihayet 1856 Islahat Fermanı ile bu esas ilan edilerek, cizye “bedel-i askerî”ye çevrildi.¹³⁵

Tanzimat Fermanı ile ilan edilen ve çözüm bekleyen bir diğer yenilik ve problem de askerlik konusuydu. Bu konuda Tanzimat'a kadar bir takım tedbirler alınmış hatta Sultan II. Mahmud'un çalışmaları sayesinde çağdaş bir ordunun temelleri atılmışsa da, pek çok konu çözümsüz kalmıştır. Bu sorunlar, nereden ne kadar asker alınacağı, askerlik hizmetinin şartları ve süresi olarak sıralanabilir. Tanzimat'la birlikte, askerlik bir süreye bağlandı, kur'a usulü getirildi, yabancıların nasıl askerlik yapacakları ayrıntılarıyla saptandı. En önemli hususlardan biri de valilerin aynı zamanda bulundukları bölgelerdeki ordu komutanı olma geleneğine son verilmesi ve askeri okulların öneminin anlaşılmasıdır.¹³⁶

Yapılan en önemli değişikliklerden bir diğeri de taşra teşkilatında olmuştur. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu taşra teşkilatı başlangıçta Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki Beylerbeyilik halinde idare ediliyordu. 16. y.y.'a gelindiğinde bazı sancaklar birleştirilmek suretiyle eyaletler oluşturuldu. Değişen toprak rejimi ve devletin güçten düşmesi gibi sebepler Sultan II. Mahmud'u eyalet sisteminde köklü reformlar yapmaya zorlamış ve o da birkaç eyaleti birleştirmek ve bir müşirin emri altına vermek suretiyle Müşirlik Sistemi'ni kurmuştu. Ancak Sultan II. Mahmud'un gerçekleştirdiği yenilikler yetersiz kalınca Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra ilk önemli düzenleme taşra teşkilatında gerçekleştirildi. Öncelikle iltizam usulü kaldırıldı. Sancak yönetimi mütesellimden alınarak, “Muhassıl”a verildi.¹³⁷ Muhassıl hem sancağı yönetecek, hem de vergileri toplayarak, hazineye gönderecekti. Toplanacak vergilerin adil ve düzenli olabilmesi için eyaletlerde tahrirata başlandı. Muhassıllara yardımcı

¹³⁴ Eren, “Tanzimat”, s.722; Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim”, s.614.

¹³⁵ İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, s.631-632; Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 2006, s.135.

¹³⁶ Geniş bilgi için bkz: Suat İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Askeri Yapısı İçerisinde Tanzimat’ın Yeri”, *Belleken*, Ankara 1991, LV, Sayı 213, s.563-577.

¹³⁷ Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s.118.

olabilmesi için sancak merkezlerinde “Muhassıllık Meclisleri”¹³⁸ kurulması karara bağlandıysa da, bunda istenilen başarı sağlanamadı. 1842 yılında yeni bir düzenlemeye gidilerek, birkaç köyün bağlandığı, köyle sancak arasında yeni bir idari birim olarak “kaza” teşkilatı oluşturuldu. Buraların halk tarafından seçilen “Kaza Müdürü” denilen kimseler tarafından yönetilmesi sağlandı. Bunlar yapılırken sancak idaresi çok fazla değişikliğe uğramadı. Muhassıl yerine yine merkezden atanan “Kaymakam”lar yönetime geçti. Eyaletler ise valiler tarafından yönetilmeye devam edecekti. Bu düzenlemenin en belirgin özelliği, ilk kez “kaza”nın idari bir birim olarak taşra teşkilatında yer almasıdır.¹³⁹

Eyalet yönetiminde de 1842 düzenlemesiyle köklü ve kalıcı değişiklikler yapıldı. Valilerin yetkileri azaltılarak, maliye işleri, doğrudan doğruya merkez tarafından atanan “Defterdar”’a verildi. Vali başkanlığında, defterdar, kadı, müftü, Müslüman halkın temsilcileri ile gayrimüslimlerin dini liderleri ve temsilcileri ile toplanan “Büyük Meclis” adlı bir kurul oluşturuldu. Bu meclis, muhassıl olmayan kaza ve kasabalarda kurulmuş olan “Küçük Meclis”lerin kararlarını inceleyip, sonuca bağlamanın yanında, eyaletin yönetim, maliye, güvenlik, bayındırlık ve eğitim-öğretim işlerine bakmakla görevli idi. Bu kurul ayrıca mahkeme görevi yaparak, devlet memurlarını yargılayıp, ağır suç işleyenlerin soruşturmasını da yürütebiliyordu.¹⁴⁰

Taşra teşkilatında yapılan bu köklü değişiklikler, uygulamada ortaya çıkan sorunlar göz önünde tutularak, 1849’da çıkarılan bir yönetmelikle kurallara bağlandı. Bu yönetmelik dokuz bölümden ve altmış sekiz maddeden oluşuyordu. 1864 yılında Vilâyet Nizamnamesi’nin yürürlüğe girmesine kadar geçerli olan bu yönetmelik “Eyalet Meclisleri Nizamnamesi” adını taşımasına karşın, taşra teşkilatında görev alanların uyacakları kuralları kapsamakta, güvenlik, bayındırlık, yargı ve eğitim-öğretim gibi konuları da içeren hükümleri ihtiva ediyordu.¹⁴¹ Ancak, yetişmiş personel olmadığı için hizmetler yeterli seviyeye ulaşamadı. Zira sistem yeni olsa da uygulayacak personel eski anlayış ve alışkanlıklarını sürdürdüler. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı, ayaklanmalar ve son olarak patlak veren Kırım Savaşı, yapılan düzenlemelerden istenilen sonuçların alınmasını engelledi.

¹³⁸ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.33.

¹³⁹ Musa Çadircı, “Tanzimat”, *Osmanlı*, VI, s.184; Ayrıca geniş bilgi için bkz, Musa Çadircı, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840- 1876)”, *Belleten*, Ankara 1989, LIII, Sayı 206, s.237-257.

¹⁴⁰ Eren, “Tanzimat”, s.721; Çadircı, “Tanzimat”, s.185; İnalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, s.626; Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s.119.

¹⁴¹ Çadircı, “Tanzimat”, s.185.

Eyalet Sistemi 1861 yılına kadar uygulanmaya devam edildi. Bu düzenlemelerden önce devlete göre asıl sorun, mülki bölümlerden değil, mülki idarecilerden kaynaklanmaktaydı. Zira neşredilen fermanlar ve yapılan düzenlemeler hep yöneten-yönetilen ilişkisi üzerine kurulmuş, adaletin sağlanması, iyi bir yönetim sergilenmesi ve rüşvetle mücadele gibi konular üzerinde durulmuştu. Ancak zaman içinde mülki bölünmede de sorunlar olduğu ve yeni bir düzenlemeye tabi tutulması gerektiği anlaşıldığından bir takım tedbirler alınma yoluna gidildi. Bu amaçla yapılan düzenlemelerin en önemlilerinden biri 1858 yılında yapılan Arazi Kanunnamesi ve Vilâyet teşkilatına geçişte ilk kanuni düzenleme olan ve yine 1858 yılında yapılan “Vülat-ı İzâm ve Mutasarrıfın-i Kiram ile Kaymakamların ve Müdürlerin Vezâifini Şâmil Talimat”tır.¹⁴²

1.1.4.1. 1858 Arazi Kanunnamesi

1858 Arazi Kanunnamesi bu dönemin en önemli metni olma özelliğini taşır.¹⁴³ Zira 16. yüzyıldan beri Osmanlı toprak sistemindeki köklü değişikliklere rağmen, bu kanunların yerine yeni bir kanuni metin getirilmemişti. Çıkan kanunlar da kısmi ve çeşitli bölgelere aitti. Ayrıca tımar sisteminin kaldırılması fiili olduğu kadar hukuki bir boşluk da doğuruyordu. Arazi kanunnamesinin resmi amacı bu gibi gözükse de¹⁴⁴, siyasi, mali ve iktisadi boyutları da vardır. Kanunnamenin en önemli özelliklerinden biri, fertlerin, toprağın tapusuna ve bu suretle devlet arazisini hukuken işletme hakkına sahip olmalarıdır.¹⁴⁵ Devletin niyeti toprak kayıtlarının tamamlanması için bütün arazinin kadastrounu yapmak, toprağı fiilen işleyen çiftçilere tapu senedi vermek suretiyle bunları sıkı kontrol altına almak ve ayanların nüfuzunu kırmaktır. Ama asıl hedeflenen gayri kanuni olarak devlet arazisini işletenlere dahi tapu vermekle, ziraatı geliştirmek, teşvik etmek¹⁴⁶ ve toprak gelirlerinden mümkün olan en fazla miktarı devlet hazinesine aktarmakla, arazi sahipleriyle merkezi bürokrasi arasındaki zıtlığı çözüme bağlamaktır.¹⁴⁷ Aynı zamanda devlet bu tapuları vermekle vergi mükelleflerinin kimliklerini tespit edebilecekti. Devletin elinde bu tapu sahiplerinin listesi oldukça,

¹⁴² Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.280.

¹⁴³ Geniş Bilgi İçin Bkz: Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.321-421.

¹⁴⁴ Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II; Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na*, (Çev. Babür Kuzu), İstanbul 2001, s.104.

¹⁴⁵ Donald Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812–1914”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Editör: Halil İnalcık, Donald Quataert), İstanbul 2004, II, s.974.

¹⁴⁶ Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812–1914”, s.974.

¹⁴⁷ Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s.104.

vergilerin kimin tarafından ödenmesi gerektiği bilinebilecekti. Bunun için kanun, arazilerini başkalarına kiralayanların tapularını ellerinden almıyor ve herhangi bir arazi alış verişinde devlet memurlarının hazır bulunması gereği üzerinde duruyordu.¹⁴⁸

1858 Arazi Kanunnamesi, bir giriş ile üç kısım halinde sıralanan 132 maddeden ibarettir. Giriş, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan muhtelif toprak çeşitlerinin statülerinin tarif ve ayırımından bahseden 1 ve 7. maddelerden oluşur. Birinci kısım, 8 ve 90. maddelerden ibaret olup, kanunnamenin en önemli kısmıdır. Burası miri arazinin “tasarruf, ferağ, intikal ve mahlûlat” şekillerine ait olmak üzere dört alt başlığa ayrılmıştır. İkinci kısım 91 ile 103. maddelerden oluşarak, metruk (terk edilmiş) ve mevat (ölü) topraklara ait hükümleri içerir. Üçüncü kısmı oluşturan 104 ile 132. maddeler ise teferruatla ilgilidir. Bu kanunnamenin tertip tarzındaki düzgün ve mantıklı şekil onu eski kanunnamelerden ayırarak, büyük bir yenilik getirir.¹⁴⁹

1858 arazi kanununun ulaşmak istediği fiili amaç olan toprağı vergilendirme hedefine ulaşabilmek için devlet, toprağı bir sınıflandırmaya tabi tutarak, her kategorinin kendine ait özelliklerini belirtir.¹⁵⁰ Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut topraklar; Arazi-i Memlûke (Mülk Arazi), Arazi-i Miriye (Miri Arazi), Arazi-i Mevkufe (Vakıf Arazi), Arazi-i Metruke (Kamu yararına terk edilmiş arazi) ve Arazi-i Mevat (Ölü Arazi) olmak üzere beş kısma ayrılmıştı.¹⁵¹ Daha önce belirtildiği gibi bunların hukuki statü ve kullanım şekilleri ayrıntılı olarak anlatılmış ve düzenlenmişti.

1858'de çıkan Arazi Kanunnamesi ile toprak özel mülkiyeti getirilerek, tımar ve vakıf sistemi ve bu sisteme bağlı olan hukuki yapıya son verildi. Kız çocuklara miras hakkı tanındı. Mülkiyet hukuku ve sisteminde yapılan değişiklikler neticesinde, gerek toprağın kullanılması ve gerekse vergilendirme usulü önemli ölçüde değiştirildi.¹⁵² Bu sayede toprakların çoğunda küçük üreticilere toprak senedi vermek suretiyle toprak sahibi yaptı ve bunların toprak mülkiyetini yasallaştırdı.¹⁵³

1858 Arazi Kanunnamesi miri toprakların özel mülk haline getirilmesini ve bu toprakları büyük mülk sahiplerinden korumak isterken, gerçekte büyük toprak mülklerinin doğmasını kolaylaştırdı. Öte yandan kanun toprağı ekenle sadece bir vergi

¹⁴⁸ Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812–1914”, s.975.

¹⁴⁹ Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, s.373.

¹⁵⁰ Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s.104.

¹⁵¹ Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, s.373; Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s.105-112.

¹⁵² Ümit Aktaş, *Osmanlı Çağı ve Sonrası*, İstanbul 2006, s.319.

¹⁵³ Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812–1914”, s.978; Aktaş, *Osmanlı Çağı ve Sonrası*, s.319.

mükellefi olarak ilgilenmiş ve bu yüzden onun devlete karşı olan statüsünü düzenlemişti. Ama bunu yaparken, büyük mülk sahibiyle onun kiracısı durumundaki köylü arasındaki ilişkiler göz ardı edilmiş, bu yüzden kanun sahip olduğu boşluklarla arazi sahibinin işini kolaylaştırmış ve kiracılarla ortakçıların kaderini büyük mülk sahiplerinin eline bırakmıştı. Arazi kanunu köylüyü toprağın tasarruf sahibi yaparak, onu vereceği öşürden hazineye karşı sorumlu hale getirmek istiyor, öte taraftan köylüyle büyük arazi sahibi arasındaki bağ varlığını sürdürüyor ve bu da köylünün büyük arazi sahiplerine her zaman ödediklerinin dışında hükümete de öşür vermesi anlamını taşıyordu. Bu da doğal olarak köylünün imkân ve gücünü aşıyordu. Böylece küçük mülk sahiplerinin büyük çoğunluğu, büyük mülk sahiplerinin baskı ve bazen tehdidiyle arazi üzerindeki haklarından vazgeçerek, bunları o bölgenin eşrafına bıraktılar. Bu da eşrafın toprağı doğrudan doğruya ve dünyanın en kanuni yoluyla kendine mal etmesi sonucunu doğurdu.¹⁵⁴

1.1.4.2 Yöneticiler İle İlgili Talimat

1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte taşra teşkilatında valilerin nüfuzlarının kırılarak, merkezi bir otorite kurulması yoluna gidilmişti. Bu amaçla alınan tedbirler doğrultusunda Vali'ye değil, doğrudan Babiâli'ye karşı sorumlu memurların atanması, teftiş heyetlerinin görevlendirilmesi ve sancak meclisleri ile eyalet meclislerinin kurulması suretiyle valilerin yetki ve nüfuzları azaltılmaya çalışıldı.¹⁵⁵

1856 Islahat Fermanı'nda tüm Osmanlı tebaasının can, mal, ırz ve namus emniyetinin sağlanacağı, vergilerin eşit olarak alınacağı, iltizam usulünün son bulacağı, karma mahkemelerin kurulacağı gibi Tanzimat Fermanı'nda yer alan hükümler yineleniyor ve genişletiliyordu. Islahat Fermanı Paris Barış Anlaşması'nı imzalayan devletlerin baskısıyla hazırlanmıştı. Bu devletler taşra yönetiminde mahalli meclis ve kurumlarda azınlıkların hak ve statülerinin arttırılmasını ve sağlamlaştırılmasını istemekteydiler.¹⁵⁶ Ne var ki, bu alandaki reform, uzun zamandan beri İmparatorluğun bir iç işi olmaktan çıkmıştı. Batılı büyük güçler için eyaletin yeniden tanzimi, azınlıklara verilecek yeni imtiyazlar anlamına gelirken, azınlıklar içinse bu, bağımsızlıklarını gerçekleştirebilecekleri asgari güvenlik şartlarını kazanmak demektir. Müslüman büyük mülk sahipleri yani eşraf için sorun, taşranın idaresini denetim altında

¹⁵⁴ Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s.118.

¹⁵⁵ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s.93.

¹⁵⁶ Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, s.245.

tutabilmek ve valilere olduğu gibi sarayın isteklerine de karşı koyabilmektir. Sadece eşrafi temsil eden Vilâyet meclislerinin kurulması bunlara valiyi denetleme ve Vilâyetin idari işlerine karışma yetkisi verdi. Diğer taraftan sahip olduğu imkân ve maddi kaynakları gittikçe azalan valilik görevi önemini kaybederek, bir süre sonra İstanbul'daki devlet ricali için bir sürgün yeri oldu.¹⁵⁷

Ancak daha sonra valilerin özerkliğini azaltmaya yönelik bu türden bir merkezileşmenin, taşranın etkin şekilde yönetilmesini engellediği anlaşıldı. Bu nedenle 1858'de yeni bir düzenlemeye gidilerek, İstanbul'dan gönderilen bütün memurlar valilerin emri altına verilerek, valilere yetkileri iade edildi.¹⁵⁸ Bu talimatla hükümet yapısını korumakla birlikte valiler, tüm konularda yetki sahibi oluyor, hükümetin tek temsilcisi durumuna geliyor, ordu komutanlarıyla İstanbul'dan gönderilen hazine memurları, eyaletlerdeki işlerinden dolayı ona karşı sorumlu bulunuyorlardı.¹⁵⁹

Gerek 1856 yılından sonra hem Batılı büyük güçlerin, hem azınlıkların ve hem de eşrafin özlemi olan merkezden kopma¹⁶⁰ sorunu, gerek Tanzimat'ın ilanından beri uygulamada ortaya çıkan sorunlar, gerekse dış baskılar, Osmanlı yönetimini taşra idaresini yeni baştan düzenlemek zorunda bırakmıştı.¹⁶¹

Nitekim ilk önemli düzenleme, 22 Eylül 1858 tarihinde yayınlanan “Vülat-ı İzâm ve Mutasarrıfın-i Kirâm ile Kaymakamların ve Müdîrlerin Vezâifini Şâmil Ta'limât” ile yapıldı. Bu talimatta eyalet, sancak ve kaza yöneticilerinin görevleriyle, güvenlik ve adalet işlerinin nasıl yürütüleceği belirleniyordu.¹⁶²

Tanzimat'tan sonra memurlar hakkında toplu olarak çıkarılan ilk kanun olan bu talimat bir ferman ile neşredildi. Kırk altı maddeden ibaret olan bu kanunda öncelikle Osmanlı imparatorluğunun eyaletlere, eyaletlerin livarla, livaların kazalara ve kazaların da karyelere ayrıldığı ve her eyalette bir valinin, livalarda bir kaymakamın, kazalarda müdürlerin bulunacağı açıklanmıştı. Daha sonra küçük ve büyük bütün memurların padişahın ve ahalinin indinde makbul olması için bütün kanun ve nizamlara uygun olarak hareket etmeleri, vazifelerini süratle ve iyi niyetle yapmaları gerektiği belirtilmişti. Bunun yanında memleketin zararını mucip olacak hareketlerden çekinmeleri, şahsî menfaatlerini gözetmemeleri, nifak ve insaniyete yakışmaz sıfat ve

¹⁵⁷ Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s.119.

¹⁵⁸ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s.93.

¹⁵⁹ Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s.119.

¹⁶⁰ Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s.120.

¹⁶¹ Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, s.245.

¹⁶² Eren, “Tanzimat”, s.750.

memuriyetlerine uymayan hareketlerden kaçınmaları, hiddet ve şiddet göstermemeleri, her sınıf tebaanın haklarını eşit ve iyi niyetle yerine getirmeleri, tarafsız davranmaları, halkı her türlü zarardan korumaları, doğruluk ve sadakatle çalışmaları isteniyordu. Bütün bu hususların yerine getirilmesinden vali mesul tutulmuştu. Liva, kaza, nahiye ve karyelerdeki âmir ve memurlar doğrudan doğruya veya dolayısıyla valiye bağlı idiler. Bu vazifelerin yerine getirilmemesi hâlinde valilerin de mesul tutulacağı hakkında yirmi maddeden ibaret bir de talimat vardı. Yine bu kanunda kaymakamlar, kaza ve nahiye müdürlerinin sorumluluk ve görevleri ayrı ayrı gösterilmişti.¹⁶³

Yönetmeliğin dördüncü kısmı kaza yönetimine ayrılmıştı. Kazanın mülkiye, maliye, zaptiye ve diğer işlerinden müdür sorumlu tutuluyordu. Bu çerçevede müdürler vergilerin zamanında toplanıp, ilgili yerlere teslim edilmesinden, her sınıf tebaanın eşit muamele görüp, haksızlığa uğramamasına kadar geniş bir alandan sorumlu idiler. Ayrıca eyalet merkezine doğrudan bağlı olanlar valilerin, sancaklara bağlı bulunanlar ise kaymakamların maiyetinde oldukları için, bunlar tarafından verilecek görev ve emirleri de yerine getirmekle mükelleftiler.¹⁶⁴

Kazada görülecek davaların adalet ve sıhhati bu müdürlerin mesuliyeti altındaydı. Bunun yanında memur oldukları kazanın bütün kesimlerinde can, mal ve namus dokunulmazlığı ile güvenliği sağlamak da yine bunların sorumluluğu altındaydı. Yine aynı şekilde devlet gelirlerinin eşitlik ilkesine göre toplanmasından, mültezimlerin kontrol edilmesinden ve vergilerin zamanında toplanarak, kimsede borç kalmamasından da yine bu kaza müdürleri mesuldü.

Bu arada talimat, görevlerinde kusur eden veya kötü yönetim yüzünden azli icap eden müdürlerin yerine, sorumluluğu kendi üzerinde olmak şartıyla, vali tarafından yeni atama yapılabileceğini ama durumun merkeze bildirilmesi gerektiğini belirtiyordu. Vali güvenilir kimse bulamazsa İstanbul'dan müdür isteyecekti. Eğer vali tarafından atanan müdür zimmetine para geçirir ve buna mukabil ceza alır ama devlet alacağını kendisinden ya da kefillerinden alamazsa, bu para validen tahsil edilecekti. Ayrıca bu talimat ile müdürlüğe atanacaklar için tavsiye mektubu yazılması da yasaklanmıştı.¹⁶⁵

1858'den sonra yönetimle ilgili bazı düzenlemeler yapılmaya devam etmişti. Mesela 20 Şubat 1860 tarihli “Talimat-ı Umumiye”ye göre, eyalet, mutasarrıflık ve

¹⁶³ Eren, “Tanzimat”, s.750.

¹⁶⁴ Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, s.246.

¹⁶⁵ Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, s.248.

kazalarda bulunan defterdarlık ve mal müdürlükleri de ilga edilip, her mahallin maliyesinin daha yeni bir idare tarzına kavuşturulması maksadı ile mali meselelerde bütün mesuliyet, o mahallin en yüksek mülkiye âmirinin sorumluluğuna bağlandı. Mali işlerin yeniden tanzim edilmesi için, her eyalete bir muhasebeci ve lüzumu kadar memur verilmesi, mutasarrıflıklar ve kazaların da aynı şekilde teşkilâtlandırılması hakkında kanun çıkarıldı. Yirmi iki maddeden ibaret olan bu kanunda vergi, askeri masraflar, aşar ve her çeşit vergi ile arazi ve sairden gelen varidatın zamanında toplatılması gereği üzerinde durulmuştu. Ayrıca yapılan tahsilâtın hiç bir gecikmeye mahal bırakılmadan hazineye gönderilmesi, memurların zimmetlerinde paraların kalmamasına dikkat edilmesi ile vergilerin her sene mart ayı başından itibaren usul ve kanuna göre tertip ve tanzim edilmesi de yine burada belirtilmişti. Bunun yanında ihaleye verilecek gelirlerin mutlaka açık arttırmayla ihale edilmesi, bilhassa her çeşit gelirin tespiti için eyalet merkezlerinde muhasebeciler ve sancaklarda mal kâtipleri ile sandık eminleri tarafından günlük gelir ve giderlere ait ayrı ayrı defterler tutulması ve bu talimatın hükümlerinin yerine getirilmesinde mahallî mülkiye âmirinin mesul olduğu bildirilmişti.¹⁶⁶

Kazalarda ise yıl bitiminde meclisler gelir gider hesaplarını yapacaklar, düzenleyecekleri defterleri sancak yöneticisine sunacaklardı. Burada bütün kazalardan gelen hesapların yıllık muhasebeleri yapılacak, hazırlanan defterlerden biri hazineye gönderilecek, diğeri de mahallinde saklanacaktı. Bu defterler imzalanıp, mühürlendikten sonra müdürlere geri verilecekti. Ayrıca sandık eminleriyle de yıllık muhasebe yapılacak, bunların mal kâtipleriyle birlikte verdikleri aylık gelir-gider ilmühaberleri saklanacak, ayrıca bütün gelir giderleri gösteren “Müfredat İlmühaberi” tanzim edilerek, muhasebeci ve mal kâtipleri tarafından imzalanıp, onaylanacaktı.¹⁶⁷

Yukarıda bahsedildiği üzere eyalet, livalara, kazalara ve köylere ayrılarak, eyaletlerin valiler, livaların kaymakamlar, kazaların müdürler, köylerin de muhtarlar tarafından yönetilmesi karara bağlanmıştı. İlerleyen zaman içinde ufak tefek değişiklikler yapılsa da ana iskelet değiştirilmemişti. Ancak bu sistem de istenen sonuçları vermekten uzaktı. Eyaletlerde pek çok idari karışıklıklar çıktı. Tüm bunların önlenmesinin yanında Avrupalı Devletlerin de sürekli ıslahatlar için tazyikte bulunması taşra teşkilatında yeni bir düzenlemeye gidilmesini kaçınılmaz hale getirdi.

¹⁶⁶ Eren, “Tanzimat”, s.750–751.

¹⁶⁷ Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, s.248.

1.1.5. 1864 Teşkil-i Vilâyet Nizamnamesi

Ülke yönetimindeki karışıklıkların önüne geçmek ve yabancı ülkelere Islahat Fermanı'nda taşra yönetiminde yenilik yapılacağına dair verilen sözü yerine getirmek üzere Ali ve Fuat Paşaların önderliğinde bir komisyon kurulmuş, eyalet merkezlerine teftiş heyetleri gönderilerek durum yerinde belirlenmeye çalışılmıştır. Teftiş heyetlerinden gelen raporlar da dikkate alınarak 1864 sonlarına doğru yeni Vilâyet nizamnamesi taslağı tamamlanmıştır.¹⁶⁸

Sadrazam Fuat Paşa'ya göre, eyalet ve sancakların büyütülmesi, valilerin tecrübeli ve muktedir kişilerden seçilmesi, valilerin yetkilerinin genişletilmesi ve yalnız önemli işlerde merkeze müracaat edilmesi lazımdı. O zaman merkez, basit işlerle uğraşmaktan kurtulacak ve vekiller de devletin diğer mühim işleriyle uğraşmaya vakit bulabilecekti. İşte bu sıralarda Niş Eyaleti Valisi olan Mithat Paşa, eyalet içinde şoseler inşa etmiş, yoksul kimseleri terbiye için ıslahhaneler açmış, devlet alacaklarının tahsilini sağlamış, devletin mevcut nizamlarından başka eyalete yeni bir düzen vermişti. Bunun yanında her çeşit işin mercii olmak üzere merkezi hükümet namıyla özel bir komisyon teşkil etmek gibi birçok icraatta bulunmuştu.¹⁶⁹ Bu başarıları üzerine İstanbul'a çağırılan Mithat Paşa ve Fuat Paşa, ortak bir çalışma yaptılar. Bunlar Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerini birleştirerek Tuna eyaleti adıyla bir eyalet teşkil edilmesini, yeni bazı düzenlemeler yapılarak burada denenmesini ve görülecek eksiklikler tamamlandıktan sonra diğer eyaletlere de bunun yaygınlaştırılmasını istiyordu. Mesele uzun uzadıya tartışıldıktan sonra eyaletlerin adı Vilâyete tahvil olunarak yeni bir idare usulünün uygulanması kararlaştırıldı.¹⁷⁰ Ancak burada Vilâyet ibaresi bugünkü il ölçeğinde bir yapılanmayı değil aksine daha önceki eyaletlerden daha büyük coğrafi alanı ifade etmektedir.¹⁷¹

Padişahın her sene yılbaşında Babıâli'yi ziyareti sırasında, Meclis-i Vâlâ tarafından okunması gereken mazbatada, Vilâyet usulünün memleketin her tarafına yaygınlaştırılması hususu geniş yer kapsıyordu. Bilhassa 1865 yılında okunan mazbatada bu konuya geniş olarak yer verilmişti. Buna göre eskiden suistimallere sebep

¹⁶⁸ Nizamnamenin tam metni için bkz: *Düstur, Birinci Tertib*, I, İstanbul, Matbaa-i Amire 1289, s. 608-624, Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, (Çev. Osman Akınbay), I, İstanbul 1997, s.168.

¹⁶⁹ Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s.124; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s.56 vd.

¹⁷⁰ Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s.122.

¹⁷¹ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, s.168.

olan ve valilerin tüm gücü ellerinde bulundurdıkları yönetim tarzı ile her şeyin merkeze danışıldığı, bu yüzden işlerin kilitlendiği ve aksadığı yönetim sistemi kaynaştırılmış, birer mülkî daire teşkil edilerek, her birinde güçlü ve muntazam bir idare kurularak merkezin genel gözetimi altında hareket etmek üzere yerel yönetim takviye edilmiş ve iktidarı arttırılmıştı. Bunun yanında mülkî işlerle hukuki işler birbirinden ayrılmış ve meydana gelen karışıklıklar engellenmişti. Ayrıca her yerde maddî ve manevî ıslahatın gerçekleşmesine yarayacak tedbirlerin alınmasına devam edilecekti.

Tuna Vilâyetindeki tatbikattan iyi netice alınınca, Bosna, Erzurum ve Suriye Vilâyetleri nizamnameleri çıkarılarak yeni mülkî idarenin bu Vilâyetlerde de tatbikine ve bundan sonra da yavaş yavaş bütün vilâyetlerde uygulanmaya başlandı. Bu eyaletlerde az çok değişikliklerle uygulanmaya konulduktan sonra, bu yeni nizamın oralarda da memleket için çok faydalı olduğu müşahede edildi.¹⁷²

Esas itibarıyla yeni teşkilatın amacı, 1856 Islahat Fermanı'nın on üçüncü maddesine uygun olarak ve Ali paşanın söylediği gibi "Halkın memleket işlerine iştiraki kaide-i esasiyesinin tatbik mevkiine konulması ve cari olan merkeziyet usulündeki mutlakiyet-i idaresinin tahfif ve izalesine matuf" idi.¹⁷³

1866 yılında Vilâyet nizamının yürürlüğe girmesiyle ilgili olarak çıkarılan bir tebliğle bürokrasinin her bölümünü merkeze bağlanarak, hükümetin yürütme gücünün işlerlik kazanması, mahkemelerin tanzimi ile ahalinin hukukunun teminat altına alınması ve memleket meclislerinin oluşturulmasıyla idari ve hukuki işlerin birbirinden ayrılması hedeflenmekteydi. Bütün ıslahatların ana hedefi olan mülkün ıslahı ve halkın refahı bu üç ana maddenin iyi bir şekilde uygulanmasıyla sağlanabilecekti. Her yıl Vilâyet merkezinde genel bir meclis toplanacak, bağlı sancak ve kazaların ihtiyaç ve davaları burada halledilecekti. Halk meclis azalarını seçmek suretiyle ilk defa genel yönetime katılıyordu.¹⁷⁴

Birçok Avrupa kanunun iktibas edildiği bu devrede, mülki idareye ait en mühim kanun, bu İdare-i Umumiye-i Vilâyet nizamnamesidir. Devletin bir müddetten beri Vilâyet idarelerinde uygulamaya başladığı adem-i merkeziyet sistemi bu nizamnameyle esaslı şekilde formüle edilmiş olmaktaydı. Özellikle mülki idaredaki

¹⁷² Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.54; Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s.124.

¹⁷³ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s.185; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.55.

¹⁷⁴ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s.185; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.61–62.

ıslahat hareketlerinde pek az farklarla örnek alınan Fransa Vilâyet idareleri usulü, bu son nizamnamede esaslı bir yer tutmakta ve mülki idarenin Avrupalılaşması meselesi artık gerçek mahiyetini almaya başlamaktadır. Nizamname belli başlı esasları, özellikle idare amirlerinin ve maiyetlerindeki memurların yetki ve görevlerini esaslı bir kaideye bağlamaktaydı. Bunun yanında belediye teşkilatları ve nahiye idareleriyle köy ihtiyar heyetlerinin teşkil keyfiyetini ve görevlerini belirlemekte ve Vilâyetlerdeki merkez mutasarrıflıklarıyla, sancaklardaki merkez kaymakamlıklarını kaldırmaktaydı. Vilâyetlere birer vali ve birer vali muavini tayin edilerek, Vilâyetteki merkez idare meclisi de kaldırılarak, bunun vazifesi Vilâyet idare meclisine aktarılmaktaydı.¹⁷⁵

1864 Vilâyet Nizamnamesi'ne göre, Vilâyetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler köylere taksim edilecekti. Ayrıca şehir ve kasabalarda en az elli hanenin toplamından “mahalle”lerin oluşturulması ve bunların köy hükmünde olacağı hükme bağlanmıştır. Nizamname, birkaç köyün toplamından oluşan ancak kaza hüviyetinde olamayan birimlerin “nahiye” olduğunu ve bir kazaya bağlı olarak yönetileceğini belirtmiştir.¹⁷⁶ Köy ve nahiye ile ilgili bir belirsizlik olsa da bu Nizamname ile köy ve nahiyelere kadar taşra örgütlenmesinde hiyerarşik bir bütünsellik sağlanmıştır.¹⁷⁷

Sancaklar mutasarrıfların, kazalar kaymakamların, nahiyeler müdürlerin ve köyler muhtarların idaresinde olup hepsi valinin emri altında bulunacaktı.¹⁷⁸ Bu sistem büyük ölçüde Fransa'nın “department” uygulamalarını esas alıyordu ve 1869–1870 yılları arasında daha da olgun hale getirildi.¹⁷⁹ Bu mülki taksimatın her bir derecesinde çoğu azası seçim ile belirlenmek üzere bir idare meclisi ve bir de cinayet meclisi bulunacaktı.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, s.245; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.54.

¹⁷⁶ Talat Mümtaz Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940, s.163.

¹⁷⁷ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, s.168.

¹⁷⁸ Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s.121; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s.185.

¹⁷⁹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s.94.

¹⁸⁰ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s.186.

1.1.5.1. Vilâyet Yönetimi ve Vilâyet İdare Meclisi

1864 Vilâyet Nizamnamesi'ne göre, önceden olduğu gibi Vilâyetin mülki amiri yine validir. Padişah tarafından atanan vali, Vilâyetin idari, mali, güvenlik ve siyasi işlerinden sorumlu tutulmuştur. Nizamname Vilâyetteki diğer görevlileri ve görevlerini maddeler halinde belirtmiştir. Buna göre valinin maiyetinde bir defterdar, bir hariciye memuru, bir mektupçu, bir nafia memuru ile ziraat ve ticaretten sorumlu bir memur görevlendirilmiştir.¹⁸¹ Vilâyetin mali işleri ve hesapları “Vilâyet defterdarı” adı ile bir maliye memuruna bırakılmıştır. Bu memur, valinin emrinde olmakla beraber hesap işlerinde doğrudan Maliye Bakanlığı'na karşı sorumlu tutulmuştur. İlk defa 1864 Vilâyet Nizamnamesi'yle Vilâyet bürokrasisine dâhil olan “mektupçu,” Vilâyetin yazı işlerinden ve Vilâyette kurulacak matbaanın idaresinden sorumlu tutulmuştur. Mektupçunun emrine bir de “tahrirat kalemi” verilmiş ve Vilâyetin tüm resmi haberleşmesi, evrak ve kayıtları bu kaleme bırakılmıştır. Nizamname'nin Vilâyet idaresinde öngördüğü yeni görevlilerden biri de, dış iş ve ilişkilerden sorumlu “umur-ı hariciye memuru”dur. Ağırlıklı olarak İmparatorluğun kıyı ve gayrimüslim halkın yoğun olduğu bölgelerde görevlendirilmesi öngörülen hariciye memuru, ecnebi (yabancı) haklarının korunması konusunda yetkili kılınmış ve Vilâyetin yabancı kişi ve memurlarla haberleşmesini sağlaması öngörülmüştür. Vilâyette görevlendirilmesi öngörülen diğer memurlar ise imar işlerinden sorumlu nafia memuru ile Vilâyetteki tarımsal üretim, ticaret, ihracat ve ithâlâtta sorumlu olan ziraat ve ticaret memurudur.¹⁸² Tanzimat Fermanı'nın ardından oluşturulan “muhassılık meclisleri”yle başlayan süreç, muhassıllıkların kaldırılmasıyla birlikte 1842'de “memleket meclisleri,” 1849'da “eyalet meclisleri” ve 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nde “Vilâyet idare meclisleri” ve “Vilâyet umumi meclisleri” ile devam etmiştir. 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nin 13. maddesinde valinin maiyetinde bir idare meclisinin oluşturulacağı belirtilmiştir. Başkanı vali olan meclisin doğal üyeleri; defterdar, mektupçu, şer'i işler müfettişi (müfettiş-i hükkâm-ı şer'îye) ve yabancı işler (hariciye) müdürüdür. Ayrıca meclise iki Müslüman iki de gayrimüslim olmak üzere dört üye seçilecektir. Ancak meclisin başkanı olarak valinin, kararların alınmasında önemli bir ağırlığı

¹⁸¹ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 6-12. Madde; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s.186; Erkan Tural, “1881 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilâyet Nizamnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, XIII, Sayı 2, (Nisan 2004), s.110-111.

¹⁸² 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 6-12. Madde; Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s.122.

bulunmaktadır.¹⁸³ Vilâyet idare meclislerine seçilecek üyelerin Vilâyet merkezinde ikamet etmeleri şart koşulmuştur. Ayrıca bu kişilerin yılda beş yüz kuruş vergi vermesi, okur-yazar ve Osmanlı tebaasından olması gerekmektedir.¹⁸⁴

Vilâyet idare meclisinin görevleri Nizamnamenin 14. maddesinde sayılmıştır. Buna göre meclis, mülki, mali, harici, imar ve ziraata dair meseleleri görüşmeye yetkili kılınmış, hukuki işlere müdahale etmesi yasaklanmıştır. Ancak bu hükümlere zamanla riayet edilmediği görülecektir.¹⁸⁵ Bu maddede meclisin müzakere usullerinin ve alınacak kararların uygulama biçimlerinin ayrı bir nizamname ile düzenleneceği belirtilmiş ve 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nde Vilâyet idare meclisleri sadece iki madde ile düzenlenmiştir.¹⁸⁶

Yerel halkın içinden, merkezden tayin edilen bir hâkimin başkanlığındaki Temyiz ve Hukuk Divanı'na da üyeler seçiliyordu. Ticaret mahkemesi de her yerin tüccar ve zanaatkârlarından kurulmaktaydı. Osmanlı yargı sistemi imparatorluğun son zamanlarına kadar büyük devletler için hep bir müdahale ve eleştiri odağı olmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti mahkemelerde, Müslim ve gayrimüslimlerden eşit sayıda seçilmiş üye bulundurmaya dikkat etmiştir.¹⁸⁷

1.1.5.2. Meclis-i Umumi-i Vilâyet

1864 Vilâyet Nizamnamesi'nin getirdiği en önemli yenilik, “Meclis-i Umumi-i Vilâyet” adıyla günümüz il özel idarelerinin çekirdeği sayılan meclislerin oluşturulmasıdır.¹⁸⁸ Umumi meclisler Vilâyet düzeyinde sadece yerel temsilcilerden oluşan ve o memleket halkının istek ve sorunlarını Vilâyetin yöneticilerine bildiren ve danışma görevi gören bir organ olarak düzenlenmiştir.¹⁸⁹ Umumi meclis, valinin başkanlığında Vilâyete bağlı her sancaktan ayrı ayrı seçilecek iki Müslüman ve iki gayrimüslim azadan oluşmaktadır. Valinin olmadığı zamanlarda tayin edeceği memur meclise başkanlık edebilmektedir.¹⁹⁰ Umumi meclis senede bir defa ve kırk günü

¹⁸³ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1991, s.255; Tural, “1881 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilâyet Nizamnamesi”, s.111.

¹⁸⁴ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 77. Madde; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s.186; Erkan Tural, “Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğunun En Uzun Asrı ve 1864 - Tuna Vilâyet Nizamnameleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, XIII, Sayı 3, (Temmuz 2004), s.102.

¹⁸⁵ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.62.

¹⁸⁶ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 14. Madde.

¹⁸⁷ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.62.

¹⁸⁸ Musa Çadırcı, “Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, II, Sayı 5, (Eylül 1993), s.9.

¹⁸⁹ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.89.

¹⁹⁰ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 25. Madde.

geçmemek üzere, valinin uygun göreceği bir zamanda ve Vilâyet merkezinde toplanacaktır. Umumi meclis Vilâyet dâhilindeki ana ve tali yollar ile belediyeye ait kamu binalarının yapım, onarım ve bakımı, tarım ve ticaretin geliştirilmesi, vergilerin saptanıp dağıtılması ve toplanması, halkın dilek, şikâyet ve taleplerini müzakere etmekle görevli kılınmıştır.¹⁹¹

1.1.5.3. Liva Yönetimi ve Liva İdare Meclisi

Vilâyetin bir alt kademe yönetim birimi olan liva ile ilgili düzenlemeler 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nin 29-42. Maddeleri ile yapılmıştır. Livanın mülki amiri mutasarrıftır. Doğrudan padişah tarafından atanan mutasarrıf livanın idari, mali ve güvenlik işlerinden valiye karşı sorumlu tutulmuştur. Ayrıca devlet ve Vilâyet yönetimi tarafından kendisine verilecek görevleri yerine getirmektedir.¹⁹² Livanın maliye ve hesap işleri, maliye nezaretinin teklifi ile devlet tarafından atanan “muhassebeci”ye verilmiştir. Bu memur kendi görev alanıyla ilgili olarak Vilâyet defterdarına bağlanmıştır. Nizamname livada görev alacak muhassebecilerin görevleri ile ilgili olarak ayrı bir nizamname hazırlanacağını belirtmiştir. Ayrıca kendisine yardımcı olacak bir “mal kalemi” de görevlendirilecektir.¹⁹³ Livada görevli diğer bir memur yazı işlerinden sorumlu “tahrirat müdürü”dür. Tahrirat müdürü, emrine verilecek olan “tahrirat kalemi” ile birlikte livanın bütün resmi haberleşmesinden, evrak ve kayıtlarının korunmasından sorumlu tutulmuştur.¹⁹⁴

Livada da bir “idare meclisi” oluşturulacaktı ve idare meclisinin başkanı liva mutasarrıfı olacaktı. Mutasarrıfın olmadığı zamanlarda, seçeceği bir üye mutasarrıfa vekillik edecektir. Liva merkez kazasının hâkimi, müftüsü, liva muhassebecisi, tahrirat müdürü ve Müslüman olmayan halkın ruhani reisleri liva meclisinin doğal üyeleri olacak, ayrıca meclise ikisi Müslüman, ikisi de gayrimüslim olmak üzere dört üye de seçimle gelecekti.¹⁹⁵

¹⁹¹ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 26-28. Madde; Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.165.

¹⁹² Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.165; Tural, “1881 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilâyet Nizamnamesi”, s.113-115.

¹⁹³ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 30-31. Madde.

¹⁹⁴ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 32. Madde.

¹⁹⁵ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 33. Madde; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s.186; Eren, “Tanzimat”, s.754; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.62; Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s.124; Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, s.213; Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s.122; Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.166.

Liva idare meclisi idari, mali, güvenlik işleri, tahsilât, bayındırlık işleri, muaccelat (acil işler), tapu ve ziraata ait işleri görüşecek; hukuki işlere karışmayacaktır. Bu meclisin müzakere usulleri, kararların nasıl uygulanacağı gibi konuların da ayrı bir nizamname ile düzenleneceği, Nizamname’de belirtilmiştir.¹⁹⁶ Nizamname’de liva merkezlerinin bulunduğu kaza da “mutasarrıf muavini” sıfatıyla bir kaymakamın görevlendirilmesi öngörülmüştür. Kaymakam hem kazanın idari işlerinden sorumlu olacak hem de mutasarrıfa yardım edecektir.¹⁹⁷

1.1.5.4. Kaza Yönetimi ve Kaza İdare Meclisi

Livanın bir alt yönetim birimi olan kazanın mülki amiri kaymakamdır ve kaymakam, kazada idari, mali ve güvenliğe dair konulardan sorumlu tutulmuştur. Devlet tarafından atanması öngörülen kaymakamın birinci derece amiri liva mutasarrıfıdır. Kaymakam devlet, Vilâyet ve liva yönetimince verilen emirleri yerine getirecek, kaza dâhilindeki devlet gelirlerin tahsil edilerek, liva merkezine gönderilmesini ve gerekli masrafların yapılmasını sağlayacaktır. Bunun yanında kazalarda hesap ve yazı işlerine bakmak üzere duruma göre bir veya iki kaza kâtabinin istihdamı da Nizamname’de öngörülmüştü.¹⁹⁸ Kazalarda da kaymakamın başkanlığında bir idare meclisi oluşturulacaktı. Merkez kaza hâkimi, müftü, gayrimüslim cemaatlerin ruhani reisleri ve kaza kâtibi bu meclislerin doğal üyeleri sayılmıştır. Ayrıca kaza meclislerine Müslim ve gayrimüslim üç aza seçilecekti. Kaza idare meclislerine, kazanın mülki, mali ve zabıta işleriyle nafia, tapu ve ziraata ait konuları inceleme ve karara bağlama yetkisi verilirken, kaza idare meclisinin de hukuki işlere müdahale etmesi yasaklanmıştı.¹⁹⁹

1.1.5.5. Köy Yönetimi

1864 Vilâyet Nizamnamesi’nde köy yönetimleri şimdiki gibi muhtarlar tarafından bırakılmış ve her sınıf ahali için iki muhtar seçme hakkı tanınmıştı. Ancak bir köyde bir sınıf ahali yirmi haneden az ise bunlar yalnız bir muhtar seçebilecekti.²⁰⁰ Seçilen muhtarlar kaza kaymakamına bildirilecek ve onun emriyle atanacaklardı. Muhtarlar

¹⁹⁶ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 34. Madde Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.166.

¹⁹⁷ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 35. Madde.

¹⁹⁸ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 43-45. Madde; Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.167.

¹⁹⁹ Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.167.

²⁰⁰ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 54. Madde.

köylerde vergi tahsilâtında ve diğer konularda hükümetin temsilcileri sayılmışlar ve bulundukları yerlerin yerel işlerinden sorumlu tutulmuşlardır. Köyde bekçi, korucu gibi güvenlik görevlileri de muhtarların emrine verilmiştir.²⁰¹ Nizamnamede her köyde, her sınıf ahali için en az üç, en çok on iki kişiden oluşan bir ihtiyar meclisinin oluşturulması öngörülmüş ve imamlar ya da diğer cemaatlerin ruhani reisleri kendi meclislerinin doğal üyesi sayılmıştır. İhtiyar meclisinin görevleri, ait oldukları sınıfın vergi dağılımına nezaret etmek, köyün temizliğini sağlamak, ziraatı kolaylaştıracak hususları müzakere etmek ve küçük davaları karara bağlamak olarak sıralanmıştır.²⁰² Muhtarların ve ihtiyar meclisi üyelerinin bir yıllığına seçilmeleri öngörülmüş ve bu kişilere sürelerinin bitiminde tekrar seçilebilme hakkı tanınmıştı. Muhtar ve ihtiyar meclisi üyeliği seçimlerinde seçmen olabilmenin şartları, on sekiz yaşını doldurmuş ve Osmanlı tebaasından olmak, o köyde oturmak ve devlete her yıl asgari elli kuruş vergi vermek olarak sıralanmıştı. Muhtar ve ihtiyar meclislerine aday olabilmek için ise yaş sınırı otuza, verilmesi gereken vergi tutarı da senelik en az yüz kuruşa çıkarılmıştı.²⁰³

1.1.6. Erzurum Vilâyeti'nin Kurulması

1864 yılında Tuna Vilâyeti'nde uygulanmaya başladıktan sonra görülen fayda üzerine ertesi yıl Erzurum'un da dâhil olduğu birkaç Vilâyete daha teşmil edilen Teşkil-i Vilâyet Nizamnamesi'ne göre, Erzurum'da ilk teşkilatlandırmayı gerçekleştiren kişi, Vali Mehmed Emin Muhlis Paşa'dır.

Erzurum Vilâyeti teşkil edilmeden kısa bir zaman önce yani 1859 tarihinde Erzurum şu sancaklardan oluşuyordu:

EYALET-İ ERZURUM²⁰⁴

1) Liva-i Erzurum

Erzurum, Nahiye-i Hasankale nam-ı diğer Pasin-i Ülya, Pasin-i Süfla nam-ı diğer Mıcingerd, Nahiye-i İspir, Nahiye-i Tortum, Nahiye-i Tercan, Erzincan, Kiğı, Şiran, Bayburt Kazaları.

²⁰¹ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 55-57. Madde; Tural, "Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğunun En Uzun Asrı ve 1864 - Tuna Vilâyet Nizamnameleri", s.101; Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.167-168.

²⁰² 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 58-59. Madde; Tural, "Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğunun En Uzun Asrı ve 1864 - Tuna Vilâyet Nizamnameleri", s.101; Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.168.

²⁰³ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 63-66. Madde; Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s.124; Tural, "1881 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilâyet Nizamnamesi", s.117.

²⁰⁴ Selçuk Günay, *Resmi Devlet Salmelerine Göre (H. 1263-1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı*, Basılamamış Doktora Ön Çalışması, Erzurum 1980, s.26-27.

2) Liva-i Çıldır

Oltu, Penek, Nahiye-i Narman, Göle, Şavşat, Nahiye-i Satlil, Ardahan, Çıldır, Nahiye-i Poshov, Nahiye-i Livane-i Ülya, Nahiye-i Nirheu, Nahiye-i Kiksim, Tavusker Maa' Petekrek, Ardanuç, Cercer, Bohalesho, Cebecirek, Namruvan Kazaları.

3) Liva-i Kars

Kars, Şüregil, Zaruşad, Kağızman, Keçvan, Taht Kazaları.

4) Liva-i Bayezid

Bayezid, Nahiye-i Diyadin Maa' Aşiret-i Celali ve Haydaranlu ve Zılanlu, Nahiye-i Karakilise, Nahiye-i Tutak Maa' Batros, Nahiye-i Eleşgird namı diğer Toprakkale Kazaları.

5) Liva-i Muş

Muş, Huveydi, Bitlis, Mudlu, Hınıs Maa' Tekman ve Aşair-i Zırıkî, Malazgird, Nahiye-i Bulanıkeyn, Nahiye-i Varto-yu Ülya ve Süflâ Maa' Aşiret-i Cibranlu, Nahiye-i Çonkur Kazaları.

1860 yılında Erzurum Eyaleti 1864 yılında yapılan ilk Vilâyet teşkilatına kadar devam edecek olan yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu. 1861 yılında ise Meclis-i Vâlâ tarafından alınan bir kararla, bazı eyalet valilikleri mutasarrıflığa tahvil edildi.²⁰⁵

1861 tarihli Devlet Salnamesi'ne göre de Erzurum Eyaleti şu sancaklardan müteşekkildi:²⁰⁶

EYALET-İ ERZURUM

1) Liva-i Erzurum

Erzurum, Nahiye-i Hasankale nam-ı diğer Pasin-i Ülya, Pasin-i Süfla nam-ı diğer Mıcingerd, Nahiye-i İspir, Nahiye-i Tortum, Nahiye-i Tercan, Erzincan, Kiğı, Şiran, Bayburt, Hınıs Maa' Tekman ve Aşair-i Zırıkî Kazaları.

2) Liva-i Çıldır

Çıldır, Penek, Göle, Nahiye-i Satlil, Nahiye-i Mırhev, Ardahan, Oltu, Nahiye-i Poshov, Nahiye-i Kiskim, Ardanuç, Mamruvan, Nahiye-i Narman, Şavşat, Nahiye-i Livane-i Ülya, Tavusker Maa' Petekrek, Cercer, Banalesho, Cebecirek Kazaları.

²⁰⁵ *Takvim-i Vekayi*, Sayı: 576.

²⁰⁶ Günay, *Resmî Devlet Salnamelerine Göre (H. 1263–1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı*, s.51–52.

3) Liva-i Bayezid

Bayezid, Nahiye-i Diyadin Maa' Aşiret-i Celali ve Haydaranlu ve Zilanlu, Nahiye-i Karakilise, Hamur, Batnos, Nahiye-i Eleşgird namı diğer Toprakkale Kazaları.

4) Liva-i Muş

Muş, Maa' Mutlu ve Hayta, Huveyd, Bitlis, Malazgird, Bulanık-ı Ulya ve Süfla, Nahiye-i Çonkur, Ahlat, Kop Maa' Bulanıkliz ve Aşiret-i Memki, Nahiye-i Varto-yu Ülya ve Süfla Maa' Aşiret-i Cibranlu Kazaları.

5) Liva-i Kars

Kars, Şüregil, Kağızman, Zaruşad, Keçvan, Akbaba, Zilanlu Aşireti, Kaskanlu Aşireti, Camadanlu Aşireti Kazaları.

1864 yılında Teşkil-i Vilâyet nizamnamesine göre oluşturulan Erzurum Vilâyeti ise şu sancak ve kazalardan oluşuyordu.²⁰⁷

VİLÂYET-İ ERZURUM

a) Liva-i Erzurum

1) Nefs-i Erzurum Kazası 2) Pasin-i Ulya Kazası 3) Pasin-i Süfla Kazası 4) Tortum Kazası 5) İspir Kazası 6) Bayburt Kazası 7) Hınıs Kazası.

b) Liva-i Çıldır

1) Oltu Kazası 2) Mamruvan Kazası 3) Penek Kazası 4) Tavusker Kazası 5) Boshov Kazası 6) Kiskim Kazası 7) Ardanuç Kazası 8) Göle Kazası 9) Mirhev nam-ı diğer Şavşad Kazası 10) Ardahan Kazası 11) Çıldır Kazası.

c) Liva-i Muş

1) Muş Kazası 2) Bitlis Kazası 3) Malazgirt Kazası 4) Bulanık Kazası 5) Çukur Kazası 6) Vartolar Kazası 7) Nahiye-i Ahlat Kazası 8) Nahiye-i Mutlu Kazası 9) Cenut Kazası.

d) Liva-i Kars

1) Kars Kazası 2) Şüregil Kazası 3) Kağızman Kazası 4) Zaruşad Kazası 5) Keçvan Kazası 6) Akbaba Kazası 8) Zilanlu Aşireti 9) Kaskanlu Aşireti 10) Camadanlu Aşireti.

²⁰⁷ Günay, *Resmi Devlet Salnamelerine Göre (H. 1263–1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı*, s.70 vd.

e) Liva-i Karahisar-ı Şarki

1) Maa Geveriz ve Maden-i Erbaa Kazası 2) Karahisar-ı Şarki Kazası 3) İskefsir Kazası 4) Naiblu Kazası 5) Suşehri Kazası 6) Manzaval Kazası 7) Koyulhisar Kazası 8) Akşehirabad Maa Yakacık Milas Kazası 9) Alucra Kazası.

f) Liva-i Bayezid

1) Bayezid Kazası 2) Eleşgird Kazası 3) Karakilise Maa Nahiye-i Batnos Kazası 4) Hamur Kazası 5) Diyadin Kazası.

g) Liva-i Erzincan

1) Kuruçay Kazası 2) Gercanis Kazası 3) Kemah Kazası 4) Çarsancak Kazası 5) Ovacık Kazası 6) Mazgird Kazası 7) Kozıcan Kazası 8) Erzincan Kazası 9) Tercan Kazası.

h) Liva-i Van

1) Van Kazası 2) Erciş Kazası 3) Adilcevaz Kazası 4) Ahlat Kazası 5) Kevas Kazası 6) Karcikan Kazası 7) Vastan Kazası 8) Nordoz Kazası 9) Bargiri Kazası 10) Şatak Kazası 11) Çölemerik Kazası 12) Gevar Kazası 13) Beytü's-Şebap Kazası 14) Çal Kazası 15) Şemdinan Kazası.

Bu sancak ve kazalar teşkil edildikten sonra Tuna vilâyeti için yürürlüğe konulan Teşkil-i Vilâyet Nizamnamesi hükümlerine göre teşkil edilen idare meclisleri, bütün görev ve yetkileri ile Erzurum'da da kuruldu. Naiplerin yanında, Vilâyet dâhilinde bulunan mahkemelerden, hükümet merkezine gönderilen ilanların ve şer'i vesikaların mümeyyizi olmak ve nizamî davalara bakacak olan, "Meclis-i Temyiz-i Hukuk" ve "Meclis-i Cinayet"e başkanlık etmek üzere; "Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilâyet" adıyla bir şer'îye memuru tayin edildi. Nizami ve idarî davalara bakmak üzere, Müslim ve gayrimüslimlerden beşer azadan oluşan üç meclis oluşturuldu. Bu meclisler için birer kâtip, mektupçu ile muhasebeci ve bunların maiyetlerine de birer mümeyyiz tayin edildi. Mali işlere bakmak üzere bir muhasebeci, yazı işlerine bakacak bir mektupçu ile nafia ve ziraat işlerine bakmak üzere, birer ziraat ve nafia müdürü tayin edildi. Vilâyetteki bütün gelirler hazineye aktarıldı. Buna mukabil, bütün memurlara merkezden maaşlar tahsis edildi. Hükümet ile yabancı devletlerin memurları arasında iletişimi sağlayacak olan umur-ı ecnebiye müdürlüğüne Erzurum için tayin yapılmadı. Bu görevin mektupçuluk görevi ile birleştirilmesi yoluna gidildi.²⁰⁸

²⁰⁸ BOA. *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)*, 1304, 22 Temmuz 1866 (1283.Ra.9), lefleri.

Sancaklara ise, kaymakamdan başka, mal müdürü, tahrirat müdürü, naip ve müftü tayin edilerek, yine Müslim ve gayrimüslimlerden oluşan ve dörder azadan oluşan üç meclis kuruldu.²⁰⁹

Kazalara da müdürden başka birer naip tayin edilerek, buralarda da Müslim ve gayrimüslimlerden ve üçer azadan oluşan bir idare meclisi ile bir de Deavi-i Cinayet meclisi oluşturuldu.²¹⁰

Erzurum'un sahip olduğu hassasiyetten dolayı yeni vilâyet idaresinin Erzurum'da en iyi şekilde uygulanması için mülki memurların liyakatli ve işini iyi bilen kimselerden seçilmesi hususunda padişah, Meclis-i Vâlâ'ya bir ferman gönderdi. Bunun üzerine Erzurum valisi Mehmed Emin Paşa, Meclis-i Vâlâ'ya çağrılarak, kendisine yeni idare gereğince Erzurum Vilâyeti'nin sekiz sancağa ayrıldığı ve bu sekiz sancağın her birinin birbirinden önemli olduğu belirtildi. Yeni nizamın en iyi şekilde uygulanabilmesi için hal-i hazırda bu sancaklarda görev yapan kaymakam ve mutasarrıflardan hangilerinin yerlerinde bırakılabileceği ve hangilerinin, değiştirilmesi gerektiği hususunda fikri soruldu. Vilâyetin mülki idaresine tayin edilecek memurlar hakkında Emin Paşa ile yapılan müzakereler sonunda Meclis-i Vâlâ tarafından Erzurum vilâyeti sancaklarına ve diğer görevlere tayin edilen memurların listesi padişaha takdim edildi. Buna göre:

Kars ve Van mutasarrıflıklarında bulunan Fehim ve Abdullah Paşaların hizmetlerinden memnun olunduğu için bu iki paşaya yeni teşkilâta göre kaymakamlık unvanı verilerek görevlerinde bırakıldılar.

Muş Sancağı kaymakamı Abdi Efendi bazı kötü uygulamaları dolayısıyla azledilmişti ve sancak hal-i hazırda vekâletle idare ediliyordu. Erzincan mutasarrıfı Aslan Paşa'nın yeni Vilâyet idaresi hakkında pek bilgisi olmadığından ve Çıldır kaymakamı İskender Bey ile Bayezid ve Karahisar-ı Şarkî kaymakamları Ali ve Abdullah Ağaların da durumlarının yeni idareyi uygulayacak yeterlilikte görülmediğinden bunların da azledilmesine karar verildi.

Azledilen bu paşaların yerine; Muş Sancağı Kaymakamlığına eski Rusçuk kaymakamı Mahmut Paşa,

Erzincan Kaymakamlığına, Mir-i Miranlık rütbesine terfi ettirilen Sinop kaymakamı Ali Kemal Bey,

²⁰⁹ BOA. İ.MMS, 1304, 22 Temmuz 1866 (1283.Ra.9), lefleri.

²¹⁰ BOA. İ.MMS, 1304, 22 Temmuz 1866 (1283.Ra.9), lefleri.

Çıldır Kaymakamlığına, Hakkâri kaymakamlığının Van sancağına dâhil edilmesiyle açığta kalan Galip Paşa,

Bayezid Kaymakamlığına, eski Urfa mutasarrıfı Ali Paşa,

Karahisar-ı Şarki Kaymakamlığına da eski Hersek mutasarrıfı Hurşit Paşa tayin edildi. Ayrıca Vilâyet merkezi olan Erzurum merkez sancağına da eski Banaluka Kaymakamı Muhiddin Paşa atandı. Bu yeni kaymakamların her birine, tahsis edilen maaştan başka hiç bir şey alamayacakları ve kendilerine tahsis edilen maaşla görevlerini yürütecekleri konusu hatırlatılarak, bu hususta halktan bir şey istememeleri de kendilerine ihtar edildi.²¹¹

Bundan başka, Erzurum Vilâyetine şu memurlar da tayin edilmişti:

Erzurum Vilâyeti mektupçuluğu ile umur-ı ecnebiye müdürlüğünün birleştirelerek uygun bir kişiye bu görevin verilmesi daha önce karara bağlanmıştı. Bu göreve, Meclis-i Vâlâ mazbata odası hulefasından olup, daha önce Petersburg Sefaret-i Seniyyesi başkâtipliğinde ve tahkikat memuriyetleriyle pek çok yerlerde ve özellikle Halep'te bulunan Arif Efendi dil bilmesi ve iyi hizmetlerde bulunmuş olması dolayısıyla atandı. Bu iki memuriyeti birlikte idare edebilecek yeterlikte olduğundan, Arif Efendi umur-ı ecnebiye müdürlüğü ilâvesiyle mektupçuluğa tayin edildi. Bu iki hizmetin dörder bin kuruştan sekiz bin kuruş maaşının Arif Efendi'ye verilmesine de karar verildi. Vilâyet merkeziyle bağlı sancaklarda oluşturulacak meclislerin kâtipleriyle umur-ı tahririye ve hesabiye mümeyyizlerinin, kaza müdürleriyle diğer küçük memurların “intihab ve tayini işinin de emsali gibi Erzurum Valisi Emin Paşa'ya ihale ve tavsiyesine oy birliği ile karar verildi.” Meclis-i Vâlâ'nın almış olduğu bu kararlar padişah tarafından da tasdik edilerek, durum bir yazı ile Erzurum Vilâyeti valisi Mehmed Emin Muhlis Paşa'ya bildirildi.²¹²

Bunun üzerine Mehmed Emin Paşa, derhal Erzurum'a gelerek, yeni nizamın burada uygulanması için çalışmaya başladı. Erzurum'da çalışmalara koyulan Emin Paşa Dersaadete çektiği bir telgrafta kaymakam paşalarla yeni teşkilâtın esaslarını müzakere ettiğini, merkezde geçici olarak bir meclis kurulduğunu ve kazalara tayin edilecek müdür ve kâtiplerin imtihan ve atamalarının da bu meclis tarafından yürütüldüğünü belirtiyordu. Bunun yanında sancaklarda umumi işlerin bir an önce görülmesi için, sancak kaymakamlarının bir haftaya kadar sancak merkezlerine gideceklerini

²¹¹ Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, s.487.

²¹² Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, s.489.

bildiriyordu. Emin Paşa aynı telgrafında, Vilâyet merkezi kaymakamlığına atanmış olan Muhittin Paşa'nın istenilen sonuçlara ulaşmak için yeterli olamadığından bahisle, Hurşit Paşa'nın Erzincan kaymakamlığına, Ali Kemal Paşa'nın Vilâyet merkezi kaymakamlığına ve Muhittin Paşa'nın da Karahisar-ı Şarki kaymakamlığına nakil ve becayişlerini istemişti. Paşa “durum ve mevki icabı bulunduğu için hemen icralarına müsaade-i vekaletpenahilerinin telgrafla emr-u işaretini ve bunun esbab-ı mucibesinin bundan sonra arz olunacağını” da aynı telgrafla bildirdi. Emin Paşa'nın bu telgrafı Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek,

Karahisar-ı Şarki Kaymakamı Hurşit Paşa'nın Erzincan Sancağı Kaymakamlığına,

Ali Kemal Paşa'nın Merkez Kaymakamlığına,

Muhittin Paşa'nın da Karahisar-ı Şarki Sancağı Kaymakamlığına becayişlerinin uygun olduğu tasdik edilerek, durum derhal telgrafla Erzurum Valisi Emin Paşa'ya bildirildi.²¹³

1.1.7. Erzurum'a Yapılan Tahsisat

Yapılan bu değişiklik ve düzenlemeler memurların ücretlerinin de yeniden ele alınıp, düzenlenmesini gerektirmişti. Çünkü kurulan yeni idarenin en önemli esaslarından biri en büyüğünden en küçüğüne kadar bütün devlet memurlarına maaş verilmesi idi. Bu maaşlar her ay Dersaadet'ten yapılacak tahsisata göre ödenecekti. Buna göre Erzurum Vilâyeti'nde görev alacak yönetici ve memurların maaş ve ücretlerinin yeniden düzenlenmesi ile ilgili mazbata, cetvel ve defterler de tanzim edilerek, hazine tarafından incelenmiş ve kabul edilmiştir. Buna göre Hükümetin Erzurum Vilâyeti için ödemeyi planladığı bir aylık miktarın toplamı 582.940 kuruş idi. Vilâyet teşkil edildikten sonra hükümet tarafından yapılan tahsisat Erzurum'a bildirildi. Bunun üzerine Erzurum Vilâyetinde teşkilat esaslarını görüşmek ve yapılacak işleri karara bağlamak üzere memurlardan oluşan genel bir meclis toplanarak, yeni teşkilata göre tayin edilen memuriyetler ve bu memuriyetlere tahsis edilen maaşlar uzun uzadıya görüşüldü. Hükümet tarafından Vilâyet merkezinde validen kâtiplere varıncaya kadar, mülhakatta ise kaymakamlardan en küçük memurlara kadar verilebilecek maaşın bir aylık toplamı 582.940 kuruş olarak tespit edilmişti. Oysa bu teşkilât, Erzurum'da fiilen uygulanmaya başlayınca Erzurum vilâyetinin bir aylık masrafının toplamının 681.700

²¹³ BOA, *İ.MVL.* 24509, 5 Ocak 1866 (1282.Ş. 17).

kuruşa yükseldiği meydana çıktı.²¹⁴ Ortaya çıkan 98.760 kuruşluk açığın zaten mali sıkıntı içinde olan devleti daha fazla zorlamaması için yeni kaynaklar bulunarak kapatılması gerekiyordu.

Hükümet tarafından yapılan bu tahsisatin memurlar arasındaki dağılımını sağlayan bir irade gönderilmişti. Buna göre vilayetin en büyük idarecisi olan valiye aylık 50.000 kuruş maaşa ilave olarak, muhtelif masralar için 10.000 kuruş verilmesi öngörülerek, toplam 60.000 kuruş ödeneceği belirtilmiştir. Vilayette görevli diğer memurlar içinse 500 kuruştan 11.500 kuruşa kadar değişen rakamlarda aylık ödenecekti. Bu surette vilayette görevli olan memurlara denecek aylık maaş miktarı 128.500 kuruşa tekabül ediyordu.²¹⁵

Erzurum Vilayeti'ne bağlı sancaklarda görevli kaymakamlara, sancakların büyüklüğü dikkate alınarak, 10.000 kuruş ile 17.500 kuruş arasında aylık ödeneceği anlaşılmaktadır. Sancaklarda görevli diğer memurlar da 400 kuruştan başlayıp, 4.000 kuruşa kadar değişen rakamlarda aylık alacaklardı. Sancaklarda en düşük maaş Müftü'ye en yüksek maaş ise Niyabet-i Şer'iyeye memuruna ödenecekti. Bu durumda Erzurum Sancağı'nda görevli memurlar 24.400, Çıldır Sancağı'nda görevli memurlar 21.400, Kars Sancağı'nda görevli memurlar 25.400, Bayezid Sancağı'nda görevli memurlar 18.400, Van Maa Hakkâri Sancağı'nda görevli memurlar 31.200, Muş Sancağı'nda görevli memurlar 22.400, Erzincan Sancağı'nda görevli memurlar 20.900 ve Karahisar-ı Şarki Sancağı'nda görevli memurlar da 18.400 kuruş maaş alacaklardı. Sancaklarda görev yapacak memurlara dağıtılacak toplam maaş miktarı da 182.500 kuruşa baliğ oluyordu.²¹⁶

Elviye Azâsı maaşı olarak toplam 28.800, müdürlere toplam 87.500, Nüvvâba toplam 71.000, Kazalar Azâsına toplam 48.000, çeşitli masraflar olarak da toplam 32.440 kuruş ödenmesi planlanmıştı. Buna göre toplam ödenmesi gereken para 578.740 kuruş olarak gerçekleşecekti.²¹⁷

Ortaya çıkan bu mali dengesizlik ve açığın nereden kaynaklandığı ve nasıl giderilebileceği konusunda hem hükümet yetkilileri hem de yeni nizamı Erzurum'da oturtmaya çalışan Vali Paşa ciddi çalışmalar ve planlar yapıyordu. Hatta Erzurum valisi Emin Paşa Dersaadet'e gönderdiği yazısında bu dengesizliğin, bazı memurların

²¹⁴ BOA. İ.MMS, 1304, 22 Temmuz 1866 (1283.Ra.9), Lef 14, Bkz. Ek.1

²¹⁵ BOA. İ.MMS, 1304, 22 Temmuz 1866 (1283.Ra.9), Lef 15.

²¹⁶ BOA. İ.MMS, 1304, 22 Temmuz 1866 (1283.Ra.9), Lef 15.

²¹⁷ BOA. İ.MMS, 1304, 22 Temmuz 1866 (1283.Ra.9), Lef 15.

nizamnamede ve İstanbul'da tertip olunan muvazene defterinde isim ve memuriyetleri gösterildiği halde, maaşlarının belirtilmediğini, bir kısmının da, ne muvazenede ne de nizamnamede vazife ve maaşları gösterilmediği halde, Erzurum'da lüzum görülmeleri dolayısıyla istihdamlarına şiddetle mecburiyet görülen bir takım memuriyetlerin yeniden tayin edilmesinden ileri geldiğini belirtiyordu. Buna ek olarak, açığın tahsis edilen maaşlar ile diğer bazı masraflardan meydana geldiğini belirterek, “..... bir akçenin bile israfını önlemek için her taraftan kısa kısa ve işi gere gere ancak bu derece bir kalıba koymaya imkân hâsıl olabilmıştır. Gerçi buranın gelirine nispetle adı geçen masraflar artmış ve buna birden bire karşılık bulmak imkânsız görülüyor ise de bu hayırlı teşkilât sayesinde bunun da halledileceğinden emin” olduğunu yazıyordu.²¹⁸

Erzurum valisi Emin Paşa, Dersaadet'ten yapılan tahsisat ile Erzurum'da yapılan tahsisatı ve aradaki farkı da bir tablo halinde göstermişti.²¹⁹

Erzurum vilâyetinin teşkili sırasında Babîâli tarafından kararlaştırılan tahsisat ile Erzurum Vilâyetinde yeni idarenin tatbiki sırasında yapılan tahsisat arasındaki 98.760 kuruşluk açığın kapatılması için defter kayıtları tekrar hazineye gönderildi. Defterler hazine tarafından tetkik edildi. Hazine bu açığın giderilmesi için Babîâli'den görüş istedi. Bu açığın İstanbul tarafından karşılanması konusunda Meclis-i Vâlâ tereddüde düşünce, Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından alınan karara uyarak, adı geçen fazla tahsisatın kesilmesi veya terk edilmesine karar verdi. Bununla beraber, gerekli düzenlemenin yapılması için valiye yazı yazılarak ve bu açığın nasıl kapatılacağı soruldu.²²⁰ Bunun üzerine Erzurum valisi Mehmed Emin Muhlis Paşa da teşkil edilen Vilâyetin durumu ve yapılması gereken işler hakkında Babîâli'ye ayrıntılı bir rapor gönderdi. Bu raporda Vali Emin Paşa kısaca bu bölgede yaşayan halkın büyük çoğunluğunun henüz tam olarak nizam altına girmediğinden bahisle bunların sürekli ziraatle uğraşan halka musallat olarak, bunlara zarar verdiklerinden bahseder. Vali ayrıca vilayette görev yapan zaptiye askerinin kurallara aykırı olarak hareket etmekten çekmeyen, çeşitli uygunsuz hareketlerde bulunabilen, zararlı kimseler olduğu, maaşların azlığı sebebiyle de bu müessesenin derme çatmalıktan kurtulmadığını belirtmektedir. Ama bunlar nizam altına alınmadıkça da aşiretlerin kontrol edilemeyeceği ve şehrin imar ve ıslahının da mümkün olamayacağını söyler.

²¹⁸ BOA. İ.MMS, 1304, 22 Temmuz 1866 (1283.Ra.9).

²¹⁹ Bkz., Ek 1.

²²⁰ Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, s.503.

Vali Paşa bu bölgede henüz uygulamaya konulamamış bazı gelirlerden ve bunların nasıl elde edilebileceğinden de bahseder. Valiye göre gelir kaynaklarının en başında gelen aşar ve rüsumat iyi bir şekilde muhafaza edilse ve onun bunun elinden kurtarılsa, gelir bir misli artacaktır. Ayrıca aşiretlerin en kısa sürede iskân ve tedip edilir ve bunların verdikleri zararlar önlenirse, ziraat ve ticaretin gelişmesi, gelirlerin artması ve insanların zenginleşmesi sağlanabilirdi. Vali Paşa aşarın hakkıyla değerlendirilememesini, telgraf hatlarının az olması sebebiyle mültezimler arasındaki müzayedelerde serbest rekabete gidilememesine bağlıyor, müzayedelerin değerinin çok altına verildiğini belirtiyordu. Ancak Paşa en kısa sürede bu telgraf hatlarının da tamamlanacağını belirtiyordu.

Erzurum Valisi ayrıca buraların topraklarının çok verimli, az masrafla çok gelir elde edilebilecek yerler olduğunu ancak çeşitli sebeplerle fenni ziraatin burada gelişmediği için bu faydalardan mahrum kaldığını yazısında dile getiriyordu. Eğer yol güvenliği sağlanır, burada ticari faaliyetler geliştirilir ve insanlar da bu gelir artışının tadına varırlarsa giderlerin on katı gelir elde edilebileceği de yine Vali Paşa tarafından belirtiliyordu.

Paşa ayrıca ipek böceği yetiştirmek, pamuk, kök boya, afyon, keten ve kendir gibi iyi gelir getiren mamullerin nasıl elde edilebileceğinin halka öğretilmesi için bir layiha kaleme alındığı ve en kısa sürede takdim edileceği belirttikten sonra, *“Ayrıca Amerika’dan celp olunmak üzere taraf-ı acizanemden şimdilik bazı çift edevatı ısmarlanarak Erzurum’da tediye ettirilmiş olan bir takım mahallere numune ve tecrübe olarak ekip biçtirilmek üzere dut fidanları ve İzmir ve sair den palamut ve çam tohumlarıyla, kök boya tohumu ve çeşitli nebatat fidanları celp olunmaktadır. Öncelikle bu dut fidanlarının kesilmesi ve terbiyesi usulünü öğretirmek üzere her sancaktan hususi, münasip ve hevesli adamlar talep olunmaktadır.”* diyor, ancak tüm bu adı geçen ıslahatların yapılabilmesi için vilayetin zaptiye işlerinin muntazam bir duruma getirilmesinin şart olduğunu vurguluyordu.²²¹

Erzurum valisi Mehmed Emin Muhlis Paşa’nın çabaları bir netice vermeyince Erzurum’daki memurlara, Erzurum’da yapılan tahsisata göre maaş ödenmeye devam edildi. Bu yüzden devlet her ay 98.760 kuruş borçlanıyordu. Nihayet Erzurum valisi Emin Paşa ve merkez kaymakamı Ali Kemal Paşa, maliye nezaretine bir telgraf

²²¹ BOA. İ.MMS, 1304, 22 Temmuz 1866 (1283.Ra.9), Lef 10.

çekerek, Vilâyetin teşkili sırasında maaş tahsisatına ait defterin Babiâli'ye takdim edildiğini; memurlara maaşlarının bu defter üzerinden verilmekte olduğunu ve bu konuda henüz bir cevap alınamadığını beyan etti.²²² Gönderilen bu telgraf maliye nezaretinden bir mazbata ile sadarete yollandı. Mesele Meclis-i Vâlâ'da görüşüldükten sonra mevcut açığın kapatılması için Erzurum Vilâyetinde teşkil edilen bazı dairelerin kaldırılmasına ve bazılarının da birleştirilmesine karar verildi.²²³

Alınan bütün bu kararlar padişah tarafından tasdik edilerek, Erzurum valisine bildirildi. Erzurum Vilâyetine yapılan tahsisat açığının kapatılması için, bazı memuriyetler kaldırıldı, bazıları da birleştirildi. Bunun yanında bazılarının da maaşları düşürülerek, yeni bir ödeme planı oluşturuldu.²²⁴

Yeni yapılan bu mizana göre 98.760 kuruşluk açık giderildikten sonra hazineye de 40.200 kuruş yarar sağlanmıştır. Bu yeni değişiklikle Erzurum merkez kaymakamlığı kaldırılmış ve bunun yerine de vali muavinliği kurulmuştu. Erzurum Vali Muavinliğine de eski İzmir Vali Muavini Necip Bey atanmıştı.²²⁵ Devletin içinde bulunduğu malî sıkıntılar dolayısıyla bazı memuriyetlerin kaldırılması, bazı memurların da maaşlarının azaltılmasının görünüşte bir faydası olduysa da aslında pek çok iş bu sebepten dolayı aksadı. Kısa süre sonra ortaya çıkan kötü neticeler sonucu bazı memuriyetler tekrar ihdas edilmek zorunda kalındı.²²⁶

Vilâyet nizamı ve bunun ortaya çıkardığı meseleler halledildikten sonra Erzurum Vilâyeti dâhilinde başka düzenlemelere girişildi. Erzurum'da Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra ortaya çıkan karışıklıklar tam giderilemeden Kırım Savaşı başlayınca, her şey daha da içinden çıkılmaz bir hal aldı. Her ne kadar savaş Erzurum'da yaşanmadıysa da savaşın tüm yükünü Erzurum çekmek zorunda kaldı. Ancak iş bu kadarla da kalmadı. Savaştan sonra ortaya çıkan kıtlığı, deprem, yangın gibi birçok felaketler takip etti. Erzurum tanınamaz hale geldi. Erzurum için yeni bir sayfa olan yeni Vilâyet idaresi kurulduktan sonra bir takım ıslahatlara girişildi. Şöyle ki, Erzurum Vilâyetine dâhil olan sancaklarda bulunan eski tarz zabıta idareleri öncelikli olarak ele alındı. Zira hem savaşlar hem de yaşanan felaketler sonucu Erzurum'da süren karışıklıklar had safhaya ulaşmıştı. Bunun yanında Vilâyet gelirlerini arttırmak için tapu

²²² BOA. İ.MMS, 1304, 22 Temmuz 1866 (1283.Ra.9), Lef 13.

²²³ BOA. İ.MMS, 1304, 22 Temmuz 1866 (1283.Ra.9), Lef 2.

²²⁴ BOA. İ.MMS, 1366, 4 Ocak 1867 (1283.Ş.27); Bkz. Ek 2.

²²⁵ BOA. İ.MMS, 1366, 4 Ocak 1867 (1283.Ş.27).

²²⁶ BOA. İ.MVL, 25786, 9 Haziran 1867 (1284.S.6).

işlerine ve emlâk tahririne başlanılması düşünüldükçe, Erzurum Vilâyet merkezine, defter eminliğinden seçilmek üzere “Defter-i Hakani” unvanı ile bir memur, sancaklara birer tapu başkâtibi ve kazalara da birer tapu kâtibi tayin edilmesi uygun görüldü. Ancak bu memurlara maaş verilecek olursa işlerin yavaş gideceği düşünüldüğü için eskiden olduğu gibi hâsılattan bir miktar pay ayrılması karara bağlandı. Aynı zamanda Beyrut valisi Hurşit Paşa Erzurum Vilâyetinin zaptiye işlerini düzenlemek üzere görevlendirildi.²²⁷

1.1.8. 1867 Vilâyet Nizamnamesi ve Erzurum’da Uygulanışı

Tuna Vilâyeti örnek alınarak 1864 yılında çıkarılan Teşkil-i Vilâyet Nizamnamesi ertesi yıl, içinde Erzurum’un da bulunduğu bazı pilot bölgelerde uygulanmaya başlamıştı. Elde edilen başarılar üzerine 1867 yılında “Vilâyet-i Umumiye Nizamnamesi” ilan edilerek, yürürlüğe kondu. Ancak burada 1867 yılında ilan edilip, yayınlanan nizamnamenin yeni bir metin olmadığına dikkat çekmek gerekir. Yayınlanan bu nizamname 8 Ekim 1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesi’nin yeniden bütün imparatorluğu kapsamak üzere yayınlanmış haliydi. Nizamnâme önemli bir değişiklik içermemekle beraber,²²⁸ 1871 yılında “İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi” ilan edilinceye kadar yürürlükte kalacaktı.

1867 yılında Erzurum Vilâyeti’nin mülki taksimatı şöyleydi:

VİLAYET-İ ERZURUM²²⁹

a) Erzurum Sancağı

Nefs-i Erzurum Maa’ Nahiye-i Pasin-i Süfla, Pasin-i Ulya Maa’ Nahiye-i Tortum, Kiskim, İspir, Bayburt, Tercan Maa’ Nahiye-i Göynük, Kiğı Maa’ Tekman, Hınıs Kazaları.

b) Kars Sancağı

Maa’ Kura-yı Taht-ı Kars Maa’ Nahiye-i Akbaba, Çermeli, Şuregil Maa’ Keçvan, Kağızman, Zilan Aşireti, Kaskanlı Aşireti Kazaları.

²²⁷ Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, s. 509.

²²⁸ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.62.

²²⁹ Günay, *Resmî Devlet Salnamelerine Göre (H. 1263–1334) Osmanlı İmparatorluğu’nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı*, s.88.

c) Muş Sancağı

Nefs-i Muş Maa' Nahiye-i Mutki, Bitlis Maa' Bulanıklar, Malazgirt, Varto Maa' Nahiye-i Eniz, Kosor-ı Muş, Van Ahlatı Maa' Nahiye-i Çukur Maa' Kura-yı Mülheka-yı Huyut Kazaları.

d) Bayezid Sancağı

Nefs-i Bayezid Maa' aşiret-i Haydaranlı, Nahiye-i Hamur, Diyadin Maa' Batnos, Antab Maa' Şiryan, Eleşkirt Maa' Ahtar, Karakilise Kazaları.

e) Çıldır Sancağı

Oltu, Penek Maa' Mamruvan, Ardahan, Göle, Poshov Maa' Nahiye-i Çıldır, Tavusker, Ardanuç, Mirhev Maa' Nahiye-i Şavşad, Livane Maa' Nahiye-i Maçahil Kazaları.

f) Erzincan Sancağı

Nefs-i Erzincan, Çarsancak, Gercanis Maa' Nahiye-i Kemah, Kelkit Maa' Nahiye-i Şiran, Kozican, Ovacık, Mazgirt, Kuruçay Kazaları.

g) Karahisar-ı Şarki Sancağı

Nefs-i Karahisar-ı Şarki, Suşehri Maa' Nahiye-i Safiyecik ve Çit ve Akşehirabad, Gölhisar Maa' Nahiye-i Naiblü ve Sis-i Orta ve Alucra Maa' Nahiye-i Mantaval, Milas Maa Nahiye-i İskefsir Kazaları.

h) Van Sancağı

Nefs-i Van Maa' Nahiye-i Abagay, Erciş Maa' Nahiye-i Bargiri ve Aşiret-i Haydaranlı ve Bevilî, Adilcevaz, Müküs, Gevaş Maa' Nahiye-i Karşıkan ve Vatsan, Şatak Maa' Nahiye-i Nordoz Maa' Hunab ve Aşair-i Mahmudi, Ablak Maa' Nahiye-i Kotur, Gevar Maa' Nahiye-i Şemdinan ve Oramar, Çölemerik Maa' Nahiye-i Beytü's-şebap Kazaları.

Karahisar-ı Şarki 1869 yılında Sivas'a bağlanınca²³⁰, Erzurum'un idari yapısı da şu sancak ve kazalardan müteşekkil hale geldi:

VİLAYET-İ ERZURUM²³¹

a) Erzurum Sancağı Kazaları

Nefs-i Erzurum, Pasin-i Ulya ve Süfla, Maa' Tekman, Hınıs, Tercan, Göynük, Kiğı, Tortum, Kiskim, İspir, Bayburt.

²³⁰ Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum Vilâyeti'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, s. 21.

²³¹ Günay, *Resmî Devlet Salnamelerine Göre (H. 1263–1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı*, s.103.

b) Çıldır Sancağı Kazaları

Maa' Şavşad, Mirhev ve Tavusker ve Ardanuç Maa' Maçahel, Livane, Maa' Göle, Çıldır ve Boshov ve Ardahan Maa' Mamruvan, Penek-i Oltu.

c) Kars Sancağı Kazaları

Maa' Kurr-ı Taht-ı Kars, Zaruşad, Maa' Akbaba, Şuregil Maa' Keçvan, Kağızman.

d) Bayezid Sancağı Kazaları

Bayezid, Diyadin ve Hamur, Maa' Antab, Batnos, Maa' Şirvan, Eleşkirt Maa' Ahlat, Karakilise.

e) Maa' Hakkâri, Van Sancağı Kazaları

Maa' Aşair-i Van, Maa' Nevahi-i Çölemerik, Maa' Nevehi-i Aşiret-i Bargiri, Kotur, Albak, Müküs, Gevaş ve Karçıkan ve Vatsan Maa' Nevahi-i Gevar ve Şemdinan, Oramar, Şatak Maa' Norduz, Adilcevaz Maa' Aşiret-i Taife-i Yezidi, Mahmudi ve Hoşab.

f) Muş Sancağı Kazaları

Nefs-i Muş Maa' Nahiye-i Mutki, Bitlis Maa' Malazgirt, Bulanıklar Maa' Nahiye-i Vartolar, Maa' Eniz, Van ve Muş Ahlatlarıyla Çukur Maa' Mülhekat-ı Muş Huyutu.

f) Erzincan Sancağı Kazaları

Erzincan, Çarsancak, Maa' Gercanis, Kemah, Kozican, Ovacık, Mazgirt, Kuruçay.

1.1.9. 1871 Vilâyet Nizamnamesi

1871 Vilâyet Nizamnâmesi²³² aslında, 1864 yılında hazırlanmış olan nizamnamenin bütün ülke eyaletlerini içerisine alacak şekilde genişletilmiş bir kopyası niteliğindeydi. Herhangi bir değişiklik getirmemekle birlikte, bu nizamname ile 1871 tarihine kadar yürürlükte kalacak Vilâyet idaresi oluşturulmuş bulunuyordu. Ancak, 22 Ocak 1871 (29 Şevval 1287) tarihinde yayınlanan *İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâm-nâmesi* ile Osmanlı İmparatorluğu vilâyet yönetiminde, 1913 yılında İttihat ve Terakki tarafından çıkarılacak yeni kanuna kadar, yaklaşık kırk iki yıl sürecek yeni bir

²³² Nizamnamenin tam metni için bkz: *Düstur, Birinci Tertib*, I, İstanbul Matbaa-i Amire 1289, s. 635-651.

döneme girmektedir.²³³ Yeni yönetmelikle Osmanlı Devleti idarî bakımdan 27 vilâyet ve 123 sancağa bölünmüştü. Rumeli'deki topraklarında 10 vilâyet 44 sancak, Anadolu'da 16 vilâyet 74 sancak, Kuzey Afrika'da ise 1 vilâyet 5 sancak bulunuyordu. Bunların yanı sıra “elviye-i gayri-mülhaka” diye adlandırılan bazı livalar idarî bakımdan doğrudan merkeze bağlanmış bulunuyordu. Farklı durum ve statülerinden dolayı bu nizamnamenin dışında kalan topraklar da vardı. Bunlar ayrı ve özel bir statüye sahip olan Lübnan²³⁴, Osmanlı İmparatorluğu'ndan özerk bir statü elde etmiş olan Mısır, Bosna ve Girit Adası, uzak ve aşiret düzenine dayalı oldukları için Hicaz ve Yemen bölgeleri ile başkent olan İstanbul idiler.²³⁵

1871 Nizamnamesi bazılarının göre adem-i merkeziyetçiliğin²³⁶, bazılarının göre ise merkeziyetçiliğin²³⁷ bir adım daha ileri götürülmüş haliydi. Hiç şüphesiz, bu Tanzimatçı liderlerin İmparatorluğun dağılmasını önlemek için giriştikleri reformların bir parçası ve İmparatorluğu oluşturan bütün unsurları bir arada tutmayı öngören Osmanlıcılık ideolojisinin de kapsadığı bir anlayış tarzıydı. Eyalet ve vilâyet yönetiminde kurulan idare meclisleriyle, her bölge ve grubun temsilcileri yönetime katılırken, merkezin denetim ve kontrolü de artırılmaktaydı. Nitekim nizamname yarım asra yakın bir zaman, kırk iki yıl, yürürlükte bırakılmak suretiyle fonksiyonel, istikrarlı ve verimli bir mülkî idare kurulmasının sağlandığı görülebilmektedir.²³⁸

Bu nizamname ile 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nde muğlâk kalan noktalar aydınlatılmıştır. Genel olarak bakıldığında ise Nizamname'yi oluşturan başlıkların daha ayrıntılı olarak ele alındığı göze çarpmaktadır. 1871 Nizamnamesi'ni tam anlamıyla yeni bir nizamname olarak değil, 1864 Nizamnamesini tamamlayıcı, eksikliklerini giderici bir nizamname olarak görmek gerekir. 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nin 1871 Vilâyet Nizamnamesi'yle yürürlükten kaldırıldığı gibi yanlış bir intiba olsa da 1871 Vilâyet Nizamnamesi 1864 Vilâyet Nizamnamesini yürürlükten kaldırmamıştır. Nizamnamenin “madde-i mahsusa”sından bundan önceki Vilâyetleri düzenleyen mevzuatın yürürlükte olduğu ancak bu Nizamnameye aykırı hükümlerinin feshedildiği açıkça anlaşılmaktadır. 1871 Vilâyet Nizamnamesi her ne kadar devletin taşra idaresini

²³³ İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878*, Ankara 1974, s.48-49; Mehmed Seyitdanlıoğlu, “1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri I”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, V, Sayı 5, (Eylül 1996), s. 89.

²³⁴ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, İstanbul 1983, s.172-173.

²³⁵ Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878*, s. 48.

²³⁶ Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.198.

²³⁷ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s. 63

²³⁸ Seyitdanlıoğlu, “1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri I”, s. 90.

1864 Vilâyet Nizamnamesi'ne göre daha ayrıntılı olarak ele almışsa da 1864 Nizamnamesi ile ele alınmış bazı hususları ihtiva etmemektedir. Bu durumda 1871 Nizamnamesi ile düzenlenmeyen konularda 1864 Nizamnamesi'ne bakılması gerekmektedir. 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkati'ne kadar 1871 Vilâyet Nizamnamesi ile 1864 Vilâyet Nizamnamesi birlikte uygulanmıştır.²³⁹

1871 Vilâyet Nizamnamesi'nde göze çarpan ilk yenilik, idari taksimatın açık bir şekilde beşe çıkarılmasıdır. Birinci maddede Vilâyetlerin livalara, livaların kazalara, kazaların nahiyelere ve nahiyelerin de köylere ayrılacağı belirtildikten sonra, 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nde muğlâk olarak bırakılan “nahiye” birimi ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. 1864 Nizamnamesi'nde, nahiye, “Bazı köylerden oluşan küçük daireler, kaza olamadıkları takdirde bir kazaya bağlı olarak idare olunur ve bunlar nahiye itibar kılınır” şeklinde tanımlanmış, başkaca bir açıklama yapılmamışken, 1871 Nizamnamesi'nin birinci maddesinde nahiyenin idari sistem içerisindeki yeri gösterildikten sonra, 50–58. maddelerinde nahiye ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir.²⁴⁰

1871 Nizamnamesi'nde Vilâyetin mülki amiri yine validir. Valilik makamının görevleri artmış; idari, mali ve güvenlikle ilgili görevlerine eğitim, bayındırlık, ceza ve hukuk ile ilgili görevler eklenmiştir. Ayrıca 1871 Nizamnamesi “vali yardımcılığı” kurumunu getirmiştir. Vali yardımcısı valinin yokluğunda ona vekâlet edecek, valinin tüm görevlerinde ona yardımcı olacak, Vilâyetteki yazışmaları yürütecek, valinin onayından geçmesi gereken evrakların özetlerini hazırlayacak ve daha sonra bunların kayıtlarını saklayacaktır.²⁴¹

1871 Nizamnamesi ile 1864 Nizamnamesi'yle Vilâyet idare sisteminde yer bulan memurlara yenileri katılmıştır. Bunlar, defterdar, mektupçu, umûr-ı ecnebiye müdürü, ziraat ve ticaret müdürü, maarif müdürü, tarîk emini, defter-i hakanî müdürü, emlak ve nüfus memuru, evkaf müdürü ve alaybeyidir. 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nde yer alan memurlar yerini korumuş; görevleri artmış ve ayrıntılı bir şekilde sayılmıştır.

²³⁹ Nazım Kartal, *İl Özel İdarelerinin Yeniden Yapılandırılması: Uygulama Aşaması Üzerine Bir Çözümleme*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s.39.

²⁴⁰ Mehmed Seyitdanlıoğlu, “Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 8 (Kasım 1989), s.60-64; Kartal, *İl Özel İdarelerinin Yeniden Yapılandırılması: Uygulama Aşaması Üzerine Bir Çözümleme*, s.39.

²⁴¹ Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.200; Erkan Tural, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiye-i Vilâyât Talimâtname-i”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, XIV, Sayı 1 (Ocak 2005), s.74; Seyitdanlıoğlu, “1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri I”, s.90; 1871 Nizamnamesi, 17. Madde.

Bu görevliler her yılsonunda yapılan işleri bir raporla merkezî hükümete bildireceklerdi. Ve böylece, devlet elinde bulunanları ve yapılan ve yapılacak olan işleri takip ve kontrol edebilecek, rasyonel bir şekilde planlama yapabilecekti.²⁴²

Bu nizamname ile vilyet yönetimine dâhil olan Maarif Müdürü; 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Vilâyet hayatına giren “maarif meclisi”ne başkanlık etmek ve eğitim öğretimle ilgili yürütülecek her türlü faaliyetten sorumlu tutulmuştu.²⁴³ Aynı şekilde 1871 Nizamnamesi’yle Vilâyet yönetimine giren bir diğer memur olan “tarîk emini” de vilâyet dâhilinde yol ile ilgili tüm işleri takip etmekle görevliydi.²⁴⁴

1871 Vilâyet Nizamnamesi’nde yer alan diğer Vilâyet görevlileri; Vilâyetin her türlü mali işlerinden sorumlu Defterdar, tüm yazışmalarının idare ve kayıtlarını tutmakla görevli Mektubcu, vilâyetin yabancılarla ilgili işlerinden sorumlu Umur-ı Ecnebiye Müdürü, her türlü ziraat ve ticaret işlerinden sorumlu Ziraat ve Ticaret Müdürü, emlak ve nüfus kayıtlarını tutmakla görevli Emlak ve Nüfus İdareleri Memurları, tüm vakıflardan sorumlu olan Evkaf Müdürü, vilâyetin emlak, arazi ve nüfusunun idaresi, emlak ve araziye ait tasarruf ve temellük muamelelerinin kanun ve nizamlara göre ifası ile görevlendirilen Defter-i Hakani Müdürü ve vilâyetin güvenliğinden sorumlu olan Alaybeyidir.²⁴⁵

1871 Vilâyet Nizamnamesi “Vilâyet idare meclislerinin” yapısıyla ilgili önemli bir değişiklik getirmemiştir. Daha önceden belirlenen ve uygulanan kuralları yeniden, bu defa kısımlara ayırarak, yürürlüğe koymuştur.²⁴⁶ Nizamname’ye göre livaların mülki amiri yine mutasarrıftır. Vilâyetinde valilerin konumu ne ise livalarda mutasarrıfların konumu neredeyse aynıdır. Mutasarrıflar, valinin emir ve talimatlarına uymakla yükümlü tutulmuşlardır. Ayrıca mutasarrıflar merkez tarafından çıkarılan kanunları sancaklarında uygulayacaklar ve sancaktaki tüm memurların idaresinden sorumlu olacaklardır.²⁴⁷ Nizamname’de kaza idaresi de düzenlenmiştir. Kazanın mülki amiri kaymakamdır. Mutasarrıfların livalarda sorumlu oldukları görevlerden, kazalarda

²⁴² Seyitdanlıoğlu, “1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri I”, s.90.

²⁴³ Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.200, 201; 1871 Nizamnamesi, 25-26. Madde.

²⁴⁴ Tural, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiye-i Vilâyât Talimâtname’si”, s.76; 1871 Nizamnamesi, 27-28. Madde.

²⁴⁵ Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.201; 1871 Nizamnamesi, 18-30. Maddeler.

²⁴⁶ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.255.

²⁴⁷ Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.201.

kaymakamlar sorumlu tutulmuşlardır. Nizamname nahiye ile ilgili olarak 1864 Nizamnamesi'ndeki tanımı tekrarlamış ve nahiye birimini ayrıntılı bir şekilde düzenlemiş, nahiyelerin köylere ayrılacağını ve nahiye merkezinin de köy hükmünde olacağını belirtmiştir. Ayrıca taşra idarelerinde kurulması öngörülen meclisler; Vilâyet merkezlerinde senede bir defa toplanacak olan Vilâyet umumi meclisi, Vilâyet idare meclisi, liva idare meclisi, kaza idare meclisi, nahiye ve köy meclisleri ile şehir ve kasabalarda kurulacak olan belediye meclisi olarak belirlenmiştir.²⁴⁸

Bu nizamnameyle vilâyet umumi meclisleri de oluşturulmuştu. Yine kademeli olarak liva, kaza, nahiye ve köylerde oluşturulacak meclisler, bölge halkını temsilen seçilen Müslim ve gayrimüslim üyelerin katılmasıyla teşkil edilecekti.²⁴⁹ 1871 Nizamnamesiyle vilâyetlerde belediye örgütünün kurulması da öngörülmekteydi.²⁵⁰ Böylece İmparatorluktaki bütün şehirlerde belediye örgütü, yerel yönetimin bir unsuru olarak yer alıyordu. Vali, mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu her merkezde bir belediye idaresi kurulacaktı. Kurulan belediye daire meclisleri, memurlar arasından seçilen bir meclis reisi vasıtasıyla kentin yerel yönetimini üstlenecekti.²⁵¹

1.1.9.1. Vilâyet Umumi Meclisleri

1871 Vilâyet Nizamnamesi'nde özel idarenin çekirdeği sayılan Vilâyet umumi meclislerine daha fazla yer verildiği ve daha ayrıntılı düzenlendiği görülmektedir. Umumi meclis yılda bir kere toplanarak o yıla ait; Yol ve köprü yapımı, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi, eğitim ve ahlakın (terbiyenin) yaygınlaştırılması, Vilâyet dâhilinde verginin dağıtılması, düzenlenmesi ve yeni vergi konulması, meydan, çayır ve mesire yeri gibi kamu yararına ait olan kamu mülklerinin alım, satım ve mübadelesi, hastane, ıslahhane gibi kamu binalarının değiştirilmesi ve yenilenmesi, kamu yararına dair arz olunacak taahhütname ve sözleşmeler ile Vilâyetin imarına ait işleri müzakere etmekle yetkili ve görevli kılınmıştır.²⁵²

Bu Nizamnamede de Vilâyet umumi meclislerinin herhangi bir konuda karar alma ve uygulama yetkisi yoktur. Bunlar, merkezi hükümetin taşra teşkilatına danışma

²⁴⁸ Seyitdanlıoğlu, “1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri I”, s.90; Kartal, *İl Özel İdarelerinin Yeniden Yapılandırılması: Uygulama Aşaması Üzerine Bir Çözümleme*, s.40; 1871 Vilâyet Nizamnamesi, 61. Madde.

²⁴⁹ Seyitdanlıoğlu, “Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri”, s.60-64.

²⁵⁰ Seyitdanlıoğlu, “1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri I”, s.90, 1871 Vilâyet Nizamnamesi, 111-123. Madde

²⁵¹ Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878*, s. 170-173; Seyitdanlıoğlu, “1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri I”, s.91.

²⁵² 1871 Vilâyet Nizamnamesi, 62-75. Madde.

işlevi görmeye devam etmektedir.²⁵³ Umumi meclisin başkanı yine validir ve valinin olmadığı zamanlarda valinin atadığı bir memur, valinin vekili olarak meclise başkanlık edecektir.²⁵⁴

1.1.9.2. Vilâyet İdare Meclisleri

Nizamnamye göre Vilâyet idare meclisleri genel idare ile ilgili ve idari davalar (deavi-i idare) ile ilgili olan konuları müzakere edebilirdi. Her türlü satın almalar, sözleşmelerin düzenlenmesi ve imzalanması, özel hükümleri çerçevesinde kalmak kaydıyla öşür ve diğer tüm gelirlerin iltizama verilmesi, kamu ormanlarının müzayedesı, toplumun ortak malı olan orman ve maden işleri, devlet binalarının yapımı, zaptiye askerleri ve gerektiğinde oluşturulacak olan güvenlik güçlerinin tüm muhasebe işlerinin denetimi, kamunun tüm taşınır ve taşınmaz mallarının korunması, belediye meclisi kararlarının incelenmesi, livalar arası yolların yapımı, Vilâyet dâhilinde ziraat, ticaret gibi kamu yararına ait hususlar, kamu sağlığı, devletten veya meclisi umumiden gelen ve Babıâli tarafından onaylanan Vilâyet ahalisine konulacak vergilerin livalar arasında taksimi ve bunların tahsili, ıslahhane, hastane ve gurabahane yapımı, panayır, pazaryeri ve mezarlık alanlarının tahsili ve tahvili, hiç kimsenin tasarrufunda bulunmayan yerlerin satın alınması veya satılması, mübadele (istibdal) veya geçici surette terkine veya kamu yararına tahsis edilmesi, liva idare meclislerinin birinci derece olarak baktıkları konuların ve vali tarafından havale edilen idareye ait her türlü işlerin incelenmesi ve müzakere edilmesi genel idare ile ilgili konular olarak sıralanabilir.²⁵⁵

Vilâyet idare meclislerinin müzakere edeceği bir diğer konu ise idari davalardır. Bu alandaki müzakere yetkisi ise memurların birbirleriyle ve halk ile olan tüm sorunların karara bağlanmasıyla sınırlıdır. Vilâyet idare meclislerinin özel hukuka ilişkin müdahalesi ise “kesinlikle” yasaklanmıştır. Çünkü daha önceden Adliye Nezareti kurulmuş ve “Vilâyet mahkeme sistemi” 1864 Vilâyet Nizamnamesi’nden sonra ayrı bir hiyerarşi içinde örgütlenmeye başlamıştır.²⁵⁶

²⁵³ Ortaylı, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 90.

²⁵⁴ 1871 Vilâyet Nizamnamesi, 70-72. Madde.

²⁵⁵ 1871 Vilâyet Nizamnamesi, 77. Madde.

²⁵⁶ Tural, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiye-i Vilâyât Talimâtname’si”, s.80.

1.1.9.3. Erzurum Vilâyet İdare Meclisi

1870 ve 1871 yıllarında Meclis-i İdare-i Vilâyet'in doğal üyeleri olan Vali Müşir Mustafa Paşa, Defterdar Nazif Bey, Mektubcu Hulusi Efendi ve Müfettiş-i Hükkâm Celaleddin Efendi ile iki Müslüman, Hüseyin Bey ve Ali Efendi'nin yanında iki de gayrimüslim, Kirkor Efendi ve Haça Turhan Efendi'den oluşan bir meclis görülmektedir. Bu meclisin Baş Kâtibi ise her iki yılda da Ziya Efendi'dir.²⁵⁷

1872, 1873 ve 1874 yıllarında toplanan Vilâyet İdare Meclisleri ise yine Vali Paşa'nın başkanlığında, Hâkim, Defterdar ve Mektubcu'nun doğal üye olduğu ve seçilmiş iki Müslüman ile iki gayrimüslim üyenin yer aldığı meclislerdir. Daha önceki meclislerde yer alan Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilâyet makamı 1871 Nizamnamesi uyarınca kaldırılınca, onun yerine meclislere "Hâkim Efendi" dâhil olmuştur.

Buna göre 1872 yılında bu meclise Vali Samih Paşa, 1873 ve 1874'te ise Müşir Mustafa Paşa başkanlık etmiştir. İlk iki yılda toplanan mecliste Celaleddin Efendi, "Hâkim"; 1874 yılında Esad Efendi Merkez Naibi, Mustafa Esrar Efendi ise "Defterdar" olarak görev alırken, 1872 yılında Hulusi Efendi, 1873 ve 1874 yıllarında da Sami Efendi "Mektubcu" sıfatıyla bu mecliste yer almıştı. Bu meclislerde görev alan seçilmiş üyeler değişmemiş, Ali Rıza ve Hacı Osman Efendiler Müslümanları, Kirkor ve Haça Turhan Efendiler de gayrimüslimleri temsilen burada yer almışlardır.²⁵⁸

1875 yılında ise Vali Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında toplanan Vilâyet İdare Meclisi'ne, Defterdar Mustafa Esrar Efendi, Mektubcu Sami Efendi, Merkez Naibi Mustafa Mürşid Efendi, Müftü Ömer Fazıl Efendi ve Evkaf Muhasebecisi Muhammed İzzî Efendi'nin yanında Metropolit Bayestos Efendi, Ermeni Milleti Murahhası Artin Efendi ve Katolik Milleti Murahhası Agusindiyos Efendi, doğal üye; Ali Rıza Efendi Müslümanları ve Kirkor ile Haça Turhan Efendiler de gayrimüslimleri temsilen seçilmiş üye sıfatıyla katılıyorlardı. Müslüman azalıklardan biri ise münhal vaziyetteydi.²⁵⁹

1.1.9.4. Liva İdare Meclisleri

Nizamnamenin 90. maddesinde Vilâyet idare meclislerine ait hükümlerin livalarda da liva idare meclisleri için geçerli olduğu hükmü yer almakla birlikte, liva idare meclislerinin görevleri sayılmıştır. Buna göre liva idare meclisleri: livanın gelir-

²⁵⁷ SE, 1870 (1287), s.41, SE, 1871 (1288), s.42.

²⁵⁸ SE, 1872 (1289), s.42, SE, 1873 (1290), s.42, SE, 1874 (1291), s.49.

²⁵⁹ SE, 1875 (1292), s. 71.

giderlerinin incelenmesi, kamu yararına kurulmuş olan sandıkların teftişi, kamuya ait menkul ve gayrimenkul malların korunması, memurların hususi nizamnameleri çerçevesinde muhakemesi, kazalar arası yolların yapımı, kamuya ait olan her türlü satın alma, sözleşme ve harcamalar, liva dâhilinde ziraat ve ticaretin geliştirilmesi, eğitim, sağlık ve imarın geliştirilmesi, Vilâyet idare meclisince resmi olarak livaya tarh olunan vergilerin kazalara taksimi ve bunların tahsili konularını müzakere edecektir. Ayrıca tüm bu işler ile ilgili olmak üzere kazalardan gelecek evrakın incelenmesi liva idare meclisinin görev alanına girmektedir. Müzakere edilerek alınan tüm kararlar bir mazbata ile liva mutasarrıfına sunulacaktır.

1.1.9.5. Erzurum Liva İdare Meclisleri

1870 yılında Erzurum Liva İdare Meclisi, doğal üyeler olan Mutasarrıf Muhammed Emin Fehim Paşa, Müftü Ömer Fazıl Efendi, Naib Receb Efendi, Muhasebeci Agâh Efendi ve Tahrirat Müdürü Şakir Efendi'nin yanında seçilmiş üyeler olan Kocabaş Serkis Efendi, Haçya Panika ve Hacı Nuri Bey'den oluşuyordu.²⁶⁰

1871 yılında ise bu meclis, Mutasarrıf Hilmi Paşa başkanlığında toplanıyordu. 1870 yılı meclisinde görev alan üyeler bu mecliste de görevlerine devam ediyorlardı. Ancak bir önceki yıl bir eksik olan Müslüman azaların sayısı bu yıl Osman Ağa'nın katılımıyla ikiye çıkıyordu.²⁶¹

Erzurum Sancağında Meclis-i İdare-i Liva, sadece 1870 ve 1871 yıllarında bulunmakta olup, 1872 yılından itibaren merkez mutasarrıflığı gibi bu da uygulamadan kaldırılmıştır. Ancak diğer sancaklarda bu anlamda bir değişiklik olmadığı ve 1871 Nizamnamesi ile Liva Yönetimi'nde de bir değişikliğe gidilmediği için, 1864 Nizamnamesi ile başlayan uygulamalar aynen devam etmiş ve Liva İdare Meclisleri görevlerini yapmışlardır. Mesela 1870 yılında Van Sancağında, Mutasarrıf Münib Paşa başkanlığında toplanan Liva İdare Meclisi, Naib Muhammed Hilmi Efendi, Müftü İsmail Hakkı Efendi, Muhasebeci Hayri Efendi, Tahrirat Müdürü Hacı Muhammed Efendi Şiran Bey, Mustafa Efendi, Kigork Bey ve Yusuf Bey'den oluşuyordu.²⁶²

Aynı meclis, 1873 ve 1874 yıllarında, Mutasarrıf Hasan Şevki Paşa başkanlığında, Naib Muhammed Enis Efendi, Muhasebeci Hasan Rıza Efendi, Tahrirat

²⁶⁰ SE, 1870 (1287), s. 48.

²⁶¹ SE, 1871 (1288), s. 50.

²⁶² SE, 1870 (1287), s. 57.

Müdürü Mehmed Rıza Efendi ile Şiran Bey, Ahmed Ağa, Mahmud Ağa ve Agob Ağa'dan müteşekkildi.²⁶³

1.1.9.6. Kaza İdare Meclisleri

Kaza idare meclisleri Nizamname'nin 92-99. maddelerinde düzenlenmiş olup, kaza idare meclislerinin görevleri şu şekilde belirlenmiştir: Kazaların gelir-giderlerini incelemek, kamu yararına ait sandıkların muhasebesini izlemek, kamuya ait taşınır ve taşınmaz malları idare etmek ve korumak, liva idare meclisi kararıyla tarh olunacak vergilerin mahalle ve köylere taksimini yapmak, kamu sağlığına ait tedbirleri almak, özel hükümleri çerçevesinde memurları yargılamak, köy ve nahiyeler arası yol yapımını görüşmek, devlete ait tüm sözleşmeler, satın almalar, satma ve harcamaları nizamlara, resmi emirlere ve kaymakamların iznine göre takibini yapmak; kaymakamın izni dışında olanları liva idare meclisine göndermek. Kaza idare meclisi, kararlarını bir mazbata ile kaymakama takdim edecektir.²⁶⁴

1.1.9.7. Erzurum Kaza İdare Meclisleri

1864 Nizamnamesi ile Vilâyet hüviyetini kazanan Erzurum'un idari yapısında 1871 Vilâyet Nizamnamesi ile herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir. Buna göre Erzurum Vilâyeti, yedi sancak, kırk kaza ve bunlara bağlı pek çok nahiye ve aşiretten oluşuyordu. Bu yüzden kaza yönetimi ele alınırken Merkez Liva olan Erzurum'a bağlı kazaların ayrıntısı verilirken, diğer sancaklara ait kazalara kısaca değinilecektir.

Pasinler Kazası: 1870 yılında bu kazada Kaymakam Esad Ağa, Naib Ali Rıza Efendi, Mal Müdürü Hafız Mustafa Efendi ve Sandık Emni Hoce Mosis görev yapıyordu.

1871 yılında, Kaymakam Yakub Efendi, Naib Ömer Hıfzı Efendi, Mal Müdürü Hafız Mustafa Efendi ve Sandık Emni Avadis Ağa idi.

1872 yılında burada sadece Kaymakam değişmiş Yakub Efendi yerine Hüseyin Efendi gelmiş ve diğer görevliler aynen kalmıştı.

1873 ve 1874'te Kaymakam Hurşid Bey, Naib Mehmed Adil Efendi, Mal Müdürü Mustafa Efendi ve Sandık Emni Ohannes Ağa idi.

²⁶³ SE, 1873 (1290), s. 65, SE, 1874 (1291), s. 90.

²⁶⁴ 1871 Vilâyet Nizamnamesi, 92-93. Madde.

1875'te ise Kaymakam Süleyman Bey, Naib Vekili Muhammed Sakıb Efendi, Mal Müdürü Hafız Mustafa Efendi ve Sandık Emmini Hoca Karabet idi.²⁶⁵

İspir Kazası: 1870 yılında İspir'de Kaymakam Timur Ağa, Naib Mahmud Efendi, Mal Müdürü Bekir Efendi ve Sandık Emmini Sururi Efendi idi.

1871 yılında Kaymakam Ali Efendi, Naib Ahmed Rüşdü Efendi, Mal Müdürü Ahmed Efendi, Sandık Emmini de Mustafa Efendi olmuştu.

1872'de kazada Kaymakam ve Mal Müdürü değişmiş, Kaymakamlığa Yakub Efendi, Mal Müdürlüğüne de Mehmed Ebubekir Vahid Efendi getirilmişti.

1873 ve 1874'te Kaymakam Reşid Bey, Naib Mehmed Tevfik Efendi, Mal Müdürü Ebubekir Vahid Efendi ve Sandık Emmini Kirkor Ağa olmuştu.

1875'te ise Kaymakam Ragıb Efendi, Mal Müdürü Süleyman Efendi, Sandık Emmini Muhammed Efendi olurken, Naib Mehmed Tevfik Efendi değişmemişti.²⁶⁶

Bayburd Kazası: 1870 yılında kazada Kaymakam Ali Efendi, Naib Hüseyin Efendi, Mal Müdürü Hacı Ahmed Efendi ve Sandık Emmini Serkis görev yapıyordu.

1871 ve 1872 yıllarında burada Kaymakam Salih Bey, Naib Salih Şerif Efendi, Mal Müdürü Yusuf Fenni Efendi ve Sandık Emmini Karabet Ağa bulunuyordu.

1873 ve 1874 yıllarında Kaymakam Timur Ağa, Naib Receb Efendi, Mal Müdürü Ahmed Hamdi Efendi, Sandık Emmini Karabet Efendi idi.

1875 yılında ise Kaymakam Dede Bey, Naib Ahmed İzzet Efendi, Sandık Emmini Felos Ağa olurken, Mal Müdürü değişmemişti.²⁶⁷

Tercan Kazası: 1870 yılında bu kazada Kaymakam Vekili Süleyman Bey, Naib Hüseyin Necmeddin Efendi, Mal Müdürü Tayyar Efendi, Sandık Emmini Hoca Kalyos görev yapıyordu.

1871 yılında bu defa Kaymakam Vekili Feyzi Ağa, Mal Müdürü İbrahim Efendi olurken, Naib değişmemiş, Sandık Emmini ise münhal kalmıştı.

1872 yılında Kaymakamlığa Said Bey gelirken, Naib Osman Zühdü Efendi, Mal Müdürü İbrahim Efendi, Sandık Emmini de Felibos Ağa olmuştu.

²⁶⁵ SE, 1870 (1287), s.51, SE, 1871 (1288), s.52, SE, 1872 (1289), s.64, SE, 1873 (1290), s.64, SE, 1874 (1291), s.64, SE, 1875 (1292), s.79.

²⁶⁶ SE, 1870 (1287), s.52, SE, 1871 (1288), s.53, SE, 1872 (1289), s.60, SE, 1873 (1290), s.60, SE, 1874 (1291), s.60, SE, 1875 (1292), s.82.

²⁶⁷ SE, 1870 (1287), s.53, SE, 1871 (1288), s.54, SE, 1872 (1289), s.59, SE, 1873 (1290), s.59, SE, 1874 (1291), s.59, SE, 1875 (1292), s.77.

1873 ve 1874 yıllarında Kaymakam Osman Nuri Efendi, Mal Müdürü İbrahim Şükrü Efendi, Sandık Emni Avidis Ağa olurken, Naib Osman Zühdü Efendi görevine devam etmişti.

1875 yılında ise sadece Sandık Emni değişerek, Kirkor Ağa olmuş, diğer görevliler görevlerine devam etmişlerdi.²⁶⁸

Kiği Kazası: 1870 yılında Kiği’da Kaymakam Abdullah Bey, Naib Muhammed Rüşdü Efendi, Mal Müdürü Ahmed Efendi ve Sandık Emni Ohannes görev yapıyordu.

1871’de Kaymakam Dede Bey, Naib Mustafa Efendi, Mal Müdürü Ahmed Efendi, Sandık Emni de Ohannes Ağa idi.

1872 yılında bu görevliler görevlerine devam etmişler, herhangi bir değişiklik olmamıştır. 1873 ve 1874 yıllarında Kaymakam Osman Bey, Naib Hüseyin Hüsnü Efendi, Mal Müdürü Mehmed efendi ve Sandık Emni Melkon Efendi burada görev yapıyorlardı.

1875 yılında ise Kaymakam Hasan Bey, Naib Hüseyin Hüsnü Efendi, Mal Müdürü Abdullatif Hüsnü Efendi ve Sandık Emni de Mersob Ağa idi.²⁶⁹

Hınıs Kazası: 1870 yılında Hınıs’ta Kaymakam Ali Ağa, Naib Hüseyin Hüsnü Efendi, Mal Müdürü Ahmed Efendi ve Sandık Emni Mıgırđıç Ağa görev yapıyordu.

1871 yılında Kaymakam Şevket Bey, Naib Mehmed Arif Efendi, Mal Müdürü Mustafa Efendi, Sandık Emni de Agob Ağa olmuştu.

1872 yılında kaza yönetiminde herhangi bir değişiklik olmamıştı. 1873 yılında ise sadece Kaymakamlığa İsmail Ağa getirilmiş, diğer görevliler 1874 yılında da görevlerine devam etmişlerdir.

1875 yılında ise Muhammed Selim Bey Kaymakam, İshak Efendi Naib vekili, Hasan Edib Efendi Mal Müdürü ve Ohan Ağa da Sandık Emni olarak görev yapıyordu.²⁷⁰

Erzurum Vilâyeti çok geniş bir idari alan olduğu için tüm kazaların idare meclislerini burada incelemek ve bunlardan ayrıntılarıyla bahsetmek imkânsızdır. Bu

²⁶⁸ SE, 1870 (1287), s.54, SE, 1871 (1288), s.57, SE, 1872 (1289), s.61, SE, 1873 (1290), s.61, SE, 1874 (1291), s.61, SE, 1875 (1292), s.81.

²⁶⁹ SE, 1870 (1287), s.55, SE, 1871 (1288), s.56, SE, 1872 (1289), s.63, SE, 1873 (1290), s.63, SE, 1874 (1291), s.63, SE, 1875 (1292), s.78.

²⁷⁰ SE, 1870 (1287), s.56, SE, 1871 (1288), s.57, SE, 1872 (1289), s.61, SE, 1873 (1290), s.62, SE, 1874 (1291), s.62, SE, 1875 (1292), s.80.

amaçla burada sadece örnek olması bakımından Hınıs Kazası derinlemesine incelenecek, diğer kazalara da birkaç örnek verilmekle iktifa edilecektir.

1870 yılında Hınıs Kaza İdare Meclisi, Kaymakam Ali Ağa ile Esad Ağa ve Makri Ağa'dan müteşekkildi.

1871 yılında Kaymakam Şevket Bey'in başkanlığı altındaki meclis, Naib Mehmed Arif Efendi, Mal Müdürü Mustafa Efendi ile Müslümanları temsilen Hacı Mehmed Ağa ve Mehmed Nadir Ağa ile gayrimüslimleri temsilen Manok ve Makri Ağa'dan oluşuyordu. Meclis bu yapısını 1872 yılında da korumuş ve herhangi bir değişikliğe uğramamıştı.

1873 ve 1874 yıllarında Kaymakam İsmail Ağa başkanlığında toplanan meclis, Hacı Mehmed Ağa, Mehmed Nadir Ağa, Manok Ağa ve Makri Ağa'dan müteşekkildi.

1875 yılındaki meclis ise Kaymakam Mehmed Selim Bey, Mehmed Nadir Ağa, Ahmed Ağa, Mıgırdiç Ağa ile Makri Ağa'dan oluşuyordu.²⁷¹

Mesela 1873 yılında Van Sancağına bağlı Elbak Kazası İdare Meclisi ise, Kaymakam Hasan Bey, Naib Ali Rıza Efendi, Müftü Abdullah Efendi, Mal Müdürü Abdullah Efendi'nin yanında, Şeyh Abdulhamid Efendi, Hıfzullah Bey, Hoce Papa ve Artin Ağa'dan meydana gelmekteydi.²⁷²

1.1.9.8. Nahiye Meclisleri

1864 Nizamnamesi nahiye biriminden bahsetmiş ancak açıklayıcı hükümler getirmemişti. 1871 Vilâyet Nizamnamesi bu boşluğu doldurmuştur. Nahiye meclisi, nahiye dâhilindeki köylerin ihtiyar meclislerinden (nahiye merkezinin bulunduğu köy dâhil) seçilerek gelen en fazla dört üyeden oluşmaktadır. Meclisin başkanlığını nahiye müdürü yapacaktır. Nahiye meclisleri çoğunluk esasıyla karar alacak, eşitlik halinde ise meclis başkanının oyu belirleyici olacaktır. Nahiye meclislerinin görüşeceği konular nahiye dâhilinde bulunan köy ahalisi tarafından ayni ve nakdi yardımlar ile yapılması arzu edilen imar işleri, köyler arası yol yapımı ile ilgili işler, müşterek kuru, baltalık, mera, kışlık idarelerine ait konular, ziraat, sanat, ticarete dair köy ihtiyar meclislerince arz olunacak konular, çift aletleri, ziraat hayvanlarının nahiye dâhilinde arttırılması ve korunmaları ile ilgili konular, tüm köyü ilgilendiren işler ile köyün temizliğine ve beledi

²⁷¹ SE, 1870 (1287), s.56, SE, 1871 (1288), s.57, SE, 1872 (1289), s.61, SE, 1873 (1290), s.62, SE, 1874 (1291), s.62, SE, 1875 (1292), s.80.

²⁷² SE, 1873 (1290), s.68.

gelişime yönelik işler, mal dağıtımı hakkında köy ihtiyar meclisince verilen kararları incelemek ve düzeltilmesine ilişkin talepleri incelemek ve bunlara dair görüşlerin sonuçlarını nahiye müdürü tarafından kaza kaymakamına tebliğ ve beyan edilmesi olarak sıralanmıştı. Nahiye meclislerinin kararları kesin değildi ve bunlar kaza kaymakamlığı tarafından nahiye müdürüne verilecek izinle uygulamaya konulabilecekti. Ayrıca nahiye meclisleri davalara bakmaya, nakdi ceza vermeye ve yukarıda belirtilen görevler haricinde bir konuyu görüşmeye yetkili değildi.²⁷³

1.1.9.9. Köy İhtiyar Meclisleri

1871 Vilâyet Nizamnamesi'ne göre köy ihtiyar meclisleri iki tür görevle vazifelendirilmişti. Bunlardan birincisi köy ahalisi arasında ortaya çıkan davaları barış yoluyla çözmek ve ikincisi de köyün ihtiyaçlarını görüşmekti. Eğer bir köyün sakinleri farklı sınıflardan oluşmakta ise her sınıfın kendine ait işleri, kendi sınıflarına ait kişilerden seçilecek üyelerden oluşan ihtiyar meclislerinde görüşülecekti.²⁷⁴

Nizamname'de köy ihtiyar meclislerinin görevleri ise: Köyün temizliğine ait konuları görüşmek, bekçi ve korucu gibi köyün güvenlik işlerinden sorumlu olacak kişileri görevlendirmek, köyün ziraat ve ticaretinin geliştirilmesi ile ilgili konuları görüşmek, köye ait olan her türlü vergiyi adil bir şekilde paylaşmak ve verginin toplanmasına nezaret etmek, köye yapılacak bağışları kabul etmek ve bunları uygun şekilde kullanmak, yetim malları ile mirasını bırakacak kimsesi olmayanların menkul ve gayrimenkullerini korumak, muhtar vasıtasıyla tarıma elverişli bos topraklar hakkında nahiye müdürüne bilgi vermek, köyde bulunan hayır eserlerini ve okulları idare etmek, mecburi kamu hizmetinde çalışacak işçileri köyün hissesine düşen miktarda belirlemek, hükümete teslimi gereken suçluların hareket ve işleri hakkında öncelikle tahkikat yapmak, muhtarların kötü hareket ve kabahati durumunda nahiye müdürlüğü vasıtasıyla kaza kaymakamına haber vermek olarak sayılabilir. Kendilerine çok fazla görev ve yetki verilmiş olmasına rağmen, köy ihtiyar meclisleri hiçbir şekilde ceza vermeye ve cezaları uygulamaya yetkili kılınmamıştır.²⁷⁵

²⁷³ 1871 Vilâyet Nizamnamesi, 94-103. Madde.

²⁷⁴ Kartal, *İl Özel İdarelerinin Yeniden Yapılandırılması: Uygulama Aşaması Üzerine Bir Çözümleme*, s.48.

²⁷⁵ 1871 Vilâyet Nizamnamesi, 110. Madde.

1.1.9.10. Osmanlı Devleti'nde Belediyeciliğin Başlaması ve Yasal Düzenlemeler

Doğu İslam şehirlerinde belediye nizamının temeli “hisba” müessesesine dayanır. Hisba şer’i bir müessesedir ve haram olanın işlenmesinin toplum otoritesi tarafından önlenmesi amacını güder. Bu amaçla tespit edilen kuralların uygulanması için şehirlerde bir kolluk hizmeti gelişmiştir. Bu hizmete “İhtisab”, bu kuralları uygulayan memura da “Muhtesib” adı verilmiştir. Yine şehre ait bazı hizmetler de vakıf müessesesi tarafından karşılanmış, vakfin statü ve dokunulmazlığı gereği şehirdeki altyapı ve bazı sosyal hizmetler bir takım kural ve kaideler dairesinde himayesi altına alınarak, herhangi bir kimse yahut kurumun usulsüz müdahalesi veya yapacağı değişiklikler engellenmiştir. Osmanlı Devleti’nin ta kuruluş dönemlerinden beri uygulanan bu ihtisab sistemi şehrin hâkimi durumunda olan kadı tarafından kontrol edilmiştir. Bu kontrol işi, vakıfları, asayiş, şehirdeki üretim faaliyetlerini, esnaf, tüccar ve halk hareketlerini de kapsamaktadır.²⁷⁶ Bu anlamda kadı’nın beledî ve ticari sorumluluklarını yürüten muhtesipler, Osmanlı şehir hayatında belediye ile ilgili mevzuatı uygulayan bir görevli olup otorite ve yetkisini ya doğrudan doğruya veya bilvasıta kadıdan almışlardır. 1836 yılında teşkil olunan Evkaf Nezareti belediye işlerini intizam altına almış fakat esnaf işlerine bakan ve 1826 yılında teşkil olunan İhtisap Nezareti zaman geçtikçe adeta bir maliye nezareti halini alarak esnaf işlerini ihmal etmeye başlamıştır. Ekmekten başka şeylerden narah hemer kaldırılmış olduğu için kadılık da diğer belediye işleriyle ilgisini kesmiştir.²⁷⁷ XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalılarla olan ilişkiler artınca başta kıyı ve liman kentleri olmak üzere birçok büyük kente Batılı tüccarlar yerleşip, koloni kurmaya başlamışlardı. Gelişen ticari ilişkiler, yeni hizmetlere, iş alanlarına, ulaşım ve haberleşmeye olan ihtiyacı da arttırmıştı. Bunu yanında Tanzimat’tan beri yapılan değişiklik ve düzenlemeler, istenilen seviyede yarar sağlamıyor, eski alışkanlıklar devam ediyordu. Bunun yanında yeni yapılan düzenlemeler bazen yetersiz kalıyor, değişen ekonomik ve sosyal yapı ile ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar yeni bir örgütlenmeyi zorunlu kılıyordu.²⁷⁸ Ulaşım, su, konut, temizlik işleri, aydınlatma ve sağlık sorunları devrin yöneticileri tarafından çözümlenmesi

²⁷⁶ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.122-123.

²⁷⁷ Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Erzurum Vilâyeti’nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, s.29-30.

²⁷⁸ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.273; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.123.

gereken ve çözülmek istenen başlıca isteklerdi. Bu amaçla modern bir belediye teşkilatı kurulmasına yönelik ilk adım başkentte yani İstanbul'da atıldı ve 1854 yılında Şehremaneti kuruldu.²⁷⁹

1871 tarihli İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâm-nâmesi bazı gelişmelerin başlangıcı olma niteliğini taşır. Anadolu'da şehirlerde ve kasabalarda belediye kurulması bu tarihten sonra gelişmiş, İstanbul dışındaki yerleşim merkezlerinde, Batı'daki anlamda belediye örgütü kurulmasının yasal temelini 1871'deki bu düzenleme oluşturmuştur.²⁸⁰

1.1.9.11. 1871 Nizamnamesi ve Belediye Meclisleri

1871 Vilayet Nizamnamesi'nde belediye meclislerine ait hükümler de yer almıştır. Nizamname belediye meclislerinin vali, mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu şehir ve kasabalarda kurulacağını yani Vilâyet, livâ ve kaza merkezlerinde belediye meclisleri oluşturulacağını belirtmektedir. Belediye meclisi bir başkan, bir yardımcı (muavin) ve altı üyeden oluşmaktadır. Ayrıca bir mühendis ve bir doktorun da danışman üye olarak bulunması hüküm olarak yer almaktadır. Belediye meclisinin diğer görevlileri ise kâtip, sandık emini ile gerektiği kadar hademe olarak sayılmıştır. Belediye meclisi üyeleri değişik sınıflardan, emlak ve arazi sahibi kişiler olacak, başlangıçta ikişer yıl hizmet edecek, ikinci kez atandıktan sonra ise her sene üyelerin yarısı değişecektir.²⁸¹

1871 Vilâyet Nizamnamesi'nin son bölümünde belediye meclislerinin görevleri sayılmıştır. Buna göre belediye meclisleri; Binaların inşaatı, vakıflara ait hükümlere tabi olan kamusal sulara ilişkin bütün imar ve işleri, kötü yapılmış veya tehlike arz eden binaların yıkımıyla ilgili işleri, temizlik ile ilgili işleri, ulaşım ve nakliye araçları konusunda gerekli kolaylıkların sağlanması, bunların düzenlenmesi ve bunlara ilişkin ücretlerin düzenlenmesi ve uygun hale getirilmesi, ölçü ve tartıların denetlenmesi, fiyat ayarlamalarının yapılması, yangın tulumlarının temini, iskele, meydan ve mesire yerlerinin yapımı ve yolların aydınlatma giderleri gibi konu ve işleri müzakere edecekti. Bunların yanında; Belediye sınırları içerisindeki yol, sokak, köprü ve mecraları düzenlemek, belediye idaresine ait gelir-gider ile kira sözleşmelerini idare

²⁷⁹ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.273; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s.132.

²⁸⁰ Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum Vilâyeti'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, s.30.

²⁸¹ 1871 Vilâyet Nizamnamesi, 113. Madde.

etmek, belediyenin sorumluluk alanına giren konularda aykırı hareket edene para cezası vermek de belediye meclisinin görevleri arasında sayılmıştır.²⁸²

Belediye meclislerinin gelirleri de bu nizamnamede yer almış ve ayrı ayrı sayılmıştır. Buna göre belediye meclislerinin gelirleri; Hükümetin tahsis ettiği vergi gelirleri ve paralar, yapılacak reformlar neticesinde faydalananlardan alınacak vergiler, nakdi cezalar (izin verilmek kaydıyla), kira sözleşmelerinden alınacak komisyonlar, yardım ve hibeler, yol ve köprü ve geçitlerin genişletilmesi sırasında boş kalacak yerlerin değerlendirilmesinden doğacak nemalar olarak sıralanabilir.²⁸³

1.1.9.12. Erzurum Belediyesi'nin Kuruluşu ve Erzurum Belediye Meclisleri

Erzurum'da belediye teşkilatının tam olarak ne zaman kurulduğunu tespit etmek mümkün olmasa da, Erzurum'un resmi vilâyet gazetesi olan Envâr-ı Şarkîye'nin 11 Şubat 1870 tarihli nüshasındaki şu ifadeler, Erzurum'da belediye idaresinin 1870 ve önceki yıllarında mevcut olduğu konusunda bilgi vermektedir. Gazetede yer alan: "*Erzurum beledî meclisi riyaseti, Rumeli Beylerbeyliği pâyelülerinden Saadetli Resul Paşa Hazretlerine; İspir Kazası Kaymakamlığı meclis-i mezkûr reis-i sabıkı (belediye meclisi eski başkanı) Timur Ağa'ya ihale kılınmıştır*".²⁸⁴ İfadesinden Erzurum'da 1870 yılından önce bir belediye meclisi olduğu ve meclise Timur Ağa'nın riyaset ettiği, daha sonra Timur Ağa'nın İspir Kazası Kaymakamı²⁸⁵ olması üzerine, yerine Resul Şakir Paşa'nın geldiği anlaşılmaktadır. Ancak 1870 tarihli Erzurum Salnamesi'ne göre Erzurum belediye meclisi reisi Alaybeyi Osman Bey'dir. Bu durumda ya Envar-ı Şarkîye'de verilen habere rağmen Resul Şakir Paşa'nın başkanlık koltuğuna oturmadığı ya da kısa bir başkanlık döneminden sonra yerine Alaybeyi Osman Bey'in geçtiği söylenebilir.²⁸⁶

1870 yılından itibaren takip edilebilen belediye meclisleri başkan ve üyeleri ise şu şekilde sıralanabilir: Erzurum Belediye Meclisi, Alaybeyi Osman Bey'in reisliğinde Rıza Bey, Muhammed Bey, Emec Ağa ve Begos Ağa'dan oluşuyordu. Kâtip ise Dede Efendi idi.²⁸⁷

²⁸² 1871 Vilâyet Nizamnamesi, 124-125. Madde.

²⁸³ 1871 Vilâyet Nizamnamesi, 126-129. Madde.

²⁸⁴ Murat Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-1*, İstanbul 2008, s.34.

²⁸⁵ 1870 tarihli Erzurum Salnamesi'nde İspir Kazası Kaymakamı olarak Timur Ağa'nın görünmesi bu ifadeyi doğrular niteliktedir. SE, 1870 (1287), s.52.

²⁸⁶ Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-1*, s.37.

²⁸⁷ SE, 1870 (1287), s.49.

1871 yılında da Alaybeyi Osman Bey'in başkanlığında bulunan Belediye Meclisi, Rıza Bey, Muhammed Bey, Osman Bey, Osman Bey (iki tane), Emec Ağa, Hüseyin Bey, Begos Ağa ve Manok Ağa'dan oluşuyordu. Meclis Kâtibi ise yine Dede Efendi idi.²⁸⁸

1872 yılında Resul Paşa başkanlığı altında toplanan meclis, Hacı Ahmed Efendi, Mehmed Bey, Necip Efendi, Begos Ağa, İstefan Ağa ve Kâtip Dede Nafiz Efendi'den müteşekkildi.²⁸⁹

1873 yılında ise meclise Abdulvahid Bey reislik yapıyordu. Mehmed Bey, Necip Efendi, Hacı Ahmed Efendi ve Hoce Begos'tan müteşekkil olan mecliste, Dede Nafiz Efendi, Kâtiplik ve Sandık Eminliği, Osman Efendi de Kontrato Mukayyidliği görevlerini yürütüyordu.²⁹⁰

1874 yılında Belediye Meclis Başkanı yine Resul Şakir Paşa idi. Bu meclis Mehmed Şükrü Bey, Hacı Ahmed Efendi, Emec Ağa ve İstefan Ağa'dan oluşuyordu. Bu mecliste Mehmed Nahifi Efendi Muhasebe Başkâtibi, Selim Efendi de Yazı İşleri Kâtibi olarak görev yapıyordu.²⁹¹

1875 yılında ise Osman Ağa riyasetindeki meclis, Hacı Ahmed Efendi, Emec Ağa, Hacı Mustafa Efendi, Başkâtip Mehmed Nahifi Efendi, Yazı İşleri Kâtibi Selim Efendi ve Memleket Baytarı İsmail Efendi'den oluşuyordu.²⁹²

Görüldüğü gibi gayrimüslimler de idarede yer almışlar ve şehrin yönetiminde söz sahibi olmuşlardır.

1871 Vilâyet Nizamnamesi ile her idari birim, halk sağlığı, bayındırlık işleri ve mahalli idareye yükümlü bir başkan ve bir meclisle (belediye başkanı ve belediye meclisi) bir idari bütün halinde kurumlaştırmıştı. Ama mali bağımsızlık olmadıkça bu tasarı kâğıt üzerinde kalmaya mahkûm olmuştu. Merkezi hazinenin her zamanki açıkları, mahallinde hiçbir yatırıma imkân bırakmaksızın taşranın bütün maddi kaynaklarını yiyip, bitirmekteydi.²⁹³

²⁸⁸ SE, 1871 (1288), s.50.

²⁸⁹ SE, 1872 (1289), s.56.

²⁹⁰ SE, 1873 (1290), s.56.

²⁹¹ SE, 1874 (1291), s.54.

²⁹² SE, 1875 (1292), s.75.

²⁹³ Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, s.104.

1871 nizamnamesi ile Merkez Liva Mutasarrıfı ve Kaymakamlıkları da kaldırılmış ve gerçekte uygulanamayan bu duruma son verilmişti. 1864 ile 1871 nizamnameleri arasındaki bir fark da, 1864'te Vilâyet yargı sistemi dahi Vilâyet Nizamnamesi ile düzenlenirken, 1871'de yargı sistemi bu düzenlemenin dışında tutulmuştu.²⁹⁴

1871 Vilâyet Nizamnamesi ilan edildiği sırada Erzurum Valisi olan Samih Paşa da bu yeni nizamnameyi uygulamaya koyarak, gerekli değişiklikleri yaptı.

1871 yılında Erzurum Vilâyeti şu sancak, kaza ve nahiyelerden oluşuyordu:²⁹⁵

VİLÂYET-İ ERZURUM

a) Erzurum Sancağı

Bayburt Kazası, Tercan Kazası, Kiğı Kazası, Hınıs Kazası, Pasinler Kazası, İspir Kazası, Tekman Nahiyesi, Şoşar Nahiyesi, Göksu Nahiyesi, Dağ Eteği Nahiyesi, Çarkı Nahiyesi, Tortum Nahiyesi, Keskim Nahiyesi, Göynük Nahiyesi.

b) Van Sancağı

Van Kazası, Gevar Kazası, Çölemerik Kazası, Elbak Kazası, Mahmudiye Kazası, Erçiş Kazası, Adilcevaz Kazası, Meks Kazası, Gevaş Kazası, Şatak Kazası, Abagay Nahiyesi, Şemdinan Nahiyesi, Homaro Nahiyesi, Oramar Nahiyesi, Beyt'üş-Şebap Nahiyesi, Çâl Nahiyesi, Hoşab Nahiyesi, Bargiri Nahiyesi, Karcigan Nahiyesi, Vastan Nahiyesi, Norduz Nahiyesi.

c) Kars Sancağı

Kars Kazası, Şuregel Kazası, Kağızman Kazası, Zaruşad Kazası, Akbaba Nahiyesi.

d) Muş Sancağı

Muş Kazası, Kosor Nahiyesi, Hânderiş Nahiyesi, Bitlis Kazası, Mutki Nahiyesi, Bulanık Kazası, Malazgirt Nahiyesi, Van Ahlatı Kazası, Muş Ahlatı, Çukur Nahiyesi, Varto Kazası, Huyut Kazası.

d) Çıldır Sancağı

Oltu Kazası, Namervan Nahiyesi, Penek Nahiyesi, Tavuskâr Nahiyesi, Ardahan Kazası, Göle Nahiyesi, Çıldır Nahiyesi, Poshov Nahiyesi, Ardanuç Kazası, Şavşat Nahiyesi.

²⁹⁴ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.64; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.260.

²⁹⁵ SE, 1871 (1288), 1872 (1289), 1873 (1290), 1874 (1291), 1875 (1292), 1876 (1293).

e) Bayezid Sancağı

Bayezid Kazası, Diyadin Kazası, Kara Kilise Kazası, Eleşkirt Kazası, Antab Kazası.

f) Erzincan Sancağı

Erzincan Kazası, Gercanis Nahiyesi, Kemah Kazası, Kuruçay Kazası, Kuzican Kazası, Ovacık Kazası, Mazgird Kazası.

Erzurum'un bu idari taksimatı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonuna kadar aynen devam etmiş, savaştan sonra ise yeni bir düzenlemeye gidilmiştir.

1.2 YÖNETİM BİRİMLERİ

1.2.1. İdareciler

1.2.1.1. Erzurum Valileri

1.2.1.1.1 Salih Vecihi Paşa

Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru Erzurum valiliğine atanan Salih Vecihi Paşa, tecrübeli ve dirayetli bir kimseydi. Kırım Savaşı'nın bütün yükünü çeken ve harap olan Erzurum'da en büyük problem kıtlık ve pahalılıktı. Savaş sonunda doğal olarak artan zahire ve yiyecek sıkıntısı fiyatları yükseltiyor, bu da anormal bir pahalılığa yol açıyordu. Pahalılığın bir diğer sebebi de karaborsacılık yapan tüccarlardı. Büyük bir açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan halk çareyi göç etmekte buluyordu. Bu durum da doğal ve mali kaynakların kullanılmasını imkânsız hale getiriyordu. Savaş sebebiyle vergiler toplanamadığı için para bulunamıyor, merkezden istenen yardım ise bir türlü gelmiyordu. Salih Vecihi Paşa göreve başlar başlamaz karşılaştığı bu sorunu çözmek için çalışmalara başladı. Bu arada Harput ve Sivas valileriyle Amasya mutasarrıflığına sadareten konu ile ilgili bir fermanname gönderilmiş ve paşa da bunu, şehrin ileri gelenleri, tüccarları, Rum, Ermeni ve Katoliklerden oluşan bir mecliste okumuştur.²⁹⁶ Erzurum'daki kıtlığın asıl sebebi ve halkın durumu ile ilgili Erzurum Umumi Meclisi bir mazbata yayınlamıştı. Bu mazbatada Erzurum ahalisinin fevkalâde zahire sıkıntısı çektiği buna çare bulmak için vali Vecihi Paşa ile müzakere edilerek civar Vilâyetlerden sür'atle zahire temin edilmesi hususunda Miralay Faik Beyle gönderilen fermanın dinlenildiği belirtilmiştir. Mazbatada burada çekilen sıkıntının asıl sebebi olarak Kırım harpleri sırasında bu havalide pek çok askerin toplanarak uzun müddet buralarda kaldığı

²⁹⁶ BOA. İ.DH. 24180, 13 Ocak 1857 (1273.Ca.17).

ve diğer eyalet ve sancaklardan toplanan zahirelerin, mahallerinden celb olunamayıp, kontratçılar tarafından bu havali ahalisinden satın alınmış olmasından başka, ahalinin ellerinde bulunan zahireler ve diğer erzakın tamamen alınıp sarfolunduğu ve bu sene de hâsılatın düşük olması ve Paris muahedesinden sonra da ordunun hayli müddet daha burada kalması sebebiyle zahirenin fiyatının günden güne artması gösterilmiştir. Kışın Erzurum'a araba ve hayvanat gelemeyi için büyük ızdıraba duçar olunacağı belirtildikten sonra vali hazretlerinin derhal umumî meclisi topladığı ancak ahali ve fukaranın ızdıraba düşmemeleri için Sivas, Harput, Diyarbekir ve diğer mahallerden lüzumu kadar zahirenin celbi mümkün olabildiği halde bunları satın alacak sermaye bulunamadığını bildirdiği anlatılmıştır.

Yazının devamında, sermaye olmak ve bunun için bir akçe faiz alınmamak üzere 600 kesenin mal sandığından, 400 kese akçenin valinin kendi servetinden, 1000 kesenin de ahalinin kudret sahibi muteberanından toplanarak, meclis-i kebîrden birer münasib kimse seçilerek adı geçen eyaletlere gönderilmesi kararlaştırıldığı anlatılmaktadır. Fakat bunların o eyaletlere gidip zahire almaları ve Erzurum'a nakli hayli zaman alacağından, 2000 himar buğdayın Muş mültezimlerinden, 350 himar buğday Erzurum mültezimlerinden ve 1300 himar buğdayın da kaza halkından tertib olunması yoluna gidilmiştir. Buğdayların kış bastırıp yollar kapanmadan Erzurum'a sür'atle nakli için vali tarafından memurlar gönderilmiş, adı geçen zahirenin büyük kısmı da Erzurum'a getirilmiştir. Ayrıca ordu anbarlarından da 1000 himar buğday satın alınmış ve bu buğdayın parası kudret sahibi ahali tarafından toplanarak ödenmişti. Bu paranın 240 kese akçesini de yine Vali Paşa kendi cebinden vermişti. Valinin bu zahire temini hakkındaki özveri çalışmaları sayesinde birçok sıkıntının önüne geçilmişti. Ekmek sıkıntısı, erzak ve zahirede yaşanan fiyat pahalılığı bu çalışmalar sayesinde engellenmiş ve hatta fiyatlar ucuzlamıştı. Vali Vecihi Paşa Erzurum halkının refahını sağladığı gibi, Kars'ta bulunan nizamî askeri için Muş'tan temin ettiği 1000 himar buğdayı da sevk etmişti. Kars ahalisi için de Çıldır sancağından 600 himar buğdayın mültezimler tarafından verilmesi için emir yazılmış, ayrıca 1500 himar zahire satın alınmasına ruhsat verilmek üzere Rusya'nın Erzurum'daki konsolosuyla haberleşilerek konsolosa Rusya'ya yazılar yazdırılmıştı. Kendisi de bizzat Tiflis serdari ile Revan ve Gümrü hükümdarlarına yazılar göndermiş, Harput, Sivas ve Amasya'ya da yazılar göndererek, ilkbahara kadar zahire temin etmelerini istemişti.

Vali Paşa yazısında “Eğer bu istenen zahire gelmez ise darlık çekilecektir. Derhal bu eyaletlere yeniden ferman yazılması ve bir de şayet Rusya tarafından 1500 himar zahire verilmeyecek olursa, Kars zarurete düşecektir. Kars’ın ise kale ve istihkâmları eski önemini kaybettiğinden, fazla askere ihtiyaç yoktur. Onun için orada birkaç yüz asker bırakılarak, gerisinin zahiresi bol olan mahallere nakledilerek, hem kendileri rahat, hem Kars ahalisine yardım olmak üzere Muş’tan tedarik edilmiş olan zahirenin ahaliye terki ile Erzurum’da da 4 tabur bırakılmış ise de, padişahımız sayesinde buraların emniyet ve rahatı yerinde olup, bu kadar askere lüzum görülmediğinden ve şimdilik bir tabur kifayet edeceğinden bir tabur bırakılarak gerisi gönderilmiştir. Anbarlardaki zahire de parasıyla ahaliye dağıtıldığı takdirde, gerek Kars gerek Erzurum halkı külliye ızdıraptan kurtulup refaha kavuşacaklarından, icabına bakılması vali geldiğinden beri mukteza-yı iffet ve istikametleri üzere kimseden bir şey kabul etmeyip halkın refahı için çalışmaktadır. Bu zahire hususundaki hizmetleri asla inkâr olunur şeyler değildir. Kendisine teşekkürname yazılması hususunda emr u ferman. ..” diyordu.²⁹⁷

Salih Vecihi Paşa, Erzurum’da her türlü olumsuzluğu düzeltmeye ve bunlara karşı tedbirler almaya devam ediyor, bu da Babiâli’nin büyük beğenisini kazanıyordu. Ancak Paşa bunları yaparken menfaati elinden gidenler İngiltere’nin de desteğiyle Paşa aleyhinde propagandaya başladılar. İsnat ettikleri suçlar ispatlanamasa da bu kişiler şikâyetten geri durmuyor, sürekli Paşa’yı yıpratıcı iftira faaliyetlerine devam ediyorlardı. Durumun tetkiki için Avusturya konsolosuna durum sorulmuş ve konsolos da Paşa’nın Erzurum’a geldiğinden beri hiç kimseden rüşvet almadığını, hatta hediye bile kabul etmediğini bildirmişti.²⁹⁸ Bu arada Salih Vecihi Paşa Erzurum’da bozulan asayişin temin etmeye çalışıyor, Erzurum ve civarında yaşayan göçebeleri harap olmuş olan köylere yerleştiriyordu.²⁹⁹ Ancak hem alınan tedbirler dolayısıyla menfaati elden gidenler ve hem de Osmanlı Devleti’nin neresinde olursa olsun istikrar ve dirlik istemeyen yabancılar Paşa aleyhindeki faaliyetlerine devam ediyor, her şeyin suçlusu olarak onu göstermeye çalışıyorlardı. Nihayetinde yapılan bu yıpratma faaliyeti başarılı oldu ve Salih Vecihi Paşa’nın artık Erzurum’da kalmasının uygun olmadığı kanaatine

²⁹⁷ BOA. İ.DH. 24180, 13 Ocak 1857 (1273.Ca.17), Lef 3.

²⁹⁸ BOA. İ.MMS, 319, 12 Ekim 1856 (1273.S.12), Lefleri.

²⁹⁹ BOA. İ.DH. 23641, 28 Ekim 1856 (1273.S.28).

varılarak, Paşa 1856 tarihinde azledildi. Salih Vecihi Paşa'nın yerine ise Harput Valisi Arif Paşa getirildi.³⁰⁰

1.2.1.1.2 Arif Paşa

Salih Vecihi Paşa çeşitli baskılarla azledildikten sonra yerine tayin edilen Arif Paşa da gayretli, çalışkan ve dirayetli bir vali idi. Harap olan şehrin yeniden ayağa kaldırılıp, bir cazibe merkezi haline getirilmesi için buranın refah seviyesinin artırılması gerekiyordu. Bunu yapmak için de en kısa ve akıllıca yol şehrin çevresindeki diğer şehirlerle bağlantısını sağlayarak ticareti canlandırmaktı. Bu amaçla Arif Paşa özellikle İran ve Rusya ile olan dış ticareti geliştirme amacına yöneldi. Bunun için Trabzon'dan Erzurum'a ve buradan da İran sınırına kadar olan yolun şose olarak inşası planlandı. Bayburt'tan Erzurum'a kadar olan kısım, Bayburt halkından sağlanan 3900 kişi tarafından tesviye edildi. Durum, Babîâlî'nin dikkatini çekerek, valiye bir teşekkürname yazılmasını sağladı. Aynı yazıda Babîâlî, Bayburt ile Trabzon arasındaki yolun da tamamlanmasını istemekteydi.³⁰¹ Bunun üzerine Erzurum ve Trabzon valileri bu yol için lazım olan masrafın halka yüklenemeyeceğini bildiren yazılar yazınca, lazım olan 60 bin kuruşun hazineden karşılanması hususunda bir irade yayınlandı.³⁰²

Erzurum yavaş yavaş imar olunurken, 10 Nisan 1857 (15 Şaban 1273) tarihinde bir deprem meydana geldi. Daha çok Muş ve çevresinde etkili olan deprem, 35 kişinin ölümüne ve 26 kişinin de yaralanmasına yol açmıştı.³⁰³ Muş kaymakamı es-Seyyid Muhammed Emin durumu 14 Nisan'da Erzurum'a bildirmişti. Erzurum valisi Arif Paşa da 21 Nisan'da Babîâlî'ye gönderdiği yazıyla konuyla ilgili bilgi vermiş ve yardım talebinde bulunmuştu. Konunun ancak bir ay sonra Meclis-i Vâlâ'da görüşülmesi hususunda irade çıktı.³⁰⁴

Yaşanan bu depremden sonra bir deprem de 1859 yılında vuku buldu. 1859 tarihinde meydana gelen depremin yaraları da hızla sarılmaya çalışılırken, ortaya bir kısım yolsuzluk iddiaları atılmıştır. Şüphesiz bunlardan en ilginç olanı Erzurum Valisi Arif Paşa ile Defterdar Şevket Bey arasında yaşanan olaydır. Şöyle ki hem Arif Paşa, hem de Şevket Bey birbirlerini yolsuzluk ve usulsüzlükle suçlamakta ve kendilerinin

³⁰⁰ BOA. *İ.MMS*, 343, 6 Aralık 1856 (1273.R.8); BOA. *Sadâret Divân Kalemi (A.DVN.)* 119/92, 9 Ocak 1857 (1273.Ca.13).

³⁰¹ BOA. *İ.DH.* 26466, 10 Nisan 1858 (1274.Ş.25) ve 27462, 10 Ekim 1858 (1275.Ra.2).

³⁰² BOA. *İ.MVL*, 17488, 16 Eylül 1858 (1275.S.7).

³⁰³ Selahattin Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildirileri*, İstanbul 2001, s.100.

³⁰⁴ BOA. *İ.DH.* 24957, 20 Mayıs 1857 (1273.N.26).

haklı olduğunu savunmaktaydılar.³⁰⁵ Arif Paşa, Defterdar Şevket Bey'in zaten kötü ahlaklı ve seilmeyen bir kişi olduğundan bahisle, görevini terk ettiğini ve değiştirilmesi gerektiğini Babiâli'ye bildiriyordu. Buna mukabil Şevket Bey ise, Vali tarafından tehdit edildiğini ve orduya sığınmak zorunda kaldığını, can ve namusunun garanti edilmesi halinde sığındığı yerden ayrılıp, görevi başına dönebileceğini yazıyordu.³⁰⁶ Olaya dâhil olan Erzurum İdare Meclisi de, Şevket Bey'in kötü huylu bir insan olup, kendisini sevdiremediğini anlatarak, göreve gelmediği için Defterdarlık maaşı olan 12 bin kuruşun 7 bin kuruşuyla defterdarlığa vekâleten atanan Yakup Efendi'ye maaş verildiğini ve geriye kalan 5 bin kuruşun da hazineye alındığını bildiriyordu.³⁰⁷ Mesele Babiâli tarafından Anadolu Ordusu Müşiri'ne de sorularak, olayı tahkik etmesi istendi. Ordu Müşiri hem valinin hem de defterdarın bazı uygunsuz davranışlarını sıraladıktan sonra, her ikisini de kesin olarak tanımadığını ve bu iki kişinin birbirleri aleyhindeki ithamlarının doğruluk derecesini bilmediğini bildirdi.³⁰⁸

Yapılan tahkikatlar sonunda, Erzurum valisinin ve defterdarının artık burada kalmasının uygun olmayacağı belirtilerek, ikisi de azledildi. Vali Arif Paşa'nın yerine Rumeli Beylerbeyliği rütbesinde olan Filibe Mutasarrıfı Edhem Paşa kendisine vezirlik rütbesi verilerek, Erzurum'a tayin edildi.³⁰⁹ Defterdar Şevket Bey'in yerine ise Erzurum defterdarlığına zaptiye mektupçusu olan Tefvik Bey, hususi maaşla tayin edildi.³¹⁰

1.2.1.1.3 Osman Paşazade İbrahim Edhem Paşa

Erzurum Defterdarı Şevket Bey'le aralarındaki çekişme yüzünden görevinden azledilen Arif Paşa'nın yerine, 1859 tarihinde vezirlik rütbesiyle tayin edilen İbrahim Ethem Paşa,³¹¹ Erzurum'a gelince padişahın fermanını okudu ve adil bir idare tatbik etmeye söz verdi.³¹² Ancak Erzurum halkı eski vali Arif Paşa'nın azline çok üzölmüş ve bunu bir mazbatayla Babiâli'ye bildirmişlerdi.³¹³ Erzurum halkı bu mazbatada, özellikle yaşanan deprem felaketinden sonra paşanın insanüstü bir gayret gösterdiğini ve dağılmak üzere olan halkı zaruret ve perişanlıktan kurtararak, memleketi yeniden ihya ettiğini belirtmişlerdi. Paşanın sergilediği bu tutum ve ortaya koyduğu idare tarzı bütün

³⁰⁵ BOA. İ.MMS. 650, 3 Eylül 1859 (1276.S.5), Lefleri.

³⁰⁶ BOA. İ.MMS. 650, 3 Eylül 1859 (1276.S.5), Lef 13.

³⁰⁷ BOA. İ.MMS. 650, 3 Eylül 1859 (1276.S.5), Lef 11.

³⁰⁸ BOA. İ.MMS. 650, 3 Eylül 1859 (1276.S.5), Lef 4.

³⁰⁹ BOA. İ.MMS. 650, 3 Eylül 1859 (1276.S.5).

³¹⁰ BOA. İ.DH. No: 29240, 22 Eylül 1859 (1276.S.24) ve 29418, 26 Ekim 1859 (1276.Ra.29).

³¹¹ BOA. A.DVN. 146/6, 8 Eylül 1859 (1276.S.10).

³¹² BOA. İ.DH. 29730, 7 Ocak 1860 (1276.C.13).

³¹³ BOA. İ.DH. 29779, 21 Ocak 1860 (1276.C.27).

halkı memnun ettiğinden, görevinden azledilmesinden duyulan üzüntü ayrıca dile getirilmişti.³¹⁴

Islahat Fermanı'nın ilanı ile kendilerine pek çok hak ve imtiyazlar tanınan Hristiyan tebaa bazı bölgelerde bu hürriyet havasının da etkisiyle şımarıkça hareket ediyor, bu da zaten bu duruma yeteri kadar üzülmüş olan Müslümanların daha da çok dikkat ve nefretini celbediyordu. Osmanlı topraklarının hemen her yerinde buna benzer sıkıntılar yaşanıyordu. Ancak Suriye ve Lübnan'da yaşanan olaylar neticesinde devlet bütün eyaletlerle birlikte Erzurum'a da bir emirname göndererek, Hristiyanların herhangi bir saldırıya uğramamaları için azami dikkat ve gayret gösterilmesini istemişti. Erzurum Valisi İbrahim Ethem Paşa da bu emirnameye verdiği cevapta karakollardaki nefer sayısının yüz kişiden üç yüz kişiye çıkarıldığını ve daha fazla asker celbine çalışıldığını yazmaktadır. Paşa aynı cevapta Erzurum'da henüz böyle bir sıkıntının olmadığını ama şayet böyle bir durum vuku bulursa, olayın büyüyüp, bir çatışmaya meydan vermeden bastırılacağını da eklemektedir.³¹⁵

İbrahim Ethem Paşa bir buçuk yıl kadar Erzurum valiliğinde bulundu. Bu arada ismi, bazı yolsuzluk iddialarına karışan Paşa azledilerek, yerine Hayreddin Paşa tayin edildi. Hakkında bir de soruşturma açılan valinin durumunu tahkik etmek için Babiâli tarafından buraya bir de memur gönderildi.³¹⁶

1.2.1.1.4 Hayreddin Paşa

1860 yılında azledilen İbrahim Edhem Paşa'nın yerine Erzurum'a tayin edilen Hayreddin Paşa padişah ile görüştüktan sonra vakit kaybetmeden Erzurum'a doğru yola çıktı.³¹⁷

Erzurum'a ulaşan Paşa ilk icraat olarak memuriyetlerde düzenlemeye girişti ve bazı önemli memurları değiştirerek, yerlerine yeni atamalar yaptı.³¹⁸ Öte yandan Rusya gümrüğünde uygulanmakta olan usul de değiştirilerek, Rusya'ya gönderilen koyun ve keçilerden daha önce alınmayan gümrük resmi alınmaya başladı.³¹⁹ Hayreddin Paşa tüm bu işlerin takibi için Erzurum gümrüğüne hususi bir memur tayin ettirdi.³²⁰

³¹⁴ BOA. *İ.DH.* 29779, 21 Ocak 1860 (1276.C.27).

³¹⁵ BOA. *İ.DH.* 30632, 24 Ağustos 1860 (1277.S.6).

³¹⁶ BOA. *İ.DH.* 31538, 19 Nisan 1861 (1277.L.8).

³¹⁷ BOA. *İ.DH.* 31637, 12 Mayıs 1861 (1277.Za.2).

³¹⁸ BOA. *İ.DH.* 32849, 28 Şubat 1862 (1278.Ş.28).

³¹⁹ BOA. *İ.MVL* 20887, 18 Mart 1862 (1278.N.17).

³²⁰ BOA. *İ.DH.* 32849, 28 Şubat 1862 (1277.Ş.28).

Hayreddin Paşa zamanında Erzurum Eyaleti 1864 yılında yapılan ilk Vilâyet teşkilatına kadar devam edecek olan yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu. 1854–1855 yılında yapılmış olan mülki teşkilat 1860 yılına kadar devam etti. 1861 yılında ise Meclis-i Vâlâ tarafından alınan bir kararla, bazı eyalet valilikleri mutasarrıflığa tahvil edildi.³²¹

Hayreddin Paşa'nın Erzurum'daki görevi sürerken, 25 Haziran 1861 tarihinde Sultan Abdülmecit Han vefat etmiş, yerine kardeşi Sultan Abdülaziz Han tahta geçmiştir.³²²

1862 senesine kadar Erzurum valiliğine devam eden Hayreddin Paşa'dan sonra Erzurum'a Arnavut Vezir İsmail Paşa vali olarak tayin edildi.

1.2.1.1.5 Arnavut Vezir İsmail Paşa

1862 yılında Hayreddin Paşa'nın yerine Erzurum Valiliğine atanmış olan Harput valisi Vezir İsmail Paşa şehir halkı tarafından Ilıca'da törenle karşılanarak, görevine başladı.³²³

Vezir İsmail Paşa'nın burada karşılaştığı en büyük sorun Rusya'ya giden Ermenilerin bir kısmının geriye dönmek istemesi ve bunun yanında Erzurum'da bulunan bazı Rumların da Rusya'ya gitmek istemeleri idi. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Erzurum Rus işgali altına düşmüştü. Üç ay süren bu işgal Erzurum'a büyük zararlar vermişti. Bu savaş sırasında Ermeniler ilk kez Ruslarla işbirliği yaparak, yüzyıllardır topraklarında beraberce yaşadıkları Türkleri sırtından vurmıştı. Bu işgal sırasında Ruslarla beraber hareket eden Ermeniler, Müslüman halka eziyet etmekten de geri durmamışlardı. Savaş bitince Ruslar geri çekilirken Erzurum'u yağmalayarak, nadide pek çok sanat eserini de yanlarında götürmüşlerdi.³²⁴ Bununla da kalmayan Ruslar, Ermeni din adamlarının da yardım, tahrik ve tazyikiyle, çoğu sanat erbabı Ermeni'yi de beraberinde Rusya'nın güneyine yani Erivan, Ahılkelek ve Ahıska bölgesine götürdüler. Bu dönemde Ruslar Doğu Anadolu Bölgesi'nden 100 bin insanı göçürmeyi başarmıştı.³²⁵ Daha göç yolundayken pişman olan Ermenilerden bazıları dönmek istemişse de, Rusların aldıkları sıkı tedbirlerle bu önlenmiş, kaçmayı

³²¹ *Takvim-i Vekayi*, Sayı: 576.

³²² Hamit Ongunsu, "Abdülmecid", *İA*, I, s.94, Eren, "Tanzimat", s.752.

³²³ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.279.

³²⁴ Küçük, "Erzurum", s.324.

³²⁵ Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", s.198.

başarabilen Ermeniler ise çeşitli yerlere saklanarak, kurtulabilmişti. Rusya'ya giden Ermeniler ise karşılaştıkları manzara karşısında iyice pişman olmuş³²⁶ ve tehlikeli olmasına rağmen Osmanlı Devleti'ne sığınmak için gizlice kaçmaya başlamışlardı. 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla daha da iyi şartlara kavuşan Osmanlı azınlıklarının durumu karşısında Rusya'ya göçürülen Ermeniler geri dönmeyi daha da fazla ister hale gelmişlerdi.³²⁷ Bu amaçla çeşitli tarihlerde Osmanlı Devleti'ne arizalar yazmışlar ve geri dönme isteklerini çok net bir biçimde dile getirmişlerdi. Özellikle Osmanlı Hükümeti ve devlet adamlarının, geriye dönen Ermenilere karşı takındıkları tavır ve gösterdikleri yakınlık bu insanları daha da fazla etkilemiş ve geri dönme isteklerini kamçılamıştır.

Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti, Osmanlı ülkesinde bulunan bütün Rus tebaasının ülkeyi derhal terk etmesini istedi. Bu emir bütün eyaletlere gönderilince Erzurum'da bulunan ve Rus tebaasına kayıtlı olan Ermeniler Rusya'ya dönmek istemediler. Bunlar, aslında kendilerinin atalarından beri Osmanlı tebaası olduklarını, Ruslar tarafından zorla götürüldüklerini ve şimdi yine Osmanlı tabiiyetine geçmek istediklerini bildirdiler.³²⁸ Gerçi bu Ermeniler menfaatlerini kaybetmekten korktukları ve Rusya'da rahat edemeyeceklerini bildikleri için Osmanlı tabiiyetine geçmek istemişlerdi. Çünkü Kırım Savaşı çıkıp, Osmanlı Devleti bunları sınır dışı etme kararı alana kadar bunların böyle bir istekleri olmamış ve yabancı tüccarların yararlandığı haklardan yararlanmışlardı. Ama yine de bir seçim yapmaları gerektiği zaman Osmanlı tabiiyetini seçmeleri, Osmanlı Devleti'nin azınlıkların haklarını korumada ne kadar titiz davrandığını göstermektedir. Nitekim Rusya'ya gitmek istemeyen Ermeniler Osmanlı tebaası olarak kaydedilmiş, geri kalan kısmı ise sınır dışı edilmişti.

Islahat Fermanı ilan edildikten sonra Hristiyanlara verilen haklar daha da genişletilmiş ve bunlar dünyanın hiçbir yerinde olmadıkları kadar özgür bir duruma gelmişlerdi. Paris Antlaşması'ndan sonra ortalık yatışınca, Rus tabiiyetindeki Ermeniler yeniden Erzurum'a dönmüş ve ticaretle uğraşmaya devam etmişlerdi. Osmanlı Ermenilerinin rahat durumunu gören Rus Ermenileri de Osmanlı tabiiyetine geçmek için Erzurum Valisi İsmail Paşa'ya Ermeni Milleti Murahhası Artin Efendi vasıtasıyla müracaatta bulundular. Ermeniler kaleme aldıkları bu yazıda daima Osmanlı Devleti'nin

³²⁶ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.26.

³²⁷ Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", s.199.

³²⁸ BOA. *İrade Hariciye (İ.HR.)* 5326, 26 Nisan 1854 (1270.B.28), Lef 1.

nimetlerinden faydalandıklarını ve kendi rızalarıyla yine Osmanlı tabiiyetine geçmek istediklerini belirtmişlerdi.³²⁹

Bu dönemde karşılaşılan bir diğer sorun da 200 hane kadar Rum'un Rus tabiiyetine geçmek istemesi üzerine yaşandı. Şöyle ki, daha önce yaşadıkları bazı sorunlar üzerine Trabzon'dan Bayburt ve Tercan'a sevk edilmiş olan bu Rumlar, bazı insanlar tarafından kandırılarak, malları ve mülkleri sattırılmış olduğu halde Rusya'ya doğru yola çıkmışlardı. Rumların bu durumunu duyan vali olaya el koydu. Rus tabiiyetine geçmek isteyen Rumlara, geri dönmek isteyen Ermenilerin durumları anlatılarak, nasihatle bulunuldu. Meselenin aslı anlaşıncı Rumlar geri döndüler. Sattıkları mal ve emlak kendilerine geri iade edilerek, sorun çözülmüş oldu.³³⁰

Yine bu dönemde azınlıklara kilise ve mektep inşa etmeleri için geniş imtiyazlar tanınmışsa da, halk arasında baş gösteren huzursuzluk giderek artmaya başladığından, bu ruhsatların verilmesinde çok dikkatli davranılmaya çalışıldı. Yapılacak kilise ve mektep inşası ruhsatı verilmeden önce yapılacak binanın Müslüman mahallesinde veya Müslümanlara ait arazi içinde olmamasına azami dikkat gösterilerek, bu tip yapılara izin verilmedi.³³¹

Arnavut Vezir İsmail Paşa döneminde daha önce yapımına başlanmış olan Erzurum-Erzincan arasındaki ilk telgraf hattı 1864 tarihinde bitirilerek, sevinç içinde ve büyük bir törenle hizmete açıldı.³³² Aynı şekilde Erzurum-Oltu-Kars hattının Bayezid'e kadar uzatılmasına, Erzurum-Muş-Bitlis hattının tamamlanarak, Bitlis-Van ve Bitlis-Siirt-Diyarbakır hatlarının çekilmesine ve Erzincan'ın da Gümüşhane üzerinden Trabzon'a bağlanmasına karar verildi.³³³

1865 yılında Erzurum'da meydana gelen kolera salgınında asker ve sivil pek çok kişi etkilenecek, tedavi altına alındı. Bu salgında resmi kayıtlara göre yirmi beş kişi ölmüşse de, sivil cenazelerin defnedilmesi için mahalle imamlarının defin ruhsatı almadıklarından dolayı bu sayının daha da fazla olduğu düşünülmektedir.³³⁴

Aynı yıl Arnavut Vezir İsmail Paşa görevden alınarak, yerine Mehmed Emin Muhlis Paşa Erzurum valiliğine tayin edildi.

³²⁹ BOA, *İ.HR.* 11815, 16 Şubat 1864 (1280.N.8), Lef 3.

³³⁰ BOA, *İ.HR.* 11815, 16 Şubat 1864 (1280.N.8), Lef 1.

³³¹ BOA, *İ.HR.* 11901, 3 Mayıs 1864 (1280.Za.26).

³³² BOA, *İ.DH.* 36552, 6 Eylül 1864 (1281.R.4).

³³³ BOA, *İ.MVL.* 24687, 9 Nisan 1866 (1282.Za.23), Lefleri.

³³⁴ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.279.

1.2.1.1.6 Mehmed Emin Muhlis Paşa

Arnavut Vezir İsmail Paşa'dan sonra Erzurum'a tayin edilen sabık Trabzon Valisi Mehmed Emin Muhlis Paşa, "1864 Vilâyet Nizamnamesi"ne göre, Erzurum'daki teşkilatlanmayı gerçekleştiren kişi ve yeni nizamla göre Erzurum'a atanan ilk validir. Kendisine bu görev tevcih edilince Emin Paşa bu konuda kendisine yardımcı olmak üzere tecrübeli bir kişinin yanına verilmesini Babîâli'den istedi. Bunun üzerine Mehmed Ziver Bey, Paşa ile birlikte Erzurum'a gelerek, göreve başladı.

Vali Mehmed Emin Muhlis Paşa Erzurum'da Vilâyet teşkilatlanmasını yaptıktan sonra bir de Erzurum'a gelen göçmenlerin durumlarıyla ilgilenmiş ve bu arada da hastalanmıştı. Bir müddet sonra hastalığının artmasından dolayı, doktorların tavsiyesiyle, yerine merkez kaymakamı Ali Kemal Paşa'yı bırakarak, hava değişimi için Trabzon'a gitti. Burada tedavi altına alınan Emin Paşa, daha önce Erzurum'un havasının kendisine dokunduğunu ve başka bir yere tayin edilmesini istemişse de, yeni Vilâyet teşkilatı Erzurum'da henüz oluşturulamadığı için Paşa'nın bu isteği gerçekleştirilememişti. Emin Paşa hastalığı artıp, Trabzon'da tedavi altına alınınca Babîâli tarafından iyileştikten sonra başka bir hizmete atanması maksadıyla Erzurum valiliğinden azledildi.³³⁵ Azledilen Mehmed Emin Muhlis Paşa'nın yerine de Kastamonu Mutasarrıfı Mehmed Reşid Paşa tayin edildi.³³⁶

1.2.1.1.7 Mehmed Reşid Paşa

Hastalığı dolayısıyla görevinden azledilen Emin Paşa'nın yerine tayin edilen Mehmed Reşid Paşa, Erzurum Vilâyeti'nin ikinci valisidir. Daha önce Kastamonu Mutasarrıfı olan Mehmed Reşid Paşa 1866 yılında terfi ettirilerek, Erzurum Valiliğine gönderilmişti.³³⁷ Vali yardımcılığına da Tercüme Odasından Kemal Bey tayin edilmişse de, bu göreve gelmemişti. Burada bahsedilen Kemal Bey, daha sonraları Vatan ve Hürriyet Şairi olarak anılacak olan Namık Kemal Bey'dir. Lütfi Efendi Tarihi'nde bu konuyla ilgili olarak, "Tasvîr-i Efkâr Gazetesi muharriri olarak akdemce müceddeden rütbe-i sâniye mütemaâizi tevcihi ve müstevfa maaş ile Erzurum Vilâyeti Vâli

³³⁵ BOA. İ.MMS, 1298, 28 Haziran 1866 (1283.S.14).

³³⁶ BOA. İ.MMS, 1298, 28 Haziran 1866 (1283.S.14).

³³⁷ BOA. Sadâret Mektûbi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.) 359/59, 4 Temmuz 1866 (1283.S.20).

Muavinliği'ne tâyin kılınan (Namık) Kemal Bey mâhûd Suavi ile birlikte Paris tarafına savuşmuşlardır.” denilmektedir.³³⁸

Erzurum Valisi Mehmed Reşid Paşa, Mehmed Emin Muhlis Paşa'dan görevi devraldıktan sonra vakit kaybetmeden birtakım ıslahatları gerçekleştirmek için çalışmalara başladı. Öncelikle ele alınan konu bölgede yerleşik halkı devamlı rahatsız eden göçebelerin yerleştirilmeleri meselesiydi. Bunun yanında eskiden beri devam etmekte olan yol ve istihkâm işleri ele alındı ki ileride daha geniş bir biçimde konu ile ilgili bilgi verilecektir. Erzurum'da yeni idari teşkilâtın uygulanmasından sonra, daha önce savaşlar vs. yüzünden perişan hale gelmiş olan halkın refah seviyesi arttırılmaya çalışıldı. Halkın refah ve saadetinin sağlanması için ticarete ve ticaret için en önemli unsur olan yol inşaatlarına hız verildi.

Erzurum bu dönemde, İran-Trabzon transit yolu üzerinde olması dolayısıyla Asya'yı Avrupa'ya bağlayan önemli bir ticaret merkeziydi. Erzurum'un öteden beri limanı Trabzon'du. Erzurum'un dışarıyla hatta başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun diğer birçok eyaletiyle irtibatı bu kanalla temin ediliyordu. Onun için öncelikle Erzurum-Trabzon yolunun tamir ve inşasına önem verildi. Gerek askerî, gerek ticarî bakımdan çok büyük ehemmiyete haiz olan bu yola devlet çok büyük önem veriyordu. Bu yolla sadece Osmanlı Devleti değil İngiltere ve Rusya da yakından ilgileniyordu.³³⁹ Zira Rusya bu yola alternatif yollar ve limanlar açarak İran tüccarlarını ve bölgedeki ticaret yollarını kendi ülkesinden geçirmeye çalışıyordu. Bunun yanında bölge üzerinden Kafkaslara açılmayı, burada dönen ticareti ele geçirerek, buradan sıcak denizlere inmeyi ve Hindistan'a ulaşmayı istiyordu. İngiltere de bu durumun farkındaydı ve bunu durdurabilmek için onlar da bu yolla yakından ilgileniyorlardı. Hatta İngiltere bu amaçla Trabzon'da bir de konsolosluk kurmuştu.³⁴⁰

Bu yolun dışında Erzurum merkez ile diğer sancakları birbirine bağlayan yol ve köprülerin tamir ve inşasına da başlandı. Birçok hükümet binası tamir ve inşa edildi.³⁴¹ Erzurum'dan Kars'a kadar devam eden telgraf hattı için lâzım olan direkler ve bunları dikme masrafı ile Kars'ta inşa edilecek telgrafhane masraflarını Erzurum ve Kars ahalisi karşılamıştı. Dördüncü Ordu Müşiri Meclis-i Vâlâya gönderdiği bir tezkerede, bu hattın aynı şekilde Bayezid-Van ve Siirt yollarıyla Diyarbakır'a kadar

³³⁸ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.280–281.

³³⁹ BOA. *İ.DH.* 41651, 9 Eylül 1869 (1286.C.2); 42780, 1 Temmuz 1870 (1287.R.1).

³⁴⁰ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, Ankara 1997, s.46.

³⁴¹ BOA. *İ.MVL.* 20516, 23 Kasım 1861 (1278.Ca.20).

uzatılmasını teklif etti. Babiâli tarafından buraları için yapılacak masrafların isterlerse ahali mal sandığından karşılanması beyan olundu. Bunun üzerine irade çıkarılarak, halkın yardımlarıyla telgraf hattının Diyarbakır'a kadar uzatılmasının memleket yararına olduğu belirtilerek gereğinin yapılması için emir verildi.³⁴²

Yukarıda belirtildiği gibi Mehmed Reşid Paşa vazifeyi devralır almaz öncelikle Erzurum ve çevresinde asayiş bozan ve yerleşik halka ciddi zararları dokunmaya başlayan göçebe aşiretlerle ilgilendi. Zira bu aşiretlerin yaptığı uygunsuz davranışlar hem yerli halka hem de devlet otoritesine büyük zarar veriyordu. Devlet Tanzimat'ın ilanından sonra Erzurum ve çevresinde eskiden beri bulunan çok sayıdaki göçebe aşireti belli yerlere yerleştirerek, hem onların zulmünden kurtulmaya, hem de bölgeyi iktisadi bakımdan kalkındırmaya çalışmış, ancak istediği sonuçları alamamıştı.

Erzurum Vilâyeti teşkil edildikten sonra bu önemli mesele tekrar ele alınarak, Valinin başkanlığında vilâyet memurlarından oluşan özel bir komisyon kuruldu. Bu komisyon önce birinci derecede ıslah edilmesi gereken Muş sancağını ele alarak, Muş halkından gelen şikâyetleri tetkik ve tahkik etti. Muş ovası köylerinin, bu aşiretlerin zulmünden kurtarılması ve korunması için gereken tedbirleri aldı. Halkı çeşitli yollarla sömüren bu aşiret reisleriyle mücadele edilerek, bunlar tarafından gasp edilen mallar halka iade edildi. Tüm bunların yanında mültezimlerin yaptıkları çeşitli usulsüzlükler de önleildi. Bunlar yapılırken Erzurum Valisi Mehmed Reşid Paşa bizzat Muş'a giderek bazı köyleri birleştirdi. Buralara müdürlükler kurdu. Buralara tayin edilen müdürlere, eskiden beri buralarda eşkıya zulmünün yaşandığını ama artık bunların kaldırılması gerektiğini anlattı. Bunun yanında bölge sakinlerinin güvenlik ve huzurunun sağlanmasının devletin bir görevi olduğunu belirterek, bundan da bu müdürlerin sorumlu olduğunu hatırlattı. Vali verdiği talimatta bu hususu şöyle dile getirmişti: *"...memlekette sunûf-ı tebaanın ve sekenenin öteden beri aşîret eşkıyâsı ve sâîr tarafından görmekte oldukları ve şikâyet ettikleri her türlü zulüm ve teaddînin bütün bütün kaldırılıp herkesin rahat ve emniyetini sağlamak devletin vazifesidir. Bu da sizlerin vazife yapmanızla mümkündür. Yoksa oturup rahatınıza bakmakla değil. İdareniz altındaki köyleri sık sık gezip dolaşacaksınız. Çıkacak davaları anında bastıracaksınız..."*³⁴³ Buradan sonra Bitlis'e uğrayan Erzurum Valisi Reşid Paşa, aşiretler ve halkın vergi durumları ile ilgili çeşitli tedbirler aldı. Çeşitli aşiret beyleri

³⁴² BOA. İ.MVL. 24034, 19 Temmuz 1865 (1282.S.24).

³⁴³ BOA. İ.DH. 41818, 11 Ekim 1869 (1286.B.5), Lef 1.

Erzurum Vilâyet merkezine davet edilerek kendilerine ıslahatlar hakkında malumat ve direktifler verildi. Bunların nüfuzundan istifade edebilmek için kendilerine çeşitli rütbe ve görevler tevcih edildi. Birçoklarına verimli araziler tahsis edilerek aşiretiyle birlikte buralara yerleşmelerine izin verildi.³⁴⁴

Ancak eskiden beri herhangi bir otoriteye bağlı olmadan, başıboş ve istedikleri şekilde yaşamaya alışmış olan bu aşiretler, kendilerine verilen bu hakları istemeyerek, yine eskisi gibi serkeşliğe devam ettiler. Onların bu tutumları üzerine bu gibi aşiret ağalarının Rumeli'ye sürülmeleri düşünüldüyse de, bunun diğer sadık aşiret ağaları üzerinde oluşturabileceği menfi etki düşünülerek, bu yola başvurulmadı.³⁴⁵

Böylece 1864 Vilâyet teşkilatının kuruluşundan sonra aşiretlerin iskânı ile ilgili teşebbüsler hedefine ulaşamadı. Aşiretler yine eskisi gibi halka zulmetmeye ve asayiş bozmaya devam ettiler. Devlet bunları yerleşik hayata geçirmekte başarılı olamayınca bunlara karşı askeri usuller kullanarak, bunları disiplin altına almaya ve bölgede asayiş sağlamaya çalıştı.³⁴⁶

Yine 1866 tarihinde Erzurum'da yetişmiş meşhur din adamlarından ve Nakşibendî tarikatının önde gelen simalarından biri olan Osman Efendi vefat etmiş ve Esat Paşa Camii haziresine defnedilmiştir.³⁴⁷

1.2.1.1.8 Fosfor Mustafa Paşa

1869 tarihinde Erzurum Valiliği ve IV. Ordu Müşirliği'ne atanan³⁴⁸ Mustafa Paşa için Erzurum Salnamesi'nde şu cümleler yer almaktadır: “*Müşâr'ün ileyh hazretleri elyevm imal olunmakta olan Anadolu istihkâmatının kuvve-i karibeye isal buyurdukları misillu Trabzon ile Erzurum beyninde bulunan ve bu havali ahalisinin cadde-î ticaret ve menafîi olan tarîk-î kebirin küşâd ve tesviyesini ve cebehâne ve depo ve karakolhâne gibi ebniye-i müteaddideden başka Erzurum ve Kars ve Ardahan'da Bab-ı Vâlâ-yı Müşiri ve piyade ve süvari kışlaları ve maa koğuş cephane gibi yedi sekiz bab-ı cesim emakin-i askeriye ve mülkiye inşasına muvaffak olmuşlardır. Ve daha başka asar-ı Nafia ve hayriyede bulunmuşlardır.*”³⁴⁹

³⁴⁴ BOA. İ.DH. 41818, 11 Ekim 1869 (1286.B.5), Lefleri.

³⁴⁵ BOA. İ.MMS. 1605, 7 Temmuz 1870 (1287.R.8).

³⁴⁶ BOA. İ.DH. 45356; 43811, 10 Nisan 1871 (1288.M.19).

³⁴⁷ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.281.

³⁴⁸ Mehmed Sürayya, *Sicill-i Osmani*, IV, s.1194.

³⁴⁹ ES 1873 (1290), s.45.

Fosfor Mustafa Paşa'nın bu görevi sırasında önemle üzerinde durduğu konulardan ilki, yapımı yılan hikâyesine dönen ve uzun yıllar bitirilemediği için devleti hem yapım masrafları, hem de ticari kayıp yönünden iki kere zarara uğratan Trabzon-Erzurum Yolu'dur. İkincisi ise Erzurum savunmasını tahkim etmek amacıyla yapılması kararlaştırılan Erzurum Tabyaları Projesidir ki, Fosfor Mustafa Paşa, her iki projeyi de tamamlamayı başarmıştır.

Fosfor Mustafa Paşa tüm bu çalışmaların yanında şehir merkezini de derleyip toplamaya ve Erzurum'da çok önceden beri hüküm süren asayişsizliğe karşı da tedbirler almaya çalışıyordu. Bu amaçla Erzurum Hükümet Konağı'nın tamir ve tefrişi³⁵⁰ yanında Erzurum'a bir de karakol yapılması³⁵¹ bu cümledendir.

Aynı şekilde bu dönemde özellikle Nafia Nezareti tarafından ele alınan ve Samsun'dan başlayarak, Sivas üzerinden Erzurum'a ulaşacak bir demiryolu projesi ortaya atılmıştı. Böylece İstanbul malları ve yolcuları eski karayolunu takiben Erzincan ve Erzurum'a ulaşabileceklerdi. Ancak bu teşebbüs de kâğıt üzerinde kalmaktan öteye geçememişti. Oysa Rusya Kafkasları aşarak, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'a inen demiryolu fikrini uygulamaya bile koymuştu.³⁵²

Fosfor Mustafa Paşa'nın, bir yıl dokuz ay devam eden Erzurum valiliğinden sonra yerine Rumeli Beylerbeyi Ali Paşa tayin edildi. İki ay valilik yapan³⁵³ Ali Paşa'dan sonra Erzurum Valiliği'ne Müşir Abdi Paşa tayin edildi. Abdi Paşa da iki ay görevde kaldıktan sonra³⁵⁴ yerine 1872 yılında Samih Paşa Erzurum Valisi olarak atandı.³⁵⁵

1.2.1.1.9 Hasan Samih Paşa

Rusya ile ilişkilerin iyice gerildiği ve ufukta bir savaşın görüldüğü sırada, Erzurum valiliğine atanmış olan Müşir Samih Paşa'nın izniyle Ruslara Kars ve çevresinin ürünleri satılıyordu. Ruslar da bunları sınırın diğer tarafındaki Rus ordugâhına götürüyor ve depoluyorlardı. Bu durumun sakıncaları Samih Paşa'ya defalarca hatırlatıldığı halde Paşa, bu gerginliğin bir savaşla neticelenmeyeceğini düşündüğü için buna aldırış etmiyordu. Nihayet olay İstanbul'a intikal edince, Rusya'ya

³⁵⁰ BOA. İ.DH. 41394, 9 Temmuz 1869 (1286.Ra.29).

³⁵¹ BOA. İ.DH. No: 43025, 1 Eylül 1870 (1287.C.4).

³⁵² Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.287.

³⁵³ ES 1873 (1290), s.45.

³⁵⁴ ES 1873 (1290), s.45.

³⁵⁵ BOA. İ.DH. 44865, 1 Şubat 1872 (1288.Za.21).

eşya satılması yasaklandı. Çok geçmeden de Samih Paşa önce Erzurum Valiliği, daha sonra da IV. Ordu Müşirliği görevlerinden alındı.³⁵⁶ Yaşanan bu olay ileriye göremeyen idarecilerin iyi niyetle bile olsa devlete verebileceği zarara güzel bir örnek sayılabilir.

Samih Paşa'dan sonra yeniden Mustafa Paşa Erzurum valiliğine atandıysa da bu atama çok kısa ömürlü oldu. Bundan sonra yeniden önce Samih Paşa ve sonra da Mustafa Paşa Erzurum valiliklerine atandılar.³⁵⁷ Samih Paşa'nın ikinci ataması 5 ay, Mustafa Paşa'nın ise 1 yıl sürdükten sonra Erzurum'a Gazi Ahmed Muhtar Paşa vali olarak atandı.³⁵⁸

1.2.1.1.10 Ahmed Muhtar Paşa

Fosfor Mustafa Paşa'dan sonra Ahmed Muhtar Paşa 1874 yılında IV. Ordu Müşiri ve Erzurum Valisi olarak tayin edildi.³⁵⁹ Ahmed Muhtar Paşa “Sergüzeşt-i Hayatım” adlı hatıratında, 10 Eylül 1874 (28 Recep 1291) tarihinde Erzurum Vilâyeti Valiliği ilavesiyle Dördüncü Ordu-yı Hümayun Müşirliği'ne tayin edilerek, Şumnu'dan İstanbul'a geldiğinde Huzûr-ı Şâhâne'ye çağırıldığını ve Padişah'ın “Erzurum istihkâmlarının takviyesi” ile “itina edilmesi gereken bazı maslahattan” dolayı kendisini “bizzat naspettiğini” söylediğini yazmaktadır.³⁶⁰

Ahmed Muhtar Paşa, 14 Ekim 1874'te göreve başladı. Genç ve enerjik bir asker ve devlet adamı olan Ahmed Muhtar Paşa Erzurum'daki mali işlerin yoluna sokulması ve Ermeniler ile mevcut ilişkilerin düzenlenmesine çalıştı. Zira daha önce Rusya'ya göçürülmüş olan Ermeniler oradaki hayat şartlarından memnun olmayınca tekrar Erzurum'a dönmek istiyordu. Muhtar Paşa, sığınmacıların Rus ve Osmanlı pasaportuna sahip olduklarını görünce birini tercih etmeleri yolunda bir emirname çıkarmıştı. Diğer taraftan Rusya'daki buğday kıtlığı sebebiyle Türkçeyi iyi bilen Ermeni tüccarlar da Erzurum'a gelerek, ahaliden bol miktarda tahıl almaya başlamışlardı. Ancak Muhtar Paşa'nın müdahalesiyle bu faaliyetler durdurulmuştu.³⁶¹

Erzurum gibi merkezden uzak bir yere tayin edilmiş olsa da, Muhtar Paşa İmparatorluğun diğer bölgelerini dikkatle takip ediyordu. Paşa Balkanlardaki

³⁵⁶ Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, Sadeleştiren Nihad Yazar, İstanbul 1974, s.35.

³⁵⁷ BOA. İ.MMS. 45/1931, 18 Mart 1873 (1290.M.18).

³⁵⁸ ES 1875 (1292), s.63.

³⁵⁹ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.288.

³⁶⁰ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli*, İstanbul 1996, s.101.

³⁶¹ Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.288.

problemlerin kısa zaman sonra Osmanlı ile Rusya'yı karşı karşıya getirecek bir savaşa yol açacağını anlamış ve bundan dolayı Erzurum'da göreve başladıktan hemen sonra, gelecekteki bir Rus Savaşı'nda sınır boylarında bulunan ordunun ve halkın erzak bakımından sıkıntıya düşmemesi için gerekli tedbirleri almaya başlamıştı.³⁶²

Bu amaçla Kars Mutasarrıflığı'na bir emirname yazarak, aşardan alınan para usulünün kaldırılarak, bu verginin aynı olarak toplanmasını ve elde edilecek zahirelerin kale ambarlarına koyulmasını istedi. Emir yerine getirilmeye başlayınca Babiâli bu durumu hoş karşılamadı. Babiâli aşar vergisinin yeniden ihaleye çıkarılmasını istiyor hatta Sadrazam Nedim Paşa, Rusya'ya güvendiklerini ve Rus Elçisi İgnatıyef'in de Osmanlı Devleti'ne teminat verdiğini bildiriyordu. Babiâli paraya ihtiyaç olduğunu da bildirerek, aşarın ihale edilmesinde ısrar ediyordu. Ancak doğru bildiğinden şaşmayan ve yaklaşmakta olduğunu gördüğü tehlike karşısında kuvvetli olmak gerektiğine inanan Ahmed Muhtar Paşa, ambarların zahire ile doldurulmasında ısrar etmiş hatta bu husustaki Sadrazamlık emirlerine uymayacağını da açıkça yazmıştı.³⁶³ Mahmut Nedim Paşa, bu tutumundan dolayı Ahmed Muhtar Paşa'yı Erzurum Valiliği ile IV. Ordu Kumandanlığı'ndan azletmek istemiş fakat bunda başarı sağlayamayınca da onun fikirlerini kabule mecbur olmuştu.³⁶⁴

Ancak Ahmed Muhtar Paşa, Doğu Anadolu'da daha bütün tedbirleri almaya fırsat bulamadan, Hersek'teki olayların tehlikeli bir hal alması üzerine 14 Aralık 1875'te Padişah'ın emri ile IV. Ordu Kumandanlığı'ndan ve Erzurum Valiliği'nden alınarak, İstanbul'a çağırıldı.³⁶⁵

1.2.1.2 Vali Yardımcısı

Bu görevi üstlenmiş olarak 1870³⁶⁶ yılında Muhammed Emin Fehim Paşa'nın adı yer alsa da, bundan sonra her hangi bir Vali Muavini ismine rastlanmamıştır.

1.2.1.3 Defterdar

Erzurum Vilâyeti'nde görevli memurlar arasında 1870 ve 1871 yıllarında Nazif Bey³⁶⁷ ve 1872-1875 yılları arasında da Mustafa Esrar Efendi³⁶⁸ Defterdar olarak görev yapmıştır.

³⁶² Rıfat Uçarol, *Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, İstanbul 1976, s.45.

³⁶³ Uçarol, *Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s.46.

³⁶⁴ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, İstanbul 1996, s.34.

³⁶⁵ Uçarol, *Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s.46-47.

³⁶⁶ SE 1870 (1287), s.41.

1.2.1.4 Mektubcu

1870-1872 yılları arasında Mektubcu olarak görev yapan Hulusi Efendi³⁶⁹ bu görevi 1873-1874 yıllarında aynı görevi üstlenen Ziya Efendi'ye³⁷⁰, o da 1875 yılında görevini Sami Efendi'ye³⁷¹ bırakmıştı.

1.2.1.5 Alaybeyi

Erzurum Vilâyeti'nde 1871-1874 yılları arasında Alaybeyi olarak Osman Bey³⁷², 1875 yılında ise Hasan Bey³⁷³ görev yapmıştır.

1.2.1.6 Diğer Görevliler

Erzurum Vilâyeti dâhilinde görev yapan diğer memurlar ise şöyle sıralanabilir: Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilâyet makamında 1870 ve 1871 yıllarında Celaledin Efendi'nin³⁷⁴ ismine rastlansa da, 1871 Vilâyet Nizamnamesi ile bu makam kaldırılmıştır. Ancak Celaledin Efendi 1872 yılında Hakim'üş-Şer³⁷⁵ ve 1873 yılında Merkez Hâkimi³⁷⁶ olarak görev yapmaya devam etmiştir. 1874 yılında Vilâyette Merkez Naibi olarak Esad Efendi, Müftü olarak da Ömer Fazlı Efendi görev yapmaktaydı. 1875 yılında ise Vilâyette Müftü değişmemiş ancak Merkez Naibi Mustafa Mürşid Efendi olmuştur.³⁷⁷

1870 yılında Politika Memuru, Vilâyet Mektubcusu Hulusi Efendi; Muavini, Bedros Efendi; Fransa Muharriri, Mihail Efendi; Kâtib ise Hemzab Mahir Efendi idi.³⁷⁸ 1871 yılında ise Mektubcu Hulusi Efendi Umûr-ı Ecnebiye Memuru olurken, diğer görevliler aynı görevlerine devam etmişlerdi.³⁷⁹ Bedros ve Mihail Efendiler 1874'te ise Vilâyet Tercümanı olarak görev yapacaklardı.³⁸⁰

Bunların dışında 1870 yılında Vilâyette; Rüsûmat Nâzırı Raşid Efendi, Arazi Müdürü Kelim Efendi, Karantina Müdürü Said Efendi, Telgraf Müfettişi Mustafa

³⁶⁷ SE, 1870 (1287), s.41, SE, 1871 (1288), s.42.

³⁶⁸ SE, 1872 (1289), s.50, SE, 1873 (1290), s.52, SE, 1874 (1291), s.48, SE, 1875 (1292), s.70.

³⁶⁹ SE, 1870 (1287), s.41, SE, 1871 (1288), s.42, SE, 1872 (1289), s.50.

³⁷⁰ SE, 1873 (1290), s.52, SE, 1874 (1291), s.52.

³⁷¹ SE, 1875 (1292), s.70.

³⁷² SE, 1871 (1288), s.42, SE, 1872 (1289), s.50, SE, 1873 (1290), s.52, SE, 1874 (1291), s.48.

³⁷³ SE, 1875 (1292), s.70.

³⁷⁴ SE, 1870 (1287), s.41, SE, 1871 (1288), s.42.

³⁷⁵ SE, 1872 (1289), s.50.

³⁷⁶ SE, 1873 (1290), s.52.

³⁷⁷ SE, 1875 (1292), s.70.

³⁷⁸ SE, 1870 (1287), s.43.

³⁷⁹ SE, 1871 (1288), s.44.

³⁸⁰ SE, 1874 (1291), s.51.

Efendi, Evkaf Müdürü Hüseyin Efendi, Tahrîr Mümeyyizi Hayri Efendi ve Posta Müdürü Muhammed Ziver Efendi görev yapmaktaydı. İstihkâmât ve Tarîk Komisyonu Reisi olarak da Ferik Ali Saib Paşa³⁸¹ görevliydi.

1871 yılında ise, yine reisliğini Ferik Ali Saib Paşa'nın yaptığı İstihkâmât ve Tarîk Komisyonu'nun yanında, Merkez Mutasarrıfı Hilmi Paşa reisliğinde Vilâyet Nâfia Komisyonu ile Müfettiş-i Hükâm-ı Vilâyet Celaleddin Efendi reisliğinde görev yapan Vilâyet Maarif Komisyonu görev yapmaktaydı.³⁸²

İstihkâmât ve Tarîk Komisyonu'na 1872 yılında Mirliwa Ahmed Paşa başkanlık yaparken, aynı yıl Tahsilât Komisyonu Reisi Alaybeyi Osman Bey'di.³⁸³ 1873 yılında ise Mirliwa Ahmed Fazıl Paşa³⁸⁴ İstihkâmât ve Tarîk Komisyonu'na Reis olmuş, Defterdar Mustafa Esrar Efendi de 1873-1875 yılları arasında Nâfia Komisyonu reisliği yapmıştı.³⁸⁵ 1875 yılında ise Maarif Komisyonu reisliğinde Abdurrahim Efendi³⁸⁶ bulunuyordu.

1.2.1.7 Liva Mutasarrıfları

Erzurum Sancağı'nda 1870 yılında Muhammed Emin Fehim Paşa³⁸⁷ ve 1871 yılında ise Hilmi Paşa³⁸⁸ Mutasarrıf olarak görev yaparken, 1871 Nizamnamesiyle pek yararı görülmeyen merkez liva mutasarrıf ve kaymakamlıkları ilga edildiği için³⁸⁹ bu tarihten sonra bu makama bir atama yapılmamıştır.

Van Sancağında, 1870 ve 1871 yıllarında Münib Paşa, 1872-1875 yıllarında Hasan Şevki Paşa,³⁹⁰

Kars Sancağında, 1870 ve 1871 yıllarında Osman Bey, 1872'de Ali Rıza Paşa, 1873 ve 1874'te Said Paşa, 1875'te Süleyman Rüştü Bey,³⁹¹

Muş Sancağında, 1870-1872 yıllarında Ahmed Rüşdü Bey, 1873-1874 yıllarında Ömer Lütfi Paşa ve 1875'te Nafiz Paşa,³⁹²

³⁸¹ SE, 1870 (1287), s.44.

³⁸² SE, 1871 (1288), s.44.

³⁸³ SE, 1870 (1287), s.53.

³⁸⁴ SE, 1873 (1290), s.54.

³⁸⁵ SE, 1873 (1290), s.54, SE, 1874 (1291), s.54, SE, 1875 (1292), s.73.

³⁸⁶ SE, 1875 (1292), s.73.

³⁸⁷ SE, 1870 (1287), s.48.

³⁸⁸ SE, 1871 (1288), s.50.

³⁸⁹ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1991, s.260.

³⁹⁰ SE, 1870 (1287), s.57, SE, 1871 (1288), s.58, SE, 1872 (1289), s.65, SE, 1873 (1290), s.65, SE, 1874 (1291), s.65, SE, 1875 (1292), s.88.

³⁹¹ SE, 1870 (1287), s.69, SE, 1871 (1288), s.69, SE, 1872 (1289), s.75, SE, 1873 (1290), s.76, SE, 1874 (1291), s.76, SE, 1875 (1292), s.102.

Çıldır Sancağında, 1870-1871'de Süleyman Kamil Bey, 1872'de Süleyman Paşa, 1873 ve 1874'te Hulusi Efendi ve 1875'te Süleyman Kamil Paşa,³⁹³

Bayezid Sancağında, 1870-1871 yıllarında Ali Rıza Efendi, 1872-1875 yıllarında Şefik Bey,³⁹⁴

Erzincan Sancağında ise, 1870-1872 yıllarında Mustafa Şefik Bey, 1873-1875 yıllarında da Mustafa Şefik Paşa, Mutasarrıf olarak görev yapmışlardı.³⁹⁵

1.2.1.8 Kaza Kaymakamları

Erzurum Vilâyeti dâhilinde yer alan diğer sancaklara bağlı kazalar ve 1873 yılında kaymakam olarak buralarda görev yapan kişiler ise şöyle sıralanabilir:

Van Sancağı: Elbak Kazası Kaymakamı Hasan Bey, Çölemerik Kazası Kaymakamı Kamil Efendi, Gevar Kazası Kaymakamı Hurşid Bey, Mahmudî Kazası Kaymakamı Mehmed Raşid Bey, Erciş Kazası Kaymakamı Tevfik Bey, Adilcevaz Kazası Kaymakamı Mehmed Ağa, Meks Kazası Kaymakamlığı Münhal, Gevaş Kazası Kaymakamı Hilmi Efendi, Şatak Kazası Kaymakamı Nuri Bey,³⁹⁶

Kars Sancağı: Şuregel Kazası Kaymakamı Yusuf Bey, Zaruşad Kazası Kaymakamı Mehmed Ali Efendi, Kağızman Kazası Kaymakamı Said Efendi,³⁹⁷

Erzincan Sancağı: Kemah Kazası Kaymakamı Hacı Adil Bey, Kuruçay Kazası Kaymakamı Ali Rıza Efendi, Kuzican Kazası Kaymakamı Hüseyin Rıza Bey, Ovacık Kazası Kaymakamı Yusuf Ağa, Mazgird Kazası Kaymakamı Gülâbi Ağa,³⁹⁸

Çıldır Sancağı: Ardahan Kazası Kaymakamı Hacı Mustafa Efendi, Ardanoç Kazası Kaymakamı Mehmed Fehmi Efendi,³⁹⁹

Bayezid Sancağı: Eleşkird Kazası Kaymakamı Handan Efendi, Antab Kazası Kaymakamı Hüseyin Ağa, Kara Kilise Kazası Kaymakamı İsmail Efendi,⁴⁰⁰

³⁹² SE, 1870 (1287), s.74, SE, 1871 (1288), s.74, SE, 1872 (1289), s.99, SE, 1873 (1290), s.99, SE, 1874 (1291), s.99, SE, 1875 (1292), s.96.

³⁹³ SE, 1870 (1287), s.82, SE, 1871 (1288), s.81, SE, 1872 (1289), s.87, SE, 1873 (1290), s.89, SE, 1874 (1291), s.89, SE, 1875 (1292), s.110.

³⁹⁴ SE, 1870 (1287), s.86, SE, 1871 (1288), s.85, SE, 1872 (1289), s.94, SE, 1873 (1290), s.94, SE, 1874 (1291), s.94, SE, 1875 (1292), s.106.

³⁹⁵ SE, 1870 (1287), s.93, SE, 1871 (1288), s.91, SE, 1872 (1289), s.81, SE, 1873 (1290), s.82, SE, 1874 (1291), s.82, SE, 1875 (1292), s.83.

³⁹⁶ SE, 1873 (1290), s.68 vd.

³⁹⁷ SE, 1873 (1290), s.79 vd.

³⁹⁸ SE, 1873 (1290), s.85 vd.

³⁹⁹ SE, 1873 (1290), s.92 vd.

⁴⁰⁰ SE, 1873 (1290), s.97 vd.

Muş Sancağı: Bitlis Kazası Kaymakamı İbrahim Bey, Bulanık Kazası Kaymakamı Hacı Mehmed Efendi, Ahlat Kazası Kaymakamı Hacı Osman Efendi, Varto Kazası Kaymakamı Hüseyin Efendi, Huyut Kazası Kaymakamı Hurşid Efendi⁴⁰¹

1.2.1.9 Nahiye Müdürleri

Burada yalnızca 1873 yılında Erzurum Vilâyeti'ne bağlı sancaklar dâhilinde bulunan kazalara bağlı nahiyelerin müdürlerinin isimleri verilmekle iktifa edilecektir.⁴⁰²

Erzurum Sancağına bağlı İspir Kazası, Tortum Nahiyesi'nde Feyzi Ağa;

Pasinler Kazası'na bağlı Pasin-i Süflâ Nahiyesi'nde Mehmed Ağa;

Van Sancağı Merkez Mutasarrıflığına bağlı Abagay Nahiyesi'nde Ali Ağa; yine merkeze bağlı Şevili Nahiyesi'nde Hacı Mustafa Ağa;

Elbak Kazası'na bağlı Artoşi Aşireti'nde Abdurrahman Ağa, Şikak Aşireti'nde Ömer Ağa;

Çölemerik Kazası'na bağlı Beytüşşebap Nahiyesi'nde Ahmed Efendi, Çal Nahiyesi'nde Ahmed Bey, Artoş Aşireti'nde Şaban Ağa;

Gevaz Kazası'na bağlı Şemdinan Nahiyesi'nde Lütfü Ağa, Kator Nahiyesi'nde İbrahim Ağa, Tekuri Aşireti'nde Sado Ağa, Makori Aşireti'nde Timur Ağa, Milan Aşireti'nde Ali Ağa, Şemseki Aşireti'nde Derbaz Ağa ve Yezîdiler'de Canko Ağa;

Erciş Kazası'na bağlı Bargiri Nahiyesi'nde İbrahim Bey, Erciş Haydaranlı Aşireti'nde Mustafa Ağa, Loyli Aşireti'nde Muhammed Ağa;

Gevaş Kazası'na bağlı Karcigan Nahiyesi'nde Rüstem Ağa;

Şatak Kazası'na bağlı Norduz Nahiyesi'nde Ziver Ağa;

Kars Sancağı'na bağlı Zaruşad Kazası, Akbaba Nahiyesi'nde Mustafa Bey;

Erzincan Sancağı Merkez Mutasarrıflığına bağlı Refahiye Nahiyesi'nde Yusuf Ağa;

Çıldır Sancağı'na bağlı Ardahan Kazası, Poshov Nahiyesi'nde Hacı Sadık Bey, Çıldır Nahiyesi'nde Derviş Ağa, Göle Nahiyesi'nde Derviş Bey;

Bayezid Sancağı'na bağlı Diyadin Kazası, Hamur Nahiyesi'nde Ahmed Ağa;

Muş Sancağı Merkez Mutasarrıflığına bağlı Handeriş Nahiyesi'nde Ali Efendi, Kosor Nahiyesi'nde Mirza Bey;

Bulanık Kazası'na bağlı Malazgirt Nahiyesi'nde Kadri Efendi;

⁴⁰¹ SE, 1873 (1290), s.102 vd.

⁴⁰² SE, 1873 (1290), s.60 vd.

Ahlat Kazası'na bağlı Çukur Nahiyesi'nde Süleyman Ağa;
Huyut Kazası'na bağlı Sason Nahiyesi'nde Hacı Hakverdi Ağa, Nahiye
Müdürlüğü görevlerini yerine getiriyorlardı.

1.2.2 Şehrin İdaresi İle İlgili Kurum ve Kuruluşlar

1.2.2.1 Maarif Komisyonu

1871 yılında Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilâyet Celaleddin Efendi başkanlığında toplanan Maarif Komisyonunda Müftü Ömer Fazıl Efendi, Kirkor Efendi, Müderris Hacı Abdurrahman Efendi, Nasuh Efendi, Mustafa Efendi, Mekteb-i Rüşdiye Muallimi İbrahim Efendi, Aleksan Efendi ve Yanko Efendi, bulunuyor, Ahmed Fevzi Efendi de bu komisyonun kâtipliğini yapıyordu.⁴⁰³

1875 yılında ise bu komisyon Abdurrahim Efendi riyasetinde toplanıyor ve Hacı Abdurrahman Efendi, Said Efendi, Mehmed Midhat Efendi ve Arsin Efendi, burada görev yapıyordu.⁴⁰⁴

1.2.2.2 Nafia Komisyonu

Merkez Mutasarrıfı Hilmi Paşa riyasetinde 1871 yılında görev yapan komisyonda, Defterdar Nazif Bey, Mektubcu Hulusi Efendi, Ali Efendi, Kirkor Efendi ve Vilâyet Mühendisi Hadi Efendi görev yapıyordu.⁴⁰⁵

Aynı komisyon 1875 yılında ise Defterdar Mustafa Esrar Efendi başkanlığında toplanıyor ve Mektubcu Sami Efendi, Ali Rıza Efendi ve Kirkor Efendi bu komisyonda bulunuyordu.⁴⁰⁶

1.2.2.3 İstihkâmât ve Tarîk Komisyonu

1870 yılında İstihkâmât ve Tarîk Komisyonu, Reis Ferik Ali Saib Paşa, Muhasebeci Sadık Efendi, Miralay Muhammed Munib Bey, Emin Bey, Rıza Bey, Kaymakam Rıfat Bey, Binbaşı Said Efendi, Hacı Kâmil Efendi, İhsan Efendi, Alay Emni Kol Ağası Esad Efendi, Mustafa Efendi, Muhammed Ali Efendi, Tapu Kâtibi İshak ve Yüzbaşı Şevket Bey'den oluşuyordu. Komisyon'da Baş Kâtib olarak da Ali Efendi görev yapıyordu.⁴⁰⁷

⁴⁰³ SE, 1871 (1288), s.44.

⁴⁰⁴ SE, 1875 (1292), s.73.

⁴⁰⁵ SE, 1871 (1288), s.44.

⁴⁰⁶ SE, 1875 (1292), s.73.

⁴⁰⁷ SE, 1870 (1287), s.44.

1871 yılında Ali Saib Paşa riyasetindeki komisyonda, Miralay Münib Bey, Sâniye Said Efendi, Binbaşı Rıfat Bey, Binbaşı Esad Efendi, Binbaşı Mustafa Efendi, Binbaşı Hacı Kamil Efendi, Kol Ağası Mustafa Efendi, Kol Ağası İzzet Efendi, Kol Ağası Muhammed Ali Efendi, Tabur Kâtibi İshak Efendi, Yüzbaşı Şevket Efendi, Yüzbaşı Ahmed Rüşdü Efendi bulunuyordu. Komisyonun Muhasebecisi Sadık Efendi, Baş Kâtibi Ali Efendi, İkinci Kâtibi de Said Efendi idi.⁴⁰⁸

1873 yılında ise aynı komisyon Reis Miraliva Ahmed Fazıl Paşa, Muavin Miralay İsmail Hakkı Bey, Muhasebeci Agâh Efendi, Muavin Said Efendi, Erkân-ı Harb Mustafa Akif Bey, Binbaşı Esad Nedim Bey, Binbaşı Hacı Kâmil Efendi, Erkân-ı Harb Mustafa İzzet Efendi, Kol Ağası Mehmed İzzet Efendi, Hüseyin Efendi, Şevket Bey, Rüşdü Bey, Topçu Kol Ağası Mehmed Ali Efendi, Alay Kâtibi İshak Efendi ve Topçu Kol Ağası Ahmed Efendi'den müteşekkildi.⁴⁰⁹

1.2.3 Mahkemeler ile İlgili Düzenlemeler

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde, uyuşmazlıkların çözüm mercii, esas itibariyle şer'i mahkemelerdi. Her tür uyuşmazlığa bakmakla görevli ve yetkili olan bu mahkemeler, genel görevli ve yetkili yargı kurumları idi. Bunun dışında, özel görevli ve yetkili yargı kurumları olarak; divanlar, cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemeleri bulunmaktaydı.

Tanzimat Fermanının ilânı ve bunu takip eden kararlarla Osmanlı Devleti'nin siyasal, yönetsel, hukuksal ve ekonomik yapısı değiştirilmek istenmiştir. Bu değişim, yargı sisteminin üzerinde de kendisini göstermiş ve yargı teşkilâtı içerisinde yeni yargı kurumları oluşturulmuştur. Tanzimat döneminde, divanları bir yana bırakırsak, tek kadıdan oluşan ve tek dereceli olan klâsik Osmanlı mahkeme sisteminin dışında, çok hâkimden oluşan ticaret ve nizamiye mahkemeleri kurulmuştur. Klâsik mahkemeler de şer'îye mahkemeleri olarak ve görev alanı daraltılmış bir şekilde korunmuştur.⁴¹⁰

Özellikle Batılı ülkelerle yapılan ticaret sözleşmelerine bağlı olarak daha da gelişen ve değişen ticari yaşamın ortaya çıkardığı uyuşmazlıkların, şer'i hukuktan ziyade bu adetlere ve zamanın yeni anlayışlarına göre çözümünü sağlayabilmek için

⁴⁰⁸ SE, 1871 (1288), s.48.

⁴⁰⁹ SE, 1873 (1290), s.49.

⁴¹⁰ Kazım Yetiş, "Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (31 Ekim-3 Kasım 1989), Ankara 1994, s.118.

tüccarlar, “tüccar ve vekillerden oluşan” meclislere başvurmaya başladılar.⁴¹¹ Şer’iye mahkemelerinin yetersiz kalması ve pratik ihtiyaçların zorlaması nedeniyle teşekkül eden bu çeşit meclisler, Avrupa ile ilişkilerin vücuda getirdiği yeni teamül hukukunu uygulayan hususi mahkemeler niteliğindeydi. Tanzimat döneminde, bu meclislere resmi bir şekil verilerek, mahkemeye dönüştürüldü.⁴¹²

Tanzimat’ın ilânından hemen sonra ortaya çıkan bu meclisler (ya da mahkemeler); hukukî görev ve yetkilere sahip olmalarına karşın, karmaşık ve yargılama tekniğine uymayan bir yapıdaydı. Genellikle idarî görevlerde bulunan memurlardan oluşan bu meclislerde; halkın temsilcisi sayılabilecek kişiler, şeriatın temsilcisi kadı ve hatta yabancı uyruklu kişiler de görev yapmaktaydı.⁴¹³

Osmanlı Devleti, nizamiye mahkemelerini kurmakla birlikte şer’iye mahkemelerini kaldırmayı düşünmemiş ve bir kısım davaları şer’iye mahkemelerine bırakmak suretiyle yargı teşkilâtında ikinci bir yapı vücuda getirmişti. Nizamiye mahkemelerinin kuruluşu yolunda ilk adım, 1864 (1281) tarihli “*Vilâyet Nizamnamesi*”⁴¹⁴ ile atılmıştı. Bu nizamnameye göre Osmanlı Devleti yeni bir idarî taksimata tabi tutulmaktaydı. Buna göre devlet Vilâyetlere, Vilâyetler liva veya sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar nahiyelere ve nahiyeler de köylere ayrılmaktaydı. Bu mülki bölümlmeye uygun olarak, yargı teşkilâtı da yeniden düzenlendi ve şer’iye mahkemeleriyle ticaret mahkemelerinin dışında yeni yargı kurumları oluşturuldu. Buna göre; her bir nahiyede bir sulh meclisi (ihtiyar meclisi), her kaza merkezinde bir dava meclisi (meclis-i deavi) kuruldu. Sancak merkezlerinde biri hukuk diğeri ceza işlerine bakmak üzere *meclis-i temyiz-i hukuk* ve *meclis-i cinayet* ve bu mahkemelerin üst mercii olarak her vilâyet merkezinde de *meclis-i temyiz-i hukuk* ve *meclis-i kebir-i cinayet* adlarıyla istinaf mahkemeleri teşkil olundu. Daha sonra, bu vilâyet mahkemelerinin iki dairesi birleştirilerek adına *divan-ı temyiz* denildi.⁴¹⁵

1864 tarihli “*Vilâyet Nizamnamesi*” ile kaza, sancak ve Vilâyetlerde kurulan meclisler (mahkemeler) arasında bir hiyerarşi bulunmaktaydı. Bu nizamnamenin mahkemeleri ilgilendiren kısmı, 1869 (1286) ve 1871 (1288) tarihli nizamnamelerle

⁴¹¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.254; M.Reşid Belgesay, “Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.213.

⁴¹² Belgesay, “Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı”, s.214.

⁴¹³ Belgesay, “Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı”, s.s.213.

⁴¹⁴ *Düstur, Birinci Tertib*, I, İstanbul Matbaa-i Amire 1289, s.608-624.

⁴¹⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, s.167; Belgesay, “Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı”, s.215; Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul 2004, s.164; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.85.

tamamlanmıştır. En son 1879 (1296) tarihli “*Mehakim-i Nizamiyenin Teşkilat Kanunu*”⁴¹⁶ ile nizamiye mahkemelerinin kesin olarak teşkilâtlandırılması sağlandı. Bu kanuna göre; sancak merkez kazası dışında her kazada bir “*kaza bidayet mahkemesi*”, Vilâyet merkez sancağı dâhil her sancakta bir “*merkez bidayet mahkemesi*” ve her Vilâyet merkezinde de bir “*istinaf mahkemesi*” kurulmuştu. Aynı tarihli bir fermanla⁴¹⁷ da, “*deavi meclisi*”nin adı “*kaza bidayet mahkemesi*”, “*meclis-i temyiz*”in adı da “*mahkeme-i temyiz*” olarak değiştirilmişti. Yapılan bu düzenlemelerle, adalet işleri yönetim işlerinden kesin olarak ayrılmıştır.⁴¹⁸

Nizamiye mahkemeleri kurulduktan sonra, şer’iye mahkemeleri ile gayrimüslim toplulukların cemaat mahkemeleri de eskiden olduğu gibi var olmaya devam edecekler ve evlenme, boşanma, miras gibi kişilerin durumlarıyla ilgili uyuşmazlıklara dinî kurallara göre bakacaklardı. Diğer bir deyişle, dinî kurallara göre çözülmesi gereken uyuşmazlıklarda, nizamiye mahkemelerinin yargı yetkisi mevcut değildi.⁴¹⁹ Ayrıca ticari nitelikteki uyuşmazlıklar da, ticaret mahkemelerinde görülmekteydi.

Bunun dışında; 1864 Vilâyet nizamnamesi ve daha sonraki diğer mevzuat ile ortaya çıkan yargı düzeni içerisinde nizamiye mahkemeleri, genel görevli ve yetkili yargı kurumları konumuna gelmiştir. Şer’iye, cemaat ve ticaret mahkemelerinin görev ve yetkileri dışında kalan bütün uyuşmazlıklar, nizamiye mahkemelerinin görev ve yetki kapsamında bulunmaktaydı. Hatta ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerdeki ticari uyuşmazlıklara (ticaret kanununa göre) bakma görev ve yetkisi de, nizamiye mahkemelerine aitti.⁴²⁰

1.2.3.1 Erzurum Vilâyeti’nde Bulunan Mahkemeler

Yargı sisteminde yapılan değişiklikler elbette Erzurum’da da uygulanmış ve bu düzenlemelere uygun meclisler teşkil ettirilmiştir. Buna göre;

1870 yılında Erzurum Vilâyeti’nde Divan-ı Temyiz-i Vilâyet, Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilâyet Celaleddin Efendi riyasetinde olmak üzere, Müderris Abdurrahman Efendi, Müderris Mehmed Şükrü Efendi, Danyal Ağa, Müderris Osman Bey, Kapıcı

⁴¹⁶ 1879 (1296) tarihli “*Mehakim-i Nizamiyenin Teşkilat Kanunu*”nu için bkz. *Düstur, Birinci Tertib*, IV, s.235 vd.

⁴¹⁷ Bkz. *Düstur, Birinci Tertib*, IV, s.703 vd.

⁴¹⁸ Coşkun Üçok, Ahmed Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1996, s.193.

⁴¹⁹ Belgesay, “*Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı*”, s.s.215.

⁴²⁰ Joseph Schacht, “*Mahkeme*”, *İA*, VII, s.148.

Baş Yorgi Efendi ve Kirkor Efendi'den oluşuyordu. Baş Kâtip Arif Bey, Mukayyid ise Saadeddin Efendi idi.⁴²¹

1871 yılında Divan-ı Temyiz-i Vilâyet, Danyal Ağa hariç olmak üzere tüm görevliler görevlerine aynen devam etmişlerdi.⁴²²

1873 yılında Divan-ı Temyiz-i Vilâyet, Reis Nafiz Bey, Osman Bey, Hacı Ali Efendi, Şükrü Efendi, Manok Ağa ve Kirkor Ağa, Baş Kâtip Arif Bey ve İkinci Kâtip Ahmed Cemil Efendi'den oluşuyordu.⁴²³

1874 yılında Divan-ı Temyiz-i Vilâyet, Reis Abdurrahman Efendi, Hacı Ali Efendi, Osman Saib Bey, Mehmed Şükrü Bey, Manok Ağa, Kirkor Ağa ve Paşika Ağa'dan oluşuyordu. Baş Kâtip Mehmed Arif Bey, İkinci Kâtip Ahmed Cemil Efendi, Üçüncü Kâtip Mehmed Bey, diğeri Arif Hikmet Bey ve Hafız Sabri Efendi de burada görev alıyorlardı.⁴²⁴

1875 yılında ise Divan-ı Temyiz-i Vilâyet, Reis Abdurrahman Efendi, Hacı Ali Efendi, Müderris Osman Saib Bey, Müderris Mehmed Şükrü Bey, Serkis Efendi, Kirkor Ağa ve Paşika Ağa'dan oluşuyordu. Baş Kâtip Mehmed Arif Bey, İkinci Kâtip Ahmed Cemil Efendi, Arif Hikmet Bey, Münib Bey ve Hafız Sabri Efendi de burada görevlidirler.⁴²⁵

1.2.3.2 Erzurum Merkez Liva'da Bulunan Mahkemeler

Erzurum Merkez Liva'da, Vilâyet Merkezi'ndeki gibi teşkil ettirilen Nizamiye Mahkemeleri'nin yanında, Şer'i Mahkemeler ve Ticaret Mahkemeleri de bulunmaktaydı. Buna göre Erzurum Merkez Liva'da bulunan mahkemeler ve buralarda görev alan kimseler şunlardı:

1870 yılında Erzurum Sancağı'nda Reis-i Evvel Naib Receb Efendi ve Reis-i Sâni Ali Şevki Efendi riyasetinde bulunan Meclis-i Temyiz-i Liva İsmail Ağa, Emin Bey, Said Efendi, Hemparsom Ağa, İstefan Ağa ve Nikolaki isimli şahıslardan oluşuyor, İsmail Efendi Birinci Kâtip, Hüsnü Bey de İkinci Kâtip olarak burada görev yapıyordu.⁴²⁶

⁴²¹ SE, 1870 (1287), s.42.

⁴²² SE, 1871 (1288), s.43.

⁴²³ SE, 1873 (1290), s.53.

⁴²⁴ SE, 1874 (1291), s.49.

⁴²⁵ SE, 1875 (1292), s.71.

⁴²⁶ SE, 1870 (1287), s.48.

1870 yılında Mahkeme-i Ticaret-i Liva ise Reis Lütfullah Bey, Osman Ağa, Allahverdi Ağa, Sado Bey, Hacı Meded Ağa ve Serkis Ağa'dan müteşekkildi.

Aynı yıl Cevdet Efendi Birinci, Ahmed Efendi İkinci, Servet Efendi de Üçüncü Müstantik (Sorgu Hâkimi) olarak görev yapıyordu.⁴²⁷

1871 yılında Meclis-i Temyiz-i Liva yine Reis-i Evvel Naib Receb Efendi ve Reis-i Sâni Ali Şevki Efendi riyasetinde, Said Efendi, İsmail Ağa, Ahmed Ağa, Hemptar Som Ağa, İstefan Ağa ve Nikolaki isimli şahıstan oluşuyordu. Bu mecliste İsmail Efendi Kâtip, Hüsnü Bey onun yardımcısı, Cevdet Efendi, Ahmed Cemil Efendi, Servet Efendi, Mustafa Efendi ve Hafız Efendi de Müstantik olarak görev yapıyordu.⁴²⁸

1873 yılında Erzurum Sancağı'nda kurulan Merkez-i Temyiz-i Hukuk Meclisi, Merkez Hâkimi Celaleddin Efendi başkanlığında, Hacı Nuri Bey, Osman Ağa, Serkis Efendi ve İstefan Ağa'dan müteşekkildi. Bu mecliste İsmail Efendi Kâtip, Hüsnü Bey de onun yardımcısı idi.⁴²⁹

Aynı yıl İstintak Dairesi'nde Osman Efendi Birinci, Servet Efendi İkinci, Remzi Efendi Üçüncü, Mustafa Efendi de Dördüncü Sorgu Hâkimi olarak görev yapıyordu. Bu dairenin Mukayyidi Hafız Efendi, yardımcısı da Sabit efendi idi.⁴³⁰

1873 yılında Erzurum Sancağı'nda bulunan Şer'i Mahkeme'de Naib-i Sâni Efendi (ismi tespit edilemedi), Baş Kâtip Hazık Efendi, Mustafa Efendi, Ömer Tevfik Efendi, Mukayyid Haşim Efendi, Tezkiye Naibi İsmail Efendi'den başka, mahkemenin üç ayrı üyesi daha bulunmaktadır.⁴³¹

1873 yılı Ticaret Mahkemesi ise, Reis Hacı Lütfullah Bey, Osman Bey, Halid Ağa, Hacı Meded Ağa, Allahverdi Ağa, Kigork Ağa, Totors Ağa ve Kâtip Saadeddin Efendi'den oluşuyordu.⁴³²

1874 Merkez Temyiz Meclisi, Merkez Naibi Esad Efendi başkanlığında, Hacı Nuri Bey, Osman Ağa, Serkis Efendi, İstefan Ağa, Baş Kâtip İsmail Efendi ve İkinci Kâtip Fehmi Efendi'den oluşuyordu.⁴³³

⁴²⁷ SE, 1870 (1287), s.49.

⁴²⁸ SE, 1871 (1288), s.43.

⁴²⁹ SE, 1873 (1290), s.56.

⁴³⁰ SE, 1873 (1290), s.56.

⁴³¹ SE, 1873 (1290), s.57.

⁴³² SE, 1873 (1290), s.57.

⁴³³ SE, 1874 (1291), s.54.

İstintak Dairesi'nde ise Osman Ferid Efendi Birinci, Servet Efendi İkinci, Remzi Efendi Üçüncü, Mustafa Efendi de Dördüncü Sorgu Hâkimi olarak görev yapıyordu. Bu dairenin Mukayyidi Hafız Efendi, yardımcısı da Sabit Efendi idi.⁴³⁴

1874 yılında Erzurum Sancağı'nda bulunan Şer'i Mahkeme Memurları ise Baş Kâtip Hazık Efendi, Mustafa Rıza Efendi, Ömer Tevfik Efendi, Mukayyid Haşim Efendi, Tezkiye Naibi İsmail Efendi idi. Mahkemenin bunlardan başka üç üyesi daha bulunmaktadır.⁴³⁵

1874 yılı Ticaret Mahkemesi ise, Reis Hacı Lütfullah Bey, Ahmed Ağa, Allahverdi Ağa, Hacı Meded Ağa, Halid Ağa, Kigork Ağa, Totors Ağa ve Kâtip Saadeddin Efendi'den oluşuyordu.⁴³⁶

1875 Meclis-i Temyiz-i Liva, Merkez Naibi Mustafa Reşid Efendi başkanlığında, Hacı Nuri Bey, Mehmed Bey, Manok Ağa, İstefan Ağa, Baş Kâtip İsmail Efendi ve İkinci Kâtip Fehmi Efendi'den oluşuyordu.⁴³⁷

İstintak Dairesi'nde ise Birinci Sorgu Hâkimi Osman Ferid Efendi ve İkinci Sorgu Hâkimi Servet Bey'in yanında, Remzi Efendi, Mustafa Efendi, Sabit Efendi ve Hüsnü Efendi de Sorgu Hâkimi olarak görev yapıyordu.⁴³⁸

1875 yılında Erzurum Sancağı'nda bulunan Şer'i Mahkeme Memurları ise Baş Kâtip Hazık Efendi, Mustafa Rıza Efendi, Ömer Tevfik Efendi, Mukayyid Haşim Efendi'den oluşuyordu. Mahkemenin bunlardan başka üç üyesi daha bulunmaktadır.⁴³⁹

1875 yılı Ticaret Mahkemesi ise, Reis Hacı Lütfullah Bey, Ahmed Ağa, Hacı Meded Ağa, Halid Ağa, Allahverdi Ağa, Totor Ağa, Kigork Ağa ve Kâtip Saadeddin Efendi'den oluşuyordu.⁴⁴⁰

1.3. ERZURUM VİLAYETİ'NİN GÜVENLİĞİ

1.3.1. Erzurum'da IV. Ordu'nun Kurulması

Osmanlı tarihinde "İslahat" denilince öncelikle akla orduda ve askerlik alanında yapılan ıslahatlar gelir. Osmanlı idarecileri 16. y.y.'ın ikinci yarısından itibaren güçten düşen Osmanlı Devleti'ni yeniden eski gücüne kavuşturma reçetesi olarak hep

⁴³⁴ SE, 1874 (1291), s.54.

⁴³⁵ SE, 1874 (1291), s.55.

⁴³⁶ SE, 1874 (1291), s.55.

⁴³⁷ SE, 1875 (1292), s.75.

⁴³⁸ SE, 1875 (1292), s.75.

⁴³⁹ SE, 1875 (1292), s.75.

⁴⁴⁰ SE, 1875 (1292), s.75.

ordunun ıslahını görmüşlerdi. Ancak bu amaçla yapılan ıslahatların hemen hemen tamamı şekilde kalmış, insanların zihniyetini değiştirmeye muktedir olamamıştı.

Islahatlar istenilen sonuçları vermeyince daha radikal kararlar almak zorunda kalınmıştır. Yapılan bu radikal reformların öncülüğünü ise Sulyan III. Selim Han üstlenmiştir. Osmanlı ordusunda en radikal reform kararı ise Sultan II. Mahmut tarafından verilmiş ve 1826 yılında Yeniçeriler ortadan kaldırılmıştı. Ancak bozulan sadece Yeniçeriler değildi. Değişen toprak rejimiyle birlikte asıl nüveyi teşkil eden tımar sistemi de bozulunca, orduda yapılan yenilikler pek de faydalı olmadı. Zira Osmanlı ordusu artık savaş kazanamadığı gibi, dâhilde meydana gelen isyanları bile bastırmaktan aciz kalıyor, her çıkan isyanda ordunun içler acısı durumu gözler önüne seriliyordu. Kazanılan başarılar ise kişisel beceri ve kahramanlıkların eseri olmaktan öteye gitmiyordu.

Tanzimat ve Islahat Fermanları'nda Hıristiyan tebaanın ve diğer azınlıkların da askere alınacağı beyan edilmişse de bu hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Sultan Abdülmecit'ten sonra tahta geçen Sultan Abdülaziz, Osmanlı Devleti'nin devamını Rusya'ya karşı kuvvetli bir askeri güce sahip olmakta görüyordu. Bu amaçla ordu ve donanmayı güçlendirmek için gerek kendi tahsisatından, gerekse devlet bütçesinden milyonlarca lirayı bu uğurda harcamıştı.⁴⁴¹

Avrupa ordularının hafife aldıkları Prusya ordusunun, Danimarka ve Avusturya ordularını 1866'da yenmesi, dünya askerlik literatürünü de değiştirmeye başlamış, tüm Avrupa'da Prusya sistemine geçişi sağlamıştı. Osmanlı Devleti de bu ıslahatları kendi bünyesinde uygulama zorunluluğu hissediyordu. 1896 yılında Hüseyin Avni Paşa seraskerlik makamına geçince, Osmanlı askeri teşkilatının dayandığı 1843 tarihli kanunnameyi, Prusya'nın 1860 düzenlemesini örnek alarak değiştirdi.⁴⁴² 1869 Haziran ayında çıkarılan bu kanunname Osmanlı ordusu bünyesinde köklü düzenlemeler sağlayan esaslar getirmişti. Bu kanuna göre ordu kuvvetleri, Nizamiye, Redif ve Mustahfiz olarak üç kısma ayrılmıştı.⁴⁴³

Osmanlı Devleti'nde askerlik prensip olarak kur'a usulüne dayanıyordu. Ancak gönüllü olanlarla bedel karşılığı askerlik yapmak isteyenler de orduya kabul ediliyordu. 1843 nizamnamesinde on iki yıl olan hizmet süresi, bu kanunla yirmi yıla çıkarılmış ve

⁴⁴¹ Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, İstanbul 1988, c.1, s.181-182.

⁴⁴² Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s.187.

⁴⁴³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s.187; Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi (1793-1908)*, III/5, s.206.

20 yaşından 40 yaşına kadar olan Müslüman erkekler, askerlik mükellefiyeti altına alınmıştı.⁴⁴⁴

Tüm bu sınıflara göre Osmanlı ordusunun kuvveti şöyleydi: Nizamiye Sınıfı 173.000, İhtiyat Sınıfı 53.000, Redif Sınıfı 182.000 kişi olmak üzere toplam 418.000 kişi idi. Bu kuvvetlere savaş halinde Mısır ve Tunus'un verecekleri 19.000 kişi ile başıbozuklarla Arap kabilelerinden gelecek 40.000 kişinin de katılabileceği umuluyordu.⁴⁴⁵

Bu kanunname ile ordu merkezleri de değiştirilmiş, yedi kısma ayrılmış olan orduların biri olan 4. Ordunun merkezi Erzurum olarak belirlenmişti. Doğu Anadolu Bölgesi'nin tamamı ile Güneydoğu Anadolu'nun tamamına yakınına içine alan bölgede konuşlanmış olan 4. Ordu, bir taraftan Tiflis merkezli Rus Kafkas Ordusu'na, diğer taraftan İran'a karşı oluşturulmuştur. 1869-1881 yılları arasında merkezi Erzurum ve 1881-1910 yılları arasında da merkezi Erzincan olan bu ordunun başında en dikkate değer isim olarak 20 yıl süreyle görev yapmış olan Müşir Mehmed Zeki Paşa sayılmalıdır.⁴⁴⁶

1.3.2 Erzurum Valiliği ile IV. Ordu Müşirliği'nin Birleştirilmesi

Erzurum'a tayin edilen valilerin istenilen hizmetleri yapamaması ve Dördüncü Ordu'nun "Anadolu Ordusu" adı ile Erzurum'da kurulmuş olması, kurulan bu ordu müşirliği ile Erzurum Valiliği'nin tek elde toplanması fikrini gündeme getirdi. Zira 1864 ile 1868 yılları arasında Erzurum'da beş tane vali değişmiş ancak istenilen sonuçlara ulaşılamamıştı. Bu yüzden "... *Malum-ı vâlâ-yı müşiraneleri buyrulduğu üzere Erzurum Vilâyeti, kesir'ul-inha ve hususiyle İran ve Rusya hudutlarından olan ve derununda bir takım aşayir ve kabail-i muhtelif mütemekkin bulunmak hasebiyle, idare ve muhafazaca bir kıt'a-yı cesim olmasıyla idare-i mülkiye ve askeriye'nin bir elde bulunmasının daha uygun olacağı düşünüldü. Bunun için istenilen mamuriyet ve emniyetin sağlanmasıyla birlikte, malum mevkilerde inşasına başlanılan istihkâmların, Erzurum ile Trabzon arasında ve müşirin nezareti altında yapılmakta olan mühim yolların süratle bitirilmesi maksadıyla, Erzurum Vilâyeti valiliğinin ordu-yu hümayun müşirliğine ilave görev olarak tevcihi hususuna emr u ferman-ı inayet unvan-ı hazreti*

⁴⁴⁴ Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi (1793–1908)*, s.207.

⁴⁴⁵ Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi (1793–1908)*, s.207; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s.188.

⁴⁴⁶ Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1999, s.31.

*şehinşahi şeref-sudur buyrulmuştur...*⁴⁴⁷ denilerek, Erzurum Valiliği ile IV. Ordu Müşirliği birleştirildi. Alınan bu karar ile bir serhat şehri olan Erzurum'un idari ve askeri yönetimi tek elde toplanmış oluyordu. Bu iki görev birleştirildikten sonra Vali Trabzonlu İsmail Hakkı Paşa emekliye ayrılarak, IV. Ordu Müşiri olan Fosfor Mustafa Paşa aynı zamanda Erzurum Valiliği'ne atandı. Fosfor Mustafa Paşa'nın 42 bin kuruş olan valilik maaşının 10 bin kuruşu İsmail Paşa'ya, 2 bin kuruşu da Merkez Mutasarrıflığı maaşına bağlandı. Ayrıca bu zamanda devrin ve mahallin icabı olarak, Vilâyet için bir vali muavini ihtiyacı ortaya çıkınca, merkez mutasarrıflığı, vali muavinliğine dönüştürülerek, buna 10 bin kuruş da maaş tahsis edildi.⁴⁴⁸ 1869 yılında iki göreve birden atanmış olan Mustafa Paşa'nın hem Trabzon-Erzurum Yolu'nun bitirilmesinde, hem de Erzurum'da ileriki yıllarda nice kahramanlık destanının yazılacağı tabyaların inşasında büyük emeği geçtiğine yukarıda değinilmiştir.

1870 yılında Dördüncü Ordu-yı Hümâyûn Komutanı ve Erzurum Vilâyeti Valisi olan Müşir Mustafa Paşa Birinci Rütbe-i Murassa-yı Osmâni ve Birinci Rütbe-i Mecîdî nişanları sahibidir. Aynı yıl Dördüncü Ordu Meclis Heyeti, Reis Ferik Ali Saib Paşa, üyeler Erkân-ı Harbiye Reisi Mirлива Feyzi Paşa, Mirлива Musa Rüşdü Paşa, Mirлива Abdi Paşa, Mirлива Mustafa Paşa, Miralay Salih Bey, Miralay Muhammed Bey ve Miralay Ser Tabib Mahmud Bey'den oluşuyordu. Muhasebeci Ahmed Bey Mütamayiz, Aza Mahmud Bey Kaymakam ve Kamil Efendi de Baş Kâtiplik görevlerini yürütmekte idi. Dördüncü Ordu Erkânı ise Ferik Mahmud Paşa, Ferik Nusret Paşa, Piyade Livası Ali Paşa, Piyade Livası Tahir Paşa, Piyade Mirlivası boş, Süvari Mirlivası Ali Rıza Paşa, Süvari Mir Livası Asaf Paşa ve Topçu Mir Livası Besim Paşa'dan müteşekkildi.⁴⁴⁹

Zabitân ve Me'mûrîn-i Aklam-ı Ordû-yı Hümâyûn ise; Nizamiye Yoklamacısı Hacı Fahreddin Efendi, Tahrirat Baş Kâtibi Ömer Efendi, Jurnal Baş Kâtibi İbrahim Edhem Efendi, Rûznâmçeci İbrahim Efendi, Redif Yoklamacısı Şakir Bey, Muhasebe Baş Kâtibi Mehmed Efendi, İkinci Tahrirat Kâtibi Rıza Bey, Meclis İkinci Kâtibi Hurşid Efendi, Nizamîye Yoklamacı Yardımcısı Nazif Efendi, Muhasebe İkinci Kâtibi Ahmed Efendi, İstihkâmât Komisyonu İkinci Kâtibi Saki Efendi, Tahrirat İkinci Kâtibi Ahmed Efendi, İkinci Nizamiye Yoklamacı Yardımcısı Şakir Bey, Redif Yoklamacısı

⁴⁴⁷ *Babîlî Evrak Odası (BEO.) Erzurum Ayniyat Defteri*, No: 829.

⁴⁴⁸ *BOA. İ.DH.* 42515, 19 Nisan 1870 (1287.M.17).

⁴⁴⁹ *SE*, 1870 (1287), s.41.

Ali Efendi, Diğeri Esad Efendi, Diğeri Münir Bey, Diğeri Şakir Bey, Muhallefat Kâtibi Muhammed Efendi, İkinci Nüfus Kâtibi Ahmed Efendi, Üçüncüsü Mustafa Efendi, Dördüncüsü Emin Efendi, İstihkâmât Komisyonu Üçüncü Kâtibi Şevket Bey, Rûznâmçeci Muavini Hacı İsmail Efendi'den oluşuyordu.⁴⁵⁰

Müşir Mustafa Paşa 1871 yılında da yine aynı görevi yerine getirmekteydi. Dördüncü Ordu Meclisi; Reis Ferik Ali Saib Paşa, Mirliva Erkan-ı Harbiye Reisi Feyzi Paşa, Mir Liva Musa Rüşdü Paşa, Mir Liva Abdi Paşa, Mir Liva Mustafa Paşa, Muhasebeci Kerami Efendi, Miralay Salih Bey, Miralay Mehmed Bey, Miralay Sertabip Mahmud Bey ve Kaymakam Miralay Mahmud Bey'den oluşuyordu. Baş Kâtip ise Rıza Bey'di. Aynı yıl Dördüncü Ordu Erkânı da, Ferik Mahmud Paşa, Ferik Hasan Tahsin Paşa, Piyade Mirlivası Tahir Paşa, Piyade Mirlivası Ali Paşa, Süvari Mirlivası Ali Rıza Paşa, Süvari Mirlivası Asaf Paşa ve Topçu Mirlivası Besim Paşa'dan müteşekkildi.⁴⁵¹

1872 yılında Dördüncü Ordu Müşiri ve Erzurum Valisi Samih Paşa olmuştu. Dördüncü Ordu Meclisi; Reis Vekili Ferik Tahir Paşa, Erkan-ı Harbiye Reisi Hüseyin Fuad Paşa, Mirliva Abdi Paşa, Musa Rüşdü Paşa, Redif Mirlivası Halil Paşa, Muhasebeci Kerami Efendi, Salih Bey, Miralay Mehmed Bey ve Ser Tabip Miralay Mahmud Bey ile Kâtip Rıza Bey'den ve Dördüncü Ordu Erkânı da; Ferik Mahmud Paşa, Ferik Hasan Tahsin Paşa, Piyade Mirlivası Ali Paşa, Piyade Mirlivası Ahmed Muhlis Paşa, Süvari Mirlivası Ali Rıza Paşa, Süvari Mirlivası Asaf Paşa ve Topçu Mirlivası Besim Paşa'dan oluşuyordu.⁴⁵²

1873 yılında ise yeniden Dördüncü Ordu Müşiri ve Erzurum Valisi Mustafa Paşa olmuştu. 1872 yılındaki Ordu Meclisi'nden farklı olarak bu yıl, Meclis Reisliğine Abdullah Paşa getirilmiş, diğer görevliler de görevlerine devam etmişlerdi.⁴⁵³

1874 yılında da Dördüncü Ordu Müşirliği ve Erzurum Valiliği Mustafa Paşa'nı uhdesinde bulunuordu. Bu yıl Dördüncü Ordu Meclisi Ferik Abdullah Paşa, Erkân-ı Harbiye Reisi Necib Paşa, Abdi Paşa, Mirliva Musa Rüşdü Paşa, Halil Paşa, Muhasebeci Kerami Efendi, Mehmed Bey, Kadri Bey, Yusuf Bey, Hasan Bey ve Kâtip Rıza Bey'den ve Dördüncü Ordu Erkânı da Ferik Hasan Tahsin Paşa, Piyade Mirlivası

⁴⁵⁰ SE, 1870 (1287), s.46.

⁴⁵¹ SE, 1871 (1288), s.32.

⁴⁵² SE, 1872 (1289), s.48.

⁴⁵³ SE, 1873 (1290), s.47.

Ali Paşa, Piyade Mirlivası Mehmed Muhlis Paşa, Piyade Mirlivası Ahmed Rıfat Paşa, Süvari Mirlivası Ali Rıza Paşa, Süvari Mirlivası Asaf Paşa'dan müteşekkildi.⁴⁵⁴

1.3.3 Erzurum Tabyaları

İnsanoğlu için doğası gereği fizyolojik ihtiyaçlardan sonra ilk sırada gelen ihtiyaç güvenlidir. Dolayısıyla insanlar, güvenliklerini sağlamak maksadıyla yaşadıkları ülke ve şehirde pek çok tedbir almışlardır. Eski çağlarda kullanılan savunma sistemleri zaman ilerledikçe yerini büyük ve yüksek kalelere bırakmıştı. Uzun yüzyıllar boyu insanlar korunmak için bu kaleler ve yüksek duvarlardan faydalanmışlardı. Bu surlar zamanın silahlarına karşı mukavemet gösterebiliyor ve gerekli korumayı sağlıyordu. Ancak gelişen silah teknolojisi karşısında artık bu kaleler savunmada yetersiz kalmaya başlayınca, insanlar savunma amaçlı olarak yeni yöntemler bulmaya ve kullanmaya başladı.

Tarih boyunca pek çok saldırıyı durdurmayı başarmış, pek çok kuşatmaya mukavemet etmiş olan kalelerden birisi de Erzurum Kalesi'dir. Romalılar Dönemi'nde yapılan kale, Türklerin eline geçince yeniden takviye edilmiş ve şehrin savunmasında büyük bir rol üstlenmişti. Gelişen teknoloji ve bu teknolojiyi elinde bulunduran Rusya, Osmanlı Devleti'ni yıkmayı kendine amaç edinince, Erzurum Kalesi ve şehir büyük bir tehditle karşı karşıya kalmıştı. Nihayet 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda üstün gelen Ruslar şehri ele geçirmeyi başardılar. Bu savaşla ilk defa Rus işgaline uğrayan Erzurum bundan çok büyük zararlar gördü. Ama daha önemlisi şu iki şey çok iyi anlaşıldı: Rusya'ya karşı güçlü bir ordu ve savunma sistemi kurulmalı ve artık işe yaramayan kalenin yerine yeni istihkâmlar yapılmalıydı. Zira büyük oranda harap olmuş olan Erzurum Kalesi'nin tamiri hem büyük masraflara yol açacak, hem de istenilen sonucu vermeyecekti. Bu amaçla top güllerine karşı duvarlardan daha dayanıklı olan ve önünde geniş bir hendeği bulunan toprak yığınlarından meydana gelen bir tahkimat şekli olan tabyaların yapılması kararlaştırıldı. Harap olmuş olan kale ise bundan sonra taşocağı haline gelmiş, yeni istihkâmlar yapılırken kale bedenleri ve burçları yıkılmıştı.⁴⁵⁵

Kars'ın 1855'te Rusların eline geçmesi Erzurum'u büyük bir tehlike ile yüz yüze getirmiş ve imzalanan Paris Barış Antlaşması'ndan sonra Erzurum'un önemi daha

⁴⁵⁴ SE, 1874 (1291), s.42.

⁴⁵⁵ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.530.

iyi anlaşılmış oldu. Erzurum’a kadar Türklerin ellerinde kalan stratejik yerlerin zamanın yeni silahlarına karşı yeni tabya usulüne göre teçhiz edilmesi⁴⁵⁶ amacına yönelik olan Anadolu İstihkâmları fikri daha önceleri ortaya atılmış ve bu konuda çeşitli plan ve projeler yapılmıştı. Fakat bu konuda yapılan projelerin en kapsamlısı Fosfor Mustafa Paşa tarafından yapılarak hayata geçirildi. Buna göre yapılacak olan yeni istihkâmların Erzurum, Kars ve Ardahan’da yapılmasına karar verildi.⁴⁵⁷

Sultan Abdülaziz Han döneminde Erzurum Valisi ve IV. Ordu Müşiri olan Fosfor Mustafa Paşa başkanlığında bir komisyon kuruldu. Tabyaların plan ve proje komisyonunda şu kişiler görev alıyordu: Başkan: Mustafa Sıtkı Paşa (Fosfor Mustafa Paşa), II. Başkan: Fazıl Ahmed Paşa, Üyeler: Necip Bey, Albay Rıfat, Binbaşı Kayserili İzzet, Teğmen Sabit ve Sekreter: Süleyman Hulusi⁴⁵⁸

Bu komisyonun yaptığı tetkik ve tespitler neticesinde hazırladığı rapora göre daha önce yapılan tabyaların ıslah ve takviyesinin yanında, yeni yapılacak tabyaların da yerleri ve planları tespit edildi. Bununla ilgili olarak hazırlanan plan ve haritalar Babiâli’ye gönderildi.⁴⁵⁹ Sultan Abdülaziz’e sunulan ve kabul edilen planları uygulamak için Müşir Mustafa Paşa görevlendirildi.⁴⁶⁰ Bu dönemde başlanılan tabya inşa faaliyetlerine daha sonraki dönemlerde de devam edildi.

Müşir Fosfor Mustafa Paşa zamanında ilk olarak, Erzurum’un doğusundaki Topdağı üzerinde bulunan Mecidiye Tabyası’nın güneyinde eklentileriyle beraber üç tabyadan ibaret olan Aziziye, Erzurum’un güneyindeki Küçük Kiremitlik ve Toprak (Ahali) tabyalarının yapımına başlandı. Bu tabyaların yapımı esnasında Erzurum halkının gösterdiği özveri inkâr edilemeyecek kadar büyüktür. Zira Erzurum valiliği tarafından çıkarılan bir emirnamede, Erzurum mahallelerinden üç bin gönüllü ameleden başka, bağlı livalardan da gündeliği beş kuruştan güçlü, kuvvetli, toprak işlerinde çalışacak amelenin temin edilmesi istenmekteydi.⁴⁶¹

O döneme ait Envar-ı Şarkıye gazetesi sayfalarında da Erzurum ahalisinin yaptığı bu hizmetlere yer verilmişti. “1870 yılında Erzurum Tabyalarının yapılışı sırasında Erzurum mahallelerinin parasız olarak inşaat işlerine katıldıklarını gösterir örnek listedir.” başlıklı yazıda,

⁴⁵⁶ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.530.

⁴⁵⁷ Tahsin Aşıroğlu, *Erzurum Tabyaları*, Erzurum 1996, s.7.

⁴⁵⁸ Vehbi Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, İstanbul 1942, s.5.

⁴⁵⁹ BOA, *İ.DH.* 42780, 1 Temmuz 1870 (1287.R.1); 45764, 14 Ekim 1872 (1289.Ş.11).

⁴⁶⁰ Aşıroğlu, *Erzurum Tabyaları*, s.7.

⁴⁶¹ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.530.

3 Temmuz 1870 Günü Çırçır-Cephesine gelen gönüllü ahaliden:

Lalapaşa Mahallesi'nden 44, Kâbe Mescidi Mahallesi'nden 15, Kuloğlu Mahallesi'nden 15, İbrahim Paşa Mahallesi'nden 33, Caferiye Mahallesi'nden 82, Cami-i Kebir Mahallesi'nden 132 kişi, hepsi toplam 321 kişi" oldukları belirtilmektedir.

Yazının devamında yer alan diğer bilgiler şöyledir; "28 Haziran (10 Temmuz 1870) Pazar günü, Temyiz Divânı Azasından Mekremetlü Şükrü Efendi maiyetinde Çırçır cephesine gelen: Karakilise Mahallesi'nden 84, Boyahane Mahallesi'nden 47, Bakırcı Mahallesi'nden 36, Çortan Mahallesi'nden 21, Çukur Mahallesi'nden 12, Cafer Zâde Mahallesi'nden 16, Sivas Mahallesi'nden 5, Hanım Hamamı Mahallesi'nden 21, Ağmescid Mahallesi'nden 12, Ayas Paşa Mahallesi'nden 62 kişi ki, hepsi 323 kişidir. (Toplam 316 olmalı, 323 sayısı hatalı verilmiş.)

30 Haziran (12 Temmuz 1870) Çarşamba, Ticaret Reisi Hacı Lütfullah Bey maiyetiyle aynı cepheye: Taş Mescid Mahallesi'nden 170, Veyis Efendi Mahallesi'nden 111 kişi ki, hepsi 286 kişidir. (Toplam 281 olmalı, 286 sayısı hatalı verilmiş.)

Temmuz ikinci Perşembe (14 Temmuz 1870) günü, Hanedandan Kotan Bey maiyetiyle bu cepheye gelenler: Hacı Cuma Mahallesi'nden 91, Yukarı Habib Efendi Mahallesi'nden 68, Aşağı Habib Efendi Mahallesi'nden 107 kişi ki, hepsi 266 kişidir. (Cuma günü tatildir.)

4 Temmuz (16 Temmuz 1870) Cumartesi günü Hanedandan Mekremetlü İbrahim Efendi maiyetiyle aynı cepheye gelenler: Mehdi Efendi Mahallesi'nden 180, Namervani Mahallesi'nden 35, Emirşeyh Mahallesi'nden 42 kişi ki, hepsi 257 kişidir.

5 Temmuz (17 Temmuz 1870) Pazar günü, Veli Paşa Hafidi Fütuvvetli İbrahim Bey maiyetiyle aynı cepheye gelenler: Kadana Mahallesi'nden 126, Kemhan Mahallesi'nden 55, Ali Paşa Mahallesi'nden 100 kişi ki, hepsi 281 kişidir.

6 Temmuz (18 Temmuz 1870) Pazartesi günü, Tüccardan Mekremetlü Halil Efendi, Hacı Dede Ağa ve Sado Bey maiyetiyle aynı cepheye gelenler: Yeğen Ağa Mahallesi'nden 127, Kasımpaşa Mahallesi'nden 43, Köse Ömer Ağa Mahallesi'nden 30, Derviş Ağa Mahallesi'nden 77 kişi ki, hepsi 277 kişidir.

7 Temmuz (19 Temmuz) 1870 Salı günü, Nüfus mukayyidi Ali Rıza ve Osman Efendiler maiyetleriyle aynı cepheye gelenler: Şeyhler Mahallesi'nden 30, Vani Efendi Mahallesi'nden 134, Çırçır Mahallesi'nden 60 kişi ki, hepsi 224 kişidir. Bütün mahallelerden gelen gönüllü ahalinin sayısı 2.931 kişidir."

Erzurum halkının bu hizmetleri Envâr-ı Şarkıye Gazetesi'nde şu ifadelerle yer bulmuştur: *“Aferin vatandaşlar, aferin gazetemiz! Lisan-ı umumiden sizleri tebrik ile cümnenizin hayır kazanmasına ve hizmetlerinizin meşkûr tutulmasına sadakat diliyle dualar ve senalar eder. İşte vatanperverlik böyle olmalıdır ki, sizlerin din, devlet, vatan ve memleket uğrunda gösterdiğiniz bu gibi yüce ve candan hizmetleriniz Yüce Allah katında ve halkın yanında beğenilsin ve böyle doğrulukla hizmetten Velinimetimiz Efendimiz Hazretlerinin de sevineceği bellidir. Erzurum'da yapılmakta olan İstihkâm cephelerinden Çırçır Cephesinde Erzurum merkezi ahalisinden birer gün gönüllü olarak çalışmak üzere: Yukarı Yoncalık Mahallesi'nden 77, Aşağı Yoncalık Mahallesi'nden 60, Sultan Melik Mahallesi'nden 99, Kırmacı Mahallesi'nden 21, Hasan-ı Basri Mahallesi'nden 226, Kavak Mahallesi'nden 172, Abdurrahman Ağa Mahallesi'nden 61, Emin Kurbi Mahallesi'nden 291, Topçuoğlu Mahallesi'nden 117, Gürcü Kapısı Mahallesi'nden 25, Cedid Mahallesi'nden 76, Yukarı Mumcu Mahallesi'nden 60, Ali Paşa Mahallesi'nden 267, Gez Mahallesi'nden 23, Çırçır Mahallesi'nden 10, Kadana Mahallesi'nden 15, Veyis Efendi Mahallesi'nden 4 kişi ki, hepsi 1.850 kişinin çalışma yerine gidip, can-ı gönülden birer gün güzelce hizmet ve halliyet etmiş oldukları, İstihkâmât Riyaseti Celilesi'nden gelen defterde yazılmıştır. Ahalimizin, böylece mülk, devlet, vatan ve memleket uğrunda meşhur olan övülecek hizmetlerinin açıkça takdir edileceği, yazılmadan da besbellidir.”*⁴⁶²

Erzurum halkının büyük fedakârlık ve yardımlarıyla yapılan Toprak Tabya, onların bu hizmetlerine karşılık daha sonra Ahali Tabyası ismini almıştır. Yapımına başlanan ve milyonlarca altın liraya mal olan bu tabyaların büyük kısmı 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce hizmete girmişti.⁴⁶³

Erzurum Tabyaları yapıları ve tipleri bakımından Toprak Tabyalar ve Asıl Tabya İstihkâmları olarak iki kısma ayrılır.

Erzurum, sahip olduğu ehemmiyet dolayısıyla çevresi tabyalarla çevrilmiş ve bu tabyalar hem şehri, hem birbirini koruyacak şekilde inşa edilmişlerdi. Bu tabyaları genel olarak şöyle sıralamak mümkündür:

A-Şehrin güneyinde ve bitişiğinde Ahali, Büyük ve Küçük Kiremitlik olmak üzere üç tabya,

⁴⁶² 50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi, Erzurum 1973, I, s. 99-100; Envâr-ı Şarkıye, 23 Ağustos 1286 (R.) / 27 Temmuz 1870'ten naklen; Konukçu, Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum, s.524–525.

⁴⁶³ Aşıroğlu, Erzurum Tabyaları, s.7.

B-Yine şehrin güneyinde, takriben 15 km. mesafede Palandöken silsilesi üzerinde Eğerli Dağ ve Ejder tepelerinin arkasında (güneyinde) 1–2 numaralı Palandöken Tabyaları,

C- Şehrin doğusunda ve bağlantısında Topdağı üzerinde Aziziye, Mecidiye, Hamidiye (Sütnişan) Topdağı'nın doğusunda Deveboynu Geçidi ağzında Sivişli Tabyası olmak üzere dört tabya,

D-Deveboynu'nun güney tarafındaki etekte Toparlak, Ağzıaçık ve Gez tabyaları olarak üç tabya,

E- Deveboynu Geçidi'nin doğusunda Pasinler Ovasına açılan vadi ağzında Yenihanlar yakınında Deveboynu Geçidi'nin Pasinler Ovası'na indiği yerde yükselen birbirlerine tepe tabanlarında bağlanan iki münferit tabii tepe üzerinde kurulan Büyük ve Küçük Höyükler olmak üzere iki tabya,

F-Deveboynu Geçidi'nin kuzeyinden bugünkü Erzurum Pasinler şosesinin geçtiği Hamamderesi'nin Pasinler Ovası'na açıldığı ağız kısmının kuzeyinde ve Büyük Tuy Köyü'nün batısında, Çobandede Tabyası kendi adını taşıyan ve Kargapazarı dağları ile bağlantı yapan sırtların en yüksek tepesi üzerinde Küçük Tuy Köyü'nün batısında olmak üzere iki tabya,

G-Erzurum-Tortum yolu üzerinde Gökçeyamaç Köyü'nün kuzey tarafında ve yakınında Köşk Köyü'ne ayrılan yolun doğusundan Şahap Paşa (Tafta) Tabyası ile Tortum'a giden yol üzerinde Yeşildere Köyü'nün bitişiğinde kuzeyinde Gürcüboğazi üzerinden Kargapazarı dağlarıyla Dumlu Dağları arasında münferit tepeler üzerinde kurulmuş Karagöbek Tabyası vardır. Sekiz ana gruba ayrılan tabyalar 20 tanedir.⁴⁶⁴

Sultan Abdülmecid Han tarafından başlanan tabya yapımı, Sultan Adülaziz ve Sultan Abdülhamid Han dönemlerinde de devam etmiştir. Yapım tarihi incelenen dönem içine giren tabyalar aşağıda daha ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılmıştır.

1.3.3.1 Mecidiye Tabyası

1853 yılında Kırım Savaşı başlamadan evvel Sultan Abdülmecid Han Topdağı'na bir tabya yaptırmıştı. Daha önce belirtildiği gibi hem İngiltere'nin, hem de Osmanlı Devleti'nin paşası olmuş olan General Williams'ın da nezaret ettiği ve Zarif

⁴⁶⁴ Aşıroğlu, *Erzurum Tabyaları*, s.10.

Mustafa Paşa tarafından yaptırılan bu tabyaların en büyüğüne Padişahın ismine izafeten “Mecidiye” denmişti.⁴⁶⁵

Erzurum şehrinin doğusundaki 2.042 m. rakımlı Topdağı’nın kuzey ucunda bulunan Mecidiye tabyası, şehri doğudaki Yanıkdere ile kuzeydeki Gürcü Boğazı’ndan gelecek tehlikelere karşı yapılmıştı. Mecidiye tabyası mevcut en eski tabya olması sebebiyle daha sonra yapılan tabyalara göre pek çok eksiği vardır. Ancak bu tabya orijinal planı günümüze gelebilen üç tabyadan biri olması bakımından önemlidir. Bahsedilen üç tabyanın diğer ikisi ise Aziziye ve Büyük Kiremitlik tabyalarıdır.⁴⁶⁶ Mecidiye tabyası 1877 yılında Rusların gerçekleştirdiği Aziziye Baskını’na şahit olmuş, Aziziye’nin kurtarılması için yapılan çarpışmaları Müşir Ahmed Muhtar Paşa, “Topdağı İstihkâmı” olarak da anılan bu tabyadan sevk ve idare etmişti.

1.3.3.2 Aziziye İstihkâmları

Aziziye İstihkâmları daha önce de belirtildiği gibi Mecidiye Tabyası’nın güneyinde yer alır ve eklentileriyle beraber üç tabyadan oluşur.

1. Aziziye Tabyası: Erzurum’un doğusundaki topçu alayının kuzeyinde bulunan dağın güney ucunda, Erzurum-Kars karayolunu kontrol altında tutmak için 1867–1872 yılları arasında, batıya doğru alçalan bir sırtta yapılmıştı. Bazı duvarları çatlamış olduğu için bugün mevcut kısımlar da yıkılma tehlikesi yaşamaktadır.⁴⁶⁷

Rusların Aziziye baskınında 2 ve 3 numaralı Aziziye tabyaları ile beraber Ahali Tabyası da ele geçmişti. Fakat 1. Aziziye Tabyası komutanı Yarbey Bahri Bey’in uyanıklığı, dirayeti ve cesareti sayesinde bu tabya düşmana teslim olmaz ve daha sonra yardıma gelen Türk birlikleri ve Erzurum halkı tarafından kurtarılır. Ondan sonra da diğer tabyalar teker teker Ruslardan temizlenir.⁴⁶⁸

2. Aziziye Tabyası: 1. Aziziye tabyasının 200 m. kadar kuzeyinde yer alan bu tabya da 1867–1872 yılları arasında inşa edilmişti. Bu tabya da diğer iki Aziziye tabyası gibi Rus baskınına uğramıştı. Burası işgale uğrayan ilk tabya olduğu gibi işgalden de ilk kurtarılan tabyadır. Bu durum tabyanın fazla mukavemet gösterecek bir yapıda olmadığını ortaya koymaktadır.⁴⁶⁹

⁴⁶⁵ Gündoğdu, *Erzurum Tarih ve Medeniyet*, s.120.

⁴⁶⁶ Nusret Çam, *Erzurum Tabyaları*, Ankara 1993, s.25.

⁴⁶⁷ Çam, *Erzurum Tabyaları*, s.29.

⁴⁶⁸ Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, s.411 vd.

⁴⁶⁹ Çam, *Erzurum Tabyaları*, s.37; Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü (Editör), *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, s.10.

3. Aziziye Tabyası: Bu tabya da 2. Aziziye tabyasının 200 m. kadar kuzeyinde, Mecidiye tabyasının da 300 m. güneyinde bulunmaktadır. Bu da 1867–1872 yıllarında inşa olunan tabyalardan biridir. Bu tabya Pasinler ovasından başlayan Vank deresine bağlanan gedikleri kapatmak amacıyla yapılmıştı.

Envar-ı Şarkıye gazetesi 26 Ağustos 1868 tarihli sayısında bu tabyalarla ilgili olarak şu haberi vermektedir:

“Yıldız Tepesi ve Topdağı nâm mahallelerde derdest-i inşâ bulunan istihkâmât-ı münferidede memûrîn ve ahâli tarafından bedelen ve bedenlen icrâ-yı ameliyât eden eshâb-ı gayret ve hikmeti taltîf zımmında geçen Cumartesi günü İstihkâmât Komisyon reisi Ferik Saâdetlû Mustafa Paşa Hazretleri mezkûr mahalleri bâ-teftîş bu bâbda vâkî olan hizmetlerinden dolayı her birerlerine başka başka ibrâz-ı teşekkür ve izhâr-ı memnûniyetle avdet buyurdıkları mesmu’ûmuz olmuştur.” Bu tabya Mecidiye ve Hamidiye tabyaları ile görev birliği yapmakta, Sivişli, Ahali, Büyük ve Küçük Kiremitlik tabyalarını desteklemekte ve onlar tarafından korunmaktaydı.⁴⁷⁰

Daha önce ifade edildiği üzere bir gece Rus baskınına uğrayıp, Erzurum halkının destan yazarak kurtardığı Aziziye Tabyaları, tarihin en kanlı sayfalarına şahitlik etmiştir.

1.3.3.3 Büyük Kiremitlik Tabyası

Eskiden şehrin dışındayken, şehrin gelişmesiyle şimdi Atatürk Üniversitesi Kampüsü ile Yenişehir semti arsında kalan bir tepe üzerinde bulunan bu tabya, Erzurum’u güneydeki Palandöken geçidinden gelecek tehlikelere karşı korumak için yapılmıştı. Zira Erzurum’un doğusundaki ovidan başlayan bir vadi, güneydeki Palandöken dağlarının arkasından geçerken yaklaşık 2800 m. rakımlı bir geçit sayesinde güneyden de Erzurum’a ulaşımı sağlamaktaydı. Bu yüzden şehre bu taraftan gelebilecek tehditleri önlemek amacıyla bu tabya inşa edilmişti. Bu tabya da diğer tabyalar gibi 1867–1872 yılları arasında inşa edilmişti.⁴⁷¹

1989 yılı sonlarına kadar askeriye tarafından kullanılan bina daha sonra terk edilmiştir. Bu tabya gerek 1877–1878 gerekse 1915–1916 yıllarındaki savaşlarda ciddi muharebelere sahne olmamıştı. Ancak tarihe Aziziye Baskını olarak geçen olayda Rusların bir hedefi de bu tabya idi. Ruslar bu baskında üç koldan ilerleyerek, Aziziye,

⁴⁷⁰ Aşıroğlu, *Erzurum Tabyaları*, s.30.

⁴⁷¹ Çam, *Erzurum Tabyaları*, s.46; Aşıroğlu, *Erzurum Tabyaları*, s.17, Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü (Editör), *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, s.12.

Ahali ve Büyük Kiremitlik tabyalarını ele geçirmeyi planlamışlardı. Ruslar ilk iki tabyayı ele geçirdiyse de, Rus birliklerinin gece yollarını kaybetmeleri sebebiyle Büyük Kiremitlik Tabyası'na ancak güneş doğduktan sonra ulaşabilmişler ve Türk topçusunun ateşi ile karşılaşınca bir netice alamadan geri çekilmek zorunda kalmışlardı.⁴⁷²

1.3.3.4 Küçük Kiremitlik Tabyası

Büyük Kiremitlik tabyasının bulunduğu tepenin doğusunda ve Yenişehir Senti'nin kuzeyindeki tepenin doğu ucunda yer almaktadır. Bu tabya kışla kısmının bulunmaması ve mevcut iki odasının da toprak içine gömülü olması sebebiyle uzaktan belli olmamaktadır. Doğusundaki Büyük Kiremitlik tabyası ile görev ve kader birliği içinde olan tabya, doğuda bulunan Ahali, Aziziye, Mecidiye ve Sivişli tabyalarını desteklemekte ve adı geçen tabyalar tarafından korunmaktaydı.⁴⁷³

Bu tabyanın yapılış tarihi kesin olarak tespit edilemese de, ya 1867–1872 yılları arasında Büyük Kiremitlik Tabyası ile birlikte ya da Büyük Kiremitlik Tabyası'nın 93 Harbi'nde işgal teşebbüsüne maruz kalması sebebiyle ona destek olmak için bu tarihten biraz sonra yani 1884 yılında yapılmış olması muhtemeldir.⁴⁷⁴

1.3.3.5 Ahali Tabyası

Yapımında Erzurum halkının nöbetleşe ve parasız çalışmasından dolayı bu adı alan tabya, Erzurum'un Kars yolu çıkışında, Asri Mezarlığın yanındaki askeri birliğin içinde bulunmaktadır. Ve 1872 yılında inşa edilmiştir.⁴⁷⁵

İnşa olunan istihkâmlarda memurlar ve Erzurum halkı bedelen ve bedenen çalışmışlardı. Bu tabyaların inşasında sadece Müslüman halk değil gayrimüslimler de çalışmaktan geri durmamışlardı. Hatta Rum ve Ermeni öğrenciler takım takım inşaat mahalline gidip, canla başla çalışarak kadirşinaslıklarını göstermişlerdi. Vali Paşa inşaat mahallinde onların çalışmalarını ve "Abdülaziz Han çok yaşa" nidaları ve duaları arasında çocukların arabalarla toprak taşımalarını büyük bir hayranlık ve takdir içinde seyretmiş büyük-küçük her birine memnuniyetini belirterek, teşekkür etmiştir.⁴⁷⁶ Bu tabyanın inşaatında gayrimüslimlerin de Müslümanlar ile omuz omuza verip çalışması dikkate değer bir husustur.

⁴⁷² Çam, *Erzurum Tabyaları*, s.48, Dipnot 64.

⁴⁷³ Aşıroğlu, *Erzurum Tabyaları*, s.20; Çam, *Erzurum Tabyaları*, s.59.

⁴⁷⁴ Çam, *Erzurum Tabyaları*, s.59.

⁴⁷⁵ Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü(Editör), *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, s.9.

⁴⁷⁶ Aşıroğlu, *Erzurum Tabyaları*, s.22.

1.3.3.6 Diğer Tabyalar

Sultan Abdülaziz'in çok iyi idrak ettiği bir konu olan Rusya'ya karşı güçlü ve hazırlıklı olma düşüncesi içinde ele alınan bu tabya yapım faaliyetleri daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Büyük Palandöken, Küçük Palandöken, Sivişli, Ağzıaçık Tabya, Toparlak Tabya, Çobandede Tabyası, Dolangez Tabyası, İlave Tabya, Uzun Ahmed Tabyası, Küçük Höyük Tabyası, Büyük Höyük Tabyası, Gez Tabyası, Tafta Tabyası ve Karagöbek Tabyası da daha sonra Erzurum'un nazik durumuna ve önemli konumuna göre yapılan tabyalardır.⁴⁷⁷

Bu tabyaların hepsi Türk'ün zafer ve kahramanlık destanlarına şahitlik etmiş tarihi vesikalardır. Bu tabyaların birbirlerini ne şekilde koruyup desteklediklerini de şu şekilde sıralamak mümkündür:

Şehrin güneyinde ve Palandöken dağları üzerinde aynı adı taşıyan tabyalar bir taraftan Hınıs, Tekman ve Çat ilçeleri tarafından gelecek saldırılara karşı şehri korurken, diğer taraftan Erzurum Ovası'nı, Topdağı ve Deveboynu çevresindeki tabyaları desteklemektedir.

Topdağı üzerinde kurulmuş olan tabyalar, bir taraftan Deveboynu ve Hamamderesi geçitlerini tutarken, bu civardaki tabyaları desteklemekte ve Erzurum Ovası'ndan gelecek saldırılara karşı koymaktadır.

Toparlak ve yakınındaki tabyalar Pasinler Ovası'nı etkilemekte, Höyükler, Uzun Ahmed, tabyalarını, kısmen de olsa Çobandede ve Topdağı tabyalarını korumaktadır. Höyükler Batıdan Toparlak grubu tabyalar tarafından desteklenirken diğer taraftan Uzun Ahmed tabyalarını etkili şekilde desteklemekte, Çobandede ve Dolangez tabyalarını da kısmen korumaktadır. Bu tabyalar, Pasinler Ovasının batı kısmı üzerinde kuvvetli bir koruma gücüne sahiptir.

Uzun Ahmed Tabyaları coğrafi durumları itibariyle Pasinler Ovasından gelecek saldırıları durdurmak ve imha etmek için kurulmuştur. Bu tabyaları sükût ettirmeden Erzurum'a yürümek çok zor, belki de imkânsızdır. Doğudan Höyükler, Batıdan Toparlak ve Sivişli, kuzeyden Dolangaz ve Çobandede tabyaları tarafından desteklenmiştir.

⁴⁷⁷ Gündoğdu, *Erzurum Tarih ve Medeniyet*, s.128 vd; Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü (Editör), *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, s.8-23.

Dolangez Tabyası Hamamderesi'nin Pasinler Ovasına açılan doğu ağzını ve Pasinler Ovası'ndan gelecek düşman kuvvetlerini karşılayan Deveboynu Geçidini himaye eden Uzun Ahmed ve Çobandede tabyalarını destekler ve bu tabyalardan yardım alır.

Çobandede Tabyası Erzurum ve Pasinler Ovasını birbirinden ayıran dağ kitlesinin en yüksek yerinde ve çevreye hâkim tepe üzerindedir. Doğuda Pasinler Ovasını etkilerken, batıda Erzurum Ovasının kuzeydoğusunu, Gürcüboğazı'nı ve bu yöndeki Şahap Paşa ve Karagöbek tabyalarını, diğer taraftan da Dolangez, Uzun Ahmed, Höyükler ve Toparlak tabyalarını korumakta ve bu tabyalar tarafından desteklenmekte, aynı zamanda Kargapazarı dağlarını da etkilemektedir.

Şahap Paşa Tabyası Gürcüboğazı ve Kargapazarı dağları üzerinden gelecek düşman saldırılarına karşı durabilmek için kurulmuştur.

Şehri, güney ve batı tarafından koruyan Büyük ve Küçük Kiremitlik ve Ahali tabyaları ise Aziziye, Mecidiye, Hamidiye, Sivişli tabyalarını desteklemekte ve Deveboynu, Hamamderesi geçitlerini etkilemektedir.⁴⁷⁸

Erzurum'un iklim şartlarının da etkisiyle her biri bir dağ başında bulunan tabyaların korunmasının zorluğu açıktır. Bugün, Mecidiye, Aziziye, Ahali (Toprak Tabya), Kiremitlik, Sivişli ve Büyük Palandöken Tabyaları asıl unsurları ile ayakta olmasına rağmen, Küçük Palandöken, UzunAhmed, Dolangez, Çobandede ve Karagöbek Tabyalarının ufak birer bölümü ayakta kalabilmiştir. Gez, Toparlak ve Ağzıaçık Tabyaları ise tamamen çökmüş durumdadır.⁴⁷⁹

1.3.4 Tabyalara Yapılan Eleştiriler

Bu tabyalar ilk ciddi sınavlarını 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında verdi. Savaş esnasında bu tabyaların istenildiği kadar iyi olmadığı, buralarda on iki yılda milyonlarca altının boşuna harcandığı gibi bir takım görüşler ve tenkitler ortaya çıktı. Bu tenkitleri yapan savaşın bütün zahmetini çekmiş olan Ahmed Muhtar Paşa'dır. Paşa'nın hususi kâtipliğini yapan ve savaşın hemen her anında paşanın yanında olan Mehmed Arif Bey bu tenkitleri kendi fikirlerini de ekleyerek, şu şekilde dile getirmektedir:

⁴⁷⁸ Aşıroğlu, *Erzurum Tabyaları*, s.9–11; Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü (Editör), *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, s.8-23.

⁴⁷⁹ Nazım Budak, "Erzurum Tabyaları", *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl 31, Sayı 359, s.171.

“Muhtar Paşa, muharebeden senelerce önce yapılmış Kars, Ardahan ve Erzurum istihkâmlarına sarf olunan emek ve paraya daima acırdı. Vakia öyledir. Tecrübelerimiz de bu mütalaanın sahih olduğunu gösterdi. Çünkü harekette olan asker fırkalarından büyük istihkâm ve onların göğüslerinden âlâ kale olamaz. Çünkü şimdiki topraklar ile bir kere bir memleket toprak tutuldu mu aciz ahalinin feryat ve emini muhafız askerin kalp kuvvetine dokunur... Erzurum istihkâmları eslihay-ı âtikaya göre yapılmış şeylerdir. Toprakların hâli tebeddül ederek pek uzak mesafeden iş görmekte olduğundan istihkâmlardan sapan düşman güllerinin şehrin evleri içinde patlayacağı gibi şehre düşmek üzere mahsusen atılanların dahi memlekette imaret eseri bırakmayacağı tabiidir... Şehirlerin muhafazası için şehirlerin yakınlarında istihkâm yapmak hatadır. Muharebeler ahaliden uzak ve açık yerlerde olması lâzımdır. Müdafaa kaleleri mutlaka muvasala hatlarının içtima ettiği açık yerlerde, ümrandan uzak bulunması lâzımdır... Bu istihkâmlar şimdiki ateşli silâhlara göre yapılmış ve düşünülmüş şeyler olmayıp eski şeylere nazaran yapılmış ve bazı mahalleri de henüz ikmal olunmamış... Erzurum istihkâmları fen ve kaide nokta-i nazarından gayr-ı nâfi istihkâm olduğu bizim ettiğimiz Rusya Muharebesinde mevcut bulunmuş olan tecrübeli ve işgüzar ümera ve zabitanca ittifakla kabul edilmiştir. O istihkâmların vücudu ahlâfımızı aldatmasın. Orada cesim istihkâmlarımız var diye güvenmesin... Erzurum istihkâmını işbu muharebeler sırasında Seraskerlik makamında bulunan Fosfor Mustafa Paşa yaptırmıştı. Kendisinin on-on iki sene milyonlar sarfı ile vücuda getirdiği istihkâm işe yaramaz olduğunu iştirmek kadar güç bir şey olamaz. Şu kadar var ki Erzurum istihkâmlarının işe yaramaz olduğu hakkında tecrübeye müsteniden nezd-i devlette bu kadar işaret ve malûmat mevcut iken onlar hiç nazar-ı itibara alınmıyor ve büyük şehirlerdeki müdafaaanın iras ettiği fiilen malûm olan muhataralar tasavvur olunmuyor da, şimdi şu perişan evrakta bu noktasını karaladığım 1307/1889 senesinde bile Erzurum istihkâmlarının ıslah ve tevsik ve ilâvesi ile uğraşılıyor. Yolların birleştiği müdafaa mevkilerinde niçin hafif istihkâmlar yapılmıyor, orasını bilmem... O havalide bulunan bütün istihkâmlar içinde muhafız bulunacak askerin ikamesine kâfi zemliklerin asude ve rahat zamanlarda yapılıp, yoluna sokulması iktiza eder ki, kış geldiği vakit o askerin kumandanı askeri nasıl barındıracağını telâşından emin olsun...”⁴⁸⁰

⁴⁸⁰ Konukçu, Selçuklular’dan Cumhuriyet’e Erzurum, s.528.

İKİNCİ BÖLÜM

NÜFUS ve YERLEŞME

2.1. NÜFUS

2.1.1. XIX. Yüzyılda Yapılan Nüfus Sayımı Çalışmaları

Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus sayımları asırlarca toprak yazımı sebebiyle yapılmış, önemli idari ve askeri ihtiyaçları gidermek üzere geliştirilmişti. Sayımlar, arazi tetkikleri ve kalıcı nüfus kayıt sistemi 19. yüzyıl idaresi için son derece önem kazanmıştı. Zira merkezîleşme, yönetimi yeni idari sorumluluklar üstlenmek zorunda bırakmış ve bunların başarılı işleyişi için imparatorluğun beşeri ve mali kaynaklarına ilişkin bilgi edinilmesi zorunlu olmuştu. Ayrıca modern bir orduya asker alınması ve bu ordunun etkin biçimde örgütlenebilmesi, erkek nüfusun yaşı ve sayısı hakkında doğru bilgiyi edinmeyi gerekli kılıyordu.⁴⁸¹ Bu amaçla 19. yüzyılda da pek çok nüfus sayımına teşebbüs edilmiştir. Bu dönemde yapılan nüfus sayımlarında, devletin eski gücüne kavuşması için padişaha sunulan ıslahat layihâlârı'nın da etkisi büyüktür. Bu layihâlârın da etkisiyle yapılmasına karar verilen sayımların diğer sayımlardan farkı, bu seferki sayımların toprak ya da mülk yazımı amacıyla değil, doğrudan doğruya nüfus sayımı için olmasıdır.⁴⁸²

Sultan II. Mahmut devrinde yapılması kararlaştırılan ilk nüfus sayımı, Osmanlı-Rus Savaşları sebebiyle sonuçlandırılmamıştır. Savaşların akabinde yapılan Edirne Antlaşması'nın sonrasında yani 1831 yılında Anadolu ve Rumeli sancaklarıyla kasabalarını kapsayan başarılı bir sayım yapılması mümkün olmuştur.⁴⁸³

Modern esaslara göre bütün imparatorluk dâhilinde ilk nüfus sayımına 1844 yılında Serasker Rıza Paşa tarafından, orduyu yeniden düzenlemek ve askere alma usulünü değiştirmek amacıyla teşebbüs edilmiştir. Ancak bu ciddi girişim halkın kendilerine yeni vergiler yükleneceği korkusu yüzünden sağlıklı bir biçimde sonuçlandırılmamıştır. Modern bir ordu kurulabilmesi amacına matuf olarak Osmanlı askeri kurumu, nüfus kayıtlarıyla yakından ilgilenen, nüfus sayımı yapılması ve nüfusun düzenli olarak kaydedilmesi için yönetime baskı yapan ilk kurum oldu. Ordu mensupları, gerçekten de Osmanlı sayımlarında etkin roller üstlenerek, Müslümanların

⁴⁸¹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul 2003, s.44.

⁴⁸² Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997, s.8.

⁴⁸³ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, s.8.

kayıtlarını kendileri tuttular ve 19 ve 20. yüzyıl boyunca sivil nüfus memurlarıyla sıkı bir işbirliği yaptılar.⁴⁸⁴

1844 nüfus sayımından sonra, 1856 yılında yalnızca Anadolu, Suriye ve Kürdistan diye tabir edilen bölgenin bir kısmını kapsayan bir sayıma daha teşebbüs edilmiş, ancak bu sayım da başarıyla sonuçlandırılmamıştır. Osmanlı Devleti bu başarısızlıklardan sonra 1870 yılında genel bir nüfus sayımı için irade çıkarmışsa da, iç durumun kötülüğü nedeniyle, bu karar yürürlüğe girmemiştir. 1874'te yalnız Tuna Vilâyeti'ni kapsayan bir sayım yapılmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra girişilen nüfus sayımında ise yalnız İstanbul'un sayımı altı ay sürmüştür. Küçük veya büyük bütün nüfus sayımlarının tam neticeleri hiçbir zaman devlet tarafından yayınlanmamıştır. Bununla beraber Devlet Salnameleri'nde ve yabancıların Türkiye üzerine yazdıkları eserlerde bu sayımların sonuçlarından genel olarak bahsedilmiştir.⁴⁸⁵

Osmanlı idaresi, vergi tayini ve askerlik işlemlerini yoluna koymak amacıyla, yalnızca erkek nüfusu kaydetmek istediğinden, nüfusun etnik ya da ulusal dağılımını önemsememiş ve kaydetmemiştir. Dini dağılım önemliydi çünkü Müslümanlardan askerlik hizmetini yerine getirmeleri talep edilirken, Hristiyanlara da şahsi vergi tayin ediliyordu.⁴⁸⁶

Sayım yapılırken İslam nüfus genellikle “matlûba muvâfık” veya “matlûba gayr-ı muvâfık” diye ayrılmıştır. Matlûba gayr-ı muvâfık kısım içinde de bazen ihtiyar, sabi, sakat, amelmande gibi ikinci derece alt ayrımlar yapılmıştır. Bunun yanında bazı yerlerde de Müslüman nüfusu yaşlarına göre bir ayrıma tabi tutulmuş ve bir yaşından on altı yaşına kadar olanlar bir grup, on altı yaşından kırk yaşına kadar olanlar ikinci bir grup, kırk yaş üstü olanlar da üçüncü bir grup olarak değerlendirilmiştir.⁴⁸⁷

Hristiyan tebaa da sayımlarda “Reaya” olarak gösterilmiş ve reaya da genellikle iki kısma ayrılmıştır. Elbette bu ayrımın önemli olan şey de reayanın cizyeye müstahak olup olmadığıydı. Bu ayrım esnasında cizye vermesi gereken reaya A'lâ, Evsat, Ednâ ve cizye vermesi gerekli olmayan reaya da Sabi, İhtiyar veya Amelmande olarak sınıflandırılmıştır. Reaya nüfusun kalabalık olarak bulunduğu büyük şehirlerde bazen de millet esasına göre bir sınıflandırmaya tabi tutulduğu görülebilmektedir. Cizye vermesi gereken reayanın üç kısma ayrılmış olması onların devlete karşı olan

⁴⁸⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s.44.

⁴⁸⁵ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, s.10.

⁴⁸⁶ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s.67.

⁴⁸⁷ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, s.18; Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s.58.

mükellefiyetlerinden ileri gelmekteydi. Zira cizyenin a'lâsı 48, evsatı 24, ednâsı ise 12 kuruş olarak alınıyordu.⁴⁸⁸ Ancak kısa süre sonra bu oranlar kurulan modern orduya gelir sağlamak amacıyla yüzde yirmi oranında arttırılmıştı.⁴⁸⁹

Aşiret ve yörüklerin sayımında da birbirinden farklı uygulamalara gidilmiş, hatta bazı sayımlarda *aşiret* ve *yörük* tabirleri de birbirine karıştırılmıştır. Aşiret ve Yörüklerin sayısı genellikle reayadan sonra, defterlere yazılmıştır. Bununla birlikte bazı yerlerde bunların sayısı genel sayıya eklenmiş, bazı yerlerde de aşiretler isimleriyle ayrı ayrı ele alınmışlardır.⁴⁹⁰

Tüm bu sayım işiyle görevlendirilmiş memurların mevcut nüfusu yazarken aynı esas ve şablona göre hareket etmemelerinin sebebi belki de ellerine yazılı bir talimat verilmeyip, İstanbul'dan görevleri başına gitmeden önce kendilerine görevlerinin yalnızca ana hatlarının anlatılmış ve ayrıntılar hususunda serbest bırakılmış olmalarından ileri gelmektedir. O dönemde Osmanlı idaresi hem askerlik hem de vergi meseleleri gibi baskın idari ihtiyaçları karşılamak üzere hem devlet hem de eyalet için nüfus sayımlarını ve salnameleri geliştirdiler. Bunları nüfusun genel dini kompozisyonu ile büyüklüğü ve aynı zamanda Hristiyanlar arasındaki etnik bölünmeler hakkındaki temel ve güvenilir bilgi kaynakları oldular.⁴⁹¹

2.1.2. Erzurum'un Nüfusu

Bu çalışmada ele alınan döneme ait yapılmış olan nüfus sayımlarına ait defterlerin ancak bir kısmına ulaşmak mümkün olmuştur. Elde edilebilen sınırlı malzeme ile konunun daha açık, ayrıntılı ve sistemli olarak anlatılabilmesi amacıyla, en ayrıntılı şekilde düzenlenen defterler ele alınmıştır. O döneme ait Erzurum nüfusu hakkında elde edilebilen en derli toplu kayıtlardan biri Başbakanlık Osmanlı Arşivi D.CRD.d. 40465 numarada kayıtlı olan ceride defteridir.⁴⁹² 1835 yılına ait olan bu defterden Erzurum'un merkez mahalleleri ile merkez köylerinin isimleri ve nüfusu hakkında bilgi edinmek mümkün olmuştur. Defterde ayrıca Erzurum şehir merkezinde bulunan fırınlar ve hanların isimleriyle bunların hangi mahallede bulunduklarını tespit etmek de mümkün olmuştur. Her mahalle ve köyün ayrı ayrı ele alındığı bu deftere göre

⁴⁸⁸ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, s.19; Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s.58.

⁴⁸⁹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s.58.

⁴⁹⁰ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, s.20.

⁴⁹¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s.44.

⁴⁹² Konu ile ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yunus Özger "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Nüfus Yapısı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı)*, s.239 vd.

Erzurum'da 55 mahalle, 153 merkez köy, 2 adet kom ve bir de Pasbanlı Aşireti mensuplarını bulduğu bir yerleşim birimi bulunmaktaydı.⁴⁹³

Yukarıda bahsedilen deftere göre Erzurum'da bulunan 55 mahallenin 16'sında sadece Müslüman nüfus yaşamakta iken, 2'sinde hiç Müslüman nüfus bulunmamaktaydı. Müslim ve gayrimüslim nüfusun bir arada yaşadığı mahallelerin sayısı ise 37 idi. Bu da göstermektedir ki kentte Müslim ve gayrimüslim unsurlar genel olarak beraberce ve yan yana yaşamaktaydılar.

Yine aynı deftere göre Erzurum'da 8.439 Müslüman ve 1.952 gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Bunlara "*kazâ-i mezbûrda vâkî mahallât dâhilinde sâkin talebe ve sâir ehl-i hirfet*" olarak tabir edilen ve şehirdeki medreselerde öğrenim gören talebeler ile çeşitli zanaat kollarında çalışan ve Erzurumlu olmayan 342 Müslüman nüfus ve defterde zikredildiği halde bulundukları yerleri tespit edilemeyen dükkân ve bekâr odası gibi yerlerde yaşayan 32 yabancı reaya ve 2 Avrupalı da eklendiğinde kentin nüfusu, 8.781'i Müslüman, 1.986'sı gayrimüslim olmak üzere toplam 10.767 kişiye ulaşmaktadır.⁴⁹⁴

Yine 1835 yılında yapılan nüfus yoklama sonuçlarına göre Erzurum'un 153 merkez köyü bulunmaktaydı. Bu köylerin dışında iki adet kom ve bir de Topalçavuş Köyünde sakin Pasbanlı Aşireti mensupları vardı. Merkez köylerde 10.503'ü Müslüman ve 4.576'sı gayrimüslim olmak üzere 15.079 kişi yaşıyordu.⁴⁹⁵ Buradaki nüfus oranı ise % 70 Müslüman, % 30 gayrimüslim şeklindeydi.

Erzurum merkez mahalleler ve merkez köylere beraberce bakıldığında 19.284 Müslüman ve 6.562 gayrimüslim'in bir arada yaşadığı görülecektir. Bu şekildeki nüfus oranı ise % 75 Müslüman, % 25 gayrimüslim şeklinde olacaktır. Yine bu defterden anlaşıldığına göre o dönemde Erzurum merkezde 25.846 erkek nüfus bulunuyordu.

Erzurum'un nüfusu hakkında bilgi veren bir diğer arşiv vesikası da Başbakanlık Osmanlı Arşivi ML.CRD. 1146 numarada kayıtlı defterdir.⁴⁹⁶ Deftere göre kentte 53 mahalle, 16 medrese, 9 hamam, 5 debbağhane, 28 fırın, 5 meyhane, 17 han ve 1 de kilise bulunuyordu.⁴⁹⁷ Şehirdeki Müslüman kişi sayısı 9.360'ı yerli 352'si yabancı

⁴⁹³ BOA. Ceride Odası Defterleri (D.CRD.d.) 40465, 1835 (1251).

⁴⁹⁴ BOA. D.CRD.d. 40465, s.5.

⁴⁹⁵ BOA. D.CRD.d. 40465, s.5-6.

⁴⁹⁶ BOA. ML.CRD.d. 1146, 1846 (1263).

⁴⁹⁷ BOA. ML.CRD.d. 1146, s. 12.

olmak üzere 9.712 kişiye ulaşmaktaydı. Bu kişilerin 4.319 hanede yaşadığı aynı defterden tespit edilebilmiştir.⁴⁹⁸

Defterde reaya nüfus Yerli Ermeni, Yerli Katolik Ermeni, Yerli Rum, Yabancı Katolik Ermeni ve Yabancı Rum olarak sınıflandırılmış ve ayrı ayrı nüfus sayıları verilmiştir. Buna göre şehirdeki toplam 2.760 reayanın 2.535 kişisi Yerli Ermeni, 183 kişisi Yerli Katolik Ermeni, 42 kişisi de Yerli Rum olarak kayıtlıdır. Buna 97 kişi Yabancı Katolik Ermeni ve 20 kişi de Yabancı Rum eklendiğinde sayı 2.877 kişiye ulaşmaktadır. Bu kişiler, 959'u Yerli Ermenilere, 70'i Yerli Katolik Ermenilere, 21'i de Yerli Rumlara ait olan 1.050 hanede yaşamaktaydı.⁴⁹⁹

ML.CRD. 1146 numaralı defterde Erzurum ova köylerinin de kayıtlarını bulmak mümkündür. Buna göre Erzurum'da 156 ova köyü ve burada yaşayan 9.010'u Müslim, 5.090'ı reaya olmak üzere toplam 14.100 kişi bulunmaktadır.⁵⁰⁰

Bu defterde bir de ova dışı köylerin nüfus durumu verilmiştir. Buna göre Erzurum'da ova köyleri dışında 127 tane köy, 43 tane Mezra ve 29 tane de "Hâli" olarak kayıtlı köy bulunmakta ve buralarda 5.759'u Müslüman, 2.712'si Reaya olmak üzere toplam 8.471 kişi yaşamaktaydı.⁵⁰¹ Müslümanlara ait hane sayısı 1.997'dir.⁵⁰² Gayrimüslimler ise 689'u Ermenilere, 24'ü de Rumlara ait olan 713 hanede ikamet etmekteydiler.⁵⁰³

2.1.2.1. 1860 Tarihli Maliye Ceride Defterine Göre Erzurum'un Nüfusu

Bu çalışmanın kapsadığı dönemden önceki dönemlere ait olarak verilen yukarıdaki defterlerde daha net bir görüntü çizebilmek amacıyla sadece Erzurum merkez mahalle ve köylere ait kısımların verilmesi uygun bulunmuştur. Ancak bundan sonra verilecek belgelerde Erzurum'a bağlı diğer sancakların ve yerleşim birimlerinin de nüfusları beraberce değerlendirilecektir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ML.CRD. 1924 numarada kayıtlı bir yoklama defterinde Osmanlı topraklarında bulunan tüm eyalet ve sancakların yanında Erzurum Eyaleti'nin nüfusu hakkında da çeşitli bilgiler edinmek mümkündür.⁵⁰⁴ Bu defterde Müslim ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılan nüfus, daha sonra "Ahali", "Nizamiye",

⁴⁹⁸ BOA. ML.CRD.d. 1146, 1846 (1263), s. 4.

⁴⁹⁹ BOA. ML.CRD.d. 1146, s. 4.

⁵⁰⁰ BOA. ML.CRD.d. 1146, s. 12.

⁵⁰¹ BOA. ML.CRD.d. 1146, s. 20.

⁵⁰² BOA. ML.CRD.d. 1146, s. 20.

⁵⁰³ BOA. ML.CRD.d. 1146, s. 20.

⁵⁰⁴ BOA, *Maliye Ceride (ML.CRD) 1924,1860 (1276)*, s. 13.

“Redif”, “Bahriye” gibi alt ayrımlara tabi tutulmuştur. Bu deftere göre Erzurum Eyaleti; Erzurum, Kars, Muş, Çıldır ve Bayezid olmak üzere beş sancaktan müteşekkil olup, 235.453 Müslim ve gayrimüslim nüfusu bünyesinde barındırmaktadır. Defterde Van ve Hakkâri, Erzurum’a bağlı olmayan müstakil birer eyalet olarak ele alınmıştır.⁵⁰⁵

Buna göre Erzurum Sancağı’nda Müslüman olarak kayıtlı 81.100 kişinin 77.043’ü Ahali, 3.305’i Nizamiye, 752’si de Redif olarak gösterilmişken, gayrimüslim 28.707 nüfusun tümü Ahali başlığı altında kayıtlıdır. Kentte toplam 109.807 kişi bulunmakta ve bunlar 27.934’ü Müslümanlara, 8.357’si gayrimüslimlere ve 7’si de Kıbtîyân’a ait olduğu belirtilen toplam 36.298 hanede ikamet etmektedir.⁵⁰⁶

Kars Sancağı’nda bulunan 15.226 Müslüman ve 2.569 gayrimüslim nüfusun hepsi Ahali olarak kayıtlıydı. Burada gösterilen toplam 17.795 kişi de, 4.350’si Müslümanlara, 450’si gayrimüslimlere ait olan 4.800 hanede yaşamaktadır.⁵⁰⁷

Muş Sancağı’nda kayıtlı olan toplam 57.190 kişinin 28.371’i Müslüman, 28.819’u da gayrimüslim olarak belirtilmişti. Müslümanların 26.666’sı Ahali, 1.621’i Nizamiye, 8’i Redif ve 76’sı da Kıbtî olarak gösterilmişken, gayrimüslimlerin 28.819’u da Ahali olarak gösterilmişti. Burada bulunan halk 11.880’i Müslümanlara, 8.670’i gayrimüslimlere ve 36’sı da Kıbtîyân’a ait olan toplam 20.582 evde yaşıyordu.⁵⁰⁸

Çıldır Sancağı’nda ise 43.110’u Ahali, 1.232’si Nizamiye, 158’i Redif olmak üzere toplam 44.500 Müslüman ile tamamı Ahali olan 3.501 gayrimüslim, 14.703’ü Müslümanlara, 744’ü gayrimüslimlere ait 15.447 evde yaşıyordu.⁵⁰⁹

Defterde Erzurum Eyaleti’ne bağlı son sancak olarak Bayezid Sancağı yer almaktadır. Ancak burada sadece gayrimüslim Ahali olarak kayıtlı 2.660 kişinin, 364 hanede yaşadığı gösterilmektedir. Yani bu deftere göre burada hiç Müslüman nüfus yaşamamaktadır. Bunun sebebi ise buradaki Müslüman nüfusun konar-göçer aşiretlerden oluşmuş olmasıdır. Bundan dolayı da burada yaşayan halk bu tahrir dâhil edilmemiş olmalıdır.⁵¹⁰

Defterde Erzurum Eyaletinde bulunan sancaklar tek tek incelendikten sonra genel bir yekûn çıkarılmıştır. Buna göre Erzurum Eyaleti’nde 171.857 Müslüman’ın 164.705’i Ahali, 6.158’i Nizamiye, 918’i Redif, 76’sı Kıbtî olarak kayıtlıyken, 63.596

⁵⁰⁵ BOA, ML.CRD 1924, 1860 (1276), s.20.

⁵⁰⁶ BOA, ML.CRD 1924, 1860 (1276), s.13.

⁵⁰⁷ BOA, ML.CRD 1924, 1860 (1276), s.13.

⁵⁰⁸ BOA, ML.CRD 1924, 1860 (1276), s.13.

⁵⁰⁹ BOA, ML.CRD 1924, 1860 (1276), s.13.

⁵¹⁰ Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Erzurum Vilâyeti’nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, s.83.

gayrimüslimin hepsi Ahali olarak kayıtlıdır. Toplamı 235.453 kişi eden nüfus da 59.631'i Müslümanlara, 18.221'i gayrimüslimlere, 39'u da Kıbtîyân'a ait 77.891 hanede ikamet etmekteydi.⁵¹¹

2.1.2.2. Salnamelere Göre Erzurum'un Nüfusu

Erzurum nüfusu hakkında en kıymetli bilgilere Erzurum'da basılmış olan salnamelerden ulaşılmaktadır Salnameler genel olarak ilgili Vilâyetin geçmiş yıllarını veya bir yılın bütün olay ve her çeşit icraatını, istatistik, ticaret, sanayi, iktisat, tarih, fen ve biyografi bilgilerinin özet halinde her sene tertip ve neşredildiği eserlerdir.⁵¹² Bilindiği gibi salnameler devletin yıllık olarak çıkarttığı yazılı belgelerden biridir ve ait olduğu yerin tarih, coğrafya, jeolojik ve idari yapısı hakkında geniş bilgiler veren istatistik cetvellerini de ihtiva etmektedir.

Ülkemizde ilk resmi salname 1847 (1263) senesinde neşr olunmuştur. 1847-1922 yılları arasındaki 75 yıllık dönemde yayınlanan Osmanlı Salnameleri zengin bir muhtevaya sahiptir ve bu dönem Osmanlı tarihi, devlet teşkilatı, biyografisi ve coğrafyası hakkında geniş bilgiler verir.⁵¹³

Tanzimat'ın ilanından sonra değişen idari yapıya paralel olarak, Vilâyetlerde de bazı değişikliklere gidilmiştir. Buna bağlı değişikliklerden biri de Vilâyetlere birer matbaa kurulması ve çeşitli eserlerin burada basılmasıdır. Vilâyet salnameleri de bu değişikliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 1866 yılında çıkan bir İrade-i Seniyye ile tüm Vilâyetlerde salnameler yayınlanmaya başlamıştır. Erzurum'da da ilki 1870 (1287) yılında olmak üzere 15 adet salname çıkarılmıştır.⁵¹⁴ Çıkarılan ilk salname oldukça kısa olup, içinde pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Diğer bütün salnamelerde yer alan nüfus istatistik cetvellerinin yanında hayvanat, nebatat, hububat, okul vb. istatistikler bile bu salnamede yer almamaktadır. Bu yüzden Erzurum'un nüfusunu incelemeye ikinci salname olan 1871 (1288) yılı salnamesinden başlanmıştır.

1871 (1288) yılı salnamesinde Erzurum'da bulunan erkek nüfusu, Vilâyete bağlı yedi sancakta ve her sancağa bağlı kaza ve nahiyelerde ayrı ayrı ve ayrıntılı olarak ele alınmıştır.⁵¹⁵ Buna göre;

⁵¹¹ BOA, ML.CRD 1924, s.14.

⁵¹² Mithat Sertoğlu, "Salname", *Osmanlı Tarihi Lügati*, İstanbul 1986, s.297.

⁵¹³ Türk Ansiklopedisi, "Salname", XXVIII, Ankara 1980, s. 85.

⁵¹⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s.50 vd.

⁵¹⁵ SE 1871 (1288), s.141.

Erzurum Vilâyetine bağlı olan ve salnamede ilk sırada zikredilen Erzurum Sancağı'nda bulunan 16 kaza ve nahiyeye bağlı 900 köyde, 86.901'i Müslüman ve 29.687'si de Hristiyan olmak üzere 116.588 erkek nüfus bulunuyordu.⁵¹⁶

Nefs-i Erzurum ve bağlı 158 köyünde 20.386 Müslüman, 10.030 Hristiyan toplam 30.416 kişi,

Hınıs Kasabası ve bağlı 44 köyünde 700 Müslüman, 3.000 Hristiyan toplam 3.700 kişi,

Tekman Nahiyesi ve bağlı 31 köyünde 1.000 Müslüman,

Şoşar Nahiyesi ve bağlı 18 köyünde 600 Müslüman,

Göksu Nahiyesi ve bağlı 18 köyünde 500 Müslüman, 70 Hristiyan toplam 570 kişi,

Dağ Eteği Nahiyesi ve bağlı 32 köyünde 900 Müslüman,

Çarkı Nahiyesi ve bağlı 21 köyünde 800 Müslüman,

Pasin-i Ulya Kazası ve bağlı 145 köyünde 7.927 Müslüman, 2.844 Hristiyan toplam 10.771 kişi,

Pasin-i Süfla Nahiyesi ve bağlı 70 köyünde 3.684 Müslüman, 548 Hristiyan toplam 4.232 kişi,

İspir Kazası ve bağlı 40 köyünde 9.197 Müslüman, 628 Hristiyan toplam 9.825 kişi,

Tortum Nahiyesi ve bağlı 28 köyünde 7.150 Müslüman, 210 Hristiyan toplam 7.360 kişi,

Keskim Nahiyesi ve bağlı 15 köyünde 4.060 Müslüman, 1.612 Hristiyan toplam 5.672 kişi,

Tercan Kazası ve bağlı 29 köyünde 5.887 Müslüman, 2.713 Hristiyan toplam 8.600 kişi,

Kiğı Kazası ve bağlı 97 köyünde 12.764 Müslüman, 5.160 Hristiyan toplam 17.924 kişi,

Bayburt Kazası ve bağlı 143 köyünde 9.558 Müslüman, 2.660 Hristiyan toplam 12.218 kişi,

Göynük Nahiyesi ve bağlı 11 köyünde 1.788 Müslüman, 212 Hristiyan toplam 2.000 kişi yaşıyordu.⁵¹⁷

⁵¹⁶ SE 1871 (1288), s.141.

Erzurum Vilâyeti'ne bağlı ikinci sancak olan Van Sancağı'nda bulunan 21 kaza ve nahiyeye bağlı 1.565 köyde, 41.722'si Müslüman ve 39.898'i de Hristiyan olmak üzere 81.620⁵¹⁸ erkek nüfus bulunuyordu.⁵¹⁹

Van Kazası ve bağlı 156 köyünde 6.863 Müslüman, 18.863 Hristiyan toplam 25.726 kişi,

Gevar Kazası ve bağlı 110 köyünde 2.600 Müslüman, 950 Hristiyan toplam 3.550 kişi,

Çölemerik Kazası ve bağlı 120 köyünde 1.260 Müslüman, 1.350 Hristiyan toplam 2.610 kişi,

Elbak kazası ile Kator Nahiyesi ve bağlı 230 köyünde 2.100 Müslüman, 4.800 Hristiyan toplam 6.900 kişi,

Mahmudiye Kazası ve bağlı 85 köyünde 2.200 Müslüman, 852 Hristiyan toplam 3.052 kişi,

Erciş Kazası ve bağlı 107 köyünde 4.400 Müslüman, 1.100 Hristiyan toplam 5.500 kişi,

Adilcevaz Kazası ve bağlı 48 köyünde 2.100 Müslüman, 1.070 Hristiyan toplam 3.170 kişi,

Meks Kazası ve bağlı 62 köyünde 1.809 Müslüman, 2.572 Hristiyan toplam 4.381 kişi,

Gevaş Kazası ve bağlı 32 köyünde 1.100 Müslüman, 800 Hristiyan toplam 1.900 kişi,

Abagay Nahiyesi ve bağlı 50 köyünde 2.000 Müslüman,

Şemdinan Nahiyesi ve bağlı 35 köyünde 7.000 Müslüman, 1.160 Hristiyan toplam 8.160 kişi,

Homaro Nahiyesi ve bağlı 15 köyünde 400 Müslüman, 400 Hristiyan toplam 800 kişi,

Oramar Nahiyesi ve bağlı 30 köyünde 670 Müslüman, 300 Hristiyan toplam 970 kişi,

Beytüşşebap Nahiyesi ve bağlı 40 köyünde 240 Müslüman, 100 Hristiyan toplam 340 kişi,

⁵¹⁷ SE 1871 (1288), s.141.

⁵¹⁸ Salnamede bu sayı 81.618 olarak geçmekteyse de toplam yanlıştır.

⁵¹⁹ SE 1871 (1288), s.142.

Çâl Nahiyesi ve bağlı 70 köyünde 650 Müslüman, 1.600 Hristiyan toplam 2.250 kişi,

Hoşab Nahiyesi ve bağlı 80 köyünde 1.200 Müslüman, 300 Hristiyan toplam 1.500 kişi,

Bargiri Nahiyesi ve bağlı 80 köyünde 455 Müslüman, 300 Hristiyan toplam 755 kişi,

Karcigan Nahiyesi ve bağlı 28 köyünde 400 Müslüman, 800 Hristiyan toplam 1.200 kişi,

Vastan Nahiyesi ve bağlı 20 köyünde 800 Müslüman, 450 Hristiyan toplam 1.250 kişi,

Norduz Nahiyesi ve bağlı 59 köyünde 884 Müslüman, 103 Hristiyan toplam 987 kişi,

Şatak Kazası ve bağlı 108 köyünde 2.591 Müslüman, 2.028 Hristiyan toplam 4.619 kişi bulunmaktaydı.⁵²⁰

Erzurum Vilâyeti'ne bağlı üçüncü sancak olan Kars Sancağı'nda bulunan 4 kaza ve nahiyeye bağlı 326 köyde, 19.580'i Müslüman ve 4.484'ü de Hristiyan olmak üzere 22.064 erkek nüfus bulunuyordu.⁵²¹

Kars Kazası ve bağlı 110 köyünde 11.110 Müslüman, 519 Hristiyan toplam 11.629 kişi

Şuregel Kazası ve bağlı 84 köyünde 2.320 Müslüman, 1.015 Hristiyan toplam 3.335 kişi

Zaruşad Kazası ve bağlı 74 köyünde 3.325 Müslüman,

Kağızman Kazası ve bağlı 58 köyünde 2.825 Müslüman, 950 Hristiyan toplam 3.775 kişi yaşıyordu.⁵²²

Erzurum Vilâyeti'ne bağlı dördüncü sancak olan Bayezid Sancağı'nda bulunan 2 aşiret, 7 kaza ve nahiyeye bağlı 360 köyde, 23.225'i Müslüman ve 5.505'i de Hristiyan olmak üzere 28.730 erkek nüfus bulunuyordu.⁵²³

Bayezid Kazası ve bağlı 69 köyünde 4.025 Müslüman, 1.475 Hristiyan toplam 5.500 kişi

Celâli Aşireti'ne mensup 2.700 Müslüman,

⁵²⁰ SE, 1871 (1288), s.142.

⁵²¹ SE, 1871 (1288), s.143.

⁵²² SE, 1871 (1288), s.143.

⁵²³ SE, 1871 (1288), s.143.

Azmanlı Aşireti'ne mensup 1.800 Müslüman,
Diyadin Kazası ve bağlı 18 köyünde 850 Müslüman, 110 Hristiyan toplam 960 kişi

Kara Kilise Kazası ve bağlı 55 köyünde 3.450 Müslüman, 1.470 Hristiyan toplam 4.920 kişi

Eleşkird Kazası ve bağlı 97 köyünde 4.710 Müslüman, 2.200 Hristiyan toplam 6.910 kişi

Antab Kazası ve bağlı 53 köyünde 2.150 Müslüman,
Hamur Nahiyesi ve bağlı 56 köyünde 2.690 Müslüman,
Batnos Nahiyesi ve bağlı 12 köyünde 850 Müslüman, 250 Hristiyan toplam 1.100 kişi yaşıyordu.⁵²⁴

Erzurum Vilâyeti'ne bağlı beşinci sancak olan Çıldır Sancağı'nda bulunan 10 kaza ve nahiyeye bağlı 584 köyde, 43.189'u Müslüman ve 1.875'i de Hristiyan olmak üzere 45.064 erkek nüfus bulunuyordu.⁵²⁵

Oltu Kazası ve bağlı 70 köyünde 5.711 Müslüman, 296 Hristiyan toplam 6.007 kişi,

Namervan Kazası ve bağlı 48 köyünde 3.137 Müslüman, 48 Hristiyan toplam 3.476 kişi,

Tavuskâr Nahiyesi ve bağlı 28 köyünde 3.041 Müslüman,
Ardahan Kazası ve bağlı 110 köyünde 6.786 Müslüman,
Göle Nahiyesi ve bağlı 76 köyünde 2.942 Müslüman, 19 Hristiyan toplam 2.961 kişi,

Poshov Nahiyesi ve bağlı 49 köyünde 3.337 Müslüman,
Çıldır Nahiyesi ve bağlı 31 köyünde 1.995 Müslüman,
Ardanuç Kazası ve bağlı 51 köyünde 5.213 Müslüman, 549 Hristiyan toplam 5.762 kişi,

Şavşat Nahiyesi ve bağlı 53 köyünde 5.801 Müslüman, 647 Hristiyan toplam 6.448 kişi,

Penek Nahiyesi ve bağlı 68 köyünde 5.226 Müslüman, 25 Hristiyan toplam 5.251 kişi bulunmaktaydı.⁵²⁶

⁵²⁴ SE, 1871 (1288), s.143.

⁵²⁵ SE, 1871 (1288), s.144.

⁵²⁶ SE, 1871 (1288), s.144.

Erzurum Vilâyeti'ne bağlı altıncı sancak olan Muş Sancağı'nda bulunan 12 kaza ve nahiyeye bağlı 574 köyde, 47.765'i Müslüman ve 39.104'ü de Hristiyan olmak üzere 86.869 erkek nüfus bulunuyordu.⁵²⁷

Muş Kazası ve bağlı 8 köyünde 5.521 Müslüman, 4.619 Hristiyan toplam 10.140 kişi,

Kosor Nahiyesi ve bağlı 92 köyünde 4.486 Müslüman, 11.120 Hristiyan toplam 15.606 kişi,

Handeriş Nahiyesi ve bağlı 65 köyünde 3.340 Müslüman, 6.144 Hristiyan toplam 9.484 kişi,

Bitlis Kazası ve bağlı 54 köyünde 10.287 Müslüman, 6.970 Hristiyan toplam 17.257 kişi,

Mutki Nahiyesi ve bağlı 69 köyünde 5.615 Müslüman, 1.251 Hristiyan toplam 6.866 kişi,

Bulanık Kazası ve bağlı 43 köyünde 1.341 Müslüman, 3.835 Hristiyan toplam 5.176 kişi,

Malazgirt Nahiyesi ve bağlı 64 köyünde 3.218 Müslüman, 1.876 Hristiyan toplam 5.094 kişi,

Van Ahlatı Kazası ve bağlı 15 köyünde 2.464 Müslüman, 525 Hristiyan toplam 2.989 kişi,

Muş Ahlatı ve bağlı 18 köyünde 1.822 Müslüman, 1.665 Hristiyan toplam 3.487 kişi,

Çukur Nahiyesi ve bağlı 26 köyünde 3.562 Müslüman, 77 Hristiyan toplam 3.639 kişi,

Varto Kazası ve bağlı 87 köyünde 3.548 Müslüman, 605 Hristiyan toplam 4.153 kişi,

Huyut Kazası ve bağlı 33 köyünde 2.561 Müslüman, 417 Hristiyan toplam 2.978 kişi yaşamaktaydı.⁵²⁸

Erzurum Vilâyeti'ne bağlı yedinci ve son sancak olan Erzincan Sancağı'nda bulunan 7 kaza ve nahiyeye bağlı 743 köyde, 52.251'i Müslüman ve 11.866'sı da Hristiyan olmak üzere 64.117 erkek nüfus bulunuyordu.⁵²⁹

⁵²⁷ SE, 1871 (1288), s.145.

⁵²⁸ SE, 1871 (1288), s.145.

⁵²⁹ SE, 1871 (1288), s.146.

Erzincan Kazası ve bağlı 97 köyünde 13.137 Müslüman, 5.126 Hristiyan toplam 18.263 kişi,

Gercanis Nahiyesi ve bağlı 144 köyünde 6.695 Müslüman, 1.131 Hristiyan toplam 7.826 kişi,

Kemah Kazası ve bağlı 56 köyünde 4.957 Müslüman, 1.869 Hristiyan toplam 6.826 kişi,

Kuruçay Kazası ve bağlı 41 köyünde 3.680 Müslüman, 1.041 Hristiyan toplam 4.721 kişi,

Kuzican Kazası ve bağlı 135 köyünde 6.705 Müslüman, 1.191 Hristiyan toplam 7.896 kişi,

Ovacık Kazası ve bağlı 75 köyünde 6.657 Müslüman, 393 Hristiyan toplam 7.050 kişi,

Mazgird Kazası ve bağlı 195 köyünde 10.420 Müslüman, 1.115 Hristiyan toplam 11.535 kişi yaşıyordu.⁵³⁰

1871 (1288) Salnamesindeki verilere göre Erzurum Vilâyeti'nde bulunan toplam 2 aşiret, 77 kaza ve nahiye ile bunlara bağlı 5.052 köyde, 314.633'ü Müslüman, 130.419'u da Hristiyan olmak üzere toplam 445.052 erkek nüfus bulunuyordu.

Yine bu salnameye göre Müslüman ve Hristiyan nüfusun birbirine oranı ise; Erzurum Sancağı'nda % 75 Müslüman, % 25 Hristiyan; Van Sancağı'nda % 51 Müslüman, % 49 Hristiyan; Kars Sancağı'nda % 89 Müslüman, % 11 Hristiyan; Bayezid Sancağı'nda % 81 Müslüman, % 19 Hristiyan; Çıldır Sancağı'nda % 96 Müslüman, % 4 Hristiyan; Muş Sancağı'nda % 78 Müslüman, % 22 Hristiyan; Erzincan Sancağı'nda % 81 Müslüman, % 19 Hristiyan; Erzurum Vilâyeti'nin genelinde ise % 71 Müslüman, % 29 Hristiyan olarak gerçekleşmişti.

Görüldüğü üzere sayımı yapılan nüfus Müslüman ve Hristiyan olarak ayrılmış ancak etnik ayrıma gidilmemiştir. Elbette burada devletin temel endişesi askerlik ve vergi olduğu için, nüfus yazımı da buna paralel olarak yapılmıştır. Daha sonraki yıllarda basılan salnamelerde Hristiyan nüfusun etnik olarak da ayrı ayrı yazılacağı görülecektir.

Burada dikkati çeken bir husus Müslüman ve gayrimüslim nüfusun birbirine olan oranıdır. Erzurum Vilayeti'nde Hristiyan nüfus hiçbir zaman Müslüman nüfustan daha fazla olmamıştır. Yapılan sayımlarda ve bu sayımların sonuçlarının yazımında

⁵³⁰ SE, 1871 (1288), s.146.

Osmanlı Devleti'nin politik bir endişesinin olduğu söylenemez. Zira bilindiği gibi, devlet Müslüman nüfusun miktarını askerlik bakımından, Hristiyan nüfusun miktarını da vergi bakımından tespit etmek istemektedir. Bu yüzden, İslam nüfusu fazla göstermek kendini aldatmak, Hristiyan nüfusu az göstermek de o dönemde çok muhtaç olduğu paradan vazgeçmek anlamına gelecektir ki, her iki durum da devletin aleyhinedir.⁵³¹

1872 (1289) yılı salnamesindeki düzen ve veriler hemen hemen 1871 yılı salnamesi ile aynı olduğu için ayrıntıya girilmeyecektir.

Erzurum'a ait 1873 (1290), 1874 (1291), 1875 (1292) ve 1876 (1293) yıllarına ait salnameler de hemen hemen birbirine yakın veriler içermektedir. Bu salnameleri kendinden öncekilerden ayıran husus Müslümanlar dışında kalan nüfusu kendi arasında Ermeni, Rum, Katolik, Protestan, Kıbtî ve Yezidi olarak ayırmasıdır.

1873 (1290) ve 1874 (1291) yılı salnamelerine göre Erzurum Sancağı'nda bulunan 16 kaza ve nahiyeye bağlı 900 köyde, 93.336'sı Müslüman, 26.306'sı Ermeni, 377'si Rum, 1.395'i Katolik, 58'i Protestan, 61'i de Kıbtî olmak üzere, 121.800⁵³² kişi toplam 41.265 hanede yaşıyordu.⁵³³

1875 (1292) ve 1876 (1293) yılı salnamelerine göre ise Erzurum Sancağı'nda bulunan 16 kaza ve nahiyeye bağlı 935 köyde, 100.764'ü Müslüman, 27.596'sı Ermeni, 678'i Rum, 1.257'si Katolik, 124'ü Protestan, 61'i de Kıbtî olmak üzere, 130.772 kişi toplam 45.024 hanede yaşıyordu.⁵³⁴ Bunların dışında bir de sadece Kiğı'da yaşayan ve sayıları 1873 ve 1874 salnamelerinde 267⁵³⁵, 1875 salnamesinde 293 ve 1876 salnamesinde 396 olarak belirtilmiş olan Çerkezler vardı.⁵³⁶

1873 (1290) ve 1874 (1291) yılı salnamelerine göre Van Sancağı'nda bulunan 20 kaza ve nahiyeye bağlı toplam 2.089 köyde, 69.060'ı Müslüman, 51.467'si Hristiyan olmak üzere toplam 120.522 kişi 43.967 hanede yaşıyordu.⁵³⁷

1875 (1292) yılı salnamesinde 128.200'ü Müslüman, 105.429'u Hristiyan toplam 233.629 kişi ve 83.699 hane⁵³⁸ gösterilmişken, bu sayılar 1876 (1293) yılı

⁵³¹ Cevdet Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1977, s.191-192.

⁵³² Bu toplam salnamelerde 120.111 kişi olarak verilmişse de yanlıştır.

⁵³³ SE, 1873 (1290), s.141; SE, 1874 (1291), s.141.

⁵³⁴ SE, 1875 (1292), s.140; SE, 1876 (1293), s.140.

⁵³⁵ SE, 1873 (1290), s.141; SE, 1874 (1291), s.141.

⁵³⁶ SE, 1875 (1292), s.140; SE, 1876 (1293), s.140.

⁵³⁷ SE, 1873 (1290), s.142; SE, 1874 (1291), s.142.

⁵³⁸ SE, 1875 (1292), s.141.

salnamesinde, 128.285 Müslüman, 105.404 Hristiyan toplam 233.689 kişi ve 83.769 hane⁵³⁹ olarak gösterilmiştir.

Kars Sancağı'nda ise 1873 (1290) ve 1874 (1291) yılı salnamelerine göre 4 kaza ve nahiyeye bağlı toplam 332 köyde 22.653 Müslüman ve 1.810 Hristiyan'ın 6.855 hanede⁵⁴⁰ yaşadığı gösterilirken, bu sayılar 1875 (1292) yılı salnamesinde 340 köy, 18.920 Müslüman, 2.815 Hristiyan ve 8.063 hane⁵⁴¹; 1876 (1293) salnamesinde ise 376 köy, 20.420 Müslüman, 4.815 Hristiyan ve 8.123 hane⁵⁴² olarak gösterilmiştir.

1873 (1290) ve 1874 (1291) yılı salnamelerine göre Bayezid Sancağı'na bağlı 360 köy, 20.001 Müslüman, 4.608 Hristiyan ve 1.057 Yezidi'nin 5.364 hanede⁵⁴³ yaşadığı gösterilmişken, 1875 (1292) yılı salnamesinde bu sayılar 396 köy, 22.175 Müslüman, 6.735 Hristiyan, 1.047 Yezidi, 6.159 hane⁵⁴⁴ ve 1876 (1293) yılı salnamesinde ise 23.885 Müslüman, 6.775 Hristiyan, 1.157 Yezidi ve 7.999 hane⁵⁴⁵ olarak gösterilmiştir.

1873 (1290) ve 1874 (1291) yılı salnamelerine göre Çıldır Sancağı'na bağlı 500 köy, 43.279 Müslüman ve 1.875 Hristiyan'ın 12.188 hanede⁵⁴⁶ yaşadığı gösterilmişken, 1875 (1292) yılı salnamesinde bu sayılar 595 köy, 50.952 Müslüman, 1.945 Hristiyan, 12.424 hane⁵⁴⁷ ve 1876 (1293) yılı salnamesinde ise 51.459 Müslüman, 2.006 Hristiyan ve 12.769 hane⁵⁴⁸ olarak gösterilmiştir.

1873 (1290) ve 1874 (1291) yılı salnamelerine göre Muş Sancağı'na bağlı 618 köy, 57.148 Müslüman, 42.819 Ermeni, 3.833 Katolik ve 244 Protestan'ın 26.059 hanede yaşadığı gösterilmiştir.⁵⁴⁹ 1875 (1292) yılı salnamesinde bu sayılar 618 köy, 57.698 Müslüman, 43.019 Ermeni, 3.833 Katolik, 244 Protestan ve 20.659 hane⁵⁵⁰ iken, 1876 (1293) yılı salnamesinde 57.656 Müslüman, 43.019 Ermeni, 3.833 Katolik, 244 Protestan ve 18.659 hane⁵⁵¹ şeklindedir.

⁵³⁹ SE, 1876 (1293), s.141.

⁵⁴⁰ SE, 1873 (1290), s.143; SE, 1874 (1291), s.143.

⁵⁴¹ SE, 1875 (1292), s.144.

⁵⁴² SE, 1876 (1293), s.144.

⁵⁴³ SE, 1873 (1290), s.143; SE, 1874 (1291), s.143.

⁵⁴⁴ SE, 1875 (1292), s.142.

⁵⁴⁵ SE, 1876 (1293), s.142.

⁵⁴⁶ SE, 1873 (1290), s.144; SE, 1874 (1291), s.144.

⁵⁴⁷ SE, 1875 (1292), s.144.

⁵⁴⁸ SE, 1876 (1293), s.144.

⁵⁴⁹ SE, 1873 (1290), s.146; SE, 1874 (1291), s.146.

⁵⁵⁰ SE, 1875 (1292), s.143.

⁵⁵¹ SE, 1876 (1293), s.143.

1873 (1290) ve 1874 (1291) yılı salnamelerine göre Erzincan Sancağı'na bağlı 1.159 köy, 46.852 Müslüman, 10.324 Hristiyan, 959 Rum ve 22.332 hane⁵⁵² bulunmaktaydı. 1875 (1292) ve 1876 (1293) yılı salnamelerine göre ise bu sayılar 1.147 köy, 45.997 Müslüman, 10.324 Ermeni, 985 Rum ve 23.032 hane⁵⁵³ olarak gösterilmiştir.

Ortaya çıkan bu tablodan da anlaşılacağı üzere genelde Osmanlı Devleti, özelde Erzurum Vilâyeti sınırları dâhilinde çeşitli millet ve ırklardan insanlar bir arada ve beraberce yaşamaktaydılar. Bu beraberlik Avrupalı ve Amerikalı Misyonerler ile Rusların siyasi ve emperyalist emellerine ulaşabilmek amacıyla yaptıkları çalışmalar neticesinde bozulmuş, daha önce sadakatinden şüphe edilmeyen insanlar Müslüman ahaliyi sırtından vurmaktan çekinmemişlerdir. Buna bir kılıf bulabilmek amacıyla nüfus miktarı meselesi her zaman Batılı bir kısım insanların diline dolanmış olsa da, kaynaklar göstermektedir ki ne tek başına Ermenilerin, ne de toplu olarak Hristiyan milletlerin nüfusu Erzurum ve çevresinde hiçbir zaman Müslümanların nüfusundan fazla olmamıştır.

2.2. YERLEŞME

2.2.1. Mahalleler

2.2.1.1. Müslümanların Yaşadığı Mahalleler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde incelediğimiz döneme ait, içerisinde mahalle ve köy adlarını barındıran ayrıntılı bir defter veya nüfus kaydına rastlanmadığı için, burada 1835 tarihli D.CRD. 40465 tarihli defterde yer alan mahalle isimleri verilecektir. Burada verilen mahalle sayıları daha ileriki yıllarda basılan salnamelerdeki mahalle sayıları ile örtüştüğü, mahallelerde değişiklik yapıldığına dair bir belgeye rastlanmadığı ve daha ayrıntılı bilgi verebilmek maksadıyla bu yol takip edilmiştir.⁵⁵⁴

Mehdi Efendi Mahallesi: 330 kişinin yaşadığı bu mahallenin 81'i Tuvana, 140'ı Sabi, 107'si Müsinn ve 2'si de Topçu olarak kayıtlıydı.

Sultan Melik Mahallesi: Bu mahallede 294 kişi yaşamaktaydı ve bunların 88'i Tuvana, 113'ü Sabi, 90'ı Müsinn ve 3'ü de Topçu olarak kaydedilmişti.

⁵⁵² SE, 1873 (1290), s.145; SE, 1874 (1291), s.145.

⁵⁵³ SE, 1875 (1292), s.142; SE, 1876 (1293), s.142.

⁵⁵⁴ BOA. D.CRD.d., 40465, 1835 (1251), s.2.

Dere Mahallesi: 57 Tuvana, 111 Sabi, 87 Müsinn ve 2 de Topçunun kayıtlı olduğu mahallede toplam 257 kişi yaşıyordu.

Vâni Efendi Mahallesi: Bu mahallede 59 Tuvana, 89 Sabi, 69 Müsinn ve 2 de Topçu olmak üzere 219 kişi bulunuyordu.

Cafer Efendi Mahallesi: 43 Tuvana, 69 Sabi, 65 Müsinn ve 2 Topçudan müteşekkil olan bu mahallede toplam 183 kişi yaşıyordu.

Karakilise Mahallesi: 117 kişinin kayıtlı olduğu bu mahallede 40 kişi Tuvana, 41 kişi Sabi, 36 kişi de Müsinn olarak kayıtlıyken, burada hiç Topçu bulunmamaktaydı.

Şeyhler Mahallesi: Aynı şekilde burada da hiç Topçu bulunmazken, 27 Tuvana, 30 Sabi, 31 Müsinn'den müteşekkil 88 kişi kayıtlıydı.

Boyahane Mahallesi: 21 Tuvana, 27 Sabi, 30 Müsinn ve 1 Topçu olarak kayıtlı toplam 79 kişiden oluşuyordu.

Feyziye Mahallesi: 61 kişinin kayıtlı olduğu bu mahallenin 16'sı Tuvana, 23'ü Sabi, 22'si Müsinn'di. Burada da hiç Topçu bulunmuyordu.

İbrahim Paşa Mahallesi: 17 Tuvana, 15 Sabi, 20 Müsinn ve 3 Topçu olarak toplam 55 kişi bu mahallede kayıtlıydı.

Hanım Hamamı Mescidi Mahallesi: Burada toplam 47 kişi yaşıyordu ve bunların 20'si Tuvana, 14'ü Sabi, 10'u Müsinn ve 3'ü de Topçu olarak kayıtlıydı.

Ağmescid Mahallesi: 7 Tuvana, 14 Sabi, 16 Müsinn'den müteşekkil mahallede toplam 37 kişi kayıtlıydı ve burada da hiç Topçu bulunmuyordu.

Kuloğlu Mahallesi: Aynı şekilde 37 kişiden oluşan bu mahallede dağılım 6 Tuvana, 14 Sabi, 15 Müsinn ve 2 Topçu şeklindeydi.

Çukur Mahallesi: Burada 10 Tuvana, 8 Sabi ve 17 Müsinn'den oluşan 35 kişi yaşıyordu.

Sivas Mahallesi: 5 Tuvana, 4 Sabi ve 4 Müsinn olmak üzere toplam 13 kişinin kayıtlı olduğu bu mahalle, Müslüman nüfus bakımından en küçük ikinci mahalleydi.

Zeynel Abidin Mahallesi: Müslüman nüfus bakımından en küçük mahalle olan Zeynel Abidin Mahallesi'nde hiç Tuvana ve Topçu bulunmazken, 2'si Sabi, 6'sı Müsinn toplam 8 kişi kayıtlıydı.

2.2.1.2. Gayrimüslimlerin Yaşadığı Mahalleler

Tepe Mahallesi: 2 Edna ve 2 Sabi nüfusun kayıtlı olduğu Tepe Mahallesi'nde toplam 4 kişi bulunuyordu.

Müftü Efendi Mahallesi: Burada da 1 Edna, 1 Sabi olmak üzere 2 kişi kayıtlıydı.⁵⁵⁵

2.2.1.3. Müslüman ve Gayrimüslimlerin Beraber Yaşadığı Mahalleler

Ali Paşa Mahallesi: 844 kişi kayıtlı nüfusu ile kentin en kalabalık mahallesi olan Ali Paşa Mahallesi'nde 90'ı Tuvana, 115'i Sabi, 93'ü Müsinn ve 2'si Topçu olmak üzere 300 Müslüman ve 69'u A'lâ, 264'ü Evsat, 63'ü Ednâ, 148'i de Sabi olarak kayıtlı 544 gayrimüslim bulunuyordu.⁵⁵⁶

Hasan-ı Basri Mahallesi: 768'i Müslüman, 6'sı gayrimüslim toplam 774 kişiden oluşan bu mahallede 227 Tuvana, 320 Sabi, 218 Müsinn ve 3 Topçu'nun yanında, 1 A'lâ, 1 Evsat ve Ednâ olarak kayıtlı 4 kişi bulunuyordu.

Emin Kurbî Mahallesi: 266 Müslüman, 369 gayrimüslim toplam 635 kişiden oluşan bu mahallede Müslümanların 94'ü Tuvana, 95'i Sabi, 76'sı Müsinn, 1'i Topçu olarak kayıtlıyken, gayrimüslimlerin 55'i A'lâ, 153'ü Evsat, 40'ı Ednâ ve 121'i de Sabi olarak kayıtlıydı.

Topçuoğlu Mahallesi: 96 Tuvana, 103 Sabi, 80 Müsinn ve 1 Topçu olmak üzere 280 Müslüman ve 15 A'lâ, 59 Evsat, 19 Ednâ, 50 Sabi olarak 143 de gayrimüslim'in yaşadığı mahalle toplam 423 kişiden müteşekkildi.

Kavak Mahallesi: Toplam 390 kişinin kayıtlı olduğu bu mahalle, 48 Tuvana, 80 Sabi ve 50 Müsinn, toplam 178 Müslüman ile 30 A'lâ, 90 Evsat, 22 Ednâ, 70 Sabi, toplam 212 gayrimüslim'den oluşuyordu.

Aşağı Mumcu Mahallesi: Bu mahallede 95 Tuvana, 112 Sabi, 73 Müsinn'den oluşan 279 Müslüman nüfus ile 4 A'lâ, 60 Evsat, 14 Ednâ ve 31 Sabi'den oluşan 109 gayrimüslim bulunuyordu. Mahallede toplam 388 kişi kayıtlıydı.

Yukarı Yoncalık Mahallesi: 359 kişilik nüfusunun 356'sı Müslüman, 3'ü de gayrimüslim olarak kayıtlı olduğu bu mahallede, 89 Tuvana, 143 Sabi, 122 Müsinn, 2 Topçu'nun yanında 2 Evsat, 1 de Sabi bulunuyordu.

Murad Paşa Mahallesi: 355 kişilik bu mahalle 88 Tuvana, 129 Sabi, 118 Müsinn, 8 Topçu'dan oluşan toplam 342 Müslüman ile 1 A'lâ, 5 Evsat, 6 Ednâ, 1 Sabi'den oluşan toplam 13 gayrimüslim'i barındırıyordu.

⁵⁵⁵ BOA. D.CRD.d. 40465, 1835 (1251), s.5-6.

⁵⁵⁶ BOA. D.CRD.d. 40465, 1835 (1251), s.2-5-6.

Cami-i Kebir Mahallesi: 335'i Müslüman, 3'ü gayrimüslim olmak üzere 338 kişinin yaşadığı mahallede Müslümanların 67'si Tuvana, 112'si Sabi, 114'ü Müsinn, 32'si Topçu olarak kayıtlıyken, gayrimüslimlerin 3'ü de Ednâ olarak kayıtlıydı.

Taş Mescid Mahallesi: Mahalle 110 Tuvana, 126 Sabi, 91 Müsinn'den oluşan 327 Müslüman ile 1'i Evsat, 2'si Sabi'den oluşan 3 gayrimüslim'den müteşekkil 330 kişiyi barındırıyordu.

Yeğenağa Mahallesi: 325 kişinin yaşadığı mahallede 61'i Tuvana, 95'i Sabi, 72'si Müsinn olarak 228 Müslüman ile 13'ü A'lâ, 42'si Evsat, 13'ü Ednâ ve 29'u Sabi olarak 97 gayrimüslim kayıtlıydı.

Yukarı Mumcu Mahallesi: 286 kişilik mahallenin 156'sı Müslüman, 130'u gayrimüslim olarak kayıtlıydı. Müslüman nüfus 45 Tuvana, 54 Sabi, 55 Müsinn ve 1 Topçu'dan oluşurken, gayrimüslim nüfus da, 14 A'lâ, 57 Evsat, 19 Ednâ ve 40 Sabi'den meydana geliyordu.

Cedid Mahallesi: 217'si Müslüman, 51'i gayrimüslim toplam 268 kişinin yaşadığı mahallede, Müslüman olarak, 65 Tuvana, 85 Sabi, 66 Müsinn ve 1 Topçu ile gayrimüslim olarak, 5 A'lâ, 22 Evsat, 9 Ednâ ve 15 Sabi bulunuyordu.

Kadana Mahallesi: 60 Tuvana, 113 Sabi, 68 Müsinn, 1 Topçu, 2 Evsat, 1 Ednâ ve 1 Sabi'den oluşan mahallede 242'si Müslüman, 4'ü gayrimüslim toplam 246 kişi kayıtlıydı.

Üveys Efendi Mahallesi: 65 Tuvana, 92 Sabi, 62 Müsinn toplam 219 Müslüman ile 1 A'lâ, 13 Evsat, 2 Ednâ, 5 Sabi toplam 21 gayrimüslim burada kayıtlıydı. Müslüman ve gayrimüslim olarak toplam 240 kişi bu mahallede yaşıyordu.

Gez Mahallesi: Toplamda 230 kişinin yaşadığı mahalle 211 Müslüman ve 19 gayrimüslim'den oluşuyordu. Müslümanlar'ın 54'ü Tuvana, 85'i Sabi, 72'si de Müsinn olarak kayıtlıyken, gayrimüslimlerin 13'ü Evsat, 1'i Ednâ ve 5'i de Sabi olarak kayıtlıydı.

Aşağı Yoncalık Mahallesi: 66 Tuvana, 73 Sabi, 87 Müsinn ve 1 Topçu'dan oluşan 227 Müslüman nüfus ile 1'i Evsat, 1'i Sabi 2 gayrimüslim nüfustan oluşan 229 kişi bu mahallede kayıtlıydı.

Aşağı Habib Efendi Mahallesi: Toplamda 208 kişinin yaşadığı mahallede 64'ü Tuvana, 73'ü Sabi, 66'sı Müsinn, 1'i de Topçu olmak üzere 204 Müslüman nüfus ile 3'ü Evsat, 1'i Sabi, 4 gayrimüslim yaşıyordu.

Yukarı Habib Efendi Mahallesi: 157'si Müslüman, 6'sı gayrimüslim 163 kişiden oluşan bu mahallede 48 Tuvana, 59 Sabi, 50 Müsinn ile 4 Evsat, 1 Ednâ, 1 de Sabi kayıtlıydı.

Bakırcı Mahallesi: 75 Müslüman, 66 gayrimüslim toplam 141 kişinin bulunduğu bu mahallede 21 Tuvana, 26 Sabi, 28 Müsinn ile 26 A'lâ, 32 Evsat ve 8 de Ednâ nüfus kayıtlıydı.

Çırçır Mahallesi: Toplam 132 kişilik bu mahallede 42'si Tuvana, 44'ü Sabi, 31'i Müsinn, 1'i Topçu olmak üzere 118 Müslüman ve 10'u Evsat, 2'si Ednâ, 2'si Sabi olmak üzere 14 gayrimüslim kayıtlıydı.

Hacıcuma Mahallesi: 42 Tuvana, 46 Sabi, 39 Müsinn olarak kayıtlı 127 Müslüman ile 1'i Ednâ, 2'si Sabi olarak kayıtlı 3 gayrimüslim'den oluşan bu mahallede toplam 130 kişi bulunuyordu.

Derviş Ağa Mahallesi: 102'si Müslüman, 4'ü gayrimüslim 106 kişinin yaşadığı bu mahallede nüfusun 26'sı Tuvana, 43'ü Sabi, 33'ü Müsinn, 2'si Evsat, 2'si de Sabi olarak kayıtlıydı.

Abdurrahman Ağa Mahallesi: Toplamda 105 kişinin meydana getirdiği bu mahallede 22'si Tuvana, 23'ü Sabi, 17'si Müsinn olarak kayıtlı 62 Müslüman ile 6'sı A'lâ, 24'ü Evsat, 5'i Ednâ ve 8'i de Sabi toplam 43 gayrimüslim bir arada bulunuyordu.

Ayas Paşa Mahallesi: 99'u Müslüman, 2'si gayrimüslim, 101 kişiden oluşan bu mahallede 22 Tuvana, 32 Sabi, 43 Müsinn, 2 Topçu ile 1 A'lâ, 1 de Sabi nüfus kayıtlıydı.

Kasım Paşa Mahallesi: 97 kişiden oluşan bu mahallede 17'si Tuvana, 39'u Sabi, 35'i Müsinn 91 Müslüman ile 2'si A'lâ, 4'ü Evsat, 6 gayrimüslim nüfus kayıtlıydı.

Lala Paşa Mahallesi: Burada yaşayan 89 Müslüman nüfusun 28'i Tuvana, 37'si Sabi, 21'i Müsinn, 3'ü de Topçu olarak kayıtlıyken, 8 gayrimüslim nüfusun 3'ü A'lâ, 5'i de Evsat olarak kaydedilmişti.

Köse Ömer Ağa Mahallesi: Toplamda 87 kişinin yaşadığı bu mahallede 79 Müslüman nüfusun 22'si Tuvana, 31'i Sabi, 26'sı Müsinn olarak kayıtlıyken, 8 gayrimüslim'in 8'i de Evsat olarak kayıtlıydı.

Zağarcı Ali Ağa Mahallesi: 71 Müslüman ve 14 gayrimüslim toplam 85 kişiden oluşan bu mahallede Müslümanların 31'i Tuvana, 22'si Sabi, 18'i Müsinn, gayrimüslimlerin de 4'ü A'lâ, 7'si Evsat, 3'ü Ednâ olarak yazılmıştı.

Namervani Mahallesi: 29 Tuvana, 25 Sabi, 27 Müsinn, 2 A'lâ ve 1 Evsat toplam 84 kişiden oluşan mahallenin 81'i Müslüman, 3'ü de gayrimüslim'di.

Kemhan Zade Mahallesi: Aynı şekilde 31 Tuvana, 21 Sabi, 23 Müsinn toplam 75 Müslüman nüfusun yanında 2'si Ednâ, 1'i Sabi olmak üzere 3 gayrimüslim bu mahallede bulunuyordu.

Emirşeyh Mahallesi: 68 kişinin yaşadığı bu mahalle 14'ü Tuvana, 27'si Sabi, 21'i Müsinn, 1'i Topçu, 63 Müslüman ile 1'i A'lâ, 4'ü Evsat, 5 gayrimüslim'den müteşekkildi.

Kırmacı Mahallesi: 16 Tuvana, 11 Sabi, 15 Müsinn, 1 A'lâ, 3 Evsat ve 1 Sabi olmak üzere toplam 47 kişinin kayıtlı olduğu bu mahallenin 42'si Müslüman, 5'i de gayrimüslim'di.

Mirza Mehmed Mahallesi: 44 kişiden oluşan bu mahallenin 43'ü Müslüman, 1'i gayrimüslim'di. Müslümanların 12'si Tuvana, 19'u Sabi, 12'si de Müsinn olarak kayıtlıyken, gayrimüslim olan 1 kişi Sabi olarak kayıtlıydı.

Cafer Zade Mahallesi: 30'u Müslüman, 9'u gayrimüslim, toplam 39 kişiden müteşekkil olan bu mahallenin 5'i Tuvana, 13'ü Sabi, 12'si Müsinn, 1'i A'lâ, 8'i de Evsat olarak kayıtlıydı.

Çortan Mahallesi: 8'i Tuvana, 6'sı Sabi, 4'ü Müsinn olmak üzere 18 Müslüman ile 4'ü Evsat, 5'i de Sabi olmak üzere 9 gayrimüslim bu mahallede bulunuyordu. Mahalle toplamda 27 kişiden oluşuyordu.

Kâbe Mescidi Mahallesi: Toplamda 26 kişinin yaşadığı mahallenin 22'si Müslüman, 4'ü gayrimüslim'di. Müslümanların 7'si Tuvana, 8'i Sabi, 4'ü Müsinn, 3'ü Topçu olarak kayıtlıyken, gayrimüslimlerin 4'ü de Evsat olarak kaydedilmişti.

2.2.2. Merkeze Bağlı Köyler

1835 tarihli defterde adı geçen, merkeze bağlı 153 köy bulunmaktadır. Bahsedilen 153 köyün 60'ında Müslümanlarla gayrimüslimler bir arada yaşarken, 91 köyde sadece Müslümanlar, geriye kalan 2 köyde ise sadece gayrimüslimler barınmaktaydı.

2.2.2.1. Müslümanların Bulunduğu Köyler

Aşağıda isimleri ve yanında toplam nüfus miktarı verilen köylerde sadece Müslümanlar bulunmaktaydı. Haydari (242 kişi), Tazegül (233 kişi), Alaca (179 kişi),

Koşapınar (159 kişi), Kümbet (151 kişi), Taşağıl (149 kişi), Serçeme (146 kişi), Karor (144 kişi), Emrecik (129 kişi), Bertin (127 kişi), Meymansur (117 kişi), Sos (115 kişi), Paşaki (110 kişi), Çermik (109 kişi), Mahanda (99 kişi), Tamra (99 kişi), Dencik (98 kişi), Özbek (91 kişi), Püçek (90 kişi), Tepe (90 kişi), Tuzcu (86 kişi), Canören (82 kişi), Kızıl Şorak (82 kişi), Saptıran (80 kişi), Persor (79 kişi), Şıvgın (78 kişi), Toprakkale (78 kişi), Hanege (74 kişi), Yağmurcuk (72 kişi), Sitaven (71 kişi), Kanber (69 kişi), Yukarı Canören (69 kişi), Ağaver (68 kişi), Erinkar (67 kişi), Erçek (64 kişi), Kükürtlü (64 kişi), Ortuzi (61 kişi), Kurt Mahmut (60 kişi), Başkurtderesi (59 kişi), Yarımca (59 kişi), Karabıyık (56 kişi), Ağzıaçık (55 kişi), Kotanis (53 kişi), Zeynekendi (52 kişi), Kelevürt (51 kişi), Senhanek (51 kişi), Girekösek (50 kişi), Sığır Zindanı (49 kişi), Ağören (48 kişi), Kâgiri (47 kişi), Söğütlü (47 kişi), Becâvert (46 kişi), Tekederesi (45 kişi), Gülveren (44 kişi), Halilkayası (44 kişi), Arapkendi (43 kişi), Başovacık (43 kişi), Mezra (42 kişi), Aşağı Canören (39 kişi), Genepe (36 kişi), Başkent (34 kişi), Çatak (34 kişi), Karakale (34 kişi), Musa Danışman (34 kişi), Tasmator (34 kişi), Çögender (33 kişi), Keyk (31 kişi), Tosik (31 kişi), Balımpirtek (30 kişi), Köse Mehmed (30 kişi), Kabaktepe (29 kişi), Ahurcuk (28 kişi), Ayranıkara (28 kişi), Güngörmez (28 kişi), Taşlı Çayır (28 kişi), Altundaş (27 kişi), Kızılkale (27 kişi), Ağdağ (26 kişi), Pezkeriç (23 kişi), Kapulu (22 kişi), Sırlı (22 kişi), Zıravank (21 kişi), Zerdige Komu (18 kişi), Çıpak (16 kişi), İsavank (16 kişi), Şeyh Evren (16 kişi), Keklikderesi Komu (15 kişi), Kuzgun (14 kişi), Aşağı Kağdarıç (12 kişi), Mindivan Harabesi (10 kişi), Sarıbaba (10 kişi) olmak üzere 91 köyde toplam 5.801 kişi kayıtlıydı. Defterde yer alan 5.801 kişinin 2.373'ü "Tuvana", 2.263'ü "Sabi" ve 1.161'i de "Müsinn" olarak belirtilmiştir.⁵⁵⁷

2.2.2.2. Müslümanlar ile Gayrimüslimlerin Bir Arada Bulunduğu Köyler

Müslümanlar ile gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı 60 köyün ismi ve buralarda yaşayan nüfus miktarları aşağıda belirtilmiştir.⁵⁵⁸ Kân (158 Müslüman, 798 gayrimüslim, toplam 956 kişi), Sitavuk (43 Müslüman, 423 gayrimüslim, toplam 466 kişi), Özni (71 Müslüman, 338 gayrimüslim, toplam 409 kişi), Çiftlik (75 Müslüman, 240 gayrimüslim, toplam 315 kişi), Tufanç (239 Müslüman, 42 gayrimüslim, toplam 281 kişi), Gez (65 Müslüman, 194 gayrimüslim, toplam 259 kişi), Karaarz (69

⁵⁵⁷ BOA. D.CRD.d. 40465, s.3.

⁵⁵⁸ BOA. D.CRD.d. 40465, s.3-7.

Müslüman, 171 gayrimüslim, toplam 240 kişi), Ümidim (97 Müslüman, 132 gayrimüslim, toplam 229 kişi), Topal Çavuş (199 Müslüman, 28 gayrimüslim, toplam 227 kişi), Tivnik (56 Müslüman, 165 gayrimüslim, toplam 221 kişi), Cinis (145 Müslüman, 76 gayrimüslim, toplam 221 kişi), Müdürge (18 Müslüman, 200 gayrimüslim, toplam 218 kişi), Yeni (199 Müslüman, 3 gayrimüslim, toplam 202 kişi), Hins (33 Müslüman, 156 gayrimüslim, toplam 189 kişi), Kirniç (Kerinç) (38 Müslüman, 144 gayrimüslim, toplam 182 kişi), Karahasan (57 Müslüman, 113 gayrimüslim, toplam 170 kişi), Dinarkom (78 Müslüman, 89 gayrimüslim, toplam 167 kişi), Aşkale (139 Müslüman, 24 gayrimüslim, toplam 163 kişi), Konk (69 Müslüman, 86 gayrimüslim, toplam 155 kişi), Kevahor (80 Müslüman, 74 gayrimüslim, toplam 154 kişi), Şeyh Köyü (55 Müslüman, 98 gayrimüslim, toplam 153 kişi), Yukarı Kağdarıç (142 Müslüman, 10 gayrimüslim, toplam 152 kişi), Terküni (44 Müslüman, 106 gayrimüslim, toplam 150 kişi), Iğdasor (58 Müslüman, 90 gayrimüslim, toplam 148 kişi), Soğuk Çermik (93 Müslüman, 55 gayrimüslim, toplam 148 kişi), Ergemansur (133 Müslüman, 14 gayrimüslim, toplam 147 kişi), Titkir (128 Müslüman, 17 gayrimüslim, toplam 145 kişi), Zuvans (125 Müslüman, 6 gayrimüslim, toplam 131 kişi), Yoncalık (127 Müslüman, 3 gayrimüslim, toplam 130 kişi), Nerdiban (74 Müslüman, 55 gayrimüslim, toplam 129 kişi), Mördülük (120 Müslüman, 6 gayrimüslim, toplam 126 kişi), Şegav (112 Müslüman, 13 gayrimüslim, toplam 125 kişi), Tebrizcik (113 Müslüman, 11 gayrimüslim, toplam 124 kişi), Pırnakaban (119 Müslüman, 4 gayrimüslim, toplam 123 kişi), Norşin (91 Müslüman, 31 gayrimüslim, toplam 122 kişi), Ilıca (52 Müslüman, 50 gayrimüslim, toplam 102 kişi), Bâdişin (18 Müslüman, 79 gayrimüslim, toplam 97 kişi), Ebulhindi (40 Müslüman, 55 gayrimüslim, toplam 95 kişi), Evrenli (84 Müslüman, 9 gayrimüslim, toplam 93 kişi), Salasor (73 Müslüman, 18 gayrimüslim, toplam 91 kişi), Söğütlü (74 Müslüman, 17 gayrimüslim, toplam 91 kişi), Kızıl Kilise (40 Müslüman, 45 gayrimüslim, toplam 85 kişi), Mülk (70 Müslüman, 14 gayrimüslim, toplam 84 kişi), Ağdağ (72 Müslüman, 9 gayrimüslim, toplam 81 kişi), Henzik (44 Müslüman, 36 gayrimüslim, toplam 80 kişi), Erkinis (68 Müslüman, 10 gayrimüslim, toplam 78 kişi), Karagöbek (71 Müslüman, 5 gayrimüslim, toplam 76 kişi), Pulur (63 Müslüman, 12 gayrimüslim, toplam 75 kişi), Kuşçu (66 Müslüman, 5 gayrimüslim, toplam 71 kişi), Gircinkos (19 Müslüman, 51 gayrimüslim, toplam 70 kişi), Arzuti (56 Müslüman, 8 gayrimüslim, toplam 64 kişi), Haçkevank (60

Müslüman, 3 gayrimüslim, toplam 63 kişi), Süngeriş (41 Müslüman, 20 gayrimüslim, toplam 61 kişi), Arşuni (14 Müslüman, 37 gayrimüslim, toplam 51 kişi), Kayapa (25 Müslüman, 26 gayrimüslim, toplam 51 kişi), Köşk (39 Müslüman, 8 gayrimüslim, toplam 47 kişi), Danzıd (40 Müslüman, 7 gayrimüslim, toplam 47 kişi), Hadelemek (27 Müslüman, 1 gayrimüslim, toplam 28 kişi), Tafta (10 Müslüman, 10 gayrimüslim, toplam 20 kişi), Zağaki (7 Müslüman, 5 gayrimüslim, toplam 12 kişi). Yukarıda zikredilen 60 köyde 4.635 Müslüman ile 4.576 gayrimüslim yaşıyordu. Bu köylerin genel nüfus toplamı ise 9.211 kişi idi.⁵⁵⁹

Erzurum merkeze bağlı köylerden ikisinde ise sadece gayrimüslimler bulunmaktaydı. Bu iki köyden ilki olan Bucak Köyü'nde 1 evsat, 4 sabi toplam 5 kişi varken, Pırtın Köyü'nde ise 10 evsat, 1 edna, 5 sabi olmak üzere toplam 16 kişi vardı. Bu iki köyde yaşayanların toplam sayısı ise 21 kişiydi.⁵⁶⁰

Merkeze bağlı köylerde yaşayan bütün nüfus ise 10.503 Müslüman ve 4.576 gayrimüslim şeklindeydi.⁵⁶¹

2.2.3. Depremler ve Şehir Yerleşimine Etkileri

Tarihin her devresinde insan hayatını derinden etkileyen olayların biri de depremlerdir. Bu depremler bazen ufak tefek hasarlarla atlatılırken, bazen de muazzam kayıplar söz konusu olabilmektedir. Erzurum'un geçmişinde de bu tip depremler olmuştur. Bunlardan bazıları hakkında bilgiler edinilmişse de bazıları hakkında hiç bilgi olmadığı muhakkaktır.

2.2.3.1. 1843 ve 1852 Yılı Depremleri

Erzurum'da olan depremlerden birini 1843 yılında toplanan Erzurum Konferansı'na İngiltere adına katılan heyetin üyelerinden biri olan Robert Curzon aktarmaktadır. 27 Ekim 1843 tarihinde depreme hasta yatağında yakalanan Curzon, depremin etkisiyle tavandan sıva parçacıklarının döküldüğünü ve ortaya çıkan toz bulutunun neredeyse onu boğacağından bahseder. Depremin evi bir sandal gibi salladığını ifade ettikten sonra, depremde oluşan sesin yükselerek, bir kükremeye ama şimşek gibi değil, bir uluma ve böğürmeye dönüştüğünü, sonra alçak bir gümbürtüyle sona erdiğini, doğanın ve havanın korkudan çarpıldığını söyler. Harap olan evlerle,

⁵⁵⁹ BOA. D.CRD.d. 40465, s.5-6.

⁵⁶⁰ BOA. D.CRD.d. 40465, s.7.

⁵⁶¹ BOA. D.CRD.d. 40465, s.5-6.

minaresi yıkılan camileri, surlarının bir kısmı yıkılan kaleyi ve Çifte Minareli Medrese'nin minaresinin birinin tepesinin yok olduğunu anlatır. Curzon yaşadığı deprem tecrübesini: “*Tanrı bana tüm kötü koşullar altında hayatımı yeniden düzene sokup, iyi yolda kullanmam için bağışta bulunmuştu.*”⁵⁶² sözleriyle ifade eder. Bu sözler elbette Curzon'un ne kadar korktuğunu ve depremin ne ölçüde şiddetli olduğunu anlatmak için kâfidir.

Erzurum'da meydana gelen depremlerden bir diğeri de 14-15 Temmuz 1852 tarihleri arasında olmuştur. Ard arda meydana gelen dört depremde Erzurum'da 84 ev yıkılmış, bazı camilerle, kalenin bazı duvarları ve askeri kışlanın bir kısım koğuşları da zarar görmüştür.⁵⁶³

2.2.3.2. 1857 Depremi

Erzurum'da yaşanan depremlerden bir diğeri 10 Nisan 1857 (15 Şaban 1273) tarihinde meydana gelmiştir. Daha çok Muş ve çevresinde etkili olan deprem, 35 kişinin ölümüne ve 26 kişinin de yaralanmasına yol açmıştır. Yaşanan bu depremde bir hayli ev ve ahır zarar görmüştü. Muş kaymakamı es-Seyyid Muhammed Emin 14 Nisan'da Erzurum'a gönderdiği yazıda Muş'ta bulunan 4. Ordu'ya başlı bölüklerin depremden zarar görmediğini ve bu bölüklerin emniyeti sağlamak amacıyla bölgeye gönderildiğini, yine 4. Ordu'ya bağlı cerrahların bölgede halkı tedavi ettiklerini anlatıyordu. Erzurum valisi Arif Paşa da 21 Nisan'da Babıâli'ye gönderdiği yazıyla konuyla ilgili bilgi vermiş ve yardım talebinde bulunmuştu. Konunun Meclis-i Vâlâ'da görüşülmesi hususunda ancak bir ay sonra irade çıktı.⁵⁶⁴

2.2.3.3. 1859 Depremi ve Erzurum'un Durumu

1857 yılında yaşanan depremden sonra, belki de Erzurum tarihinin en büyük depremi diye nitelendirilebilecek ikinci sarsıntı, 1859 senesinin Haziran ayında oldu.⁵⁶⁵ İlk sarsıntı, 1 Haziran 1859 Çarşamba (20 Mayıs 1275/29 şevval 1275) günü sabah saat birde meydana gelmişti. Bu ilk sarsıntı çok şiddetli olmadığı için fazla bir zararı olmamıştı. Ancak, ertesi güne kadar aralıklarla on iki sarsıntı olmuş ve bunları ilk depremden yirmi yedi saat sonra yani 2 Haziran Perşembe günü saat üç buçuk ilâ dört

⁵⁶² Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia*, s.159-162.

⁵⁶³ Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, s.99.

⁵⁶⁴ BOA. İ.DH. 24957, 20 Mayıs 1857 (1273.N.26).

⁵⁶⁵ Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, s.100.

arasında büyük bir deprem takip etmişti. Bundan on beş dakika sonra meydana gelen ikinci büyük sarsıntı ise, şehirdeki hemen her şeyi yerle bir etmeye yetti.⁵⁶⁶

Erzurum Valisi Arif Paşa, depremten ancak bir gün sonra vaziyeti Babîâlî'ye bildirmiştir. Vali Paşa, halkın durumu hakkında kâfi tahkikatın henüz yapılamadığını ve bunun zamana ihtiyacı olduğunu belirterek, askerler hakkında da bilgiler verir. Şiddetli depremin olduğu ikinci gün Anadolu Ordusu'na mensup askerlerden yedisi vefat ederken dokuzu da yaralanmıştı. Halk ise perişan olmuştu. Erzurum Valisi, ahalinin ve şehrin genel durumunu şöyle özetlemektedir; *“Zelzele, işbu arızanın yazıldığı Cuma günü bile aralıklarla devam etmektedir. Erzurum şehrinin merkezi yedi bin haneden fazla olup, bunun yarısı tamamen yıkılmıştır. Diğer evlerle dükkân, cami ve minarelerin bazısının yarısı bazısının da üçte biri yerle bir olmuştur. Şehirdeki binaların çoğu tamire yahut yeniden yapılmaya muhtaç hale gelmiştir. Henüz sarsıntıların arkası kesilmediğinden, bütün halk ve memurlar şehir dışına çıkmış olup, kimse şehre girmeye cesaret edememektedir. Askeriyede fazla olarak bulunan çadırlar ise, yedi bin evlik bir şehrin ahalisine yeterli gelmeyecektir. Halk, çoluk çocuk ve aileleriyle üstü başı açık surette şehir dışında geceleemektedir. Erzurum ahalisinin çoğu fakir ve yiyecek ekmeğe muhtaç bulunduklarından, evlerini yeniden inşa etmeye asla kudretleri yoktur. Zaten Erzurum şehri ve halkı, son harp sebebiyle hayli perişan olmuşken, bir de bu zelzelenin meydana gelmesi buraları büsbütün sefaletе düşürmüştür. Erzurum şehri ve buradaki halk, İran ve Rusya sınırında bulunduğundan, bu insanların memnun edilmeleri siyaseten de lüzumludur. Ahalinin iskânı maksadıyla Anadolu Ordusu Müşirliği'nden çadır istenmişse de, onlarda bulunan çadırların halka yetmeyeceği aşîkârdır. Oysa buradaki en mühim sıkıntı, çadır ihtiyacının giderilmesidir. Bu ihtiyaç karşılanamadığı takdirde, halk çırılçıplak şehir dışında bırakılmış olacaktır.”*

Aynı gün askerî kışlada yapılan incelemede kışlanın da yarısının yıkıldığı anlaşılmış ve askerler, şehir dışındaki Hamdi Paşa Köşkü'ne çıkarılarak burada çadırlara yerleştirilmişti. Diğer taraftan halkın ihtiyacı olan çadırları temin etmek maksadıyla, askeri depo memuru olan Ali Efendi her tarafta aranmış ama bütün çabalara rağmen bulunamamıştı. Depremin ilk gününden itibaren aranmaya başlanan ve ancak ertesi gün yani Cuma günü saat iki sıralarında bulunabilen Ali Efendi'yi *“din ve imanı kıt bir kişi olup, zaten sevilmeyen biri”* olduğundan bahisle, görevinden azledilmesi gerektiği

⁵⁶⁶ BOA. İ.MMS. 629, 3 Haziran 1859 (1275.Za.2).

yazılan yazıda Arif Paşa tarafından dile getirilmekteydi.⁵⁶⁷ Neticede Ali Efendi'nin bulunmasıyla depodaki iki yüz çadır halka dağıtılmış, fakat yetmemişti. Halka çadır sağlayabilmek için, merkezi Erzincan'da bulunan Anadolu Ordusu'nun depolarındaki çadırlar getirtildiği gibi, şehir merkezindeki Taşhan'da bulunan yedi yüz ilâ sekiz yüz kadar çadır da halka dağıtıldı. Depo memuru Ali Efendi'nin de ordu merkezine yollanması hakkında Erzurum valiliğine emir yazıldı.⁵⁶⁸

Erzurum Valisi Arif Paşa, depremden sonraki en sağlam tahkikatını 6 Haziran 1859 (5 Zilkade 1275) tarihli bir yazısıyla Babiâli'ye bildirmişti.⁵⁶⁹ Valinin, “*nişâne-i kıyamet*” olarak vasıflandırdığı bu deprem koskoca bir şehri adeta yok etmiş, yağın şiddetli dolu ve yağmurlar da olaya tuz biber olmuştu. Verilen çadırlar halka yetmediğinden halkın çoğu açıkta kalmıştı. Dolayısıyla yağın yağmur ve dolu ahaliyi perişan ettiği gibi, güneş altında da pek acınacak bir hale düşmüşlerdi. Bu sebeple halkın bir kısmı civarda bulunan ve depremden az etkilenen akrabalarının köylerine giderken, bir kısmı da peyderpey Kars, Muş, Çıldır ve Bayezid sancaklarına gitmişlerdi. Öte taraftan Erzurum'un kışı Eylül ayı başları olup, ahali o vakte kadar çadırda oturtulabilirdi. Ancak, yıkılan evlerin tamir edilmemesi halinde Erzurum halkı tamamen perişan olacaktı. Bu da ahalinin mecburen göç etmesine yol açabilirdi. Arif Paşa'nın yazdığına göre, depremin dördüncü günü itibarıyla şehirdeki hasar ve zayıat şöyleydi: Tamamen yıkılan ev 1.462, yarısı yıkılan ev 1.200'den fazla geçkin, üçte biri yıkılan ev 1.300, oturulamayacak derecede harap hale gelen ev 1.000'den fazla, tamamıyla yıkılan dükkân 867 olarak belirtilmişti. Bunun yanında 26 cami ve mescit, 60 mektep ve medrese ile 62 han ve hamam ya tamamen yahut kısmen yıkılmıştı.⁵⁷⁰ Ayrıca askeri kışlanın yanı sıra, kalenin duvarları ile birçok burcu da yıkılan mekânlar arasındaydı. Aynı günkü rakamlara bakılırsa 320 ilâ 330 kişi ölmüş olup, bunların 72'si erkek, 804'ü kadın ve 171'i de kız ve erkek çocuklardı. 180 nüfusun yaralı ve sakat olarak kurtulduğu bu hadisede, 10 kişinin de akıbeti ise tespit edilememişti.⁵⁷¹

Kesin olmamakla birlikte şehirdeki ölü ve yaralı sayısı böyle tespit edilmişti. Daha sonra yapılan tespitler de kesin bir rakam ortaya koymamaktaydı. Mesela, Erzurum valisiyle aynı tarihte Babiâli'ye bir yazı yollayan Vilâyet defterdarı Mehmed

⁵⁶⁷ BOA. İ.MMS. 629, 3 Haziran 1859 (1275.Za.2).

⁵⁶⁸ BOA. İ.MMS. 629, 3 Haziran 1859 (1275.Za.2).

⁵⁶⁹ BOA. İ.MMS. No: 629, 3 Haziran 1859 (1275.Za.2); İ.DH. 28841, 19 Temmuz 1859 (1275.Z.18).

⁵⁷⁰ Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, s.102; Küçük, “Erzurum”, s.324.

⁵⁷¹ BOA. İ.MMS. No: 629, 3 Haziran 1859 (1275.Za.2); İ.DH. No: 28841, 18 Temmuz 1859 (1275.Z.18).

Şevket Efendi, zelzelede hayatını kaybedenlerin sayısını 500–600 kişi olarak gösterirken, yaklaşık bir ay sonra Osmanlı basınında verilen sayılar ise şöyledir: Zelzelede 360 kişi vefat etmiş, 616 kişi yaralanmış, 63 vatandaşla 16 asker de yıkıntıların altında kalmıştı. Diğer taraftan 2.000 bina, 6 cami, 17 han, 5 hamam ve 3 büyük ambar tamamıyla yıkılmıştı. Kalan 6.000 evden 4.500'ü de oldukça zedelenmiş durumdaydı.⁵⁷² Bir başka kaynakta ise, 1859 depremi dolayısıyla ölenlerin sayısını 600 olarak verilmiştir.⁵⁷³

Depremi hemen arkasından çıkarılan kararla, Erzurum'a acilen 3.000 kese akçe yollanması kararlaştırıldı.⁵⁷⁴ Ayrıca, eyaletteki acil işleri yoluna koymak üzere, geniş yetkiler ve 100.000 kuruş harcırahla Münip Paşa hemen Erzurum'a gönderilerek,⁵⁷⁵ Erzurum depreminden haberdar edilen Trabzon, Canik, Şebinkarahisar, Keban Madeni, Kastamonu, Harput, Siverek, Van ve Hakkâri'den yardım toplanarak Erzurum'a yollanması da emredildi. Erzurum'a en yakın Vilâyet Trabzon olduğu için ilk olarak Trabzon valiliği haberdar edildi. Hatta Erzurum valisi Arif Paşa, şehrin perişanlığını tarif etmek ve derhal yardım almak amacıyla, yalnızca Trabzon valisine yazı yazmıştı. İstanbul'dan yollanan Münip Paşa, Erzurum'a giderken Trabzon'da kalmış, Vilâyet toplantısına katılmış ve yapılacak yardımın derhal toplanmasını istemişti. Vilâyet meclisi de, kişi başına yirmi para toplanmasını kararlaştırdı.

Trabzon Vilâyetince toplanan 100.000 kuruşun ancak 60.000 kuruşu Erzurum'a yollanabilmişti. Valinin bildirdiğine göre, bu sıralar Trabzon'a gelen ve gelmeğe devam eden Nogay göçmenleri, haddinden fazla yardıma muhtaçtı. Paranın birazı onların iskân ve iaşesine, birazı da Değirmendere'den şehre getirilen suyun yollarının yapımına harcanmıştı.⁵⁷⁶

Yardıma katılması istenen Vilâyetlerden biri de Kastamonu idi. Merkezden yollanan emre göre, Kastamonu Vilâyetinde kişi başına bir kuruştan toplam 100.000 kuruş toplanacaktı. Bundan fazla toplanması ise valiliğe bırakılmıştı.⁵⁷⁷

Doğu Anadolu'daki başka Vilâyet ve sancaklara da yardım toplanması hususunda emirler yazılmıştı. Van ve Hakkâri'den nüfus başına 25'er para alınması

⁵⁷² *Ceride-i Havadis*, nr. 942, 27 Haziran 1859 (1275.Za.26).

⁵⁷³ Küçük, "Erzurum", s.324.

⁵⁷⁴ Ahmed Lütü Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, IX, s.153.

⁵⁷⁵ BOA. *İ.MMS*. No: 629, 3 Haziran 1859 (1275.Za.2).

⁵⁷⁶ BOA. *İ.DH*. 28841, 18 Temmuz 1859 (1275.Z.18).

⁵⁷⁷ BOA. *İ.DH*. 29250, 24 Eylül 1859 (1276.S.26).

kararlaştırılırken,⁵⁷⁸ Harput'tan 50.000, Siverek ve Maden-i Hümayun'dan 25.000'er olmak üzere toplam 100.000 kuruş toplanacağı merkeze bildirilmişti.⁵⁷⁹

Buraya kadar sayılan yardımlarla merkezden yollanan para, padişah Abdülmecit'in emrettiği 3.000 kese akçeyi buldu ve Erzurum'a gönderildi. Söz konusu para ahalinin acil ihtiyaçlarına harcadığı gibi, şehrin onarımında da kullanıldı.⁵⁸⁰

Bu deprem sonucunda Erzurum'da birçok resmî ve hususî binanın yıkıldığı ifade edilmişti. Vesikalara göre, şehrin tamamında yedi bin ilâ sekiz bin bina bulunmaktaydı.⁵⁸¹ Söz konusu evlerin önemli bir kısmı kısa sürede ya yeniden yapılmış ya da tamir edilmişti. Arif Paşa'nın Babıâli'ye gönderdiği cetveldен şehirdeki evlerin ilk ve son durumu rahatlıkla anlaşılmaktadır. 2 Haziran 1859 tarihinde Erzurum'da meydana gelen deprem sonunda şehirdeki mahallelerin durumu şöyle idi:⁵⁸²

Mahallenin Adı	Tamiri Bitirilmiş Evler	Tamirine Başlanan Evler	Tamirine Başlanacak Evler
Yeğenağa Mahallesi	115	13	12
Lalapaşa Mahallesi	14	14	10
Aşağı Habib Efendi Mah	30	30	43
Yukarı Yoncalık Mahallesi	50	75	70
Kâbe Mescidi Mahallesi	13	5	1
Cafer Efendi Mahallesi	40	30	45
Veyis Efendi Mahallesi	70	35	18
Yukarı Mumcu Mahallesi	80	15	5
Ağmescid Mahallesi	1	25	5
Kavak Mahallesi	20	25	37
Emirşeyh Mahallesi	9	20	12
Kadana Mahallesi	30	35	45
Ali Paşa Mahallesi	17	25	31
Köse Ömer Ağa Mahallesi	15	8	7
Taş Mescid Mahallesi	31	95	16

⁵⁷⁸ BOA. İ.DH. 29390, 19 Ekim 1859 (1276.Ra.22).

⁵⁷⁹ BOA. İ.DH. 29256, 26 Eylül 1859 (1276.S.28).

⁵⁸⁰ Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", s.106.

⁵⁸¹ BOA. İ.MMS. No: 629, 3 Haziran 1859 (1275.Za.2).

⁵⁸² BOA. İ.DH. 29310, 29 Eylül 1859 (1276.Ra.2); Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", s.107 vd.

Zeynel Abidin Mahallesi	1	1	2
Derviş Ağa Mahallesi	31	5	25
Hacıcuma Mahallesi	24	14	18
Bakırcı Mahallesi	27	6	6
Murad Paşa Mahallesi	100	58	56
Aşağı Yoncalık Mahallesi	25	41	60
Hasan-ı Basri Mahallesi	190	130	90
Sultan Melik Mahallesi	104	29	52
Abdurrahman Ağa Mah.	39	57	-
Topçuoğlu Mahallesi	39	57	14
Narmanlı Mahallesi	20	12	8
Hanım Hamamı Mahallesi	13	6	1
Sivas Mahallesi	14	2	-
Yukarı Habib Efendi Mah.	40	25	31
Gez Mahallesi	20	40	30
Feyziye Mahallesi	19	3	11
Mehdi Efendi Mahallesi	63	20	50
Cafer Zade Mahallesi	7	2	5
Ali Ağa Mahallesi	18	11	22
Mirza Mehmed Mahallesi	14	2	5
Ayaspaşa Mahallesi	25	5	20
Kemhan Mahallesi	21	15	15
Cedid Mahallesi	37	39	28
Kuloğlu Mahallesi	8	3	6
Cami-i Kebir Mahallesi	80	44	40
İbrahim Paşa Mahallesi	10	10	8
Çırçır Mahallesi	5	25	30
Aşağı Mumcu Mahallesi	70	30	10
Emin Kurbî Mahallesi	95	17	10
Kasımpaşa Mahallesi	25	5	5
Şeyhler Mahallesi	30	15	15
Dere Mahallesi	70	16	23

Vani Efendi Mahallesi	110	20	30
Boyahane Mahallesi	48	2	5
Karakilise Mahallesi	10	15	45
Çukur Mahallesi	5	2	4
Çortan Mahallesi	15	5	5
Toplam	1.961	1.175	1.128

Bu cetvelden anlaşıldığına göre Erzurum'un merkezinde 4.264 ev oturulamayacak derecede yıkılmıştır. 1859 yılının kışı bastırmak üzereyken bunların 1.961'i tamir edilerek oturulacak hale getirilmiş ve sahipleri içlerine yerleştirilmiştir. Evlerden 1.175'inin tamirine ise devam edilmekteydi. Kalan 1.128 evin de tamirine başlanmak üzereydi. Yaklaşık olarak yedi-sekiz bin binanın bulunduğu Erzurum'un bu tarihteki nüfusu 35–40 bin kişi arasında kabul edilirse, bu insanların yaklaşık 22 bini bir günde evsiz kalmıştı.⁵⁸³

Erzurum'daki inşa ve tamir faaliyetleri, Halit Efendi'nin reisliğinde oluşturulan yedi kişilik Meclis-i İnşaat-ı Erzurum tarafından yürütülmüş ve deprem evleri bu meclisin denetiminde yapılmıştı. Bu meclis marifetiyle yaptırılan yeni evler, şüphesiz önceki evlerden daha iyi, daha sıhhatli ve daha konforluydu.⁵⁸⁴

Depremden sonra evlerin inşa ve tamiri büyük oranda gerçekleştirilirken; askerî kışla, cami, mektep, medrese ve yıkılan cami minareleri yavaş yavaş onarılarak hizmete açılmaya başlandı. İlk askeri kışlanın tamirine başlanması emredildi.⁵⁸⁵ Cami, han, mektep, medrese, mescit gibi yerlerin tamirine de başlanmıştı.

Cami-i Kebir'in (Ulu Cami) tamiri 100 bin kuruş harcanarak, 1861 senesi Ocak ayında bitirildi. 24 Ocak 1861 (12 Recep 1277) tarihinde ibadete açılan caminin açılışına yeni Vali Edhem Paşa ile Anadolu Ordusu Müşiri Selim Paşa ve Tahran Sefiri Haydar Efendi'nin yanı sıra Erzurum'un hanedan, ulema, seçkin kişileri ve coşkun bir halk topluluğu da iştirak etti. Mevlit, dua ve coşkulu hislerle yapılan bu merasim bütün Erzurum halkını memnun etti. Çünkü bu sırada yalnızca Ulu Cami değil; hemen bütün ev, dükkân, mektep, medrese, han, hamam, kışla, minare, cami, çeşme, duvar gibi bina vs. yerlerin ekseriyeti tamir edilmiş ve halkın kullanımına açılmıştı.⁵⁸⁶

⁵⁸³ Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", s.109.

⁵⁸⁴ Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", s.110.

⁵⁸⁵ BOA. İ.DH. 28921, 19 Temmuz 1859 (1275.Z.18).

⁵⁸⁶ BOA. İ.DH. 31325, 14 Şubat 1861 (1277.Ş.3).

2.2.3.4. Erzurum’da Yaşanan Yangın Felaketi

Erzurum’un yaşadığı felaketler ve garip olaylar bununla da sınırlı kalmamıştı. Depremden iki ay sonra 14 Ağustos 1859’da gerçekleşen “ay tutulması” Erzurum’da da izlenmiş ve akşamüzeri iki buçuk saat sonra son bulmuştu. Aynı gün, Kuyumcular Çarşısı’nın sonundaki Taşhan’ın yakınında bulunan bir kebabçı dükkânında çıkan yangın, 183 dükkânı tamamen yok etmişti. Bizzat valinin başkanlık ettiği nizami askeri, yangını zorlukla söndürebildi. Aslında bu yangın sonunda Kuyumcu Çarşısı’nın tamamı tahrip olmuştu. Söz konusu dükkânlar son depremde de yıkılmış ve sahipleri tarafından yaptırılmıştı. İşte bu dükkânların yeniden harap olması büyük zarara yol açtığı gibi, memlekette büyük üzüntüye de sebep olmuştu.⁵⁸⁷ Vali Arif Paşa yangın haberini bildiren yazısında, “... ne gariptir ki, aynı gece akşamı yarım saat geçe ay doğarken tutulma hadisesi oldu ve 2,5 saat sürdü. Yangın da bu sırada oldu. Bir de geçen şevvalin onuncu Cumartesi günü güneşin etrafını alaim-i sema renklerinden daire şeklinde çevirip altı saat süreyle kalmış ve güneşin ziyası azalmıştı. Bu hadise başka yerden de müşahade edilmiş olacağını düşünerek sadarete bildirmemiştik. Öğrendiğimize göre bu hadise yalnız burada olmuştur. Bunu da arz etmeyi vazife addederim...”⁵⁸⁸ demektedir. Paşa aynı yazıda yangında harap olan dükkânların eskisinden daha iyi yapılacağını da taahhüt etmektedir.

Bu büyük depremden sonra yer sarsıntıları aralıklarla devam etmiş ama can kaybı meydana gelmemişti. Ay tutulmasının yaşandığı gün, ilki gayet şiddetli olmak üzere, birer saat arayla üç sarsıntı daha meydana geldi. Bu şoklarda can kaybı olmamakla birlikte, bazı duvarlar yıkılmış ve zaten kuşkuyla yaşayan ahali iyice korkmuştu. Anlaşıldığı kadarıyla, büyük zelzeleden sonra Erzurum’da meydana gelen artçı sarsıntılar, uzun müddet devam etmişti. Nitekim 20 Şubat 1861 (9 Şaban 1276) günü, şehirde yer altından gök gürültüsü gibi dehşetli sesler işitilmiş ve bunu takiben beş defa deprem vuku bulmuştu. Hemen kendilerini binalardan dışarı atan halk fazlasıyla korkmuşsa da, can kaybı olmamıştı.⁵⁸⁹

1859 yılında yaşanan deprem neticesinde hemen hemen tamamı yıkılmış olan Erzurum bir yıl gibi kısa bir zamanda yeniden inşa edilmiş ve bununla ilgili meseleler de bu şekilde kapanmıştı. Ancak tüm bunlar yapılırken ortaya bir takım yolsuzluk

⁵⁸⁷ Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, s.112.

⁵⁸⁸ BOA. İ.DH. 29172, 5 Eylül 1859 (1276.S.7).

⁵⁸⁹ Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, s.114.

iddiaları da atılmış ve bunun sonucunda ortaya çıkan çekişmeler neticesinde hem Vali Arif Paşa hem de Defterdar Şevki Bey görevlerinden azledilmişlerdir.⁵⁹⁰

2.2.3.5. 1866 ve 1868 Depremleri

1859 yılında yaşanan büyük deprem felaketinden sonra bölgede ufak çapta pek çok deprem olmuş ancak 1866 yılına gelene kadar can kaybı yaşanmamıştı. 12 Haziran 1866 tarihinde Erzurum, Kiğı, Erzincan, Ordu, Muş ve Varto’da hissedilen ve maddi hasara yol açan bir deprem daha meydana geldi. Bu deprem Muş dışında kalan yerlerde can kaybına sebep olmazken, Muş ve Varto’da peş peşe meydana gelen sarsıntılar iki yüz kişinin ölümüyle sonuçlandı. Bu depremden sonra ahalinin açık alanlarda ikamet ettirilerek, kış gelmeden evvel şehirde yıkılan evlerin tamirinin sağlanarak, halkın yerleştirilmesi için gereken her türlü tedbirin alınması emredilmişti.⁵⁹¹

Bunun dışında 1868 senesinde pek çok şehirle birlikte Erzurum’u da vuran bir deprem daha olduğu ve bu depremin de can ve mal kaybına sebep olduğu bilinmesine rağmen, sonuçları hakkında teferruatlı bilgi yoktur.⁵⁹²

2.2.4. Göç ve Göçmen Meseleleri

Bu devrede hem Osmanlı Devleti’ni hem de Erzurum Vilâyetini en çok meşgul eden konuların başında, Rusya’nın tazyiki ile yerlerini yurtlarını bırakarak Türkiye’ye göç eden kimselerin ortaya çıkardığı sorunlar geliyordu.

Tüm dünyayı meşgul eden göç ve göçmen meseleleriyle dünyada en fazla uğraşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, göstermiş olduğu tavırla Avrupa’dan yüzyıllarca evvel bu meselelere insani çözümler bulmuştur. Bünyesinde çeşitli din, dil, ırk ve mezhepten birçok kişiyi barındırmasına rağmen sergilediği politikayla bu insanları uzun yıllar bir arada ve barış içerisinde yaşatmıştı. Hatta Osmanlı ülkesinde yaşayan Hristiyanların, Hristiyan ülkelerinde yaşayanlardan daha rahat ve durumlarının da daha iyi olduğu bizzat yabancı yazarlar tarafından dile getirilmiştir.⁵⁹³ Bu sayede Osmanlı Devleti topraklardan önce gönülleri fethederek, geniş bir coğrafi sahaya sahip olma imkânı bulmuştu. Elbet Osmanlı Devleti zayıflayınca sahip olduğu

⁵⁹⁰ BOA. İ.DH. No: 29240, 22 Eylül 1859 (1276.S.24); 29418, 26 Ekim 1859 (1276.Ra.29).

⁵⁹¹ BEO. Ayniyat Defteri, No:829, s.10, 1 Ağustos 1866 (1283.Ra.19).

⁵⁹² Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, s.114–115.

⁵⁹³ Ahmed Cevat Eren, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul 1996, s.26.

geniş ve zengin topraklar düşmanlarının dikkatini çekmiş ve buralara sahip olmak için her türlü yola başvurmuşlardı.

Rusya coğrafi konumu gereği önce Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmek, sonra da Kafkaslara, Boğazlara ve Balkanlara hâkim olarak Osmanlı topraklarından güneye inmek siyasetini takip etmiştir. Ruslar bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için 18. yy.dan itibaren her fırsatta Türklere saldırmışlar ve Türk topraklarını işgal etmişlerdir.⁵⁹⁴ Özellikle Rusya güçlenmeye başladıktan sonra Osmanlı topraklarını ele geçirebilmek için var gücüyle çalışmıştı. Aslında emperyalist ve ekonomik hedeflerini din kisvesi altına saklamış ve tüm Osmanlı Ortodokslarının hamiliğine soyunarak, bu politikalarını hayata geçirmişti. Yapılan mücadeleler sonucu, Rusya ele geçirdiği topraklarda yaşayan Türk ve Müslüman halkı zorla yurtlarından çıkararak, hem o bölgeleri Ruslaştırmaya çalışmış, hem de büyük göç dalgalarına sebep olmuştur.⁵⁹⁵ İstemediği unsurları Osmanlı topraklarına gönderen Rusya, böylece bunlardan kurtulup, buraları daha kolay Ruslaştırıp, Hristiyanlaştırmayı amaçlıyordu.⁵⁹⁶ Üstelik boşalan kısımlara sadece Rusya'dan halk değil, Osmanlı tebaasından olan Hristiyan unsurların yerleştirilmesi için de çaba gösteriyordu.⁵⁹⁷ Bu göç dalgaları Rumeli'de Balkanlar'dan, Doğu Anadolu'da da Azerbaycan, Şirvan, Dağıstan ve diğer Türk ülkelerinden geliyordu.⁵⁹⁸

Rusya işgal ettiği Kırım topraklarında 1783 yılından itibaren camileri kiliseye çevirmiş veya yıkmış, Türk şehir ve köylerinde kiliseler, manastırlar yapmış, ilim adamlarını sürgüne göndermiş, Türk topraklarını büyük memurlara ve dışarıdan gelen Ruslara tevzi etmiş ve vakıf topraklarını gasp etmişti. Bu baskı ve haksızlıklara dayanamayan Müslüman Türk ahali çareyi göç etmekte bulmuştur.⁵⁹⁹

Daha önce de bahsedildiği gibi Şark Meselesi'nin bir safhasını teşkil eden Türk ve Müslüman halkı yurtlarından çıkarma prensibi, 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yaşanan süreçte Yunanistan ve Mora meselelerinde üç büyük devletin açık politikası halini almıştı.

⁵⁹⁴ Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877–1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1991, Sayı 6, s.97-98.

⁵⁹⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.63 vd.

⁵⁹⁶ İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877–1900)", s.98.

⁵⁹⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.79; Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s.152.

⁵⁹⁸ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s.34.

⁵⁹⁹ İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877–1900)", s.98.

2.2.4.1. İlk Göçmen Komisyonu

Osmanlı Devleti'nin güçten iyice düşmeye başladığı 18. yy.dan itibaren Türkiye'ye yoğun göç akınları başladığı halde, 1860 yılına gelene kadar bu göçmen meseleleri ve bu kimselerin iş ve işlemleri özel bir teşkilata bağlanmamıştı. Bu zamana kadar ortaya çıkan meseleler, meselenin ortaya çıktığı bölgeye gönderilen emir ve talimatlarla halledilmeye çalışılıyor, ancak başarı sağlanamıyordu.⁶⁰⁰

Bu zamana kadar göçmen işlerine bakması Şehremaneti'ne bırakılmıştı. 1859 senesine kadar Şehremaneti tarafından idare edilen göç ve göçmen işleri, Paris Antlaşması'ndan sonra göçler iyice artınca bir problem olarak ele alınmak zorunda kaldı. Şöyle ki; Balkanlar'da iyice hız kazanan Hristiyanların bağımsızlık hareketleri ve Kafkasya'da Ruslarla ölüm kalım savaşı yapan bir milyona yakın Çerkez, Çeçen, Türk ve Müslüman ahalinin durumu, yapılan göçlerin sayısını birden bire artırdı. Yalnız İstanbul'a gelen göçmenlerin sayısı 10 bini buluyordu. Bu durum karşısında Şehremaneti bu işleri artık idare edemez duruma gelmişti. Sadrazam Ali Paşa'nın öncülüğünde bu mesele ele alınmış ve Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler neticesinde, her ne kadar Şehremaneti şimdiye kadar bu işleri yürütmüş ise de, bu göçmen davası büyük bir gaile haline geldiğinden, Şehremaneti'nin artık bu meseleleri çözemeyeceğine kanaat getirilmişti. Bunun üzerine muhacirlerin her türlü işiyle meşgul olmak üzere bir Muhacir Komisyonu'nun kurulması kararlaştırıldı. 4 Ocak 1860 tarihinde Padişah'a sunulan teklif, ertesi gün Padişah tarafından onaylanarak karar altına alındı. Böylece Osmanlı Devleti'nin muhacirlerle olan ilişkisini düzenleyecek olan Muhacir Komisyonu kurulmuş oldu.⁶⁰¹

Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra akdedilen Paris Antlaşması ile Avrupa Devletlerin, Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanların maddi ve manevi hukukunu himaye hakkı elde etmesi Balkan halklarının istiklal arzusunu güçlendirmekle kalmadı, Küçük Yunanistan'ı Büyük Bizans İmparatorluğu, Sırp ve Bulgarları da Büyük Sırp ve Bulgar Krallığı hayalleri sardı. Her ne kadar Kırım Savaşı'ndan galip çıkmış olsa da Osmanlı Devleti, büyük çöküntü yaşamış ve Avrupalı Devletlerin müdahaleleriyle de Balkanlar'da huzur bir türlü sağlanamamıştı. Rumeli'de bu karışıklık sürerken, Rusya gerek Rumeli'de, gerek Kafkasya, Azerbaycan, Türkistan, Dağıstan ve diğer Türk

⁶⁰⁰ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s.39.

⁶⁰¹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.105; Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s.54 vd.

memleketlerinde Türklere karşı şiddet ve tazyiki attırdı. Bunun sonucu olarak yüz binlerce insan yurdunu terk edip, göç etmeye zorlandı.⁶⁰²

1854–1860 yılları arasında Kırım ve havalisinden göç eden Türklerin sayısı 141.667 kişiydi. Diğer bölgelerden göç edenlerin sayısı ise 35 bini aşıyordu. 1860–1861–1862 yıllarında ise göç akını büyük bir felaket halini aldı. Kırım’dan bu yıllarda göç edenlerin sayısı 101.605 kadın ve 126.022 erkek olmak üzere 227.627 kişi civarındaydı.⁶⁰³ Kırım Savaşı ile 1860 yılı arasında göç eden 141.667 kişiyle beraber, 1862 yılına kadar sadece Kırım’dan 369.294 kişi göç etmişti.⁶⁰⁴ Bu sayı 1864 yılında 595.000’i aşarken, 1865 tarihinden sonra gelenler de buna eklendiğinde Osmanlı’ya sığınmak için yurtlarından ayrılan Kırım ve Kafkasyalı sayısının bir milyon ilâ bir milyon iki yüz bin kişi civarında olduğu sanılmaktadır. Osmanlı Devleti her ne kadar göçmenlerin yerleştirilmesi için 1860 yılında özel bir teşkilat kurmuşsa da, bu problemle başa çıkamamıştı. Devlet, göçmenlere her türlü yardımı yapmasına, birçok vergiden muaf tutmasına, evlerinin inşası için arsa ve malzeme vermesine rağmen ortaya çıkan problemler önlenemiyordu.⁶⁰⁵

Devlet gelen göçmenleri yerleştirdikçe, yeni göçmenler geliyor, bunların ardı arkası kesilmiyordu. Bunun sebebi Çarlık Rusyası’nın Kafkasları şiddetli baskı altına almış olmasıydı. Buradaki insanlar ya Türkiye’ye göç edecekler, ya da Rusya onları nereye sürgün ederse oraya gideceklerdi. Osmanlı Devleti ve İngiltere’nin Kafkaslarda uygulanan bu insanlık dışı durumu engelleme çabaları da bir sonuç vermedi. Çarlık Rusyası Kafkasya’da yaşayan Müslümanları kesin olarak Türkiye’ye sürgün etmeye karar vermişti. Burada Rusların bu insanları Türkiye’ye mecburi göçe zorlama nedenlerinden biri de, bu dönemde sosyal, iktisadi ve siyasi sıkıntılar içinde olan Osmanlı Devleti’nin durumunu biraz daha güçleştirmektir. Ancak burada Rusya’nın göz ardı ettiği husus Osmanlı’nın insan sevgisi idi. Özellikle 1864 yılında büyük göç dalgaları gelmeye başlar başlamaz, bütün Osmanlı topraklarında geniş yardım kampanyaları başladı. Başta İstanbul olmak üzere, Anadolu ve Rumeli’nin her Vilâyet, kaza ve köylerinden, Bağdat, Mısır ve Trablusgarp’a varıncaya kadar her yerden her çeşit yardım gelmeye başladı. Özellikle devletin asker ve sivil tüm memurları bu yardım kampanyalarına katılanların başında gelmekteydi. Şehir, kasaba ve köylerde zengin

⁶⁰² Eren, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s.64–65.

⁶⁰³ Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım Türkleri’nin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul 1948, s.84.

⁶⁰⁴ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.86.

⁶⁰⁵ Eren, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s.67.

kimseler maddi yardımların yanında arazi ve emlaklerinin bir kısmını muhacirler için kullanılması amacıyla devlete bağışlıyorlardı.⁶⁰⁶

Kafkaslardan gelen göçmenlerden elbette Erzurum da nasibini almıştır. 1861 yılı baharında göçmen sayısında büyük bir artış olmasına rağmen, yapılan yoğun çalışmalar neticesinde göçmenlerin büyük kısmı iskân edildi. Bu dönemde Erzurum'da da 1.062 hane, yani 3.975 kişi iskân edilmişti.⁶⁰⁷

Osmanlı Devleti'nin gelen göçmenleri yerleştirme politikası, bu kişilerin beğenecekleri boş alanlara bir an evvel yerleşmelerini ve üretici duruma gelmelerini sağlayarak, perişanlıklarına son vermek idi. Ancak bu durum bile Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devleti'ni suçlamaları için bir vesile haline getirildi. Bu suçlamaların 1860'tan itibaren artmasının sebebi ise doğrudan Balkanlar'daki komitacılara sağlanan destekle ilgilidir. Babîâli ise iskân politikasını hem göçmenler hem de devlet için en iyi olanı seçerek belirliyordu. Yalnız 1865 yılında 5.000 hane Çeçen'in Kars'tan giriş yapması konusundaki görüşmelerde, Rusya Hükümeti tarafından bunların iskânları hususunda bir müdahalede bulunulmuştu. Bu konuda Rusya tarafından 21 Mart 1865'te Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıda, bu kişilerin hiçbir şekilde civar eyaletlere yerleştirilmeyip, derhal Erzincan ve Diyarbakır taraflarına gönderilmeleri istenmiş, Osmanlı Hükümeti de bu isteği yerine getirmişti.⁶⁰⁸

Hâlbuki daha önceki dönemlerde Trabzon'dan sevk edilen 4.500 hane muhacir Van, Kars ve Erzurum civarına yerleştirilmişti. Rusya'nın buradaki amacı hem burada Müslüman nüfus yoğunluğunun çoğalmasını engellemek, hem de Ermenilerin yapacakları hareketlerde onlara direnç gösterecek unsurları en aza indirmektir.

İngiltere ise bu göçmenlerin Karadeniz'den Erzurum'a kadar uzanan topraklarda iskân edilmesini istiyordu. Böylece bu bölgede Rusya'ya karşı savaşı Kafkas ırklarından oluşan bir tampon bölge oluşturulmuş olacaktı. Ama burada İngiltere'nin asıl hedeflediği şey ise bu yıllarda çok önem verdiği Trabzon-Erzurum yolunu güvenlik altına alma düşüncesi idi.⁶⁰⁹

⁶⁰⁶ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s.71.

⁶⁰⁷ BOA. İ.DH. 23799, Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s.131.

⁶⁰⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s.101.

⁶⁰⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s.101.

2.2.4.2. Çeçen Muhacirler ve Erzurum’da Alınan Tedbirler

Mayıs 1865’te Gümrü ve Kars tarafından Osmanlı topraklarına girecek olan 5.000 hane, yani yaklaşık 30.000 Çeçen göçmeni için buraya yakın yerlerde arazi tahsis edildi. Hazırlanan plana göre Çeçenlerden 2.500 hanesi Diyarbakır ve Siirt, 1.000 hanesi de Harput ve Sivas taraflarındaki iskâna elverişli arazilere sevk edileceklerdi. Kalan 1.500 hane için de Muş ve Van sancaklarıyla Hınıs ve Bayburt gibi büyük kazalarda yer bulunabileceğinden, onların da buralarda gruplar halinde iskân edilmeleri uygun görülmüştü. Hükümet bu gelenlerin en iyi şekilde iskân olunmaları için, iskân işiyle uzun süredir uğraşan ve Rumeli’deki muhacirleri başarılı şekilde yerlerine yerleştiren Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri azası Mirliwa Nusret Paşa’yı görevlendirdi. Görevi, gelenleri memurlardan teslim alıp, geçici ve daimi iskân mahallerine sevk etmek ve bunların her türlü ihtiyaçlarını gidermek olan Nusret Paşa, Erzurum Muhacirîn Komisyonu ile birlikte işleri süratle halletti ve Ocak 1866’ya kadar yaklaşık on ay bölgede kaldı. Çeçenlerin en iyi şekilde sevk ve iskân edilebilmeleri için birçok tedbir alınırken, bunların geçecekleri yollar da tesviye ediliyordu. Erzurum-Muş-Diyarbakır yoluyla gelen muhacirlerin iskân bölgelerine sevk edilebilmeleri için kullanılacak olan yol tamir ve tesviye olunarak, bunun için iki yüz kişi, ikişer kuruş yevmiye ile beş gün çalıştırılmıştı.⁶¹⁰

Göçmen grupları Lice, Hani, Silvan, Çapakçur, Huveydat, Halep gibi kazalarda önce geçici sonra kalıcı iskâna tabi tutuluyordu. Ancak bazı kabilelerin ısrarla topluca iskân olmak istemeleri, buna karşılık bölgede bu derece geniş arazi olmaması problemler doğurdu. Hatta Çapakçur’a gönderilen 1.000 hane muhacir, Muş’ta kalan akrabalarından ayrılmak istememiş, bu sırada kış da geldiği için iskân edilememişler, en sonunda Erzurum’dan asker sevk edilerek bunların silahları toplatılmış ve yeniden sevk olunmaları sağlanabilmişti.⁶¹¹

Bölgede bir takım silahlı faaliyetlerde bulunarak yerli halkı rahatsız eden gruplardan bir kısmı kendilerine tahsis edilen yerlere gitmeyerek, kendilerini buralara gitmeye zorlayan devlet kuvvetlerine karşı gelmeye başlamışlardı. Erzurum Valisi Emin Paşa, bunların üzerine Mirliwa Abdurrahman Paşa ile Vali Kaymakamı Mustafa Muhittin Bey’i gönderdi. Abdurrahman Paşa Hınıs yakınlarında yirmi hane kadar

⁶¹⁰ BOA. İ.DH. 38199, 15 Mayıs 1866 (1282.Z.29), Lef 3, Lef 4.

⁶¹¹ BOA. İ.DH. 38199, 15 Mayıs 1866 (1282.Z.29), Lef 4; İ.DH. 38018, Lef 4.

muhacirin silahlarını almayı başardı. Hınıs'ın köylerinde de dört yüz küsur hanelik büyük bir silahlı kafilenin de silahlarını almaya çalışırken, Mustafa Paşa da buraya geldi. Bu muhacirlere silahlarını teslim etmeleri hususunda bazı nasihatlerde bulunuldu ise de bunun hiçbir faydası olmadı. Çaresiz bu silahları toplamak için nizami asker ve hazır olan Kürt atlıları sevk edilerek ve bir boş top patlatılarak, adı geçen kafilenin silahları ellerinden alındı. İsteklerine göre bu muhacirler, Erzurum'un kazalarının uygun yerlerinde iskân edilmek üzere kışlaya sevk olundular.⁶¹²

Hınıs yakınlarında Çeçenlerin silahlarını teslim etmekte direnmeleri ve hatta silaha sarılmaları üzerine havaya açılan top ateşi sırasında kazayla bir kişi ölmüş, üç kişi de yaralanmıştı. Yaralanan bu kişiler derhal tedavi edilmiş ve teslim alınan silahlar da muhafaza altına alınmıştı. Buradaki muhacirler de civar köylere misafir olarak yerleştirilmişti. Buradaki işini bitiren nizami askerleri üç yüz süvari ve bir top ile Muş'a doğru yola çıktı. Bir saat ileride tesadüf edilen diğer bir muhacir kafilesinin silahları da olumsuz bir durum yaşanmadan, kendi rızalarıyla toplanarak, Muş'a doğru harekâta devam edildi. Buralarda bulunan ve yerli halka birçok zararları dokunan Çeçen muhacirlerinin silahları ellerinden alınarak, yola devam edildi. Muş'a bir saat mesafedeki Muş Ovasında 1.400 hanelik Çeçen kafilesinin ellerindeki silahlar da herhangi bir tatsızlık yaşanmadan teslim alındı. Bu muhacirlerin hayvanlarıyla eşyalarının korunması için kafilelerinin etrafına karakollar kurulmak suretiyle tedbir alındı. Erzurum Valisi Emin Paşa gönderdiği telgraflarda, bunların beş-on gün içinde iskân mahallerine gönderileceğini ve bunlardan zarar gören yerli ahalinin de bu sıkıntıdan kurtulacağını bildiriyordu.⁶¹³

Erzurum Valisi Mehmed Emin Muhlis Paşa Babıâli'ye gönderdiği yazıda bu konuyla ilgili olarak: “*Geçen seneden beri Erzurum Vilâyeti dairesinde yığılıp kalarak envâ-ı harekât-ı serkeşâne ve uygunsuzlukları görülmüş olan ve bu sene dahî numûne-i sû-i niyyet ve keyfiyetleri biddefaat arz ve beyân olunan Çeçen muhâcirlerinin, hem bunların şu eşkârı mazaratlarına meydan vermemek hem de esbâb-ı sevkîyelerinin tedârîki zımnında ahâliyi zahmet ve meşakkatten kurtararak mahfûzen ve mazbûten iskân mevkilerine sevk ve îzamları mümkün olabilmek üzere mühim iş olması dolayısıyla işin her tarafı ve mevkîin hükm-i hâli birkaç aylardan beri teşkil olunan husûsî komisyonda derpîş ve mütâlâa olunarak, ol babda vuku’ bulan tertibât ve icraâtı hâvî*

⁶¹² BOA. İ.DH. No:37731, 7 Kasım 1865 (1282.C.17) Lef 1, Lef 2.

⁶¹³ BOA. İ.DH. 37731, 7 Kasım 1865 (1282.C.17), Lefleri.

kaleme alınarak birer sûretleri görölmek üzere ekli olarak takdîm kılınan mazbata, defterler ve jurnallerden anlaşılacağı gibi daha önce de arz ve istizan olunduğu üzere, komisyonun esas müzâkereleri muhâcirîn reislerinden bazılarına maaş tahsîsi ile celb ve temin olunarak münâsip işlerde kullanılmaları takdîrde fesede-i muhacirînin pek de o kadar habâset ve mel'ânetleri kalmayacak ve bu şekilde kolaylık sağlanmış olacaktır fikriyle bu şekilde bazı muhacirîn reislerine maaşlar bağlanmıştır. Maaşlar biraz fazla ise de, her cihetin mütalaasından sonra, ihtiyac-ı kavi üzerine çaresiz tahsis olunmuş şeyler olup geçici surette de bulunduğundan iki-üç aydan sonra buraca kesileceği aşî-kârdır.” demektedir.

Muhacirlerin her elli hanesi bir kafilâ olmak üzere, hepsinin yirmi beş kafilâ ile bölge bölge sevk ve izamları kararlaştırılarak, her kafilânin başına bir kafilâ memuru ve zabitanın birinin kumandasında olmak üzere otuz nefer nizamiye askeri ile beş nefer zaptiye tertip olunmuştur. Bunların, uğrayacakları mahallerde yem ve yiyecekleri köylerden ve sağdan-soldan arayıp bulmak derdinden kurtarmak için de kafilâler hareket etmeden önce, uygun yerlerde ambarlar tertip ettirilerek zahire yığıldırılmıştır. Bu zahirelerin hususi bir memur eliyle toplanmasında ve sarf edilmesinde bazı fesatlıklar olabileceği düşünöldüğünden, hepsi uygun bir fiyat ile kontratoya bağlanmış ve herhangi bir karışıklık çıkmasına meydan verilmemek üzere de kontratocu ile kafilâ memuru arasında teati olunacak senetler bastırılarak, kafilâ memurlarına verilmişti. Mülkiyeden tayin edilen kafilâ memurlarının vazifeleri, başlarında bulundukları kafilâyı kendi Vilâyetleri hududuna kadar salimen götürüp, komşu Vilâyetin memuruna teslim etmekten ibaretti. Yolda ihtiyaçları olan tayinatı, kontarto memurundan senet vermek suretiyle alacak ve kafilânin ihtiyacında kullanacaklardı. Muhacirlerin sağ salim bir şekilde yerlerine ulaşabilmeleri için bütün emniyet tertibatı alınmış, geçecekleri yollar tamir ve tesviye ettirilmişti. Muhacirlerin iskân mahalli olan Harput, Sivas ve Diyarbakır Vilâyetleri'nin valilikleri de alınan tertibattan haberdar edilmişti. Muhacirlere ait yapılan işler dakikası dakikasına takip edilmekteydi. Önceden beri teşekköl eden muhacirin komisyonu heyeti azasının sayısının arttırılması ve daha çok kuvvetlendirilerek, o dönmdede Vilâyetin en önemli meselesi olan bu muhacirin işinin bir an önce halledilmesi gerekmekteydi. Nizamiye askerinin sayıca az oluşu dolayısıyla bazı zorluklar görölmekteydi ve ileride, yani muhacirlerin sevk ve izamlarına başlanıldığı zaman bu konuda daha fazla sıkıntının ortaya çıkacağı da açıktı. Daha

kötüsü Diyarbakır'da da yeteri kadar asker bulunmadığından, kafilelere Erzurum'dan itibaren eşlik edecek askerin Vilâyet hududundan dönmeyerek, muhacirleri iskân edecekleri mahalle kadar götürmeleri hususunda Diyarbakır valisi tarafından defalarca telgraf çekilmiş ve Erzurum Vilâyeti dâhilinde bulunan ordudan yardım istenmişti. Ordu da mümkün olan yardımı yapacağını bildirmişti. Bu sıralarda herhangi bir olay olmaması için büyük gayret sarf edilmekte ve gerekli tüm tedbirler alınmaktaydı. Zira sevk edilen muhacirlerden otuz-kırk hanelik bir kısmının Soğanlı Dağı'nda birikerek Rusya tarafına gitmeye hazırlandıkları Kars kaymakamı tarafından haber alınmış ve evvelce verilen ihtiyat talimatı gereğince üzerlerine zamanında asker sevk edilerek zabt ve tevkif edilerek Erzurum'a iade edilmişlerdi. Bu durumun diğerlerine de örnek olmaması için sıkı tertibat alınmıştı.

Bu muhacirlerin iskânı sırasında yaşanan en büyük problemlerden biri de muhacirlerin yerli halka zarar vermeleridir. Çünkü çoğu silahlı olan ve silahlarını teslim etmek istemeyen muhacirler zaman zaman yaptıkları hareketler ile yerli halka ciddi zararlar veriyorlar ve halk da artık hiçbir şekilde bunlara yardımcı olmak istemiyordu. Doğal olarak bu da hem işleri zorlaştırıyor ve hem de maliyetleri arttırıyordu. Bu durumu Vali Paşa şu cümlelerle anlatmaktaydı:

*“Şu gaile-i azimenin buradan külliye def ve izalesi temenni olunmaktadır. Muş havalisinde bulunanlar da yine çiftliklere ve bazı köylere saldırarak, halkın bazılarını yaralamak ve öldürmek suretiyle mallarına zarar verdiklerine dair mahallerinden haberler gelmektedir. Muhacirler Vilâyet hududuna kadar tertip olunan arabalarla götürüleceğinden bu arabalara mutedil yürüyüşle dört saatlik mesafe bir günlük itibar olunarak, gidiş günlerinde altışar kuruş, dönüş günlerinde de üçer kuruş ücret verilmesi kararlaştırıldı. Çünkü geçen sene, ahaliden bu yolda meccanen alınan arabaların ekserisini muhacirler yakmış ve öküzlerini de kesip telef ettiklerinden, yerli ahali bu yüzden pek çok zararlara uğramış ve işlerinden kalmışlardı. Bu sene tekrar meccanen bu yolda bu arabaların kullanılmaları bütün bütün imkânsızdır. Muhacirlerin bulundukları mahallerden hareket ederek, Vilâyet hududuna kadar sevk edilmeleri için, tayinat masrafları hariç araba ücretleriyle kâfile memurlarının ve diğer masrafların beş yüke ulaşacağıнын arz ve beyanına cüret kılındı...”*⁶¹⁴

⁶¹⁴ BOA. İ.DH. 38199, 15 Mayıs 1866 (1282.Z.29), Lef 1-5; İ.MMS. No:1304 ve Lefleri.

Bu muhacirlerin gerek Erzurum'da bulundukları sırada, gerekse iskân edilmeleri esnasında büyük masraflar yapıldı. Bu masraflar Erzurum ekonomisini olumsuz olarak etkiledi. Muhacirler için Erzurum Muhacirîn Komisyonu tarafından 487.969 kuruş 31 para masraf yapılmıştı.⁶¹⁵ Yine Erzurum'daki muhacirlerin 1864–1865–1866 yıllarındaki sadece odun masrafı 54.188 kuruştı ki, bu masraf hazine tarafından karşılanmıştı.⁶¹⁶

Göçmen meselesi sadece ilgili vilayetleri değil, Osmanlı ekonomisini de zor durumda bırakmıştır. Zira bu muhacirlerin sadece yiyecek ve gemi ile nakliye ücretlerinin toplamı asgari tahminlerle bile 200 milyonu aşmaktadır. Bu muhacirlerin devlete olan maliyeti kesin olarak tespit edilemese de, denilebilir ki, bu göç hareketleri olmasaydı, Osmanlı Devleti'nin 1856–1862 yılları arasında yaklaşık 700 milyon açık veren bütçesi belki de denk olabilirdi. 1865 yılı sonlarına doğru gelenlerin sayısı azaldığından ve mevcut göçmenlerin de üçte ikisi iskân edildiğinden, Muhacirîn Komisyonu'nun iş yükü de oldukça azalmıştır. Burada görevli olanlar için ayda 35.000 kuruş harcandığını dikkate alan devlet, bu masraftan kurtulmak için bu kuruluşun lağvını kararlaştırdı. Bu amaçla komisyon Meclis-i Vâlâ'ya bağlanarak, eleman sayısı iyice azaltıldı. Ancak arada yaşanan göç dalgalarına bağlı olarak komisyon kadrosu bazen genişletilmişti. 1867 yılında Şûrâ-yı Devlet'e bağlı olarak çalışan komisyon 1875 yılında Zaptiye Nezareti'ne dâhil olunmuş ve 1878 yılında artan göç olaylarından sonra bağımsız bir kuruluş haline dönüştürülmüştür.⁶¹⁷ Tüm bunlardan da anlaşılabilceği üzere Osmanlı Devleti en zor şartlar altında bile yardıma ihtiyacı olanı yardımsız bırakmamış ve şefkat kollarını bu insanlara açmıştır. Bunun içindir ki dünyada hâlâ Osmanlı Devleti'nin yaptıkları unutulmamıştır.

⁶¹⁵ BOA. *İ.MVL.* 25479, 14 Şubat 1867 (1283.L.9).

⁶¹⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.164.

⁶¹⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.203.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ YAPI, ULAŞIM ve HABERLEŞME

3.1. OSMANLI DEVLETİ’NİN İKTİSADİ DURUMU

Tanzimat Fermanı’na göre herkes mali gücü ve servetine göre vergi verecekti. Vergi siteminde eşit ve adaletli bir düzen kurulacaktı. Bu amaçla 1838 tarihinde kurulan Maliye Nezareti, Tanzimat’ın ilanından sonra “Hazine-i Amire” ve “Hazine-i Mukataat Defterdarı” olarak ikiye ayrıldı. Ancak uygulamada çıkan sorunlar nedeniyle bu iki kurum 1841’de yeniden Maliye Nezareti adı altında birleştirildi.⁶¹⁸

Yeni vergi usulünün uygulanabilmesi için öncelikle emval ve nüfus sayımı yapılması gerekiyordu. Bu iş zaman istediği için bu arada devletin gelir kaybetmesinin önüne geçmek amacıyla sadece ilk seneye mahsus ve geçici olarak, bir önceki yıl toplanan para, göz önünde tutularak, halktan para toplanması kararlaştırıldı. Verilecek vergi miktarı belli olunca fazla alınan para iade edilecekti. Tahsil işleri ise muhassıl ve meclis tarafından yapılacaktı. Memur ve görevlilerle valilerin, halktan kendileri için aldığı her türlü vergi ve aidatla beraber angarya da bu düzenlemeyle beraber kaldırılmıştır.⁶¹⁹ Ancak uzun zaman isteyen emlak ve nüfus sayımı hemen gerçekleştirilemedi. Buna bağlı olarak da vergi toplama işiyle görevli olanlar uygulamada büyük zorluklar yaşadılar. Vergilerin toplanamaması sonucu olarak, bir müddet sonra iltizam usulüne geri dönüldü.⁶²⁰

1842 düzenlemesiyle eyalet yönetiminde köklü ve kalıcı değişiklikler yapılarak, Valilerin yetkileri azaltıldı ve maliye işleri, doğrudan doğruya merkez tarafından atanan “Defterdar”a verildi.⁶²¹

Bu dönemde yaşanan tek sorun maliye işlerini kimin yerine getireceği değildi. Bir diğer sorun da cizye meselesi ile ilgili idi. Zira cizye sadece gayrimüslimlerden alınmakta bu da Tanzimat Fermanı’nın vergide eşitlik prensibiyle çelişmekteydi. Diğer yandan da Osmanlı Devleti bir İslam Devleti olarak cizyeden vazgeçemezdi. Bununla birlikte Babiâli, 1851 tarihine doğru cizyenin kaldırılması ve herkesten alınan bir baş

⁶¹⁸ Eren, “Tanzimat”, s.721.

⁶¹⁹ İncalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, s.629-630.

⁶²⁰ Eren, “Tanzimat”, s.722; Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim”, s.614.

⁶²¹ Eren, “Tanzimat”, s.721; Çadırcı, “Tanzimat”, s.185; İncalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, s.626; Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s.119.

vergisini haline getirilmesini düşündü ve nihayet 1856 Islahat Fermanı ile bu esas ilan edilerek, cizye “bedel-i askerî”ye çevrildi.⁶²²

1858’den sonra da mali yönetimle ilgili bazı düzenlemeler yapılmaya devam edilerek, valilerin elinden alınan yetkileri geri iade edildi. Şöyle ki, 20 Şubat 1860 tarihli “Ta’limât-ı Umûmîye”ye göre, eyalet, mutasarrıflık ve kazalarda bulunan defterdarlık ve mal müdürlükleri ilga edilip, her mahallin maliyesinin daha yeni bir idare tarzına kavuşturulması maksadı ile mali meselelerde bütün mesuliyet, o mahallin en yüksek mülkiye âmirinin sorumluluğuna bağlandı. Mali işlerin yeniden tanzim edilmesi için, her eyalete bir muhasebeci ve lüzumu kadar memur verilmesi, mutasarrıflıklar ve kazaların da aynı şekilde teşkilâtlandırılması hakkında kanun çıkarılmış ve bu kanun hükümlerinin yerine getirilmesinde mahallî mülkiye âmirinin mesul olduğu bildirilmişti.⁶²³

Kazalarda ise yıl bitiminde meclisler gelir gider hesaplarını yapacaklar, düzenleyecekleri defterleri sancak yöneticisine sunacaklardı. Burada bütün kazalardan gelen hesapların yıllık muhasebeleri yapılacak, hazırlanan defterlerden biri hazineye gönderilecek, diğeri de mahallinde saklanacaktı. Bu defterler imzalanıp, mühürlendikten sonra müdürlere geri verilecekti. Ayrıca sandık eminleriyle de yıllık muhasebe yapılacak, bunların mal kâtipleriyle birlikte verdikleri aylık gelir-gider ilmühaberleri saklanacak, ayrıca bütün gelir giderleri gösteren “Müfredat İlmühaberi” tanzim edilerek, muhasebeci ve mal kâtipleri tarafından imzalanıp, onaylanacaktı.⁶²⁴

1864 Vilâyet Nizamnamesi ile yapılan düzenlemelere göre vilâyetin mali işleri ve hesapları “Vilâyet defterdarı” adı ile bir maliye memuruna bırakılmıştı ve bu memur, valinin emrinde olmakla beraber, hesap işlerinde doğrudan Maliye Bakanlığı’na karşı sorumlu tutulmuştu.⁶²⁵

Yine 1864 Vilâyet Nizamnamesi’ne göre Livanın maliye ve hesap işleri, maliye nezaretinin teklifi ile devlet tarafından atanan “muhasebeci”ye verilmiş ve bu memur kendi görev alanıyla ilgili olarak Vilâyet defterdarına bağlanmıştı. Nizamnamede livada görev alacak muhasebecilerin görevleri ile ilgili olarak ayrı bir

⁶²² İnalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, s.631-632; Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s.135.

⁶²³ Eren, “Tanzimat”, s.750-751.

⁶²⁴ Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, s.248.

⁶²⁵ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.255; Tural, “1881 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilâyet Nizamnamesi”, s.111.

nizamname hazırlanacağı, ayrıca kendisine yardımcı olacak bir “mal kalemi”nin de görevlendirileceği belirtilmişti.⁶²⁶

1871 Nizamnamesi, Vilâyet idaresi ile ilgili olarak çok farklı değişiklikler getirmemiştir. Nizamnameye göre vilâyette valilerin konumu ne ise livalarda mutasarrıfların konumu da aynıdır.⁶²⁷ Vilâyet memurlarının Vilâyet dâhilindeki görevlerini, livalarda liva memurları yerine getireceklerdir. Buna göre Livalarda Muhasebeci, Vilâyetteki Defterdar’ın görevini yerine getirecek, aynı şekilde mutasarrıfların livalarda sorumlu oldukları görevlerden, kazalarda kaymakamlar sorumlu tutulacaklardı. Livadaki muhasebecinin görevi ise burada Mal Müdürü’ne verilmişti.⁶²⁸

3.1.1. Erzurum Vilâyeti’nin Gelir Kaynakları ve Mali Durumu

Osmanlı Devleti’nin olduğu gibi Erzurum Vilâyeti’nin de en büyük gelir kaynağı vergiler idi. Erzurum Sancağı’nda toplanan başlıca vergi çeşitleri, Memlaha Rüşumu, Yaylakıye Rüşumu, Ekrad Rüşumu, Kabutban Rüşumu, Muhzır Başılık Rüşumu, Gılman Maktuu Rüşumu, Mumhane Rüşumu, Şaraphane Rüşumu, Veznedar Başılık Rüşumu, Kömürcü Başılık Rüşumu, Bac-ı Ubur Rüşumu, Kasabhane Rüşumu, Boyahane Rüşumu, Gümrük Rüşumu, Orman Rüşumu, Müruriye Rüşumu, Damga Rüşumu, İhbar Rüşumu, Şite-i Zaptiye Rüşumu, Gümüş Boya Rüşumu, Eseb Pazarı Rüşumu, Debbaghane Rüşumu, Meydan Rüşumu, Arsa Rüşumu, Büyük Arsa Rüşumu, Bit Pazarı Rüşumu, Haffafhane Rüşumu, Saraçhane Rüşumu, Gölbaşı Rüşumu, Beytülmal Rüşumu, Karantina Rüşumu, Tapu Rüşumu, Enfiye Rüşumu olarak sıralanabilir.⁶²⁹

1860 (1276) tarihinde Erzurum Sancağı’nın yıllık vergisi, 2.436 kese⁶³⁰ 65 Para (1.218.000 Kuruş), Aşar geliri 10.000 Kese (5.000.000 Kuruş) olarak gerçekleşirken,⁶³¹ Erzurum Vilâyeti’nin toplam yıllık vergisi, 6.763 Kese 294 kûsur (3.381.500 Kuruş), Aşar geliri 20.663 Kese ve 121 Kûsur (10.331.500 Kuruş), İlane-i Umûmiyesi, 7910 Kese 330 kûsur (3.955.000 Kuruş) olarak gerçekleşmişti.⁶³²

⁶²⁶ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 30-31. Madde.

⁶²⁷ Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, s.201.

⁶²⁸ 1871 Vilâyet Nizamnamesi, 43-47. Madde.

⁶²⁹ BOA. Maliye Nezareti Defterleri (ML.d.) 1798 (Tarihsiz) Defterde ayrıca Van, Çıldır, Kars ve Bayezid Sancaklarından toplanan vergi çeşitleri de gösterilmiştir.

⁶³⁰ 1 kese 500 kuruş.

⁶³¹ BOA. ML.CRD.d. 1924, 1860 (1276), s.13.

⁶³² BOA. ML.CRD.d. 1924, 1860 (1276), s.14.

Erzurum Vilâyeti'nin 1871 (1288) yılına ait toplam vergi geliri 42.905.594 kuruş idi. Bunun 23.109.312 kuruşu Aşar, 10.350.920 kuruşu Ağnam, 7.052.359 kuruşu Mal ve 2.392.003 kuruşu da Bedel-i Askeri vergisiydi.⁶³³

Erzurum Sancağı'nın toplam vergisi ise, 6.785.991 kuruş Aşar, 2.301.198 kuruş Ağnam, 2.000.776 kuruş Mal Vergisi ve 582.349 kuruş da Bedel-i Askeri olarak sıralanabilir.⁶³⁴

1873 (1290) yılına ait gelirler ise toplam 50.969.241 kuruş olarak görülmektedir. Bunun 24.957.678 kuruşu Aşar Vergisi, 11.222.035 kuruşu Ağnam Vergisi, 7.127.754 kuruşu Mal Vergisi, 5.239.553 kuruşu Tapu Hâsılatı, Evrak-ı Sahiha ve çeşitli gelirler ile 2.522.221 kuruşu da Bedel-i Askeri olarak gerçekleşmişti.⁶³⁵

Vilâyetin 1875 (1292) yılı varidatı ise toplam 41.745.304 kuruştur.⁶³⁶ Bu varidatın 7.273.479 kuruşu Vergi, 190.604 kuruşu Vergi Fazlası, 2.792.897 kuruşu Bedel-i Askeri, 17.809.873 kuruşu Aşar, 298.068 kuruşu Aşar Emaneti, 51.343 kuruşu Duhan Çiriş ve Harir Aşarı, 11.035.924 kuruşu Ağnam, 271.892 kuruşu Orman Vergisi, 1.415.732 Rüsûmiye Geliri, 13.623 kuruşu Rüsûmat Emaneti, 206.719 kuruşu İskonto, 384.900 Çeşitli Resim ve Harçlar olarak sıralanabilir.⁶³⁷

1873 ve 1875 yıllarında Osmanlı Devleti'nin tüm gelirlerinin gösterildiği bir Varidât Defteri'nde; Erzurum Vilâyeti'nin 1873 (1290) yılı vergi geliri, 8.677.157 kuruş 21 para,⁶³⁸ 1874 (1291) yılı vergi geliri, 6.155.375 kuruş,⁶³⁹ 1875 (1292) yılı vergi geliri ise 5.836.124 kuruş⁶⁴⁰ olarak gösterilmektedir.

Yukarıdan da anlaşılabacağı üzere Erzurum Vilayeti'nin en önemli gelir kaynağı tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Toplanan vergilerin çok büyük bir kısmını Aşar ve Ağnam vergileri teşkil etmektedir. Bunun yanında Mal Vergisi ve Bedel-i Askeri de önemli gelir kaynakları arasında yer almaktadır.

Vilâyetin giderleri ise Umur-ı Dâhiliye, Birinci Kısım; Umur-ı Maliye, İkinci Kısım; Umur-ı Şer'iye ve Dea'vi, Üçüncü Kısım; Umur-ı Maarif, Dördüncü Kısım; Umur-ı Ticaret, Beşinci Kısım; Umur-ı Nafia, Altıncı Kısım olarak sınıflandırılmıştır.⁶⁴¹

⁶³³ SE, 1873 (1290), s.138-139.

⁶³⁴ SE, 1873 (1290), s.138-139.

⁶³⁵ SE, 1875 (1292), s.135.

⁶³⁶ Salnamede bu miktar 41.740.104 kuruş olarak yazılmıştır ki, toplamı yanlışır. SE, 1876 (1293), s.137.

⁶³⁷ SE, 1876 (1293), s.137.

⁶³⁸ BOA. Maliye Nezareti Varidat Defterleri (ML.VRD.d.) 3740, 1873 (1290), s.2.

⁶³⁹ BOA. ML.VRD.d., No: 3740, 1873 (1290), s.3.

⁶⁴⁰ BOA. ML.VRD.d., No: 3740, 1873 (1290), s.4.

⁶⁴¹ SE, 1876 (1293), s.137.

Erzurum Vilâyeti'nin 1871 (1288) yılına ait toplam gideri 13.490.202 kuruştur.⁶⁴² Bunun 5.870.979 kuruşu Umur-ı Dâhiliye, 5.455.530 kuruşu Umur-ı Maliye, 1.913.486 kuruşu Umur-ı Şer'iye ve Dea'vi, 115.707 kuruşu Umur-ı Maarif ve 134.500 kuruşu da Umur-ı Nafia için harcanmıştı. Umur-ı Ticaret için ise hiç harcama yapılmamıştı.

Erzurum Sancağı'nın aynı yıla ait gideri ise 4.610.943 kuruş olup, bunun 2.015.971 kuruşu Umur-ı Dâhiliye, 2.128.126 kuruşu Umur-ı Maliye, 316.790 kuruşu Umur-ı Şer'iye ve Dea'vi, 35.056 kuruşu Umur-ı Maarif ve 115.000 kuruşu da Umur-ı Nafia için harcanmıştı.

1873 (1290) yılına ait giderler toplamı ise, 14.065.260 kuruştur. Yine sırasıyla 6.830.451 kuruş Umur-ı Dâhiliye, 5.550.977 kuruş Umur-ı Maliye, 1.292.076 kuruş Umur-ı Şer'iye ve Dea'vi, 159.656 kuruş Umur-ı Maarif ve 232.100 kuruş da Umur-ı Nafia için harcanmıştı. Aynı şekilde burada da Umur-ı Ticaret için hiç harcama yapılmadığı görülmektedir.⁶⁴³

1875 (1292) yılında da yine Umur-ı Ticaret için hiç para harcanmazken, 7.025.558 kuruş Umur-ı Dâhiliye, 5.492.540 kuruş Umur-ı Maliye, 1.274.196 kuruş Umur-ı Şer'iye ve Dea'vi, 169.396 kuruş Umur-ı Maarif ve 310.100 kuruş da Umur-ı Nafia için olmak üzere toplam 14.271.790 kuruş harcama yapılmıştı.⁶⁴⁴

Vilayetin giderlerine bakıldığında ise en çok harcama yapılan kalemin Umur-ı Dâhiliye olduğu, bunu Umur-ı Maliye'nin takip ettiğini görmek mümkündür. En az harcama ise her zaman Umur-ı Nafia ve Umur-ı Maarif kalemlerinde yapılmakta, Umur-ı Ticaret için ise bazen hiç harcama yapılmamaktadır. Hâlbuki o dönemde Erzurum'un büyük bir ticaret merkezi olduğu, Erzurum-Trabzon Yolu'nun nasıl bir önem arzettiği, bu yola karşılık olarak Rusya'nın buradaki ticareti kendi topraklarına çekme için nasıl çaba sarfettiği göz önüne alınacak olursa, ticarete neden önem verilmediğinin anlaşılması daha da güçleşecektir.

⁶⁴² SE, 1873 (1290), s.138-139.

⁶⁴³ SE, 1875 (1292), s.135.

⁶⁴⁴ SE, 1876 (1293), s.137.

3.2. ULAŞIM VE YOL YAPIM FAALİYETLERİ

3.2.1. Trabzon-Erzurum Yolu

Erzurum mevki itibariyle İran-Trabzon transit yolu üzerinde olması dolayısıyla Asya'yı Avrupa'ya bağlayan önemli bir ticaret merkeziydi. Erzurum'un öteden beri limanı Trabzon'du. Erzurum'un dışarıyla hatta başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun diğer birçok eyaletiyle irtibatı bu kanalla temin ediliyordu. Onun için öncelikle Erzurum-Trabzon yolunun tamir ve inşasına önem verildi. Gerek askerî, gerek ticarî bakımdan çok büyük ehemmiyete haiz olan bu yola devlet çok büyük önem veriyordu. Bu yolla sadece Osmanlı Devleti değil İngiltere ve Rusya da yakından ilgileniyordu.⁶⁴⁵ Zira Rusya bu yola alternatif yollar ve limanlar açarak İran tüccarlarını ve bölgedeki ticaret yollarını kendi ülkesinden geçirmeye çalışıyordu. Bunun yanında bölge üzerinden Kafkaslara açılmayı, burada dönen ticareti ele geçirerek, buradan sıcak denizlere inmeyi ve Hindistan'a ulaşmayı istiyordu. İngiltere de bu durumun farkındaydı ve bunu durdurabilmek için onlar da bu yolla yakından ilgileniyorlardı. Hatta İngiltere bu amaçla Trabzon'da bir de konsolosluk kurmuştu.⁶⁴⁶

Osmanlı Devleti ve bölgeyi son derece iyi tanımış ve tahlil etmiş olan Lewis Farley bu yol hakkında ciddi mütalaalar ortaya koymuştu. Yazar bu yolun önemini ortaya koymak için “*Son yirmi yılda Trabzon’dan Erzurum’a bir yol yapılması zorunlu bir hal almıştır. Avrupalı firmaların bu yolu yapmak istemesi yerel yönetim tarafından geri çevrilmiştir. Kanunların tekrar tekrar değişmesine rağmen yerel yönetimler bunlara uyum sağlayamamış, ancak şimdi Trabzon Yolu’nun önemi anlaşılmış ve yolun yapımına yeniden başlanmıştır. İran ticareti için Batum’dan başlayıp, Erivan ve Tebriz’den geçerek, Kars’a ulaşan yol, Trabzon’dan başlayıp, Van ve Bayezid’den geçerek, Erzurum’a ulaşan yol kadar kısa ve tercih edilebilir bir yol değildir. Ayrıca Trabzon-Erzurum Yolu Türk-İran direk transit ticaret yolu olacaktır.*”⁶⁴⁷ demektedir.

Yazar ayrıca iyi bir ticaret için gerekli şartları şu şekilde sıralamaktadır:

“*Gemicilik açısından Trabzon ve Batum limanları arasında fark görünmemektedir. Batum limanı biraz daha iyi gibiyse de gemilerin buraya alışması zor görünmektedir. Deniz ticaretinde iyi limanların yokluğu, dış ticaret için büyük eksikliklerdir. Türkiye kullanışlı keresteleri olan ormanları, verimli toprakları, uygun*

⁶⁴⁵ BOA. İ.DH, 41651, 9 Eylül 1869 (1286.C.2); 42780, 1 Temmuz 1870 (1287.R.1).

⁶⁴⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.46.

⁶⁴⁷ Lewis Farley, *Turkey*, London 1866, s.168.

iklimiyle dünyanın en güzel memleketlerinden biridir. Ancak, üzerinde taşımacılık yapılacak yolların, nehirleri aşmak için köprülerin, limanları koruyacak dalga kıranların, ticaret kervanlarını koruyacak ve onlara saldırıları engelleyecek güvenlik güçlerinin olmaması, gelişmeyi açık olarak imkânsızlaştırmaktadır. Eğer bu konulara dikkat edilmezse transit ticaret Türkiye'nin elinden, bu ticareti elde etmeyi şiddetle isteyen ve bu konuda hızla çalışan Rusya'nın eline geçecektir. Ve bu ticaret bir kere el değiştirdi mi, geri getirilmesi neredeyse imkânsızdır."⁶⁴⁸

Devlet ve Vilayet yöneticileri de bu sorunun farkına varmış ve çeşitli atılımlar yapmaya gayret etmişlerdir. 1856 yılında Salih Vecihi Paşa'nın yerine tayin edilen Arif Paşa gayretli, çalışkan ve dirayetli bir vali idi. Harap olan şehrin yeniden ayağa kaldırılıp, bir cazibe merkezi haline getirilmesi için buranın refah seviyesinin artırılması gerekiyordu. Bunu yapmak için de en kısa ve akıllıca yol şehrin çevresindeki diğer şehirlerle bağlantısını sağlayarak ticareti canlandırmaktı. Bu amaçla Arif Paşa özellikle İran ve Rusya ile olan dış ticareti geliştirme amacına yöneldi. Bunun için Trabzon'dan Erzurum'a ve buradan da İran sınırına kadar olan yolun şose olarak inşası planlandı. Bayburt'tan Erzurum'a kadar olan kısım, Bayburt halkından sağlanan 3.900 kişi tarafından tesviye edildi. Durum, Babıâli'nin dikkatini celp ederek, valiye bir teşekkürname yazılmasını sağladı. Aynı yazıda Babıâli, Bayburt ile Trabzon arasındaki yolun da tamamlanmasını istemekteydi.⁶⁴⁹

Fakat bu çalışmadan istenilen verim alınamadı. Trabzon-Erzurum-İran yolu ile ilgili asıl önemli çalışmalar, bu konunun bir devlet politikası haline getirilmesi ve projenin gerçekleştirilmesi için nizamnameler hazırlanması ile başlamıştır. Osmanlı Devleti, Trabzon-Erzurum-İran (Doğubayazıt) yolu ile ilgili üç nizamname hazırlayarak, yürürlüğe koydu. 1861 ve 1869 tarihinde hazırlanan nizamnameler bunlar arasında en önemli olanlardır. Erzurum-Trabzon yolunun önemine binaen ortaya konulan bu nizamnamelerin ilki ve Osmanlı Devletinde ilk "yol nizamnamesi" 11 Kasım 1861 tarihlidir. Çalışmaların, sistemli ve verimli bir duruma getirilebilmesi için 1867 tarihinde de "amele nizamnamesi" hazırlanarak yürürlüğe konuldu. 1869 yılında ise en geniş kapsamlı yol nizamnamesi hazırlanarak, uygulamaya sokuldu.⁶⁵⁰

⁶⁴⁸ Lewis Farley, *Turkey*, s.169-170.

⁶⁴⁹ BOA. *İ.DH.* 26466, 10 Nisan 1858 (1274.Ş.25) ve 27462, 10 Ekim 1858 (1275.Ra.2).

⁶⁵⁰ Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850–1900)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997, s.11 vd.

Bu yeni yol sayesinde Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ulaşımın daha kolay ve ekonomik hale gelmesi planlanıyordu. Karadeniz yolu ile Trabzon limanına ve buradan yapılan yeni yol ile de Erzurum'a ve Bayezid'e ulaşılabiliyordu. Yapılan bu yol Erzurum'un ekonomik ve stratejik önemini daha da arttırmış ve 1829–1830 Osmanlı-Rus Savaşından sonra azalan nüfus yavaş yavaş yeniden artmaya başlamıştı.

Yayınlanan ilk yol nizamnamesi 11 Kasım 1861 tarihinde uygulamaya konuldu. Bu nizamname de Avrupaî usuller göz önüne alınarak hazırlanmış ve genel olarak Fransız yol sisteminden aktarılmış idi. “Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne Yollarının Tanzîm ve Tesviyesi Hakkında Nizâm-nâme” olarak adlandırılan bu düzenleme altı kısım ve 31 maddeden ibarettir.⁶⁵¹

Bu nizamnamenin birinci kısmında yolların tarifi ile bunların nasıl yapılacağı anlatılır. İkinci kısımda yolların ıslah ve tesviyesinin nasıl yapılacağı belirtilir. Burada hangi yolların devlet, hangi yolların ahali tarafından yapılacağının yanında, bu yollar yapılırken ortaya çıkacak masrafın kim tarafından karşılanacağı da açıklığa kavuşur. Üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümde yol yapımında kimlerin çalışacağı ve bunlarla ilgili düzenlemelerin yanında, yolların bakım ve onarımında görev alacak mükelleflerle ilgili düzenlemeler vardır. Altıncı kısım ise yolların düzgün yapılıp, yapılmadığının kontrolü ile ilgilidir.⁶⁵²

Bu nizamnameye ek olarak, ortaya çıkan keyfi uygulamaların önlenmesi için 1867 yılında bir de amele nizamnamesi yayınlandı. En geniş kapsamlı düzenleme ise, Mithat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında yaptığı uygulamalardan yararlanılarak ve buna devletin birçok yerde edindiği tecrübelerin de eklenmesiyle yapıldı. 14 Ağustos 1869 tarihinde yürürlüğe konan “Turuk ve Meabir (Yol ve Geçit) Nizamnamesi” Osmanlı yol teşkilatındaki en önemli düzenlemedir.⁶⁵³

Bu nizamnameyle ülke karayolları, Vilâyet merkezleriyle İstanbul'u ve önemli iskeleleri ve demiryollarını bağlayan yollar (Sultani Yollar), Vilâyet merkezleri arasında ikinci ve üçüncü derecedeki yollar (Sancak Yolları) ve nihayet nahiye ve kaza yolları olarak dört kısma ayrılıyordu. Yol için hazırlanan bu nizamname, halkın erkek nüfusuna yol inşaat ve bakımında beş senede yirmi gün çalışma yükümlülüğü de getirmişti. Bu

⁶⁵¹ Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850–1900)*, s.14.

⁶⁵² Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850–1900)*, s.16-17.

⁶⁵³ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul 1995, s.133; Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850–1900)*, s.18.

yükümlülük, belirli zamanlarda bedenen çalışmak veya yol yapımında hayvanını kullandırmak biçimindeydi.⁶⁵⁴

Dört fasıl ve yirmi sekiz maddeden oluşan bu nizamnameye göre, yol yapımında harcanacak para hazineden tesviye olunacak, memur maaşı, barut, araç gereç masrafı doğrudan doğruya Vilâyet mal sandıklarından karşılanacaktır. İmamlar, Papaz, Haham, mektep ve ders hocaları kişisel olarak hizmetten muaf tutulmuşlardır. Ancak, hizmetkâr ve hayvanları için muafiyet söz konusu değildir. Askerler, zaptiye neferleri ve sakatlar da yol yapma yükümlülüğünden muaftırlar. Böylelerinin adları ihtiyar meclislerince liva ve kazaya bildirilecektir. Ticaret veya başka bir hizmet için yerlerinde bulunmayanlar ise adlarına adam görevlendireceklerdir.⁶⁵⁵

3.2.1.1. Kırım Savaşı'ndan Fosfor Mustafa Paşa'nın Valiliğine Kadar Yapılan Çalışmalar

Kırım Harbi'nde işgale uğramamasına rağmen harbin yükünün çoğunu sırtlayan Erzurum, bundan büyük zarar görmüştü. Erzurum'un bu zararını gidermenin en kısa ve kestirme yolu, Erzurum'dan geçen yolların tamir ve tesviyesinin sağlanarak, çevreyle olan bağlantısını kurmaktır. Zira bu yollar sayesinde sadece çevredeki yerleşim birimleriyle değil, dış ülkelerle de ticaret yapılabilecek ve refah seviyesi arttırılabilecekti. Erzurum Valisi Arif Paşa bunu çok iyi anlamış olduğundan, Erzurum-Bayburt ve Erzurum-Bayezid yollarının önemini belirten bir yazı kaleme aldı. Burada üzerinde durulan konulardan biri de eğer bu yollar yapılmazsa İran tüccarlarının Rusya'ya kayacağı endişesi idi.⁶⁵⁶ Adı geçen yolların yapımına İngiltere'de sıcak bakıyordu. Zira bu yollar sayesinde Rusya'nın ilerlemesi ve Hindistan'a girmesi önlenebilirdi.

Nihayet Erzurum Valisi Arif Paşa'nın 1857 yılında istediği izin çıkarılarak, yol yapımına başlandı. Daha önceden de belirtildiği gibi Bayburt halkının meccanen çalışmaları ile Erzurum-Bayburt arasındaki yirmi dört saatlik yolun tesviyesi tamamlanmıştı. Yolun karşılığı olan Trabzon tarafında da çalışmalar başlamıştı. Daha önceden düzeltilen yolun bazı bölümleri bozulmuştu. Babıâli tarafından tasdik edilerek, irade buyrulan karara göre, Bayburt-Erzurum yolunun tahmini masrafı 60 bin kuruş

⁶⁵⁴ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.133.

⁶⁵⁵ Musa Çadırcı, "Tanzimat Dönemi'nde Karayolu Yapımı", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV, Sayı 25, s.153.

⁶⁵⁶ BOA, *İ.DH.* 26466, 10 Nisan 1858 (1274.Ş.25).

olacaktı. Bu yol ile Trabzon-Gümüşhane yolunda çalışacak ahaliye günde birer kıyye ekmek verilecek ve her türlü alet ve edevat da devlet tarafından karşılanacaktı.⁶⁵⁷

Trabzon-Erzurum yolu Osmanlı ticaretinde de çok önemli bir yer tutmaktaydı. Buna bir de Rusya'nın buradaki rekabeti eklenince, yolun ehemmiyeti daha da artmıştı. 1864 yılına gelinceye kadar yolun yapımı çeşitli sebeplerle tamamlanamamış, yapılan yatırımlar öylece kalmıştı. Bu yolun inşasında yabancı mühendislerden faydalanılması düşünülmüş ve bu da yapılmıştı. 1864 yılı Eylül ayı başlarına kadar Trabzon-Erzurum yolunda çalıştırılması planlanan on teknik elemandan yedisi görevine başlamıştı.⁶⁵⁸ 1864 yılı sonuna kadar yapılan çalışmaların hemen tamamı keşif, muayene, eksik giderme gibi faaliyetlerdi. Bunların masrafı da hazine tarafından karşılanmıştı. Yapılan bu hazırlıklar genel olarak Trabzon-Erzurum yolu içindi. 1866 yılında Trabzon-Erzurum yolunda çalışacak tüm teknik personel tamamlanmışken, Erzurum-Bayezid yolu için istenen mühendis ise ancak 1867 yılında yollanmıştı.⁶⁵⁹

3.2.1.2. Fosfor Mustafa Paşa'nın Çalışmaları

Erzurum Valiliğini Dördüncü Ordu Müşirliği ile beraber uhdesinde bulunduran Fosfor Mustafa Paşa, 1868 yılının başında Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu'nun yapımına tayin edildi. Mustafa Paşa bu göreve başladığı zaman, yol hizmetinde kullanılan bazı ecnebi mühendis ve memurların kontrat süreleri bitmişti. Ancak bu kişiler ellerindeki alet ve edevatı henüz teslim etmemişlerdi. Bu yüzden bunların sözleşmeleri bir buçuk ay daha uzatıldı. Bu tarihten sonrası, yolun teknik eleman ihtiyacının karşılanmasında bir dönüm noktası teşkil eder. Zira 1872 yılına kadar istihdam edilen mühendis, kondöktör ve pikörler ordu erkânından olan mühendis zabıtlar ve yabancılardan temin edilmişti. Daha önce genellikle yabancılardan sağlanan teknik personel artık yerli personelden sağlanmaya başlamıştı. Yetişmiş yerli mühendislerin de katılımıyla beraber Fransız etkisinin açıkça görüldüğü bu devir (1861–1869) kapanmaya başlamıştı.⁶⁶⁰

Fosfor Mustafa Paşa'nın burada yaptığı çalışmaların en önemlilerinden biri yol güzergâhını değiştirmesidir. Çalışmaların başlatıldığı 1868 senesinin Ağustos-Aralık ayları arasındaki dört aylık faaliyet sonunda, yolun dört saatlik kısmı şose olarak inşa

⁶⁵⁷ BOA, *İ.MVL*, 17488, 16 Eylül 1858 (1275.S.7).

⁶⁵⁸ Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850–1900)*, s.74.

⁶⁵⁹ BOA, *İ.MVL* 26140, 11 Aralık 1867, (1284.Ş.14).

⁶⁶⁰ Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850–1900)*, s.78.

edilmişti.⁶⁶¹ Mustafa Paşa'nın yaptırdığı yollar, bundan önce yapılan üç senelik çalışmaya tekabül etmekteydi. Ancak bu çalışmaların alt yapısı daha önce burada görevli olan Feyzi Paşa'nın yaptığı keşif ve hazırlıklardı. Yolun Erzurum tarafında da hızlı bir çalışma sürüyordu ve bu çalışmalar oldukça ilerlemişti. Erzurum'daki en bozuk yer Kop Dağı ile Erzurum arası olup, buraların en kötüsü de Erzurum Ovası'na rastlayan çamurlu ve biraz da bataklık olan saha idi. Mustafa Paşa'nın riyasete getirildiği 1868'den itibaren geçen kısa zamanda, bu bölümde yer alan Kop-Ilıca-Gezköy arasındaki yolların bir kısmı şose olarak inşa edilirken, bir kısmı da düzeltildi.⁶⁶²

Bu arada Rusya'nın Poti demiryolu ile liman ve iskelesinin tamamlanmak üzere olması Babiâli'yi harekete geçirdi. Babiâli bu durumu hatırlattıktan sonra, Erzurum yolunun yapımına biran evvel başlanmasını ve acele edilmesini istiyordu. Aslında 1869 yılının Nisan ayında çalışmalar başlamıştı ve Mayıs sonlarına kadar Zigana Dağı yolunun epey bir kısmı bitirilme noktasına gelmişti.⁶⁶³

1869 kışı hazırlıklarla geçirildikten sonra 1870 senesi inşaat mevsiminde yapılan çalışmalarla Trabzon-Erzurum Yolu'nun hemen hemen tamamı bitirilecek bir hale getirildi. Yolun Erzurum Vilâyeti hissesine düşen 32 saatlik kısmı tamamen şose döşendiği gibi, Trabzon'a ait olan 28 saatlik kısmının dört saatlik muhtelif parçalı dışındaki yerler de aynı şekilde tamamlandı. Şose döşenmemiş olan kısımlar ise araba geçişine mani olmayacak ve kısmen hizmet verecek şekilde düzeltilmişti. Erzurum tarafı teslim edilmeye hazır hale getirilen yolun, Trabzon tarafındaki birkaç küçük iş dışında 1870 senesi itibarıyla her şeyi bitirilmiş vaziyetteydi. Birkaç eksiğe rağmen 1871 yılı başında Trabzon'dan Erzurum'a kadar araba ulaşımı sağlandı ve hatta Tophane'den Erzurum istihkâmları için yollanan toprak bu yolla Erzurum'a ulaştırıldı. Trabzon tarafındaki eksiklikler ise 1871 yılının sonunda tamamlanabilmişti.⁶⁶⁴ Neticede Fosfor Mustafa Paşa'nın mesuliyet ve nezareti altında, 1868 yılında inşasına başlanan Trabzon-Erzurum anayolunun tamamı, 1871 yılında ikmal ve şose olarak mahalli idarelerine teslim edildi.⁶⁶⁵

⁶⁶¹ BOA. İ.DH. 40828, 7 Şubat 1869 (1285.L.24); Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850–1900)*, s.79.

⁶⁶² Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850–1900)*, s.80.

⁶⁶³ BEO. *Erzurum Ayniyat Defteri*, No: 831, s.114.

⁶⁶⁴ Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850–1900)*, s.83.

⁶⁶⁵ BEO. *Erzurum Ayniyat Defteri*, No: 829, s.132; Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850–1900)*, s.84.

1872 yılında tamamen bitirilen yolun korunması da ciddi biçimde ele alınmıştı. Bu yolun korunması için bekçiler tayin edilmiş ve yolun bakım-onarım masrafları da Vilâyetlere bırakılmıştı. Bu yol askeri bakımdan çok büyük önemi haiz olduğundan, bu yolun tamirâtı daha çok askeri yetkililerin raporları doğrultusunda gerçekleştiriliyordu. Bu yolun korunmasını gerekli kılan şeylerden biri de, bu yolun İran transit ticaretinin güzergâhı olmasıydı. Trabzon-Erzurum yolu 1874 yılında IV. Ordu Müşirliği'ne bırakıldı.⁶⁶⁶ Ahmed Muhtar Paşa'nın ifadesiyle, "IV. Ordu'nun ruhu konumunda olan" bu yolun nezareti orduya bırakılmış, tamir ve tesviyesi de Trabzon ve Erzurum Vilâyetleri tarafından sağlanmıştı.⁶⁶⁷

Bu yolun sağladığı faydalar Envâr-ı Şarkıye gazetesinde de ifadesini bulmuştur. 9 Temmuz 1869 tarihinde 103 numarayla yayınlanan gazetede:

"Geçen gün bir iki adam ile görüştüm. Şimdiye kadar kiracılık eden araba sahiplerinden bazıları şu vecihle kelam-ı ağız ederler ki Erzurum'dan Bayburt'a kadar 24 saat mesafe olduğu halde sekiz günde gidilirdi. Bundan on beş gün evvel yine hatta hamulesiyle Bayburt'a gitmiş ve beş günde vasıl olup, üç gün kazanmış ve arabasına bir samar zahire tahmil ederken bu kere daha ziyade yükletip bu seneki seferde sair seneler seferinden elli kuruş ziyade menfaat görmüş ve bunun sebebi dahi saye-i inayetvaye-i hazreti padişahîde tarîkin tesviyesinden neşet eylediği maruz teşekkürde beyan eylemiştir.

Ey ebna-yı sebil ve vatan işte tarîklerin eser-i menfaati meydana çıkmaya ve bundan akdem çıkarılan müteaddit nüshâlârımızda bertafsil beyan olunan ifadatımızı tasdik etmeye başladı ve bunun ileride daha büyük nefy ve faidesi görüleceğinden bu babta tekrar tafsil ve eşar ile ezhan ve eskâra ve semend hame-i hoş refiare yorgunluk vermekte hacet göremiyorum Şöyle ki bu mebhasda (ıztırab-ı nalühengâm istemez tahsil-i gâm mevkiinde bi-tekellüfkâr kendini gösterir) neşidesini sizlere okumaktan ve bu yolda bir kat dahi istizade-i şevk ve gayretname-yi âmmeden dahi geri duramıyorum."⁶⁶⁸ denilerek, yapılan yolların pratikte sağladığı faydalar gözler önüne serilmiştir.

⁶⁶⁶ BEO. Erzurum Ayniyat Defteri, No: 830, s.115.

⁶⁶⁷ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, s.18.

⁶⁶⁸ Muammer Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi (Envâr-ı Şarkıye)*, Ankara 1971, s.55-56.

3.3 HABERLEŞME

Osmanlı Devleti'nde haberleşme teşkilatını modern anlamda posta idaresi şeklinde düzenleme çabaları Sultan II. Mahmud tarafından başlatılmış ve bu çalışmalar onun ölümünden sonra da devam ederek, 23 Ekim 1840 (26 Şaban 1256)'da Posta Nezareti'nin kuruluşu gerçekleşmiştir. Kurulan Posta Nezareti, devlet evrakı ile birlikte, ülke içerisinde yaşayan bütün herkesin mektup, para ve paketlerini Osmanlı Devleti sınırları içinde taşımayı hedeflemiştir. Bu hedef doğrultusunda da 28 Ekim 1840'ta İstanbul'dan Edirne'ye, 2 Kasım 1840'da ise Anadolu taraflarına ilk posta konvoyları çıkarılmıştır. Kuruluşundan hemen sonra 16 Kasım 1840'da yeni teşkilâtın uyacağı esasları ve çalışma şartlarını düzenleyen ilk posta nizamnamesi Fransız Posta Kanununun, Osmanlı Devleti şartlarına uydurulması suretiyle yürürlüğe konulmuştur. 1841-1842 yıllarında Anadolu'da öncelikle Ankara, Kayseri, Adana, Erzurum ve Trabzon'a posta müdürleri atanmıştı.⁶⁶⁹

Postaların taşınması ile ilgili olarak, mektup, eşya ve para taşıma kurallara bağlanmış, uzaklıklar, at ile bir saatte alınabilecek yola göre hesaplanarak belirli merkezler arasının kaç saat olduğu hesaplanmış, saat başına birer para ücret ödenmesi ilke olarak benimsenmiştir.⁶⁷⁰ Buna göre çıkarılan listede Trabzon'dan Erzurum yolu 54 saat olarak tespit edilmişti.⁶⁷¹ Posta Nezareti, 1871 yılında Telgraf Müdürlüğü ile birleştirilerek, Posta ve Telgraf Nezareti adını aldıktan beş sene sonra da yeni oluşturulan teşkilâtın kadrolarını belirleyen bir kanuna kavuşmuştur. Posta hizmetleri karşılığı olarak alınan ücret tarifelerinin değişmeyen özelliği, Avrupa postalarında da uzun dönemler uygulanan, mektup ve evrakların gidecekleri mesafe ve ağırlıklarının, alınacak ücretin tespitinde mutlaka dikkate alınmış olmasıdır.⁶⁷²

Osmanlı sınırları içinde ilk telgraf hatları Kırım savaşı sırasında çekilmeye başlanmıştı. Savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan İngiltere ve Fransa, Devlet-i Âliyye'yi bu yönde teşvik etmişler hatta bizzat bu hatları kurmak istemişlerdir. Kırım Savaşı'nın devam ettiği bir sırada Osmanlı sınırları içinde ilk sivil hatlar bizzat Osmanlı Devleti tarafından, askerî hatlar ise İngiliz ve Fransızlar tarafından kurulmuştur. Osmanlı Devleti Avrupa ile hızlı haberleşmeyi temin amacıyla ilk hatları

⁶⁶⁹ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.295.

⁶⁷⁰ Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum Vilâyeti'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, s.134.

⁶⁷¹ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/5141/>, s.338; Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.296.

⁶⁷² Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", s.341.

Rumeli bölgesinde kurmuş ve bunu da bir Fransız şirkete ihale etmişti. Ancak halkın telgraf hatlarının yapımına gösterdiği ilgi ve alaka sonucu Osmanlı Devleti kalan hatları kendisi tamamlamaya karar vererek, kontratı iptal etmişti. Bundan sonra devlet, yalnızca telgraf hatlarının teşkili için ülke içinde bulunmayan malzemelerin ithalini gerçekleştirmiş, hem ilk çekilen hatlarda, hem de onların akabinde diğer hatların yapımında koordinatör rolü oynamıştır. Halk ise çoğu defa Müslüman-gayrimüslim ayrımı olmadan dağlardan direkleri kesmiş, telgrafhane yapılmak üzere para toplamış, bina yaptırmıştır. Bu alanda tam bir devlet-millet birlikteliği görülmüştür. Osmanlı Devleti, halkın yakın desteğiyle ve kendi planları çerçevesinde büyük bir hat çekme seferberliğini başlatmış ve 1876 yılı itibarıyla ülkenin hemen her tarafı telgrafla haberleşme imkânına kavuşmuştu.⁶⁷³

Telgraf İdaresi, 21 Eylül 1871'de Posta Nezareti ile birleşinceye kadar bir Müdürlük olarak idare edildi. Önceleri Sadaret'e bağlı olan Telgraf Müdürlüğü, daha sonra Posta Nezareti ile birlikte Nafia Nezareti'ne bağlandı. Telgraf Müdürlüğü 21 Eylül 1871'de ise Posta Nezareti ile birleşerek Posta ve Telgraf Nezareti adını almış ve Dâhiliye Nezareti'ne bağlanmıştır.⁶⁷⁴ İki kurum birleştirilince imkânlar da birleştirilmiş ve böylece denetleme ve hizmet verme işi daha kolay hale getirilmişti.⁶⁷⁵

1862 yılında Arnavut Vezir İsmail Paşa döneminde yapımına başlanmış olan Erzurum-Erzincan arasındaki ilk telgraf hattı 1864 tarihinde bitirilerek, sevinç içinde ve büyük bir törenle hizmete açıldı.⁶⁷⁶ Aynı şekilde Erzurum-Oltu-Kars hattının Bayezid'e kadar uzatılmasına, Erzurum-Muş-Bitlis hattının tamamlanarak, Bitlis-Van ve Bitlis-Siirt-Diyarbakır hatlarının çekilmesine ve Erzincan'ın da Gümüşhane üzerinden Trabzon'a bağlanmasına karar verildi.⁶⁷⁷

1866'dan sonra Erzurum'dan Kars'a kadar devam eden telgraf hattı için lâzım olan direkler ve bunları dikme masrafı ile Kars'ta inşa edilecek telgrafhane masraflarını Erzurum ve Kars ahalisi karşılamıştı. Dördüncü ordu müşiri Meclis-i Vâlâya gönderdiği bir tezkerede, bu hattın aynı şekilde Bayezid, Van ve Siirt yollarıyla Diyarbakır'a kadar uzatılmasını teklif etti. Babiâli tarafından buraları için yapılacak masrafların isterlerse ahali mal sandığından karşılanması beyan olundu. Bunun üzerine irade çıkarılarak,

⁶⁷³ Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", s.345; Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 298.

⁶⁷⁴ Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", s. 346.

⁶⁷⁵ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.298.

⁶⁷⁶ BOA. İ.DH. 36552, 6 Eylül 1864 (1281.R.4).

⁶⁷⁷ BOA. İ.MVL 24687, 9 Nisan 1866 (1282.Za.23), Lefleri.

halkın yardımlarıyla telgraf hattının Diyarbakır'a kadar uzatılmasının memleket yararına olduğu belirtilerek gereğinin yapılması için emir verildi.⁶⁷⁸

1870, 1871, 1872 yıllarında Erzurum, Erzincan, Van, Kars, Muş, Bitlis, Bayezid, Oltu, Mama Hatun, Hınıs, Parmaksız ve Erciş'te telgraf hatları ile haberleşme yapılmaktaydı. Bu merkezlerde bulunan memurları teftiş etmek için de Telgraf Müfettişi Mustafa Efendi görevlendirilmişti. Erzurum Telgraf merkezinde Mehmed Şefik Efendi Müdür, Kazım Efendi Baş Muhabere Memuru, İbrahim Efendi ise İkinci Muhabere Memuru olarak görev yapıyordu.⁶⁷⁹

Erzurum'dan pek çok yerle -bedeli mukabili- telgraf vasıtasıyla haberleşmek mümkündü. Erzurum'dan vilâyet içinde bulunan merkezlere çekilecek telgraf 10 kuruş olarak ücretlendiriliyordu. Yine Erzurum'dan Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Bağdad Vilâyetleri ve mülhakatına 15 kuruş; Suriye, Kastamonu, Ankara ve Haleb Vilâyetleri ve mülhakatına 30 kuruş; Konya Hüdavendigar, Cezayir-i Bahr-i Sefîd Vilâyetleriyle mülhakatına 40 kuruş; İstanbul ve mülhakatına 40 kuruş; Edirne ve Aydın Vilâyetleri ve mülhakatına 50 kuruş; Selanik ve Tuna Vilâyetleri ve mülhakatına 60 kuruş; Bosna ve İşkodra Vilâyetleri ve mülhakatına 70 kuruş telgraf çektirilebilirdi. Ancak bahsedilen fiyat tarifesi sadece 20 kelime için geçerliydi ve yirmi kelimeyi geçen her on kelime için yarı ücret bu fiyata eklenecekti.⁶⁸⁰

1873 ve 1875 senelerinde artık 27 frank ile 36 frank arasında değişen rakamlarla Mısır'a, 16 frankla 21 frank arasında değişen rakamlarla da İran'a telgraf çekirmek mümkündü. Elbette çekilecek telgraf 20 kelimeyi geçerse her 10 kelime için uygulanacak yarı zam burada da geçerliydi.⁶⁸¹

1871 yılında Telgraf ve Posta Müdürlükleri birleştirildiği için artık Erzurum telgrafhanesi İkinci Sınıf, Erzincan telgrafhanesi Üçüncü Sınıf, Kars, Oltu, Muş, Bitlis, Van, Bayezid ve Karahisar telgrafhaneleri Dördüncü Sınıf Telgrafhane, Mama Hatun, Ekanis ve Gümüşhane ise Dördüncü Sınıf Pusula Merkezleri olarak teşkilatlandırılmıştı.⁶⁸²

⁶⁷⁸ BOA, İ.MVL 24034, 18 Temmuz 1865 (1282.S.24).

⁶⁷⁹ SE, 1870 (1287), s.122, SE, 1871 (1288), s.123, SE, 1872 (1289), s.125.

⁶⁸⁰ SE,1870(1287),s.122,SE,1871 (1288), s.123, SE,1872 (1289), s.125, SE,1873(1290), s.129, SE,1875 (1292), s.129.

⁶⁸¹ SE,1873 (1290), s. 129-130, SE, 1875 (1292), s. 129-130.

⁶⁸² SE,1873 (1290), s. 124-125, SE, 1875 (1292), s. 128.

1871 yılında Erzurum Posta Müdürü Mehmed Ziver Efendi, Erzincan Müdürü ise Mehmed Efendi idi.⁶⁸³

1873 yılında Telgraf ve Posta Müfettişi Rıza Efendi, Erzurum Posta ve Telgraf Müdürü Rasim Efendi, Erzincan Posta ve Telgraf Müdürü Ahmed Efendi, Kars Posta ve Telgraf Müdürü Bekir Sami Efendi, Oltu Telgraf Müdürü Faik Efendi, Muş Posta ve Telgraf Müdürü Emin Efendi, Bitlis Posta ve Telgraf Müdürü Rıfat Efendi, Van Posta ve Telgraf Müdürü Kamil Efendi, Bayezid Posta ve Telgraf Müdürü Rıza Efendi, Karahisar Posta ve Telgraf Müdürü Veri Efendi idi. Pusula merkezlerinde ise sadece memurlar görev yapmaktaydı.⁶⁸⁴

Posta tarifesi ise, ağırlığı daha az olsa da her mektup üç dirhem (10 gram) ittihaz olunuyor, üç dirhemden ağır olan mektuplar için her beş gram için yarı ücret fazla alınıyordu. Üç dirhemlik adi bir mektup yüz saat mesafeye kadar bir buçuk, yüz-iki yüz saat arası üç ve iki yüz bir saatten daha fazlası için altı kuruş olarak ücretlendiriliyordu. Mektup taahhütlü olur ise bir kat fazla ücret ödeniyordu.⁶⁸⁵

Posta ile para göndermek de mümkündü ve bunun için tarife şu şekildeydi: Altın emanetin her bin kuruşu için saatte üç, gümüş mecdiyenin her bin kuruşu için saatte altı ve metelik akçenin her bin kuruşu için saatte on iki para alınacaktı. Paranın yanında değeri ölçüsünde ücretlendirilmek kaydıyla kıymetli eşya veya normal bir paket de gönderilebiliyordu. Normal bir paket, her saat için, bir gramdan iki yüz elli grama kadar iki, iki yüz elli birden beş yüz grama kadar dört, beş yüz birden yedi yüz elli grama kadar altı ve yedi yüz elli birden bir kilograma kadar olan eşyadan da sekiz para ücret alınacaktı. Bir kilogramdan ve en çok iki kilogramdan fazla olan eşyanın kabul edilip edilmemesine posta karar verecekti.⁶⁸⁶

3.4 TARIM VE HAYVANCILIK

Erzurum ovası, Palandöken ve Dumlu Dağlarındaki su kaynakları ile beslenmektedir. Kısa süren yaz ve şiddetli geçen kış mevsimi sebebiyle tarım için fazla elverişli bir ortam olmamasına rağmen, verimli bir ovası vardır. Eski çağlardan beri insanların yerleşme ve barınma sahasını teşkil eden bu ovada yaşayanlar geçimlerini, tarım ürünlerinin yanı sıra, genellikle hayvancılıktan elde ettikleri ürünlerle sağlarlar.

⁶⁸³ SE, 1871 (1288), s. 125.

⁶⁸⁴ SE, 1873 (1290), s.124-125.

⁶⁸⁵ SE, 1871 (1288), s.125, SE, 1872 (1289), s.125, SE, 1873 (1290), s.131, SE, 1875 (1292), s.129.

⁶⁸⁶ SE, 1871 (1288), s.125, SE, 1872 (1289), s.125, SE, 1873 (1290), s.131, SE, 1875 (1292), s.131.

Bol akarsularla beslenen ovada tahıl, sebze ve meyve tarımı yapılır. Evliya Çelebi'ye göre; kavun, karpuz, lahana ve patlıcan gibi sebze ve meyvesi boldur. Şiddetli kış dolayısıyla hububatı iki ayda hâsıl olur. Bir kilo tohuma mukabil sekiz kilo ürün verir. Yedi türlü buğdayı vardır.⁶⁸⁷

Bölge dağlık, güzel ve geniş ovalara ve güzel vadilere dağılmış vaziyettedir. Hemen hemen her türlü tahıl başarıyla yetiştirilir. Kentleri ve köyleri çevreleyen bahçelerde en lezzetli meyveler bolca bulunur. Bunlar üzüm, zeytin, portakal, şeftali, kayısı, nektarin, dut, elma, armut, ceviz, kavun ve karpuzdur. Balmumu ve bal dağlardan elde edilir. Ham ipek, kenevir ve pamuk, İstanbul ve Rusya'ya gönderilir.⁶⁸⁸

Erzurum Vilâyeti'nin 1871 (1288) yılına ait toplam 42.905.594 kuruş vergi gelirinin 23.109.312 kuruşu Aşar, 10.350.920 kuruşu da Ağnam vergisinden oluşuyordu. Yani tarım ve hayvancılığa dayalı gelir, Vilâyet ekonomisinin bel kemiğini teşkil ediyordu.

Bereketli topraklara sahip olduğu için Erzurum Vilâyeti'nde buğday, arpa, çavdar, darı, nohut, mercimek, bakla, fasulye, ceviz, duhan, bamya, zeytin, pamuk, kavun, karpuz, soğan, pirinç ve patates gibi ürünler rahatlıkla yetiştirilebiliyordu. Bunun yanında elma, badem, vişne, kiraz, elma, armut, üzüm, ayva, dut, şeftali, zerdali, erik, ığde, keten, çiriş, şalgam ve lahana da Erzurum'da yetiştirilebilen diğer ürünlerdi.

1873 yılında Erzurum Vilâyeti'nde en çok üretilen ürün buğdaydır. 1873 yılında Erzurum Vilâyeti'nde 3.864.970 kile⁶⁸⁹ yani 96.624.250 kg. buğday üretilmişti. Bunu 3.546.578 kile ile arpa ve 1.414.768 kile ile ceviz takip ediyordu.⁶⁹⁰

Hayvancılık olarak ise Erzurum Vilâyeti'nde öküz, manda, malak, boğa, inek, dana, aygır, kısarak, ığdiç, tay, koç, dişi koyun, kuzu, teke, dişi keçi, oğlak, ester ve hımar üretimi yapılıyordu. Bunların yanında arı kovanı ve ipek kozası ve hayvancılığa dayalı olarak keçi kılı, tiftik, yapağı, öküz-manda derisi ve koyun-keçi derisi üretimi de bulunmaktaydı.⁶⁹¹

1873 yılında Erzurum Vilâyeti'nde 1.808.952 baş koyun, 881.174 baş kuzu, 599.866 baş dişi keçi vardı ve bunlar en çok üretimi yapılan hayvanlardı.⁶⁹²

⁶⁸⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s.205.

⁶⁸⁸ John Macdonald Kinneir, *Geographical Memoir of the Persian Empire*, London 1813, s.319.

⁶⁸⁹ Bir İstanbul kilesi yaklaşık 25 kilodur. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, s.281, Kıyye (okka) yaklaşık 1282 gramdır. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, s.723.

⁶⁹⁰ SE, 1873 (1290), s.154-155.

⁶⁹¹ SE, 1873 (1290), s.158-159.

⁶⁹² SE, 1873 (1290), s.158-159.

3.5. SANAYİ VE TİCARET

Avrupa’da Sanayi Devrimi sonrası başlayan seri üretim ve sömürüye dayalı ticaret faaliyetleri elbette Osmanlı Devleti’ni de etkilemiştir. Ağır sanayi üretimi yapmayan Osmanlı Devleti’nde üretilen mallar genellikle “el emeği göz nuru” kabilinden ürünler olup, seri üretime dayalı bir sanayi modeli uygulanmamıştır. Yapılan üretimler de genellikle askeri malzeme üretmeye dönüktür. Özellikle Avrupa’nın sanayi ve ticarete çok ileri giderek, tüm dünyayla birlikte Osmanlı Devleti’ni de ürettiklerini satabileceği bir pazar olarak görmesi, bunların Osmanlı Devleti üzerindeki sömürgeci emellerini kamçulamıştır.

Tanzimat’la birlikte bu alanda da bazı atılımlar gerçekleştirilmişse de karşılaşılan iç ve dış güçlükler dolayısıyla Avrupa ile rekabet etmek mümkün olmamıştır. İmzalanan ticaret anlaşmaları ile başta İngiltere ve diğer Avrupalı devletler Anadolu’nun her yanına gelerek, buralara yerleşmiş ve ticari faaliyetlere başlamışlardı. Elbette bunun sadece ekonomik değil, siyasi, dini ve kültürel pek çok mahzurları ortaya çıkmıştı. Bu dönemde devlet eli ile bir sanayi hamlesi yapılmak istenmiş ama beklenen sonuçlara ulaşılamamıştır. Özellikle askeri malzeme ihtiyacı Fransa, Almanya ve sonraları da Amerika’dan karşılanıyordu. Bunun için bu soruna bir çözüm bulmak amacıyla askeri malzeme üreten fabrikalar kurulmaya başlandıysa da bunlar genellikle başkent ve civarında toplanmıştı.⁶⁹³

Sanayileşmenin önemi her ne kadar yönetici zümre tarafından bilinmekte ise de, alt yapının yetersizliği, bilgi birikiminin olmayışı, sermaye yokluğu gibi nedenlerin yanında, dış baskı ve iç gereksinimler yüzünden yapılan ticari anlaşmaların Avrupa lehine, Osmanlı aleyhine bir ortam oluşturması, gerekli düzenlemelerin yapılmasını engelledi. Hatta Osmanlı ekonomisini dış etkilere açık bir alan haline getirdi.⁶⁹⁴

Osmanlı sanayisi gibi Erzurum sanayisi de genellikle el emeğine dayalı üretimlerdi. Bu ürünler çok sağlam ve şık olmalarına karşılık antika kıymetinde oldukları için pahalı olmaları kaçınılmazdı.

Erzurum’da kılıç, tüfek, çakmak, kundak, kalemtırış ve makas gibi aletlerin yanında tunçtan dökme mangal ve şamdan gibi eşyaları yapabilen demirci, bakırcı, kuyumcu ve ihramcı gibi gayet ehil ustalar bulunmakta ve ev eşyalarının yanında, ziraat

⁶⁹³ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.349.

⁶⁹⁴ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s.352.

aletleri gibi zaruri eşyalar da yine bu ustalar tarafından imal edilmekteydi. Bu ustalar tarafından yapılan tüfek, tabanca, karabina, makas, kalemtıraş ve bunlara benzeyen eşyalarla dökme mangal, şamdan, sefer tasları, kap-kacak ile dokunan ihramlar oldukça sağlam ve güzel görünüşlüydü.⁶⁹⁵ Erzurum'dan bahseden bir eserde Erzurum pirinç işçiliğine atıflar yapılarak, bu alandaki faaliyetler ile övünülmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁶⁹⁶

Bunlardan başka kürkçü esnafı da dışarıdan ve içeriden elde ettikleri tilki, vaşak, sansar ve bunlara benzer hayvan derilerinden her çeşit kürk imali yapmaktadırlar. Ayrıca şehirde terzi, çulhacı, ayakkabıcı, sandalyeci, kapıcı ve bunlar gibi zaruri ihtiyaçları sağlayan ustalar da mevcuttu.

Erzurum'daki üretim faaliyetlerinin bir kısmı da evlerde yapılmaktaydı. Mesela Hınıs, Pasinler, Tercan, Kiğı ve Bayburt'ta "a'la, makbul ve muteber" halı, döşemelik yan ve orta kilim ile seccadenin yanında, günlük olarak kullanılan ve "adi" diye nitelenen keçe çorap, tozluk, eldiven, ihram, şal, heybe ve çeşitli bezler dokunmakta ve Erzurum'a gönderilerek satılmaktaydılar.⁶⁹⁷

Aynı şekilde Van'da da kuyumcu, bakırcı, saraç ve ayakkabıcı gibi sanayi esnafı bulunmakta ve gümüş ve bakır kap-kacak gibi pek çok şeyin yanında telkari zarflar da burada üretilmekteydi. Bunlardan başka çulha esnafı Van Abası diye adlandırılan şal ve abalar ile kırmızı ve beyaz bezler dokurlar, bu şal ve abalar Vilâyetinde satılıp, kullanıldığı gibi başkente dahi gönderilirdi. Gevaş kazasında da çulha esnafı "şebik" diye tabir edilen bir çeşit şal ürettikleri gibi, yine burada yünden yapılma işlemeli seccade ve her türlü Kürt keçeleri de imal edilip satılmaktaydı. Yine ahalisi Ekrad'dan olmakla beraber kadınlar kendi evlerinde makbul ve muteber kilim ve seccade dokur ve bunlar da liva içinde satılır ve kullanılırdı. Şatak kazasında da a'la şal ve aba dokunarak, buradan başka Erzurum ve başka yerlere de nakledilerek, satılırdı.⁶⁹⁸

Kars'ta da kuyumcu, demirci ve bakırcı ustalarının yanında saraç ve ayakkabıcı esnafı bulunur ve bunlar da gümüş ve bakır kap-kacak yanında araba ve çift demirlerinin üretimini yaparlardı. Bundan başka çulha esnafı şal ve köyde yaşayan halk ise a'la işlemeli keçe, kilim ve halı dokurlardı.⁶⁹⁹

⁶⁹⁵ SE, 1873 (1290), s.163.

⁶⁹⁶ Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881, s.412.

⁶⁹⁷ SE, 1873 (1290), s.163 vd.

⁶⁹⁸ SE, 1873 (1290), s.165.

⁶⁹⁹ SE, 1873 (1290), s.165.

Oltu kasabası ile bağı nahiyyelerinde kuyumcu, bakırcı, saraç, ayakkabıcı ve çulhacı gibi sanayi ehli olduğu gibi, buralarda gümüş ve bakır kap kacağın yanında, kadınlara mahsus telkari küpe, kemer, kol bağı ve bunlara benzer şeyler yapıyordu. Bundan başka burada siyah, boz ve kırmızı olarak üç renk şal ile beyaz bez dokunuyor, demirciler tarafından da rençperler için çift aletleriyle balta vesaire gibi şeyler üretiliyordu. Ardanuç kazasında bulunan debbağ esnafı da manda, öküz, inek, koyun ve keçi derisinden ayakkabı, mesh ve pabuç imal ederlerdi. Şavşit nahiyyesinde de demirci esnafı rençperler için ürettikleri alet edevatın yanında çift demiri, balta vesairenin de üretimini yapar ve kaza dâhilinde bunları satarlardı.⁷⁰⁰

Bayezid kasabasında zaruri şeylere dair ustalar olduğu gibi, buranın halkının çoğu aşiretlerden oluştuğu için kasaba ve bağı köylerde a'la seccadelik keçe ve Kürt halıları dokunur ve civar mahallerde satılırdı.⁷⁰¹

Erzincan'da ayakkabıcılık, saraçlık, maytapçılık gibi mesleklerin yanında, ehram ve seccade gibi her çeşit ürünü bulmak mümkündü. Buradan demir ve gümüş işlerinin yanında, senelik on bin kıyye bakır ve bakır mamulü Vilâyet merkezine ve sair yerlere gönderilmekteydi. Yine burada üretilen havlu, hamam takımı, yünden yapılma çatma yastık ve oda döşemesi, alaca iplik ile bazı köylerde üretilen acem şalına benzer bir çeşit şal sadece Vilâyet merkezine değil başkente de gönderilirdi. Livaya bağı Kemah, Kuruçay, Kuzucan, Mazgird ve Ovacık kazalarıyla, Gercanis nahiyyesi köylerinde de kilim, keçe, eldiven, çorap ve aba gibi yünden yapılmış ürünler bulunmaktaydı.⁷⁰²

Muş kasabasıyla bazı köylerinde çuhaya benzer sağlam, kırmızı ve beyaz bezler ve bir çeşit basma, yün kilim, keçe ve benzeri emtia imal edilerek, kaza ve sair mahallerde satılırdı. Aynı şekilde Bitlis kazasında da sağlam kırmızı ve beyaz bezler ile şile denilen bir çeşit pantolonluk kumaş bulunur, Ahlat nahiyyesinde ise işlemeli ve değerli kilim, seccade, keçe, çorap, tozluk ve eldiven üretilip, ahali tarafından kullanıldığı gibi dışarıya da satışı yapılırdı.⁷⁰³

Yukarıda ifade edildiği üzere Erzurum Vilâyeti'nin geçim kaynağı genelde toprağı ve hayvana bağı olduğu için, sanayi olarak bahsedilebilecek ürünler de yine topraktan çıkan veya hayvanlardan elde edilenlerle yapıyordu. Vilâyetin değişik

⁷⁰⁰ SE, 1873 (1290), s.166.

⁷⁰¹ SE, 1873 (1290), s.167.

⁷⁰² SE, 1873 (1290), s.167.

⁷⁰³ SE, 1873 (1290), s.168.

yerlerinde üretilen bu ürünler gerek üretildikleri yerde, gerek bağlı bulundukları merkezlerde, gerekse Vilâyet merkezinde satışa sunuluyordu.

Bu dönemde önem kazanan şeylerden biri de ticaret yolları idi. Özellikle doğuda Rusya ve İran transit ticareti için en önemli yol Erzurum-Trabzon yolu idi. Osmanlı Devleti ile Rusya bu ticareti ve bölgedeki ticari hâkimiyeti elinde tutmak için çok çaba sarf edecekti. Yapımı yılan hikâyesine dönen yolun tamamlanmasıyla “İran transit ticareti ister istemez Türkiye’nin sahipliği altında kaldı.”⁷⁰⁴

Erzurum’da ticari faaliyetlerin gelişmesi elbette büyük çoğunlukla Trabzon-Erzurum Yolu ile yapılacak olan ticarete bağlıydı. Yabancı kaynaklarda da bu husus önemle belirtilmektedir. Anadolu’nun bu kısmında, İran ile Trabzon ve Batum limanları vasıtasıyla yapılan tekелci bir ticaret vardır. Zira bu iki liman kışın Karadeniz’deki Anadolu sahilleri içerisinde gemilerin demirleyebileceği en iyi ve en güvenli limanlardır. Bu bölgedeki önde gelen şehirler, Trabzon, Batum, Erzurum, Kars, Bayezid ve Tirebolu olarak sayılabilir. Böylesine özel bir bölgede merkezi bir konumda bulunması ve yolların buradan her yöne dağılması sebebiyle Erzurum’un ayrı bir önemi vardır. Burada yer alan ve İran’dan Avrupa’ya kadar uzanan tarihi yollar sayesinde bölge, transit ticaretten önemli bir gelir elde etmektedir. Bu bölgenin bir kısmının bile bayındır hale getirilerek, yapılacak yollar elde edilen bu geliri kat be kat arttıracaktır. Zira kış aylarında tonlarca malın Trabzon’dan Erzurum’a güvenli taşınabileceği bir yol yoktur. Burada Rusya’dan Kars’a giren Erzurum’dan geçerek, kuzeye doğru Trabzon’a, batıya doğru Tokat’a ayrılan dağlı-taşlı bir yol vardır. Bu yol da hem uzun, hem güvensiz olması sebebiyle, yüksek maliyetli ticaretin yapılmasına ve pahalı malların taşınmasına uygun değildir.⁷⁰⁵

İran tüccarları Avrupa’ya açılacaktır. Ve değişen zaman içinde İranlı tüccarlar bu enerjiyi göstermekle, ürünleri için en kısa, en hızlı ve ucuz yolları tercih etmektedir. Politik olarak İran Türkiye’den Rusya’ya oranla daha az korkmaktadır. Ancak modern ticaretin ulaşım gibi ihtiyaçlar, Rusya tarafından Türkiye’ye göre daha hızlı ve güvenli karşılanırsa, Trabzon ve Erzurum’un tüccarları buradan Rusya’ya kayacak ve zafer kaybedilmiş olacaktır.⁷⁰⁶

⁷⁰⁴ Lewis Farley, *Egypt, Cyprus and Asiatic Turkey*, London 1878, s.126.

⁷⁰⁵ Lewis Farley, *Turkey*, s.166-167.

⁷⁰⁶ Lewis Farley, *Turkey*, s.170-171.

Ticari olarak Erzurum'un önemini ve sahip olduğu yeri anlatan bir diğer eserde de “Kurulduğu alan Karadeniz ve İran arasındaki ana bağlantı noktasının girişinde, geniş ve çok verimli bir ovanın sonunda yer alması dolayısıyla antik çağlardan beri şehirlere ev sahipliği yapmıştır”⁷⁰⁷ denildikten sonra buradaki tüccarlar hakkında ilgi çekici ifadeler kullanılmıştır. “Binbaşı Trotter'in evine ulaşana kadar geçtiğimiz ve şehrin dörtte birlik kısmını oluşturan yerlerde oturanların çoğu İranlı. İran'la yapılan taşımacılık ve nakliyeciliğin büyük bölümünü ellerinde tutan, yaklaşık iki bin kişiden oluşan bu kişiler, nüfusun da önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bunun sonucu olarak da burada Türkiye'nin başka yerlerinde sahip olacaklarından daha fazla özgürlük ve saygıya sahipler.”⁷⁰⁸

Erzurum Vilayeti'nde en büyük gelir kaynağı toprağa bağlı olmasına rağmen Erzurum Rüsumat Nezareti 1870 (1287) yılı Mart ayı başından, Şubat ayı sonuna kadar, 5.856.456 kuruş 17 para hâsılat elde etmişti. Bunun 2.033.398 kuruş 6 parası İdhâlât kaleminden, 875.295 kuruş 17 parası Sarfiyat-ı Dâhiliye kaleminden, 139.819 kuruş 25 parası İhracat, 491.499 kuruş 15 parası Duhan, 94.535 kuruş 30 parası Müskirat ve 2.221.908 kuruş 4 parası Tuz kaleminden elde edilmişti. Buna mukabil, 920.687 kuruş 37 para Maaş, 149.640 kuruş 37 para Masraflar, 11.412 kuruş 14 para da İstirda olmak üzere toplam 1.081.741 kuruş 8 para da harcama yapmıştı.⁷⁰⁹

1872 (1289) senesi için bu rakamlar, 6.977.454 kuruş 25 para Hâsılat, 1.002.837 kuruş 15 para Sarfiyat ve 1873 (1290)⁷¹⁰ senesi için de 8.097.145 kuruş 28 para Hâsılat ve 1.375.540 kuruş 15 para da Sarfiyat olarak gerçekleşmişti.⁷¹¹

3.6 MADENLER

Erzurum'a iki-üç saat uzaklıkta yer alan Kanber ve Ümidim deresinde ve Tufanç yaylasında bir çeşit kaliteli kırmızı taş çıkmaktaydı ve bu taştan bina, musluk ve mezar taşları yapılıyordu. Müdürge ve Top Dağı adlı yerlerde de beyaz ve siyah taş çıkıyor ve bu taşlar da büyük binaların yapımında ve yer döşemesi olarak kullanılıyordu. Aşkale civarında da alçı taşı çıkarılarak, Erzurum ve köylerinde kullanılıyordu. Pasinler kazasında Güllü köyü civarında kireç taşı ve Tortan köyünde de alçı taşı çıkartılarak, kazada kullanıldığı gibi Erzurum'a da getirilerek satılıyordu. Ağa

⁷⁰⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s.410.

⁷⁰⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s.411.

⁷⁰⁹ SE, 1873 (1290), s.123.

⁷¹⁰ SE, 1876 (1293), s.129.

⁷¹¹ SE, 1875 (1292), s.127.

Köyü civarında da sal taşı çıkartılıyor ve bu da büyük binaların yapımında, yer döşemesinde ve mezar taşı yapımında kullanılıyordu. Kiğı kazasında bulunan demir madeni daha önce gülle yapımında kullanılmış ise de 1840 senesinden beri kullanılmamaktaydı. Aynı kazada bulunan Göl Gören adlı dağda ise tebeşir madeni vardı. Hınıs kazasına bağlı Katranlı köyü girişinde bulunan Hamurbit dağı ortasından Temmuz ve Ağustos aylarında “nefte” diye adlandırılan kaynaklardan gaz suyuna benzer bir çeşit petrol çıkıyordu ki, fakirler bunu alıp, evlerinde bezir yağı yerine lambalarda kullanıyorlardı.⁷¹²

Van kazasında da büyük bir kuyudan zift çıkıyordu. Bu zift herkes tarafından alınıp, kullanılmasının yanında, civar kazalara da gönderiliyordu. Aynı şekilde burada “perek” diye adlandırılan bir çeşit maden çıkarılarak, ahali tarafından hamamlarda sabun olarak kullanılıyordu. Çölemerik kazasında zırnık ve kurşun madenleri vardı.⁷¹³

Erzincan Sancağı Ovacık Kazası’na bağlı Hozat Kasabası’na iki, beş ve sekiz saat mesafede yer alan İyn, Vank ve Sîn köyleri ve civarında altın ve gümüş madenleri vardı. Bunun yanında Refahiye’de de bir kurşun madeni bulunmaktaydı. Kemah Kazasına bağlı Erkesan Köyü civarında da bir kömür madeni vardıysa da, buradan yapılacak nakliyenin zor olması ve buralarda da odun ve kömüre ihtiyaç olmaması sebebiyle maden kullanılmıyordu.⁷¹⁴

Kağızman kazası içinden çıkartılan kırmızı ve beyaza çalan bir çeşit taştan yazı takımı, fincan, bardak, sigaralık ve bunlara benzer şeyler imal ediliyordu. Şüregel kazasından da iyi kalitede mermer çıkartılıyordu.⁷¹⁵

Çıldır kazasında Hakame hududu civarında siyah kehribar madeni vardı ve bundan da sigara ve çubuk takımı, zarf, fincan, enfiye kutusu ve buna benzer şeyler imal edilirdi. Üretilen bu malzeme livaya, Vilâyet merkezine, başkente ve başka beldelere gönderiliyor ve oralarda satılıyordu. Ardanuç kazasında Tanzut köyü civarında da değirmen taşı madeni vardı. Bu madenden elde edilen taştan senede tahminen büyük ve küçük, otuz-kırk çift kadar üretiliyordu. Bunlar, kaza içindeki değirmenlerde kullanıldığı gibi, diğer kaza ile nahiyelere de gönderiliyor ve oralarda satılıyordu. Şavşit

⁷¹² SE, 1873 (1290), s.168.

⁷¹³ SE, 1873 (1290), s.169.

⁷¹⁴ SE, 1873 (1290), s.170.

⁷¹⁵ SE, 1873 (1290), s.171.

kazasından çıkarılan bileyi taşı tırpan, balta ve sair rençper malzemelerinde kullanıldığı gibi, Erzurum ve başka yerlere de gönderiliyor ve satışı yapılıyordu.⁷¹⁶

Bayezid kazasında Ağrı Dağı ve etrafında olan bazı dağlardan kükürt çıkarılıyordu. Bunun yanında Muş kazasında Kendmir ve Alagöz dağlarındaki madenlerden de kurşun ve demir elde ediliyordu.⁷¹⁷

3.7. ORMANLAR

Erzurum Sancağına bağlı Şogayn deresiyle Mezra adlı yer ile Hınıs, Tercan, Kiğı, İspir ve Tortum kazalarında sadece kendi ahalisine yetecek büyüklükte birer meşelik bulunuyordu. Pasinler kazasında büyüklüğü meşhur olan Soğanlı Dağı ormanından elde edilen kereste çeşitleri ve odun kaza dâhilinde tüketildiği gibi, Erzurum ve Bayezid sancaklarıyla köyleri ile Hınıs ve sair kazalara dahi nakledilerek, buralarda satılmaktaydı. Aynı şekilde Bayburt kazasında bulunan ormandan elde edilen kereste ve odun kazada sarf olunduğu gibi başka kazalara da gönderiliyordu.⁷¹⁸

Van Sancağına bağlı Gevaş kazasında boyu üç, genişliği yarım saat ve Karcigan nahiyesinde boyu dört, genişliği iki saat olan ardıç ve pelit ağaçlarından oluşan ormanlar ile Şatak, Meks ve Gevar kazalarında da meşelikler ve çeşitli ağaçlar bulunuyor ve liva ahali bunlardan istifade ediyordu.⁷¹⁹

Kars Sancağında da tahminen boyu altı ve genişliği dört saat uzunluğunda büyük bir çam ormanlığı olup, bu orman batıdan Erzurum'a tabi Pasinler kazasına ve kuzeyden Çıldır'a bağlı Bardız ve Penek nahiyelerine kadar uzanıyordu. Yöre halkı araba, bina vs. gibi zaruri ihtiyaçlarını imal için burayı kullandıkları gibi, yakacak ihtiyaçlarını da bu ormandan gideriyorlardı. Kağızman kazasına dört-beş saat mesafede Kelali fidanlığı denilen dağda kavak ve Kağızman ile Eleşkirt kazaları arasında bulunan Ağbular adlı dağda ardıç ve karaağaç olup, yolları müsait olduğu için ahali yaz mevsiminde buralara giderek, kışlık yakacağını buralardan elde ediyordu.⁷²⁰

Çıldır Sancağına bağlı Oltu kazasına tabi Hayamir adlı yerde uzunluğu dört saat, genişliği elli dakika olan çam ve meşe ağaçlarından oluşan bir ormanlık vardı. Buradan binalar için biçilen tahtalar kazada satıldığı gibi, elde edilen odunlar da ahali tarafından kullanılmaktaydı. Yine Oltu'ya tabi Bardız nahiyesinde uzunluğu ve genişliği

⁷¹⁶ SE, 1873 (1290), s.171.

⁷¹⁷ SE, 1873 (1290), s.171.

⁷¹⁸ SE, 1873 (1290), s.173.

⁷¹⁹ SE, 1873 (1290), s.173.

⁷²⁰ SE, 1873 (1290), s.174.

birer buçuk saat olan çam ve diğer ağaçlardan oluşan bir orman vardı. Civarda yaşayanlar yakacak odunlarını buradan elde ettikleri gibi, arabalarla da Erzurum'a getirerek, bunun ticaretini yapıyorlardı. Ardanuç kazasına tabi Ahareşid, Hırtabesi, Kaşıkçı, Meregir ve Lülğühu köylerinde çam, köknar, kavak, pelit, kızılğaç ve bunlara benzer ağaçlardan oluşan ormanlar vardı. Burada oturan halk da ihtiyaç duydukları rençper aletleriyle tahta, kereste gibi ihtiyaçlarını buradan gideriyorlardı. Şavşit nahiyesinin köylerinin her birinde aynı şekilde çam, köknar, pelit, kavak, kızıl ve karaağaçlardan müteşekkil ormanlar olup, bölge ahalisinin yakacak, bina ve sair ihtiyacını karşılıyordu. Ayrıca Ardahan'da yapılmakta olan istihkâmatın ihtiyacı olan odun da kontratocular vasıtasıyla buradan gönderilmekteydi.⁷²¹

Erzincan Sancağına bağlı Ovacık ve Mazgird kazalarında eni ve boyu beşer saat olan büyük ormanlıkların geneli, pelit denilen meşe ve kavak ağacından ibaretti ve bu ormanlar yalnız adı geçen kazaların ahalisinin ihtiyacına sarf olunmaktaydı. Kuzucan kazasında uzunluğu beş, genişliği bir saat olan kavak, meşe ve ceviz ağaçlarından oluşan büyük ormanlıklar olup, kaza ahalisi tarafından evlerinde yakacak olarak kullanılıyordu. Gercanis nahiyesinde müteferrik olarak eni ve boyu üçer ve dörder saat olan ormanlar olup, geneli çam ve meşe ağacından ibaretti. Bu çam ağaçları arabalar ile Erzincan, Kemah ve Eğin kazalarına getirilerek buralarda satılıyordu. Kuruçay kazası dağlarında da bazı ufak ormanlar olup, yalnız o mahallerde yakacak olarak sarf olunuyordu.⁷²²

Bayezid Sancağında ise orman ve meşelik olmayıp, sancağın bütün kaza ve köylerine Muş'tan getirtilmiş üç yük meşe tohumu dikimi yapılmıştı.⁷²³

Muş Sancağında ise büyük ormanlar olmayıp, dağlarının genelinde ve köylerinde ahaliye yetecek kadar meşe, ceviz ve kavak ağacı bulunuyordu. Burada çam ve ardıç gibi ağaçlar yoktu ve mevcut meşelikler ancak livada yaşayan halka yetecek durumdaydı.⁷²⁴

⁷²¹ SE, 1873 (1290), s.174.

⁷²² SE, 1873 (1290), s.175.

⁷²³ SE, 1873 (1290), s.176.

⁷²⁴ SE, 1873 (1290), s.177.

3.8. SULAR

3.8.1. Akarsu ve Nehirler

Erzurum ovası ortasından ve Serçeme Deresi adlı mahalden çıkan birçok küçük nehir Erzurum'a dört saat mesafede bulunan Kağdariç denilen yerde birleşerek, büyük bir nehir oluşturur ki, bu Fırat nehridir. Bunların kaynakları Erzurum'un kuzey tarafında yer alan Dumlu Dağı olup, adeta yapılmış bir havuz gibi yerden fışkıran suyu gayet saf ve berraktır. Bir dakika el dayanamayacak kadar soğuk olan bu su, damar ve sinirlere faydalıdır. İşte Fırat nehrinin asıl membaı bunlardır ki, daha aşağılarda giderek büyüyerek Basra Körfezi'ne ulaşır. Bu nehir geçtiği yerlerin arazisi için bulunmaz bir nimettir.⁷²⁵

Hınıs kazasının üst tarafında bulunan Bingöl sulu bir dağdır ki, Aras Nehri bu dağın batı tarafından cereyan eden bir değirmenlik miktardaki pek çok suyun birleşmesiyle oluşur. Tekman nahiyesiyle Pasinler ve Kağızman kazalarından İran'a doğru akar ve geçtiği yerlere bereket götürür. Bingöl dağı otlu ve sulu büyük bir mera ve yaylak olduğu gibi civarındaki bin kadar gözeden ab-ı hayat misali sular çıkar ve bunlar mevkilerine göre birbirlerine karışarak büyük-küçük nehirler halinde Hınıs ovasında birleşip, Muş'a tabi Bulanık kazasında Murat Nehri'ne karışırlar. Yine aynı kazada Akdağ denilen dağın aşağısında Ağırğöl denilen ve etrafı yarım saat gelen bir gölden çıkan on beş değirmen döndürecek kadar olan küçük bir nehir de Bingöl'den gelen suların bazısına karışarak Çoban köyünden geçerek Şirvanşeyh köyü önünde Heftrenk ismiyle müsemma bir nehir olur. Bu nehir de Hamzaşeyh köyü önünde Murat Nehri'ne katılır. Aynı kazada Hırt köyü civarında yatan bir zatın mübarek türbesinin yanından her sene haziran ayında bir gözden büyükçe soğuk bir su cereyan eder. Bu su ortaya çıktığı günden kırk güne kadar gün-be-gün artarak adeta bir nehir olur. Daha sonra kırk gün hiçbir değişikliğe uğramadan aynı şekilde akar. Ondan sonra günden güne azalarak, yüz yirmi günde tamamen kesilerek artık çıkmaz olur. Bu suyun cereyanı esnasında bahsedilen türbe civarında bulunan on iki köyün ahalisi bu su ile bütün mahsulât ve çayırılarını sulayarak bu sudan büyük ölçüde istifade ederler. Bahsedilen suyun akışı esnasında gösterdiği üç aşama insan ömrüne benzetilebilir ki, bir kişi

⁷²⁵ SE, 1873 (1290), s.177 vd.

doğumundan yirmi sekiz yaşına kadar günden güne gelişim gösterir, bundan kırk yaşına kadar bir karar üzere durur ve kırktan sonra da yavaş yavaş geri gitmeye başlar.⁷²⁶

Van kazasında üzerinde vapur işleyebilecek büyüklükte göller vardır. Mahmudi kazasından çıkan nehir Mahmudi ve Havasor köylerinin bazı arazilerini suladıktan sonra, Van Gölü'ne ulaşır. Ve bir nehir de Havasor tepelerinden çıkarak, uğradığı köylerde bundan istifade olunur ve bu da aynı göle dökülür. Şatak kazasında iki nehir olup, birisinin kaynağı Keysan-ı Dest'te, diğerinin de Nurdüz'un kuzeyindedir. Bunlar kasaba merkezinde birleşip, oradan Diyarbekir Vilâyetine bağlı Bühtan kazası tarafına gider. Ayrıca Abağay Nahiyesi'nin doğu tarafında Bedmahi adıyla bir nehir cereyan eder ki bu da Van Gölü'ne dökülür. Elbak kazasına tabi Kator nahiyesinde civarda bulunan dağlardan çıkan sulardan bir nehir hâsıl olarak İran'a bağlı Hoy'a doğru gider. Elbak ve Gevar kazalarında büyük-küçük çeşitli nehirler olup, hepsi aşağıda birleşerek Bağdat ırmağına karışırlar.⁷²⁷

Kars Sancağında üç büyük nehir olup, birincisi Aras nehridir ki, yukarıda anlatılan, Bingöl'den doğup, doğuya doğru giderek Kağızman kasabasına bir saatlik mesafeden geçen ve Revan'a giden nehirdir. İkincisi Kars Nehridir ki, Soğanlı Dağı'ndan çıkıp, Kars'ın içinden geçip, bir takım küçük nehirler ile birleşerek Zaruşad kazasından akıp, Şuregel kazasında Arpaçayı'na karışır. Üçüncüsü Arpaçayı adlı nehirdir ki, burada Saltanat-ı Seniyye ile Rusya sınırını ayırır. Akbaba nahiyesinden doğar, kuzeyden güneye doğru akarak Şuregil'de Aras nehri ile birleşir. Bunlar üzerinde kayık işleyecek kadar büyük değildir ve üzerlerinde yirmi kadar değirmen vardır. Ve bu nehirden bazı arazi ve çayırın sulanmasında istifade edilir.⁷²⁸

Çıldır Sancağında bağlı Namervan nahiyesi sınırında bulunan Kireçli ve Devre dağlarından doğan sular birleşerek, Oltu kasabasına doğru akar. Suyu geçtiği yerlerde kenarında bulunan bağ ve bahçelerin sulanması için kullanılır. Tutmaç köyünden Tavasor köprüsüne kadar altmış su değirmeni vardır. Bu sular toplanarak, kasabaya dört saat mesafede bulunan Penek ve Nurpet nehirleriyle birleşerek büyük bir nehir olur. Batıya doğru akar ve çevrede bulunan bağ ve bahçelerin sulanmasını sağlar. Bu nehir Tavasor köprüsünden aşağı kuzey tarafa giderek Bayburt tarafından akıp geçen Çoruh nehriyle Aşbişen köyü altında birleşerek, Livane kazası girişinden geçip, Batum

⁷²⁶ SE, 1873 (1290), s.178.

⁷²⁷ SE, 1873 (1290), s.178.

⁷²⁸ SE, 1873 (1290), s.178.

sancağına tabi Gönye nahiyesinde Karadeniz'e ulaşır. Ardanuç kazasında bulunan dağdan çıkarak toplanan küçük ve büyük nehirler merhum Hacıpaşa köprüsünün üst tarafında büyükçe bir nehir olup, Livane Çoruhu'na karışır. Bu nehrin ahalinin arazisine faydası nadirdir.

Bayezid nahiyesinde Çakırbaba ve Penek nehirleri Tasavur köyü önünde birleşip, büyükçe bir ırmak olur. Bunun kenarlarında birçok değirmen olduğu gibi, arazinin sulanmasına da faydası vardır. Çıldır'da bulunan Allahuekber Dağı'ndan doğan ve Penek köyü önünde doğudan batıya doğru akan ırmak aşağıda Bardız suyu ile birleşir. Bu su Bernek köyünde Oltu nehrine karışarak Livane'ye doğru akar. Livane ve Tavusker nahiyesi arasında Salaçor dağından bir nehir peyda olup, Palasor, Salaçor ve Tavusker köyleri ortasında iki minare boyunda ve birbirine bitişik olan taşların arasından akıp gider.

Fırat nehri Erzincan ve Kemah kazaları arasından cereyan ederek, Keban Maden-i Hümayunu civarında Çat denilen yerde Murat nehri ile birleşir. Gercanis nahiyesi dağlarından doğan ve Kemah tarafına akan Gümürçayı da Fırat nehrine birleşir. Ovacık kazasına bağlı Ziyaret köyünden çıkan Munzur suyu denilen nehir bazı ufak nehirler ile birleşip, büyüyerek Mazgird ve Çarsancak kazaları içinden geçer ve Murat nehrine karışır. Kuruçay kazasında Kandil köyünden doğan ve kuzeyden güneye doğru akan Kandil nehri de aynı şekilde bazı ufak sular ile birleştikten sonra Karabudan Çayı namını alarak Hoşta civarında Fırat nehrine karışır. Erzincan sancağı dâhilinde bulunan nehirlerin sularının azlığı ve çeşitli engeller dolayısıyla taşımacılık yapılamaz. Yalnız Fırat nehrinde Kemah'tan aşağı tarafa Eğin ve yakın mahallere zahire ve saire nakli yapılabilir.

Murat Nehri Bayezid Sancağına bağlı Diyadin'e üç saatlik mesafede Aladağı'ndan kırk-elli kaynak ile doğar ve Diyadin girişinden, Karakilise, Eleşkirt ve Hamur arasından ve Antab kazasının da ortasından geçerek, Muş Sancağı'na varır. Oradan da Çapakcur, Palu ve Keban Maden-i Hümayunu taraflarına doğru akar. Bayezid ovasından cereyan eden bir nehir de Sinek yaylasında meşhur olan Balıklı Göl'den çıkıp, Bayezid'e üç saatlik Diz köyü civarından doğan Kimavik suyuna karışıp, İran'a bağlı Moka'da Zangibar çayı ile birleşip, Revan toprağında Aras'a katılır. Ve bundan başka Karakilise kazasına tabi Merkizer ve Yoncalı köyleri girişinden iki nehir ortaya çıkarak Murat nehrine karışır. Bunlardan başka bazı ufak nehirler var ise de

bunlar büyük ne bilinen nehirler olmayıp, karlar eriyince bazen su ve sel baskınına sebep olabilmektedir.

Meşhur Murat ve Karasu Nehirleri Muş Sancağı içinden cereyan ederler. Yine burada üç adet su olup, bunlardan birincisi Bulanık kazasında Bulanık gölü denilen, yeri gayet çukur ve engin olan bir sudur. Ziraatla uğraşan ahali bundan istifade ederler. İkincisi Ahlat kazasında meşhur Sübhan Dağı silsilesinden Bellican adlı dağdan fışkıran çok sayıdaki tatlı pınarın toplanarak oluşturduğu ve bir ayağı Van Gölü'ne dökülen sudur. Üçüncüsü Nemrud Dağı zirvesinde gayet engin, suyu tatlı ve siyah bir göl olup, içinde bir çeşit siyah, ağır ve parlak taşlar vardır. Ahlat kazasında iki saat mesafede bulunan gayet derin ve Asi Dere ismiyle bilinen vadiden bir nehir cereyan eder. Bu Korzub ve Akdaş denilen yerden çıkan sular ile birleşir. Harap şehirden çıkan bir nehir ve Kurs köyü ile Hayartan'da bulunan büyük gölden çıkıp, Muş Ahlatı'na bağlı Karmuc köyü içinden cereyan eden diğer bir nehir de Viyam iskelesinden Van Gölü'ne dökülür. Adı geçen Hayartan Gölü'nün uzunluğu dört, genişliği üç saat olup, kış mevsiminde baştanbaşa sağlam buz tutar ki, üzerinden yürüyerek geçilir.

3.8.2. Kaplıcalar

Erzurum'a iki saat mesafede Balıklı, Soğukçermik ve Karür diye adlandırılan kaplıcalar⁷²⁹ vardır ki suları tatlı ve soğuktur. Erzurum'a üç saat mesafede bulunan Ilıca, Akdağ, Arzıtı, Müdürge ve Gelingeldi kaplıcalarının suları ise sıcaktır. Suları kükürtlü olduğundan, sızı ve kaşınma illetlerine iyi geldiği tecrübe edilmiştir. Pasinler kazasında üç adet kaplıcanın suyu sıcak, kükürtlü ve rengi sarıcadır. Bunun yanında iki adet de soğuk çermik olmakla bunlar sızı, sıtma, hararet ve cilt hastalıklarının iyi gelir. Kiğı kazasında Hölenik denilen yerde suyu tahammül edilemeyecek derecede sıcak bir kaplıca vardır ki, yedi senede bir çıkar. Cüzzam ve vücutta ortaya çıkan sızılara karşı faydalı olup, benzerlerine karşı olan üstünlüğü tecrübeyle sabittir.

Van Sancağına bağlı Erciş kazasında bulunan Zeylan deresi adlı yerde suyu sıcak ve kükürtlü olan bir kaplıca vardır ki, bel ağrısı ve yel (sızı) illetine iyi gelir.

Kars Sancağına bağlı Zarüşad kazasında bulunan Celader köyünde suyu ılık bir kaplıca vardır ki, uyuz ve kaşıntıya karşı çok faydası olduğu bilindiğinden, birçok yerden insanlar gelerek buradan istifade ederler.

⁷²⁹ SE, 1873 (1290), s.184 vd.

Çıldır Sancağına bağlı Oltu kasabasına bir saat mesafede Enzi denilen yerde ve Oltu'ya dört saat mesafede suları gayet soğuk iki çermik olup, bunların sızı, yel ve çeşitli hastalıklara iyi geldiğinden, insanların oraya gitmek veya suyu getirip yıkanmak suretiyle bi-iznillah-i Teâlâ şifa buldukları bilinmektedir. Bardız nahiyesinde Çermik köyünde bir ılıca olup, suyunun bir şeye yararı yoksa da, sabun kullanmadan çamaşırlar temizlenebilmektedir. Penek nahiyesinin Habdos köyünde suyu ılık ve leziz bir kaplıca olup, sızı ve çeşitli hastalıklara faydalıdır. Ardanuç kazasında suları soğuk üç adet kaplıca olup, kabarcık hastalığına iyi geldiği gibi, kazaya bağlı Karsına köyü civarında da suyu soğuk ve kerih rayihali bir adet kaplıca vardır. Bu kaplıcanın suyu yazın adeta kurumasına rağmen gözesine bir miktar su döküldüğünde derhal yeniden çıkar. Kokusu gayet kötü olduğundan kuşlar ve haşerat telef olurlar. Bu kaplıca da uyuz ve sızı illetine gayet faydalıdır. Şavşit nahiyesinde kükürdü ve sıcaklığı mutedil bir kaplıca vardır. Bunun özelliği de bel ağrısı ve sızıya iyi gelmesidir. Bir de buraya bağlı Sahluban köyü civarında içinde tatlı ve soğuk su olan bir küçük kuyu vardır. Bu su bir yere akmaz. Bunun suyunda ve çamurunda insanın içinde ve dışında olan bazı hastalıklara şifa vardır. Çıldır nahiyesinde bulunan Züzüne köyü civarında Cücürto diye bilinen bir çermik olup, basur ve sancı illetlerini def eder.

Erzincan kasabasına iki saat mesafede Norgah ve Çakırman köyleri arasında kükürt ve harareti mutedil bir kaplıca olup, bazı hastalıklara şifalıdır. Kuzucan kazasında Hasangazi ve Bozağakara Derbendi köyleri arasında bir adet kaplıca olup, cilt hastalıklarına iyi geldiği için pek çok kişi buraya yıkanıp, şifa bulmaya gelirler. Mazgird kazasında Bağın köyü civarında bir adet kaplıca olup, romatizma ve sızı gibi hastalılara iyi gelir.

Bayezid Sancağında bulunan Diyadin kazasına bağlı Daver köyü civarında suyu kükürtlü bir kaplıca vardır ki suyu insan vücuduna çok yararlıdır. Bunun yanında aynı yere bağlı Molarkora köyünde de bir kaplıca olup, bu da yara, sızı gibi çeşitli hastalıklara devadır.

Muş köylerinden İrden isimli köy ile Nemrud Dağı'nda ve Varto kazasına bağlı Bazigan, Kendmir ve Alagöz köylerinde ve Bitlis'te dört adet kaplıca olup, bunların suları soğuk, sıcak ve ılık oldukları gibi, bazı hastalıklara faydalıdır.⁷³⁰

⁷³⁰ SE, 1873 (1290), s.184 vd.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM ve SOSYAL HAYAT

4.1. EĞİTİM VE ÖĞRETİM HAYATI

4.1.1. Eğitim ve Öğretim Hayatında Meydana Gelen Değişiklikler

Osmanlı toplumunun hemen her köy ve kasabasına yayılan ilkokul seviyesindeki sıbyan mekteplerine beş-altı yaşlarındaki çocuklar kabul edilirdi. Muallimliklerini de belirli bir eğitim görmüş ve genellikle civardaki cami, mescid imam ve müezzinleri veya biraz öğrenim görmüş, okuma-yazma öğrenmiş ve Kur'an-ı Kerim ezberlemiş hanımlar yapardı. Buradaki eğitim ve öğretimin esas gayesi, dinin ve ahlâkın öğretilmesinden ibaretti.⁷³¹

Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren, Tanzimat dönemine kadar eğitim-öğretim kurumlarının temelini teşkil eden yüksek öğretim kurumları da medreselerdi. Bu eğitim kurumları, kuruluşlarından itibaren uzun bir süre mülkî ve askerî sahada toplumun ihtiyacına cevap verebilecek düzeyde idarecileri, uzmanları ve pek çok devlet adamını yetiştirmek suretiyle önemli hizmette bulunmuşlardır. Vakıf sistemi bir devlet politikası olarak teşvik edilmiş ve kısa sürede bütün Osmanlı ülkesinde bir medrese ağı kurulmuştur. Medreseler ile sıbyan mektepleri hemen hepsi vakıflara bağlı olarak çalışmaktaydı. Kuruluştan Kanunî devrine kadar, medreselerde ve ilmiye mesleğinde devamlı gelişme kaydedilmiş, fakat XVI. asrın ikinci yarısından itibaren medrese nizamında bir bozulma başlamıştır.⁷³² Kanuni'den itibaren Tanzimat dönemine kadar geçen uzun bir süre içerisinde, büyük bir tepkiye sebep olabileceği endişesiyle, medreselerde ciddî manada düzenleme ve ıslah çalışmaları yapılmamış, medreseler bir bakıma kendi hallerine bırakılmıştı. Bu durum Sultan II. Mahmud'dan sonra Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid devirlerinde de küçük çapta bazı değişikliklerle aynen devam etmiştir. Özellikle Sultan II. Abdülhamid, eğitimin Osmanlı ülkesinde yerleşmesi için çok büyük hamleler yaptığı halde, medrese ve ilmiye alanında mühim bir teşebbüse girişmemiştir. Diğer taraftan, yeni usule göre eğitim yapan çok sayıda modern okul açılmıştır. Ama bu da mektep ve medrese ikiliğine yol

⁷³¹ Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s.442.

⁷³² Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s.441; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980, s.11; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Ankara 1999, s.67 vd.

açarak, eğitimde bütünlüğün oluşmasını engellemiştir. Böylece, bir tarafta Türk ve Müslüman tebaaya yönelik faaliyetlerde bulunan sıbyan okulları ile medreseler, bir tarafta XVIII. yüzyıldan itibaren açılan ve sayıları gittikçe artan modern eğitim kurumları ve bir tarafta da azınlık ve yabancılara ait okullar eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürüyordu.⁷³³

Açılan modern askerî okullarda, öğrencilere başlangıçta Türkçe okuma-yazma öğretilmek zorunda kalınması, hem burada hedeflenen eğitim-öğretimi geciktirmekte ve hem de seviyeyi düşürmekteydi. Çünkü sıbyan mekteplerinde bu açık kapatılamadığı için, böyle bir eksiklikle gelen öğrencilerin bu eksikliğinin giderilmesi gerekmekteydi. Bu sebeple, sıbyan mektepleri ile askerî okullar arasında yer alacak yeni bir okulun kurulmasına ihtiyaç duyularak, ilkokuldan sonra çocukların devam edebileceği Rüşdiye okullarının açılması plânlandı. Bu okullarda çocukların sıralarda oturup, sıbyan mekteplerindeki gibi teker teker değil, sınıf sınıf ders yapmaları öngörülmüştü.⁷³⁴

1839 yılında Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti adlı bir müessese kurularak, rüşdiye mekteplerinin idaresinin bir merkezde toplanması sağlandı.⁷³⁵

1846 yılına gelindiğinde hissedilen ihtiyaç üzerine, ülkenin maarif meseleleriyle ilgilenecek Meclis-i Maarif-i Umûmiye teşkilatı kurularak, modern anlamda bir merkezî eğitim teşkilatının temeli atılmış oldu.⁷³⁶

1856'da ilân edilen Islahat Fermanı'nda, Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak eğitimle ilgili hususlara da yer verilmişti. Fermanda eğitimle ilgili belirtilen hususların tamamı ise, gayrimüslim azınlıklara verilen bir takım haklardan ibarettir. Zira bundan sonra Osmanlı toplumunu meydana getiren bütün milliyetlere kendi okullarını açma ve Osmanlı Devleti'nin askerî ve mülkî bütün resmî okullarına girebilme hakkı tanınmıştı. Bununla beraber, ülke içindeki eğitimin padişah tarafından seçilecek bir karma Maarif Meclisi'nin denetimi altında bulunacağı da ifade ediliyordu. Bundan sonra, gayrimüslimler belirtilen haklardan geniş biçimde istifade ederek, hatta yabancı devletlerin desteğini de sağlayarak, başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun her

⁷³³ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.11; M. Şerafettin Yaltkaya, "Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.446; Hüseyin Hatemi, "19.Yüzyılda Medreseler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1985, s.502.

⁷³⁴ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, s.129.

⁷³⁵ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, II, s.383-386; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1998, s.85.

⁷³⁶ H.Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul 1974, s.52; Antel, "Tanzimat Maarifi", s.446.

tarafında kendi millî ve dinî okullarını açmaya hız verdiler. Açtıkları bu okullarda kendi dil, din, milliyet ve kültürleri doğrultusunda eğitim ve öğretim vermeye başladılar. Bu durumda eğitimin bir devlet politikası içinde yürütülmesi ve kontrol edilmesi zarureti ortaya çıktı. Söz konusu bu kontrol ise, merkezî bir maarif teşkilatının kurulması ile mümkün olabilirdi. Bu amaçla, 15 Mart 1857’de Maarif-i Umumiye Nezareti tesis edildi. Böylece eğitim çalışmaları için hükümet içinde ilk defa bir eğitim bakanlığının temeli atılmış oldu. Bundan böyle okullar devletin resmî kuruluşları haline geliyor ve eğitim işleri artık devletin kontrol ve sorumluluğu altına girmiş oluyordu.⁷³⁷

3 Mart 1861 tarihinde ilan edilen “Maârif Nezâreti’nin vazifelerine dair mevâd”⁷³⁸ uyarınca okullar bir çeşit derecelemeye tabi tutuluyor ve Sıbyan, Rüşdiye, Meslek ve Teknik Okulları olmak üzere üç kısma ayrılıyordu. Sıbyan okullarında Müslim ve gayrimüslimlerin çocukları ayrı ayrı eğitim görecektler, diğer okullar ise karma olacaktı. Okullarda kullanılacak eğitim öğretim dili ise Türkçe olacaktı.⁷³⁹

Tüm bu çalışmalar eğitim sistemini daha verimli ve düzenli hale getirebilme çabalarıydı ve bir süreklilik gösteriyordu. Nihayet Maarif Nazırı Saffet Pasa Şûra-yı Devlet’in Maarif dairesiyle birlikte maarif sistemini yeniden düzene koymak için bir nizamname hazırlamaya başlamıştır. Komisyonun hazırladığı nizamname kabul edilerek, 1 Eylül 1869 tarihinde “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi” adı altında yayımlanmıştır. Nizamname birçok yönden olduğu gibi maarif teşkilatı bakımından da esaslı yenilikler getirmektedir. Her şeyden önce maarif idare ve teşkilatını ve vazifelerini kanuni bir hükme bağlamıştır.⁷⁴⁰ Maarif teşkilatı yönünden, nizamnamenin getirdiği yenilikler merkezî teşkilattan çok taşra teşkilatı alanında olmuştur. 1869 tarihine kadar vilâyetlerin maarif durumuyla gerektiği şekilde ilgilenilmemiştir. Nizamnamede ise vilâyetlere ayrı bir özen gösterildiği, getirilen yeniliklerden anlaşılmaktadır. İlk defa taşra maarifinde görülen bu yenilikleri; Maarif müdürlerinin tayini, Maarif meclislerinin teşkili, Maarif muhakkiklerinin tayini ve Maarif müfettişlerinin tayini olarak sıralamak mümkündür. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin maarif tarihi yönünden önemi, ortaya koymuş olduğu maddeleri iyi

⁷³⁷ Bayram Kodaman, Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992, s.478; Faik Reşid Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964 s.22.

⁷³⁸ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.41.

⁷³⁹ Kodaman, Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", s.478.

⁷⁴⁰ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.51.

veya kötü ya da uygulanabilir olup olmamasından çok, Osmanlı maarifinde sistemleştirme ve kanunlaştırma hareketinin ilki oluşundan gelmektedir.⁷⁴¹

Genel olarak yapılan eğitim reformlarının en üst noktası olarak tabir edilebilecek olan 1869 Nizamnamesi ile eğitim öğretim faaliyetleri yeni bir teşkilâta ve yeni esaslara bağlandı. Eğitim kurumları aynı çatı altında toplanarak, eğitimde yapılacak ıslah çalışmaları da ilk defa bir tüzüğe bağlanmış oldu. Bu arada sayıları hızla artan, ruhsatsız ve denetimsiz olarak faaliyetlerini sürdüren azınlık ve yabancı okulları nizamname ile kontrol altına alınmaya çalışılmış, fakat bu hususta pek başarı sağlanamamış ve bu okullar zararlı faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁷⁴²

4.1.2. Erzurum Vilâyeti’nde Eğitim ve Öğretim

1869 Nizamnamesi ile taşra maarifinde yapılması öngörülen değişiklikler Erzurum’da da uygulanmış ve Vilâyette Maarif Komisyonları teşkil ettirilmiştir.

1871 yılında Vilâyet Maarif Komisyonu Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilâyet olan Celalettin Efendi riyasetinde olmak üzere, Müftü Ömer Fazıl Efendi, Kirkor Efendi, Müderris Hacı Abdurrahman Efendi, Nasuh Efendi, Mustafa Efendi, Mekteb-i Rüşdiye Muallimi İbrahim Efendi, Aleksan Efendi ve Yanko Efendi ve Kâtib Ahmed Fevzi Efendi’den oluşuyordu.⁷⁴³

1875 yılında ise bu komisyon Abdurrahim Efendi riyasetinde toplanıyor ve Hacı Abdurrahman Efendi, Said Efendi, Mehmed Midhat Efendi ve Arsin Efendi, burada görev yapıyordu.⁷⁴⁴

4.1.2.1. Sıbyan Mektepleri

1869 Maarif-i Umumiye Nizâm-nâmesi hükümleri doğrultusunda yapılan yeni düzenlemeye göre her mahalle ve köyde en az birer sıbyan okulu bulunacaktı. Bu okullarda tahsil süresi ise dört yıldı. Okula devam mecburiyeti erkekler için 6-10, kızlar için 7-11 yaşları arasındaydı. Eğer bir mahalle veya köyde iki sıbyan okulu varsa bunlardan biri kızlara, diğeri de erkeklere tahsis edilecekti. Ayrıca, bu okulların inşa, tamir ve diğer masraflarıyla öğretmenlerinin maaşları mahalle veya köy halkı tarafından karşılanacaktı. Bu son hükümle sıbyan okullarının maddî külfeti halka yüklenmişti.

⁷⁴¹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.56-58.

⁷⁴² Ayten Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı*, II, s.188.

⁷⁴³ SE, 1871 (1288), s.44.

⁷⁴⁴ SE, 1875 (1292), s.73.

Ancak mahalleli sadece maddi külfeti çekmeyecek, mahalle halkından teşkil edilecek tedris meclisi ve tedris şubeleri, okulları da yönetecekti. Hükümet böyle yapmakla yani sıbyan okullarının idaresini halka bırakmakla, toplumun da eğitim meselelerine katkısını sağlamayı amaçlamıştı. 1870 yılından itibaren de sıbyan okullarında belirtilen hükümler çerçevesinde ıslah çalışmalarına başlanmıştı.⁷⁴⁵

Sıbyan mekteplerinde okutulan derslerin başında Kur'an-ı Kerim gelmektedir. Ancak burada Kur'an'ın anlamından ziyade yüzünden okunması esastır. Kabiliyetli çocuklar ise hafız olarak yetiştirilmekteydi. Bunun yanında ahlak, ilmihal, yazı ve aritmetik de bu okullarda gösterilen dersler arasındaydı. On yaşına kadar Kur'an-ı Kerim'i hatmeden çocuk daha sonra kelime bilgisi, hitabet, dil bilgisi, edebiyat ve tarih gib ek konular üzerinde üç yıl daha çalışabilirdi.⁷⁴⁶

1871 yılında Erzurum'da 26 Müslüman 6 Hristiyan, İspir'de 40 Müslüman 4 Hristiyan, Tortum'da 40 Müslüman 3 Hristiyan, Keskim'de 10 Müslüman 12 Hristiyan, Tercan'da 5 Müslüman, Bayburt'ta 32 Müslüman 18 Hristiyan, Göynük'te 6 Müslüman 1 Hristiyan, olmak üzere toplam 159 Müslüman 44 Hristiyan Sıbyan Mektebi vardı.⁷⁴⁷

Erzurum'a bağlı diğer sancaklarda ise bu okulların sayıları; Van toplam 67 Müslüman 21 Hristiyan, Bayezid toplam 31 Müslüman 11 Hristiyan, Çıldır toplam 155 Müslüman 14 Hristiyan, Erzincan toplam 193 Müslüman 41 Hristiyan Sıbyan Mektebi şeklindeydi.⁷⁴⁸

1872 yılında ise yukarıda verilen sayılara ek olarak Pasin-i Ulya'da 25 Müslüman 12 Hristiyan, Pasin-i Süfla'da 14 Müslüman 5 Hristiyan, Kiğı'da 49 Müslüman 18 Hristiyan olmak üzere toplam 210 Müslüman ve 67 Hristiyan Sıbyan Mektebi bulunuyordu.⁷⁴⁹

1873'te 160 tanesi Erzurum merkezde olma üzere 418, Van'da toplam 68 Müslüman 25 Hristiyan, Kars'ta toplam 34 Müslüman, Bayezid'de 30 Müslüman 11

⁷⁴⁵ Kodaman, Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", s.482-483; Antel, "Tanzimat Maarifi", s.451.

⁷⁴⁶ Mefail Hızlı, "Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler", <http://www.osmanli.org.tr/osmanlidaegitim-7-205>, Zülfü Demirtaş, "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVII, Sayı 1, s.175-176.

⁷⁴⁷ SE, 1871 (1288), s.147 vd.

⁷⁴⁸ SE, 1871 (1288), s.147 vd.

⁷⁴⁹ SE, 1872 (1289), s.147 vd.

Hristiyan, Çıldır'da 144 Müslüman 13 Hristiyan, Muş'ta 28 Müslüman 6 Hristiyan, Erzincan'da ise 244 Müslüman 55 Hristiyan Sıbyan Mektebi vardı.⁷⁵⁰

1875 yılında da yukarıda ki okul sayıları pek bir değişiklik göstermemiş yalnız Kars'a 9 yeni Hristiyan mektebi açılmıştı.⁷⁵¹

4.1.2.2. Rüşdiye Mektepleri

1869 Maarif Nizamnamesi'nin rüşdiyeler ile ilgili olan hükümlerine göre, beş yüz haneden fazla olan her kasabada birer rüşdiye okulu açılacaktı. Bu okulların öğretim süresi dört yıldı ve rüşdiyeyi bitirenler imtihanla idadiye kabul edilecekti. Bu okulların masrafları ise, Vilâyet maarif idaresi sandığından karşılanacaktı. Rüşdiye okullarının sayısında 1870 yılından itibaren büyük bir artış yaşandı. 1877 yılına gelindiğinde ise imparatorluk dâhilinde bu okulların sayısı 423'e, buralarda eğitim gören öğrenci sayısı ise yaklaşık yirmi bine ulaşmıştı.⁷⁵²

Nizamnameye göre okutulacak dersler erkek ve kız öğrenciler için ayrı ayrı belirlenmişti. Buna göre erkek rüşdiyeleri için okutulacak dersler, Mebâdi-i Ulûm-ı Diniye, İmlâ ve İnşâ, Lisân-ı Osmânî Kavâidi (Osmanlıca Kurallar), Defter Tutma Usûlü, Tertîb-i Cedîd Üzere Kavâid-i Arabiye ve Fârisiye (Yeni Usul ile Arapça ve Farsça Kuralları), Coğrafya İlm-i Hesap, Mebâid-i Hendese (Hendeseye Giriş), Tersîm-i Hutût (Çizgi Çizme, Resim), Tarih-i Umûmî, Tarih-i Osmânî, Jimnastik, Mektebin Bulunduğu Yerde En Çok Kullanılan Dil, Fransızca (4.sınıfta seçmeli) olarak belirlenmişti.⁷⁵³

Kız öğrenciler için okutulacak dersler ise, Mebâid-i Ulûm-ı Diniye, Kavâid-i Lisân-ı Osmânî, Mebâdi-i Kavâid-i Arabiye ve Farisiye, Müntehebât-ı Edebiye (Edebiyattan Seçmeler), Tedbîr-i Menzil (Ev idaresi), Muhtasar Tarih (Kısa Tarih), Muhtasar Coğrafya, Defter Tutma Usulü, Hesap, Nakısa Yardımcı Olacak Derecede Resim, Ameliyât-ı Hıyâtiye (Bıçkı Dikiş Dersi), Musiki (Seçmeli), İmlâ ve İnşâ olarak sıralanmıştı.⁷⁵⁴

1869'da Vali Mustafa Paşa tarafından açılan rüştiye iki yüz öğrenciyi barındırabilecek kapasitededir. Okulun ilk kuruluşunda öğretim süresi üç yıl olup, 15 yaşları civarındaki gençler buraya kabul edilmekteydi. Okul zaman içinde gelişmiş ve

⁷⁵⁰ SE, 1873 (1290), s.147 vd.

⁷⁵¹ SE, 1875 (1292), s.145 vd.

⁷⁵² Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.152-154.

⁷⁵³ Düstûr, 1.Tertip, c.II, s.188, Madde 23.

⁷⁵⁴ Düstûr, 1.Tertip, c.II, s.188, Madde 29.

öğretim kadrosu arttırılmıştı. Burada öğretim süresi yedi yıla çıkarılarak, yarı askeri bir statü kazandırılmıştı. Ayrıca okula bitişik, rasathane görevi gören bir de revir vardı.⁷⁵⁵ Bu merkezi okulun dışında Tercan Kazası hariç olmak üzere Erzurum'un diğer kazalarında da birer rüştiye bulunmaktaydı.⁷⁵⁶

1870 yılında Erzurum Rüşdiyesi'nin Muallim-i Evveli İbrahim Efendi, Muallim-i Sanisi Mustafa Yetim Efendi idi. Ve Burada 170 öğrenci öğrenim görmekteydi. Bunun yanında Bayburt'ta 40, Van'da 49, Bağçalar'da 63, Elbak'ta 21, Kars'ta 25, Bayezid'de 37, Çıldır'da 21, Erzincan'da 91, Kemah'ta ise 39 öğrenci bulunuyordu.⁷⁵⁷

1871 yılında Erzurum'da 220, Bayburt'ta 80, Tercan'da 60, Van'da 80, Bağçalar'da 70, Elbak'da 21, Kars'ta 25, Çıldır'da 22, Muş'ta 60, Bitlis'te 45, Erzincan'da 70, Kemah'ta ise 35 öğrenci Rüşdiye Mektebi'ne devam etmekteydi.⁷⁵⁸

1873 ve 1875 yıllarında yukarıda belirtilen sayılar pek fazla değişmemiş ve yukarıdaki yer ve sayılara Bayezid'de 53, Ovacık'da 27, Mazgird'de de 31 öğrenci eklenmişti.⁷⁵⁹

Tüm bu öğrenciler ise 1'i Erzurum Sancağı'nda olmak üzere toplam 6, Van'da toplam 5, Kars'ta 1, Bayezid'de 1, Çıldır'da 1, Muş'ta toplam 2 ve Erzincan'da toplam 4 Rüşdiye Mektebi binasında eğitim-öğretimlerine devam etmektedirler.⁷⁶⁰

Erzurum'da ayrıca Rami Efendi tarafından kurulmuş bir de özel okul vardı. Okul her sınıftan öğrenciye açıktı. Batı tipi bir eğitim verilen okulun 65 öğrencisi bulunmaktaydı.⁷⁶¹

4.1.2.3. İdadi Mektepleri

1869 düzenlemesi yapılan kadar rüşdiyelerin üzerinde ve yüksek okullara öğrenci yetiştirecek bir okulun bulunmaması çeşitli sıkıntılar doğurmuştu. Bu amaçla hem eğitim ve öğretimin geliştirilmesi, hem de bütün tebaanın çocuklarının bir arada eğitim göreceği bu tip okulların sağlayacağı siyasi fayda düşünülerek, idadî okulların kurulmasına karar verilmiştir. Nizamnamenin hükümlerine göre, idadî okullarında, rüşdiyelerden mezun olan Müslim ve gayrimüslim çocukları bir arada öğrenim

⁷⁵⁵ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara 1991, s.120.

⁷⁵⁶ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s.217.

⁷⁵⁷ SE, 1870 (1287), s.121.

⁷⁵⁸ SE, 1871 (1288), s.134.

⁷⁵⁹ SE, 1873 (1290), s.128, SE, 1875 (1292), s.132.

⁷⁶⁰ SE, 1875 (1292), s.145 vd.

⁷⁶¹ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.120.

göreceklardı. Bu okullar nüfusu bin haneden fazla olan yerlerde veya bulundukları yerin önemine göre seçilecek bir kasabada kurulacaktı. Öğretim süresi üç yıl olacak ve masrafları Vilâyet maarif idaresi sandığından karşılanacaktı. Maarif Nizamnamesi, devletin malî, siyasî ve iktisadî bakımından sıkıntı içinde bulunduğu bir döneme tesadüf etmesine rağmen, tespit edilen hükümlerin tatbik edilmesine büyük özen gösterildi. Fakat söz konusu hususların yerine getirilmesi için, her şeyden önce malî kaynağa ve uzmanlara ihtiyaç vardı. Bununla beraber program mümkün mertebe tatbik edilmeye çalışılmıştı. Ancak ekonomik sıkıntı sebebiyle açılan bazı okullar bir müddet sonra kapatılmak zorunda kalmış, nizamname hükümlerine göre açılması tasarlanan idadî mektepleri de yine maddî imkânsızlıklar yüzünden uzun bir süre açılmamıştır.⁷⁶²

Nizamnameye göre her idâdîde muavinlerle birlikte altışar muallim ve mubaşşir bulunacaktı. Okuldaki temizlik işleri ile diğer işleri görmek için de kapıcı ile hademeler görev yapacaktı. Nizamnâmenin 38. maddesinde, idâdîlerde okutulacak dersler; Mükemmel Türkçe Kitâbet ve İnşâ, Fransızca, Kavânîn-i Osmâniye, Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel, Coğrafya, Târih-i Umûmî, İlm-i Mevâlid (Tabiat Bilgisi), Cebir, Hesab ve Defter Tutmak Usulü, Hendese ve İlm-i Mesâha, Hikmet-i Tabiiye, Kimya ve Resim olarak belirtilmişti.⁷⁶³

1873 yılında Erzurum'da bulunan 1 tane Mekteb-i İdadi'nin 48 öğrencisi bulunuyordu. Okulun Nazırı Kolağası Mehmed Efendi, Arabî ve Farsî Hocası Mustafa Efendi, İmam ve Sülûs Hocası Hurşid Efendi, Resim Hocası Kolağası Hasan Tahsin Efendi, Rik'a Hocası Tahir Efendi ve Dâhiliye Zabiti Yüzbaşı Bekir Ağa idi.⁷⁶⁴

1875 yılında ise bu okulun Müdürü Binbaşı Abdullah Efendi, Lisan Hocası Yüzbaşı Hüseyin Efendi, Riyaziye Hocası Mülazım-ı Sani Hafız Yusuf Efendi, Arabî ve Farsî Hocası Sakıb Efendi, İmla Hocası Alay Katibi Mehmed Tahir Efendi, Kitabet Hocası Mülazım-ı Evvel Ahmed Feyzi Efendi, Riyaziye Hocası Mülazım-ı Sani Konstantin Efendi, İmam ve İlmihal ve Hatt-ı Sülûs Muallimi Hurşid Efendi, Resim Hocası Solokon Ağa ve Hasan Tahsin Efendi, Coğrafya ve Kozmografya Hocası Mülazım-ı Evvel Aziz Efendi ve Dahiliye Zabiti Yüzbaşı Bekir Ağa idi. Ve bu okulda 74 öğrenci bulunuyordu.⁷⁶⁵

⁷⁶² Kodaman, Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", s.485.

⁷⁶³ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraâtı -XIX. Asır Maârif Tarihi-*, (Haz. Taceddin Kayaoğlu), Ankara 2001, s.431.

⁷⁶⁴ SE, 1873 (1290), s.114.

⁷⁶⁵ SE, 1875 (1292), s.69.

4.1.2.4. Gayrimüslim Mektepleri

Islahat Fermanı ile azınlık ve yabancılara tanınan haklar genişletilmiş, emlak edinme hakkı da dâhil olmak üzere, birtakım yeni haklar verilmişti. Bu imkân, yabancı öğretim kurumlarının sayılarının hızla artmasını sağlamıştı. Fransa ve Amerika'nın yanı sıra, İngiltere, Almanya ve İtalya'ya mensup misyonerler hızla okullar açtılar. Büyük bir kısmı ruhsatsız ve denetimsiz olarak faaliyette bulunan yabancı okullara karşı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bazı düzenlemeler getirilmeye çalışılarak, Mekâtib-i Hususiye olarak nitelenen yabancı okulların uymaları gereken esaslar belirlenmişti. Nizamnameye göre, bu kurumların ruhsat almaları ve devlete karşı zararlı ders okutmamaları için ders programları ile kitapların tasdik edilmesi gerekiyordu. Bu şartları yerine getirmeyen okulların faaliyetlerinin ise durdurulmasına karar verilmişti. Bu nizamname ile yabancı okullar belirli bir düzene sokulmak istenmişse de, bu kurumlara sahip çıkan devletlerin baskısı sebebiyle gerekli ve yeterli denetim sağlanamamış, bunların yönetim ve programlarına pek müdahale edilememiştir.⁷⁶⁶

Amerikalıların desteklediği bu okullarda Ermeniler eğitim ve öğretim görmüşler ve bu okullar kanalıyla hızlı bir siyasi örgütlenmeye gitmişlerdir. Bu okullardan bir kısmı şöyledir: Gregoryan Ermenilerine ait Merkez İlkokulu, Merkez Kız Okulu, Merkez Özel Okul, Karma İlkokul, Erkek İlkokulu, Merkezi Yüksek Erkek Okulu. Protestan Ermenilerine ait ise; üç ilkokul, bir de ortaokul, Katolik Ermenilerin de, biri kız, ikisi erkek üç okulları vardır. 1873 yılında bu okullarda 550 Ermeni talebe eğitim ve öğretim görmüştür. Bütün bu okullara karşı Erzurum'da Müslümanlar için 1869'da açılan bir rüştiye mevcuttur. Bu okulun kapasitesi ise iki yüz kişidir. XIX. Yüzyılda Erzurum'da devlet okulu olarak 2 idadi ve 420 öğrenci varken, azınlıkların 12 Rüştiyesinde 1.149, 4 ilk ve orta dereceli okulunda 453 öğrencisi bulunmaktaydı.⁷⁶⁷

Erzurum'daki Ermeni okullarının sayısı da oldukça çoktu. Hatta sadece Gregoryen Ermenilerine ait altı okul bulunmaktaydı. Erzurum'daki Ermenilere ait okullar şöyle sıralanabilir:

Merkez İlkokul: Daha ziyade aşağı sınıf Ermeni çocuklarının eğitimi için kurulmuştu.

⁷⁶⁶ Faik Reşid Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.28.

⁷⁶⁷ Halit Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul 1998, s.138.

Merkez Kız Okulu: Bu okul farklı sınıflardan gelen kız çocuklarını kabul etmekteydi.

Merkez Özel Okul: Tüccar, sanatkâr vs. gibi belirgin Ermeni ailelerinin erkek çocukları buraya devam etmekteydi.

Karma İlkokul: Her sınıftan öğrenciler içindi.

Erkek Çocuklar için İlkokul: Sadece erkek çocuklara mahsustu.

Merkezi Yüksek Erkek Okulu: Yüksek sınıftan Ermenilerin çocukları içindi.

Bütün ilkokulların eğitim süresi genellikle on yıl sürmekte ve üç dereceye ayrılmaktaydı:

Birinci derece eğitim kurumları ilköğretimlerdi ki, bu eğitim ve öğretim kademesi üç yıl sürer ve şu dersler okutulurdu: Anadil öğretimi, aritmetik, desimal sistem, Ermeni Tarihi ve Türkiye Coğrafyası.

İkinci derece eğitim kurumlarının süresi dört yıldır ve birinci derece eğitim programları daha da geliştirilerek uygulanırdı.

Üçüncü derecede yer alan yüksek öğretim ise üç yıl devam etmekteydi. Bu okullarda daha ileri bir eğitim ve öğretim verilmekte ve öğrencilerin iyi bir şekilde yetişmesi için azami dikkat gösterilmekteydi.

Ermeni okulları arasında okul öncesi eğitim veren bir okul da bulunmaktaydı. Erzurum'da yapılan bir tahkikattan sonra vali tarafından gönderilen 31 Aralık 1905 (18 Kanun-ı Evvel 1321) tarihli rapora⁷⁶⁸ göre; Erzurum'da meskûn 1.800 hane Ermeni ahaliye ait 10 adet okul ve bu okullara devam eden erkek ve kız toplam 2.060 öğrenci bulunmaktaydı. Bu öğrencilerden 3 ile 7 yaş arasında olanlar “Jardin Denifan” (Çocuk Bahçesi) denilen ve günümüz anaokullarını andıran bir okula gidiyorlardı. Çocuklara burada şekil ve oyuncaklarla dilleri öğretilmekte, çeşitli yap-bozlarla zanaat kabiliyeti verilmekte ve okuma öğretilmekteydi. Buradan çıkan çocuklar 6 sene boyunca iptidai okullarına, daha sonra da idadî derecesindeki “Sansariyan Mektebi”ne giderlerdi. Belgede ayrıca Sansariyan Mektebi ve öğretmen kadrosundan, okulun yıllık masrafının 3.500 lira olduğundan ve burada eğitim gören gençlerin sanayi, ziraat ve ticarete dair her türlü bilgi ve beceriyi öğrendiklerinden bahsedilmektedir.

Bunların dışında 1873'te kurulan özel bir Ermeni Lisesi de Erzurum'da eğitim öğretim faaliyetlerine devam ediyordu. Bu dönemde Katolik Ermenilerin biri kız diğeri

⁷⁶⁸ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı* (Y.MTV.) 282/25.

de erkekler için olmak üzere iki, Protestanların da üç okulları vardı. Bütün bu Ermeni okullarında 550'si kız olmak üzere toplam 1.440 öğrenci eğitim ve öğretim görmekteydi. O günlerde tüm Emeni nüfusunun % 70'i okuma imkânına sahipti. Erzurum Ermenilerinden, erkeklerin % 80'i, kadınların da % 60'ı okuma-yazma bilmekteydi ve bu oran Ermenilerin nasıl haklara sahip olduğunun en iyi göstergesidir. Zira ülkenin sahibi Müslüman nüfusun ancak % 15-20'si böyle bir fırsatı yakalayabiliyordu. Geri kalan nüfusun büyük çoğunluğu anadil eğitiminden bile mahrumdu. Bütün bunlara ilâve olarak, Erzurum'da Rum okulları da vardı. Erzurum Rumları da temelde Gümüşhane ve çevresinden gelmişler ve bu civara yerleşince de derhal kendi okullarını açmışlardı. Erzurum'daki Rum okullarına çocuklarını gönderenler okula giriş aidatı olarak, birer gümüş mecidiye öderlerdi. Rumlar da kendi kurdukları okullarında kaliteli bir eğitim öğretim vermekteydiler. Erzurum'daki Rum okul ve cemaatlerine de soydaşları ve Batılı devletlerce pek çok yardım yapılmıştı.⁷⁶⁹

Çocuklara yönelik olarak okullar dışında misyonerlerin bir de yoksul, kimsesiz ve yetim çocuklara dönük programları bulunuyordu. Buralara kabul edilen çocuklar bilhassa azınlık çocuklarıydı. Ancak daha sonraki yıllarda bu program Müslüman çocukları da ihtiva edecek şekilde genişletilmişti. Burada çocuklar Misyonerler tarafından toplanır, eğitilir, yetiştirilir ve iyi birer Hristiyan olarak topluma hediye edilirdi. Bu çocukların zeki ve becerikli olanları Amerika ve Avrupa ülkelerine gönderilerek, çok iyi ve ileri seviyede eğitim görmüş etkili birer misyoner olarak yetiştirmeleri sağlanırdı. Ayrıca bu çocuklar eğitim ve öğretimleri sırasında koyu dindar Hristiyan ailelerin yanlarına yerleştirilerek, Hristiyanlığı tatbikî bir şekilde öğrenmeleri sağlanırdı.⁷⁷⁰

Görüldüğü üzere o tarihlerde Erzurum'da Müslüman halkın okuma imkânı gerçekten oldukça sınırlıydı ve okuma çağındaki 11.000 Müslüman-Türk çocuğundan sadece 1.699'u okuyabilmekteydi.⁷⁷¹ Gayrimüslimlerin bu eğitim sistemi ve okulları sayesinde şehrin ticaret, sanat ve ekonomisinde ön planda olacakları muhakkaktır. Erzurum'daki gayrimüslimler bir taraftan kendi okullarını açarken, diğer taraftan misyonerlerin sunduğu eğitim imkânlarından faydalanmaktadırlar. Müslümanlar ise henüz ilköğretim aşamasında bile medrese (sıbyan mektebi) ve ibtidai mektep

⁷⁶⁹ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.118-119.

⁷⁷⁰ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.273.

⁷⁷¹ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s.218.

ikileminden çıkamamış ve devletin önyak olduğu eğitim girişimleri azınlık ve misyoner eğitimleri ile rekabet edememiştir.

1870, 1871, 1873 ve 1875 yıllarında Erzurum'daki Ermeni Mekteb-i Rüşdiyesi'nin 350, Ermeni İnâs Mekteb-i Rüşdiyesi'nin 250, Katolik Mekteb-i Rüşdiyesi'nin 40, Rum Mekteb-i Rüşdiyesi'nin 100 ve Van'da bulunan Ermeni Mekteb-i Rüşdiyesi'nin de 50 öğrencisi vardı. Verilen öğrenci sayıları bazen artmakta bazen de eksilmekteyse de genel dağılım bu şekilde idi.⁷⁷²

4.1.2.5. Diğer Okullar

Nizamname ile yukarıda ifade edilenler dışında Darülfünun ve Muallim Mektepleri'nin açılması da hedeflenmişse de, pek çok sebepten dolayı bunda istenilen başarı ve hedeflenen sonuçlar elde edilememiştir.

Erzurum'da yukarıda bahsedilen okullar dışında eski usulde tedrisata devam eden medreseler de bulunuyordu.

1871 yılında Erzurum merkezde 100 toplam 141, Van'da toplam 37, Kars'ta toplam 20, Çıldır'da toplam 310, Muş'ta toplam 45, Erzincan'da toplam 23;⁷⁷³

1872 yılında Erzurum'da toplam 177, Van'da toplam 27, Kars'ta toplam 20, Bayezid'de toplam 1, Çıldır'da toplam 205, Muş'ta toplam 45, Erzincan'da toplam 22;⁷⁷⁴

1873 yılında Erzurum'da toplam 166, Van'da toplam 39, Kars'ta toplam 20, Bayezid'de toplam 3, Çıldır'da toplam 280, Muş'ta toplam 2, Erzincan'da toplam 23;⁷⁷⁵

1875 yılında ise Erzurum'da toplam 248, Van'da toplam 39, Kars'ta toplam 56, Bayezid'de toplam 14, Çıldır'da toplam 9, Muş'ta toplam 39 ve Erzincan'da toplam 23 medrese bulunmaktaydı.⁷⁷⁶

Eğitimle ilgili çalışmalar devam ederken, mesleki eğitim ile ilgili çalışmalar da yapılmıştı. Bu amaçla 1857 yılından itibaren meslek ve sanat okullarının açılmasına ağırlık verilmeye başlandıysa da istenilen başarı sağlanamadı. Bu yolda ikinci teşebbüs ise, Tuna valisi Midhat Paşa tarafından yapıldı. 1863'te önce Niş'te, daha sonra Rusçuk'ta öğrencilerini din ve dil ayırımına bakılmaksızın alınan kimsesiz ve fakir

⁷⁷² SE, 1870 (1288), s.121, SE, 1871 (1288), s.134, SE, 1873 (1290), s.128, SE, 1875 (1292), s.132.

⁷⁷³ SE, 1871 (1288), s.147.

⁷⁷⁴ SE, 1872 (1289), s.147.

⁷⁷⁵ SE, 1873 (1290), s.147.

⁷⁷⁶ SE, 1875 (1292), s.145.

çocukların oluşturduğu, pratik sanat okulları açıldı. Islahhane⁷⁷⁷ denilen bu okullarda okuma, yazma, hesap, defter tutma gibi dersler yanında, atölye ortamında, pratik olarak bazı sanatlar da öğretiliyordu. Öğretim süresi ise ilkokuldan sonra beş yıldır. Bu okullardan verim alınması üzerine, başka şehirlerde de benzeri okullar tesis edildi. Kurulan bu ilk sanayi mektepleri, daha sonraki modern sanayi okullarına model olmuş ve onların temelini teşkil etmiştir.⁷⁷⁸

Bu amaca yönelik olarak Erzurum’da da Islahhane İdareleri kurulmuş ve buralarda öğrencilere eğitim verilmişti.

1871 yılında Vilâyet Islahhanesi’nde Nazır Hüseyin Efendi, Kâtip Kahraman Efendi, Çulha Ustası Yusuf Ağa ve Mıytab Ustası Mustafa Ağa bulunuyordu. Burada bulunan öğrenci sayısı ise 21 idi.⁷⁷⁹ 1872 yılında ise öğrenci sayısı 31 kişiye yükselmişti.⁷⁸⁰

1873 yılında Mekteb-i Sanayi İdaresi olarak zikredilen kurumda Müdür Hacı Raşid Bey, Kâtip Kahraman Efendi, Kunduracı Ustası Abdulgafur Ağa, Mıytab Ustası Mustafa Ağa, Çulha Ustası Kigork Ağa, Terzi Ustası Mosis Ağa ve Aşçı Kaya Ağa görev yapıyordu. Bu okulun 29 Müslüman ve 13 de Hristiyan öğrencisi mevcuttu. Ayrıca Islahhanenin bir de Türkçe ve Ermenice Hocası bulunuyordu.⁷⁸¹

1875 yılında ise Islahhane’de Umum Müdürü Mehmed Midhat Efendi, İmalat Müdürü Mehmed İzzet Efendi, Türkçe Muallimi Yusuf Efendi, Ermenice Muallimi Antuvan Efendi, Mıytab Ustası Ali Ağa görev yapıyordu. Ancak okulun Kunduracı Ustası, Çulha Ustası ve Terzi Ustası Münhal bulunuyordu.⁷⁸²

4.2. ANADOLU’DAKİ İLK TÜRKÇE GAZETE ENVÂR-I ŞARKIYE

Osmanlı Devleti’ne matbaa 1727 yılında Sultan III. Ahmed ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa’nın desteğiyle, İbrahim Müteferrika ve Yirmisekiz Çelebizade Sait Efendi tarafından kuruldu. 1728 yılında kuruluşu tamamlanan matbaa, 1729 yılında ilk eseri olan “Vankulu Lügati” adlı eseri bastı. Kurulan bu ilk matbaayı daha sonraki yıllarda İstanbul’da kurulan yeni matbaalar izledi. 1831 yılında Takvim-i Vekayi’nin yayın hayatına başlaması Türk basın tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder.

⁷⁷⁷ Ercan Uyanık, “Bir Osmanlı Sosyal Kalkınma Projesi Olarak Islahhaneler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, XIII, Sayı 4, Ekim 2004, s.59-83.

⁷⁷⁸ Kodaman, Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", s.491-492.

⁷⁷⁹ SE, 1871 (1288), s.45.

⁷⁸⁰ SE, 1872 (1289), s.47.

⁷⁸¹ SE, 1873 (1290), s.55.

⁷⁸² SE, 1875 (1292), s.74.

Her ne kadar resmi devlet gazetesi olsa da, basın tarihimizde yayınlanan ilk gazete olma özelliğini bu gazete taşır. 1860 tarihinde yayınlanmaya başlayan Tercüman-ı Ahval ise bu serüvende ikinci dönüm noktasıdır. Çünkü bu gazete de özel sermayeli ilk Türk gazetesidir.

Tanzimat her alanda olduğu gibi Türk basın tarihinde de pek çok şeyi değiştirdi. 1864 yılında yürürlüğe giren Teşkil-i Vilâyet Nizamnamesi, ülkede eyalet sisteminden Vilâyet sistemine geçişi sağlamış ve pek çok yeniliği beraberinde getirmişti. Bu düzenlemeye tabi tutulan Erzurum Eyaleti de artık, sekiz sancak ve seksen üç kazayı bünyesinde barındıran Erzurum Vilâyeti halini aldı.

Teşkil-i Vilâyet Nizamnamesi kapsamında Vilâyetlerde birer matbaa kurulması kararlaştırıldı. Bu matbaalarda resmi kırtasiye işi için gerekli evrakın basılmasının yanında salnameler, takvimler, dini ve ilmi eserler de basılmıştı. Vilâyet Matbaaları aynı zamanda hem bulundukları bölgenin entelektüel seviyesini yükseltmiş, hem de yerel basım faaliyetlerinin gelişmesinde önemli bir rol üstlenmişti. İlk başta baskı makineleri gibi, burada çalışacak personel de İstanbul'dan getirilmişse de, zamanla işi öğrenen yerli personel bunların yerini almıştı.

Bu gelişim kapsamında Anadolu'da ilk matbaa 1865 yılında Trabzon'da kurulmuştu. Bundan bir yıl sonra kurulan Erzurum Vilâyet Matbaası da ikinci resmi matbaa olma özelliğini taşır.⁷⁸³ Kuruluşundan bir yıl sonra Envar-ı Şarkıye burada yayın hayatına başlamıştı.

Anadolu'da yayınlanacak yerel gazeteler için ilk olarak Erzurum'un seçilmesi elbette tesadüf değildir. Her şeyden önce Erzurum doğunun kilidi konumunda olan bir serhat şehridir. Müslüman ve Ermenilerden oluşan kalabalık bir nüfusa sahip olması sebebiyle Erzurum, Anadolu'da bir kültür merkezi olma yolunda ideal bir bölgeydi. Aynı zamanda Erzurum'da bir gazete çıkarılması İran ve Rusya ile hemhudut olan Erzurum için milli moral seviyesini yükselten bir durumdur.⁷⁸⁴

Erzurum'da 1867 yılında yayınlanmaya başlayan Envar-ı Şarkıye, hem Anadolu'daki ilk Türkçe gazete,⁷⁸⁵ hem de ilk Anadolu bölge gazetesi⁷⁸⁶ olması nedeniyle tarihte hususi bir öneme haizdir.

⁷⁸³ Haluk Harun Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867-1997)*, İstanbul 2000, s.16.

⁷⁸⁴ Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi (Envar-ı Şarkıye)*, s.30.

⁷⁸⁵ Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867-1997)*, Giriş; Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi (Envar-ı Şarkıye)*, s.5.

⁷⁸⁶ Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi (Envar-ı Şarkıye)*, s.5.

1871 yılında Mektubcu Hulusi Bey'in nezareti altında bulunan Vilâyet Matbaasında, Nasuh Efendi Müdür ve Muharrir, Yunus Efendi Mürettib-i Evvel, Ahmed Fevzi Efendi Mürettib-i Sani, İzzet Efendi Litografya Memuru, Bedros Efendi Ermeni Mütercimi, Filib Efendi Ermeni Mürettibi, Antuvan Efendi Hurufât Destgâhdârı, Aleksi Efendi Litografya Destgâhdârı olarak görev yapıyorlardı.⁷⁸⁷

1875 yılında ise Mektubcu Sami Efendi'nin nezareti altındaki Vilâyet Matbaasında, Müdür ve Litografyacı İzzet Efendi, Muharrir Mehmed Midhat Efendi, Osmanlı Hurufatı Mürettib-i Evveli Yunus Efendi, Mürettib-i Sani ve Muhasebe Kâtibi Ahmed Fevzi Efendi, Mürettib Muavini Ohannes Efendi, Mütercim Bedros Efendi, Ermeni Mürettib-i Evveli Filib Efendi, Muavini Anton Feni Efendi, Hurufât Destgâhdârı Antuvan Efendi, Muavini Hüseyin Efendi, Litografya Destgâhdârı Aleksi Efendi, Muavini Derviş Efendi, diğer Destgâhdâr Ahmed Efendi, Muavini Tayfur Efendi, diğer Destgâhdâr Muharrem Efendi ve Muavini Mustafa Efendi bulunuyordu.⁷⁸⁸

Anadolu'daki ilk Türkçe gazete olan Envar-ı Şarkıye, haftada bir kez Çarşamba günleri çıkıyordu. 30X40 cm. ebadında ve dört sayfa olarak yayınlanan gazetenin ilk iki sayfası Osmanlıca, son iki sayfası ise yine Türkçe olarak Ermeni harfleriyle basılmaktaydı.⁷⁸⁹

Envar-ı Şarkıye'nin bu iki harfli yayını Türkçeyi Ermeni harfleriyle okuyup, yazan Ermenilere yönelikti. Bu çift harfli yayın şekli, diğer Vilâyet gazetelerinde de uygulanan bir usuldü. Gazete bu iki farklı harfle yaptığı yayını, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar sürdürmüştü.⁷⁹⁰

Gazetenin “Envar-ı Şarkıye” yazısının altında yer alan başlık şöyleydi:

“İşbu gazete dâhil ve hâriç hâvâdis ve mebâhis-i mütenevvi'ayı şâamil olarak Erzurum Vilâyet-i Celîlesi Matbaası'nda haftada bir kere Çarşamba günleri tab' ve neşr olunur. Bir seneliği (60) ve altı aylığı (35) kuruşa ve bir nüshası (60) parayadır. Taşrada bulunan müşterilere bir seneliğine 12 ve altı aylığına 6 kuruş posta ücreti ilave olunarak, doğrudan doğruya gönderilecektir. İlânât-ı âdiyenin beher satırından 5 kuruş alınacaktır. Fünûna ve umûr-ı hayriyeye dâhil olan husus meccânen tab' kılınacaktır.”

⁷⁸⁷ SE, 1871 (1288), s.45.

⁷⁸⁸ SE, 1875 (1292), s.74.

⁷⁸⁹ Cemalettin Server Rehnakoğlu, “Erzurum Matbuatı”, *Tarih Yolunda Erzurum*, Ocak 1959, Sayı 1, s.7; Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867–1997)*, s.24; Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi (Envar-ı Şarkıye)*, s.43, Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.281.

⁷⁹⁰ Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867-1997)*, s.25; Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi (Envar-ı Şarkıye)*, s.43.

Envar-ı Şarkıye'nin bütün sayfaları üç sütun halinde dizilmiş ve haberler “Havadis-i Dâhiliye” ve “Havadis-i Hariciye” başlıklarına ayrılmış, “Mevadd-ı Umumiye” veya “Tevcihat-ı İlmiyye” başlıkları altında da haberler verilmişti.⁷⁹¹

Gazetede sadece haberlere yer veilmemiş, Feyyazzade Celaleddin Feyyaz'ın Ermeniceden çevirdiği “Muhabbet-i Mefhusa” ve Yusuf Ziya (Uludağ)'ın Rusya'da geçen esaret ve işkence yıllarından bahseden “Esaret Tarihçesi” adlı eserler, kitap haline getirilmeden önce Envar-ı Şarkıye'de yayınlanmıştı.⁷⁹²

Envar-ı Şarkıye çok önemli olan sosyal işlevini de yerine getirmekten geri durmamış, Vilâyet dâhilinde yapılan her türlü yardım kampanyasına ve bunlara yapılan yardımlara da sayfalarında yer vererek, okuyucularına duyurmuştu.⁷⁹³

Gazetenin tirajı kesin olarak belirlenememekle beraber, iki ilâ üç bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Gazetede iç haberlere, dış haberlerden daha çok yer verilmiş ve dış haberler her zaman ikinci sayfada yer almıştı. Yayınlanan haber ve yazılarda imza yoktu. Ancak bazı telgraflar ve mektuplar gönderenin adıyla yayınlanmıştı.⁷⁹⁴

Envar-ı Şarkıye Vilâyet dışından aldığı haberlerle ülke dışı haberlerde mutlaka kaynak belirtmiş, haberin kaynağı çoğunlukla yazının sonunda, bazen de baş tarafında parantez içinde belirtilmişti. Gazetede haber veya makale ayrımı yapılmamış, haberler çoğunlukla izahlı olarak ve yorumlanarak okuyucuya sunulmuştu. Burada gazetenin kuruluş amacı olan halkı aydınlatmak ve ıslahatı sevdirmek anlayışı ön plandadır. Bu gazete bütün masrafı devlet imkânlarıyla karşılanan, devlet memurları tarafından hazırlanan, basılan, pek çok haber ve yazı için vali veya onun mektupçusundan izin alınan bir gazete idi. Bu anlamda resmi bir havası vardı ve aynı şekilde Padişahı ve Devlet-i Âliye'yi öven klişe ifadelerle sık sık rastlanmaktaydı.⁷⁹⁵

Envar-ı Şarkıye yayın hayatına başladığında Erzurumlu şairlerden biri,

“Olsa gazeten maşrık-ı envar, yeri var

Zira nazar-ı ehl-i dile nur-u ferî var

Ahval-i vatandan verecek cümleten ahbar

Ebna-ı vatan müjde size çok eseri var.” deyince, bu dörtlüğe nüktedanlığıyla bilinen İsmail Ağa da,

⁷⁹¹ Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867-1997)*, s.24; Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi (Envar-ı Şarkıye)*, s.44.

⁷⁹² Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867-1997)*, s.25; Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.286.

⁷⁹³ Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi (Envar-ı Şarkıye)*, s.52 vd.

⁷⁹⁴ Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867-1997)*, s.24; Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi (Envar-ı Şarkıye)*, s.88; Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum*, s.286.

⁷⁹⁵ Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi (Envar-ı Şarkıye)*, s.88-89.

“Altmış guruşun başınadır bunca felaket

Kış memleketi, matbaanın nerde yeri var.” diye mukabelede bulunmuştur.⁷⁹⁶

Türk ve Erzurum kültür hayatında büyük yeri olan Envar-ı Şarkıye, 1867 yılında çıkarılmaya başlanmış ve uzun yıllar kesintili olarak yayınını sürdürmüştü. 93 Harbi’nde ve 1916 yılında Erzurum’un Ruslar tarafından işgal edildiği dönemlerde mecburen yayınına ara veren gazete, 1928 harf inkılâbından yaklaşık bir yıl sonra yeni harflerle, ama “Erzurum” adıyla çıkmaya devam etmişti. Fındıkoğlu’nun ifadesiyle “bir sivri akıllı tarafından” adı Erzurum olarak değiştirilen gazete, 1964 yılında tamamen kapatılmıştır. Gazete çıkarılışının 101. yıldönümüne rastlayan 1968 yılında, Fahrettin Kırzioğlu’nun katkılarıyla yeniden basın-yayın dünyasına tanıtılmış, 1969’da yeniden yayına başlamıştır. 1970’li yıllarda ise ödenek yokluğu sebebiyle yeniden yayın hayatına son verilmiştir.⁷⁹⁷

Anadolu’da yayınlanan ilk Türkçe gazete olması ve devrin siyasi, sosyal ve psikolojik durumuna şahitlik etmesine rağmen Envar-ı Şarkıye’nin bütün sayılarını içeren bir koleksiyonu maalesef yoktur. Bu da tarih yapan bir milletin, tarih yazmadaki ve yazılanı korumadaki zaafının en büyük göstergelerinden biridir.

4.3. ERZURUM VAKIFLARI

Vakıf kelimesi sözlük anlamı olarak duruş, durmak, durdurmak, alıkoymak ve ayakta beklemek anlamlarını taşır.⁷⁹⁸ Vakıflar sadece Allah rızasını kazanmak için mali imkân sahibi olan kimseler tarafından kurulan ve geliri ihtiyaç içinde bulunan kimselere yahut kamu yararına hizmet eden dini ve sosyal kurumlara tahsisi yapılan müesseselerdir.⁷⁹⁹ Vakıf Müesseseleri bir şehrin şenlenmesini ve daha rahat yaşanabilir hale gelmesini sağlayan müesseselerdir. Camiler ve mescidler, medrese ve mektepler, hamamlar, çeşmeler, hanlar, çarşılar ve zaviyeler bir şehri ayakta tutan eserlerdir.⁸⁰⁰

Şehirde bulunan hemen her vakfın suya ihtiyacı olduğu muhakkaktır. Zira çeşme, hamam gibi yerler dışına camilerin abdest alma yerleri ve diğer vakıfların da

⁷⁹⁶ Yaşar, *Anadolu’da İlk Türk Gazetesi (Envar-ı Şarkıye)*, s.87, Dipnot 27.

⁷⁹⁷ Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867-1997)*, s.24.

⁷⁹⁸ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, II, İstanbul 1318, s.1495-1496.

⁷⁹⁹ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Ankara 2003, s.3.

⁸⁰⁰ Bu eserlerin isimleri ve vakfiyeleri için bkz: Ümit Kılıç, Abdülkadir Gül, “Osmanlı Dönemi Erzurum Şehri’nin Fizikî Yapılanmasında Vakıflar”, *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, (Editör, İbrahim Ethem Atınur), Ankara 2012, s.325 vd.

temizlik alanları için su vazgeçilmezdir. Su kaynakları bakımından oldukça zengin bir bölgede kurulmuş olan Erzurum'da, şehrin ihtiyacını gören ve dağlardan getirilen suların büyük bir bölümü vakıflar eliyle şehre dağıtılmıştır. Vakıfların kontrolünde olup sonradan belediyeye devredilen bu suların önemlileri şunlardır:⁸⁰¹

Şeyhler Suyu: Palandöken Deresi'nin sağında bulunan bu kaynağın doğusu Palandöken yoluna doğru uzanan taşlık arazi, batısı Kom Dağı, kuzeyi Viranşehir mevkiidir.

Ali Paşa Suyu: Palandöken Deresi'nin sağında olan Ali Paşa Suyu kaynağı, Şeyhler Suyu ile aynı mevkide bulunmaktadır.

Murat Paşa Suyu: Palandöken Deresi'nin sağında bulunan bu su kaynağının doğusu Palandöken'e giden taşlık arazi, batısı Kom Dağı, güneyi Palandöken'e giden taşlık arazi, kuzeyi Palandöken yolu köprüsüdür.

İbrahim Paşa Suyu: Kırk Değirmenler'de Boğaz mevkiindeki su kaynağının doğusu Kavaklı Tepe, batısı Tuzevi Yaylası, güneyi Solak Komu Deresi, kuzeyi Emrullah Efendioğlu İbrahim Bey Fabrikası'na uzanan boş alandır.

Keteci Suyu: Kapıkaya ve Kara Göze mevkiinde bulunmaktadır. Doğusu Kapıkaya, batısı Kom Deresi, güneyi Kapıkaya Dağı, kuzeyi Kapıkaya Deresi'dir.

Yeğenağa Suyu: Kapıkaya Kurmuş Gözesi mevkiinde bulunan bu kaynağın doğusu Ejderha Dağı, batısı Kapıkaya, güneyi Kân Yaylası, kuzeyi Kapıkaya Deresi'dir.

Dervişağa Suyu: Yapraklı Oyuklu Göze mevkiinde bulunan bu kaynağın doğusu Ejderha Dağı, batısı Kapıkaya Deresi, güneyi Kân Yaylası, kuzeyi Kapıkaya Deresi ile çevrilidir.

Caferiye Suyu: Kapıkaya Ürya Göze mevkiindedir. Doğusu Kapıkaya Deresi, batısı Kom Deresi, güneyi Kapıkaya Dağı, kuzeyi Kapıkaya Deresi ile çevrilidir. Türbe Deresi'nden şehre ulaşan bu su, uzun süre şehrin su ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamıştır.

Hanım Hamamı Suyu: Bu suyun kaynakları Palandöken'e giden derenin sağ ve solunda olup, doğusu Bezirgân Tepesi, batısı Büyük Sivri Dağ, güneyi Palandöken Deresi ve kuzeyi yine Palandöken Deresi ile çevrilidir.

⁸⁰¹ Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-1*, s.150.

Lala Paşa Suyu: Palandöken'e giden derenin sağ ve solunda bulunan kaynağın doğusu Basık Tepeler, batısı Palandöken Deresi, güneyi Palandöken Sivri Dağı, kuzeyi Kom Deresi'dir.

Tophaneli Suyu: Tekman'a aşan dağ mevkiinde bulunan bu kaynağın doğusu Topalak Dağı, batısı Kan Yaylası, güneyi Tekman Dağı ve kuzeyi Topalak Dağı'dır.

Tophaneli Suyu: Hacı Kurban Gözesi ve Topalak yolunda bulunan bu kaynağın doğusu Topalak Yolu Deresi, batısı Akyarlar, güneyi Topalak Dağı ve kuzeyi Çiğdem Tepesi'dir.

Tophaneli Suyu: Besirin Çayırı'nda bulunan kaynağın doğusu Topalak Deresi, batısı Akyarlar, güneyi Topalak Yolu ve kuzeyi Besirin Çayırı'dır.

Mazmilik Suyu: Kapıkaya mevkiinde bulunan bu suyun doğusu Türbe Dağı, batısı Türbe Deresi, güneyi Kapıkaya Deresi, kuzeyi Türbe Deresi ile çevrilidir.

Erzurum'da bulunan hayır sahiplerinin bir kısmı yukarıda adı geçen suları şehre getirmek, bir kısmı bu suları çeşmelerden akıtmak, bir kısmı da tesis edilen bu gibi hizmetlerin devamını sağlamak için gelirlerini vakfetmişlerdi. Bu bağlamda yukarıdakilerden başka, vakıfnamelerinde su ve suyolları ile ilgili kayıtlar bulunan bazı vakıfların isimlerini de şöyle sıralamak mümkündür: Habib Efendi Vakfı, Pervizzâde El-Hâcc Mehmed Efendi Vakfı, Derviş İbrahim Ağa bin El-Hâcc Bektaş Ağa Vakfı, Mansûrizâde Mustafa Efendi Vakfı, Sertunay El-Hâcc Ahmed Ağa ibni El-Hâcc Mehmed Vakfı, Cennetzâde İsmail Efendi Vakfı, Kağızmanlı El-Hâcc Ahmed Ağa Vakfı, Mehmed Emin Paşa Vakfı, Erzurum Müftüsü El-Hâcc Lütfullah Efendi Vakfı, Hasan Basri Mahalleli Narmanlı Hacı Hüseyin Vakfı, Alioğlu Habib Efendi Vakfı, Hasan Efendi Vakfı, Hazık Efendi hafidi Mehmed Arif Efendi ibni Mustafa Efendi Vakfı, Tophaneli Hacı Mehmed Efendi Vakfı, Hakkıoğlu Seyyid Ağa Vakfı, Tezkireci Ömer Efendi Vakfı, Manavoğlu Mehmed Efendi Vakfı, Hacı Yusuf oğlu Hacı Hasan Vakfı, Kağızmanlı Hacı Ahmet Vakfı, Aşçı Mahmud Ağa bin Ahmed Vakfı, Şeyh Ömer Efendi Vakfı, Sertunay Ömer Efendi Vakfı, Kadızade Hacı Mehmed Efendi Vakfı, Hacı Hüseyin Paşa kerimesi Raziye Hanım Vakfı, Afife Hanım Vakfı, Mehmed Efendioğlu Hacı Salih Efendi Vakfı, Hacı Yusuf oğlu Hacı Hasan Vakfı.⁸⁰²

⁸⁰² Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi-1*, s.155.

Erzurum vakıflarının mali durumları hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Evkaf-ı Hümayun Nezareti Defterleri'nden bilgi edinebilmekteyiz. 1864 ve 1874 yılları arasındaki vakıf gelirlerinin yıl yıl gösterildiği bir defterde; 1864 yılında elde edilen 160.768 kuruşun, 48.380 kuruşunun maaş, vezaif, havalat ve hums-ı müdür gibi giderlere harcandığı, 112.387 kuruşunun da hazineye gönderildiği ifade edilmiştir.⁸⁰³ 1865 yılında ise toplam vakıf gelirleri, 126.153 kuruş 14 para olarak gerçekleşmiş, bu miktarın 32.125 kuruş 16 para'lık kısmı masraflara harcanmış, kalan 94.028 kuruş 8 parası da hazineye teslim edilmişti. Vakfın bu yıl kar ettiği de kayıtlarda ayrıca vurgulanmıştır.⁸⁰⁴

1866 yılında vakıflardan beklenen toplam gelir 426.330 kuruş olmasına rağmen 398.093 kuruş 13 buçuk para gelir temin edilebilmiş, bunun 32.868 kuruşu masraflara harcandıktan sonra 71.207 kuruşu hazineye aktarılmış, 28.207 kuruş da bakaya kalmıştır. 1866 yılında yaşanan depremde zarar gören vakıf binalarının tamir masrafı için ayrılan pay, vakıf gelirlerinin düşmesine sebep olmuştur.⁸⁰⁵ 1872 yılında elde edilen 663.790 kuruşluk vakıf gelirinin, 381.783 kuruşu poliçe ve 105.070 kuruşu da nakit olarak hazineye gönderilmiştir.⁸⁰⁶

4.4. ERZURUM EVLERİ

Bir bölgenin coğrafi koşulları ve iklim şartları, o bölgede yaşayan insanların yaşam tarzlarını belirleyen en önemli unsurdur. Yılın büyük bölümünü karlar altında geçiren Erzurum'da da ev mimarisini belirleyen unsur iklimdir.

Erzurum'da yapılan evlerin yapımında Karataş, boztaş ve kamber taşı olmak üzere üç çeşit taş kullanılmıştır. Alt katları ve köşeleri ksme taşla kaplanan evlerin üst katları moloz taşla bazen de tuğla ile inşa edilmiştir. Toprak evlerin ana örtüsü olup, duvarların da bağlayıcı unsurudur. Taştan sonra en çok kullanılan malzeme dış cephe ve evin içinde çeşitli bölümlerde kullanılan ahşaptır. Bunun yanında demir ve bronz gibi malzemeler de kullanılmıştır.⁸⁰⁷

⁸⁰³ BOA. *Evkaf-ı Hümayun Nezareti Defterleri (EV.d.)* 18841, 1864-1874 (1280-1290), s.110.

⁸⁰⁴ BOA. *EV.d.* 18841, 1864-1874 (1280-1290), s.110.

⁸⁰⁵ BOA. *EV.d.* 18841, s.114.

⁸⁰⁶ BOA. *EV.d.* 18841, s.126.

⁸⁰⁷ Selahattin Tozlu, Murat Küçükuşurlu, "Erzurum Evleri", *A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20, s.328 vd.

İçinde bulunduğu coğrafya dolayısıyla hem soğuk hem de depremle mücadele edebilmesi amacıyla Erzurum'da evlerin temelleri derin kazılarak, duvarlar özellikle kalın tutulmuş ve duvarlarda belirli aralıklarla yerleştirilen hatıllar, depremde esnekliği sağlamak amacıyla kullanılmıştır.⁸⁰⁸

Erzurum evleri yapılırken kapı cephesi dışındaki bütün cepheleri toprağa dayatılır ve böylece hem insanların hem de hayvanların ısınması kolay hale getirilirdi. Diğer taraftan böyle bir inşa tarzının muhakkak fakirlik ve zaruret ile de alakası olduğunun göz ardı edilmemesi gereklidir.⁸⁰⁹

“Büyük ve tipik bir Asya şehri” olarak nitelendirdiği Erzurum'a 27 Haziran 1829 günü gelen Puşkin; evlerin taştan yapıldığını, damlarının düz ve çimle kaplı olduğunu, bunun da uzaktan bakıldığında şehre tuhaf bir manzara verdiğini yazar. Bu, Erzurum evlerinin genel karakteridir: Bahar ve yaz aylarında toprak örtülü evlerin damlarında çimenler büyüdüğünden, Puşkin gibi uzaktan bakanlar için, şehir, acayip bir manzara arz etmektedir.⁸¹⁰

30 Mayıs 1836'da Erzurum'a ova yolundan giren William John Hamilton, ilkin oadaki verimli bataklık (aslında sazlık) zemini ve güzelliği anlatır. Fakat hem ovada hem de civardaki en büyük noksanlık, ağaç olmayışıdır. Erzurum'un evleri alçak, düz damlı ve hemen tamamı çamurdan inşa edilmiştir. Teraslı evlerin terasları da aynı maddeden yapılmıştır. Evlerin yarısı harabe halindedir. Caddeler pistir ve sokaklar köpekler tarafından işgal edilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Hamilton'ın şehre geldiği yılların Erzurum'un henüz 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşları'nın yıkıcı etkisinden kurtulamadığı yıllardır.⁸¹¹

Erzurum hakkında değerli bilgiler veren Curzon, kaldığı ev hakkında da ayrıntılı bir tarif yapar. Anlaşıldığı kadarıyla tipik bir Erzurum evi olduğu anlaşılan yapı hakkında yazar şu bilgileri verir:⁸¹²

“Diğer pek çok ev gibi bu evde de köşelerde kesme, diğer yerlerde ise yüzeyleri pürüzlü, iyi işlenmemiş kaba taşlar kullanılmış. Evlerin tavanları düz ve yeşil çimlerle kaplı. Küçük ve karanlık sofası, kale duvarlarındaki deliklere benzeyen pencerelerden

⁸⁰⁸ Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü (Editör), *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, s.5.

⁸⁰⁹ Selahattin Tozlu, Murat Küçükkuşurlu, “Erzurum Evleri”, s.328.

⁸¹⁰ Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, (Çev. Ataol Behramoğlu), s.71.

⁸¹¹ Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, s.176-177.

⁸¹² Curzon, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia*, s.41 vd.

ışık alıyor. Evin ana girişinde oldukça geniş, kemerli ve etrafındaki taş süslemeleriyle dikkatleri üzerine çeken bir kapı bulunuyor. Bu kapıdan geçilerek girilen taşlığin sağ tarafında ahırlara açılan büyük bir kapı; sol tarafında ise mutfak ve hem çalışma, hem de dinlenme için kullanılan odalar var. Bunların önünde, kalın ve sağlam kirişler üzerine oturan üst katın kare şeklinde kesme taşlarla yapılmış merdivenleri bulunuyor. Sofa ve ahır dışında evin diğer yerleri iki katlı. Mutfak ve diğer odalardan bazıları bir tepe penceresiyle, yemek odasıyla girişin dışındaki mekânlar ise zeminden oldukça yüksek, iki gözlü pencerelerle aydınlatılmış. Duvarları beyaz badanalı odaların düz ve boyalı tavanlarında ilginç oymalar görülüyor. Evde minderlerle kaplı birkaç sandalye ve birkaç parça da kullanıma elverişli olmayan masa türü mobilya bulunuyor. Ekmek ve et dışındaki her şey buraya İstanbul'dan at sırtında getirildiği için pencerelerde kullanılan camlar garip ve pahalı bir lüks. Bu yüzden de bazı insanlar evlerinin pencerelerinde, dışarıyı görebilmek için küçük bir bölümü camdan oluşan yağlı kâğıtlar kullanıyorlar. Pencerelerin altında bir kısmına sebze ekliğimiz, bir kısmında da birkaç İngiliz köpeği, iki İran tazısı beslediğimiz küçük bir bahçe var. Bahçenin sebze ekilen kısmı ile köpekleri beslediğimiz bölümü arasına koruma görevi yapan Türk'ün yaptığı çit, görülmeye değer bir sanat eseri. Rüzgârın sert esliği zamanların dışında, evimizin düz ve yeşil çimlerle örtülü çatısına otlamaları için kuzular çıkarılıyor.”

“Her ne yana baksam gördüğüm tek şey kar. Sanki her şey sınırsız bir beyazlıkla örtülmüş. Bu haliyle Erzurum hiçbir yere benzemiyor Tamamen ya da kısmen kar altında kalan evler birer tavşan çukuruna benziyor.”

Curzon'un çok ilgisini çekmiş olmalı ki kitabında tezeğin nasıl yapıldığını da ayrıntılarıyla anlatır:⁸¹³

“Sığırların ve koyunların dışkıları evlerin damına bir şölen havası içinde çıkarılır ve içerisine kıyılmış saman karıştırılır. Paşa, komutan ve şef gibi asilzadeler için hazırlananlar dışında, diğer tezeklere hazırlık aşamasında biraz su katılır. Yetişkin erkeklerin neredeyse tümü tezek yapımında çalışır. Pantolonlarını yukarı çekerek hederini bir kemerle bağlayan gençler, samanla karıştırılmış dışkının içine girer ve sıkıştırmak için onu çıplak ayaklarıyla gün boyunca çiğnerler. Muhammet biraz daha su getirerek bu karışıma döker, Hasan ahırdan getirdiği yeni dışkıyı merdiveni

⁸¹³ Curzon, Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, s.111.

kullanarak dama çıkarır, Bekir kıyılmış bir sepet samanı getirip döker. Böylece, yaklaşık 15-18 cm. kalınlığında hazırlanan tezek, güneşte kurumaya bırakılır. Güneşle iyice kuruyan tezeker kare şeklinde kesilerek dikkatlice sepetlere yerleştirilir ve merdivenlerden indirilerek gelecek kış mevsiminin yakıtı olarak saklanır. Tezek eskidikçe bataklık çimine benzer ve kalitesi artar. Kaliteli tezek, alev çıkarmadan berrak bir şekilde yanar ve çok sıcaklık verir.”

Türk Kültürü ve folkloru hakkında çok değerli bilgiler veren, bu konuda da pek çok eseri olan yabancı yazarlardan biri de Lucy M.J. Garnett’tir.⁸¹⁴ Garnett bu eserlerinden birinde sadece evin dışı ile ilgili değil, içinde yaşananlar ile ilgili de çok ilginç bilgiler vermektedir. Garnett eserinde;⁸¹⁵

“Kentlerin bazılarında -mesela bir dağın alçak eteklerine kurulmuş olan Erzurum gibi- binaların yapım stili çok benzerdir. Her oda ayrı bir ev gibi yapılır, düz bir çatısı vardır, merdivenler vasıtasıyla aşağı veya yukarı ile iletişim kurulur. Bir kişi bu teraslar üzerinde bir evden bir eve yürüyerek, şehrin büyük bir bölümünü gezebilir, önüne bir cadde geldiği vakit hafif bir sıçramayla bu boşluğu geçebilir, caddeler bu kadar dardır. Zengin insanların evi büyük bir yer işgal etmektedir ve üzerinde bol miktarda otun yetiştigi evlerin üstü, taraçalı bir tarla gibi görünür. Genellikle mantar gibi görünen bacalara leylekler yıldan yıla rahatça yuvalarını yaparlar, kışın gelmesiyle daha sıcak iklimlere kanat açarlar, dönüşlerinde de çocukların neşeli hoş geldin şarkılarıyla karşılanırlar. Kısa yaz mevsimi boyunca, aile genellikle evin üstünde yaşar. Ve bütün aile sık sık yatak ve minderlerini getirerek, evdeki evcil havanlarıyla birlikte “ay konağı”nda uyurlar.” dedikten sonra,

“Bu evlerin tümünün tabanı yol zemininden aşağıdadır. Alçak, geniş bir kapı karanlık ve merkezi bir koridora giriş sağlar. Bu koridorun bir yanında ahır, diğer yanında mutfak, ambar ve ailenin özel odaları vardır. Her odanın içinde genel olarak bütün Anadolu’da kullanılan ve hayvanların dışkılarından üretilmiş bir yakıt olan tezek kalıplarının yakıldığı, kaba taştan yapılmış ocaklar vardır.” diye anlatmaya devam eder.

⁸¹⁴ Bir folklorist ve gezgin olan Garnett’in Türkçe’ye de çevrilmiş, Türk Kültür ve folklorunu anlatan çok sayıda eseri vardır. Home Life in Turkey, Mysticism and Magic, Turkish Life in Town and Country, The Turkish People, Ottoman Wonder Tales, Turkey of the Ottomans, The Woman of Turkey gibi birçok eseri bulunmaktadır.

⁸¹⁵ Lucy M.J. Garnett, *Turkish Life in Town and Country*, New York 1904, s.262-263.

Yazar “Bazı varlıklı evlerde birkaç sandalye ve masa bulunur. Ama genellikle mobilyalar, üstü yerli üretim güzel kumaşlarla kaplı ve odanın üç tarafını dolaşan alçak ve geniş sofadan ve yeri kaplayan gri keçeden gri halının üzerine serili bazı değerli İran ve Kürt kilimlerinden oluşur. Duvarlar beyaz badanalı ve tavan ahşapları ilginç oymalarla süslü ve boyalıdır. Yemekler “sofra” veya altında dayanak olan tepsi veya sini ile servis edilir. Bu hemen tüm Müslümanlar tarafından kullanılır ve masa yerine geçer. Gerçekten de bu Asyalı insanların çoğunun ev düzeni hâkim zümrenin adetleriyle aynıdır. M.de Moltke’nin gözlemlerine değinmek gerekirse “Ermeni, vaftiz edilmiş bir Türk’tür.” diyerek, Millet-i Sadıka olarak adlandırılan Ermeniler ile Müslümanlar’ın ev yaşantılarının birbirine benzerliğine dikkat çekmektedir. Özellikle Moltke’nin sözünü burada nakletmesi bu benzerliği vurgulamak açısından önemlidir.

Yazar evi oluşturan öğelerden biri olan ahır ve yararlarını “Ahır bu evlerin en ilgi çekici bölümüdür. Burada bazen çok sayıda hayvan vardır. Bunlar, uzun kış ayları boyunca ısınmaya büyük katkıda bulunarak, insan komşularını ısıtırlar.” cümleleriyle anlatır.

“Bu odanın sonunda evin erkeği tarafından erkek misafirleri ağırlamak için tırabzanlarla ayrılmış bir misafir odası vardır. Adet olduğu üzere divan ve kilimlerle döşenmiştir. Duvarlarda ve tavanda asılan eyerler, yularlar, tüfekler, tabancalar ve diğer savaş veya avcılık malzemeleriyle, zeminin altında evin köpeklerine ait barınaklar vardır.” cümleleriyle de evi tarif etmeye devam eder.

Garnett “Her ne kadar ataerkil kurallar son yarım yüzyıl içinde yavaş yavaş yürürlükten kalktıysa da buralarda insanlar hala sıkı sıkıya buna bağlıdır. Evin babası evlenmiş oğullarını ve üçüncü-dördüncü nesilden torunlarını kendi çatısı altında toplar. Bazen bir evde otuz-kırk kişi barınır ve herkes bu en yüksek otoriteye itaat etmek zorundadır. Erken evlilikler kuraldır, bununla birlikte evdeki huzur, barış ve uyum peş peşe eve gelin gelen çok sayıdaki kadının kendi aralarındaki tartışma ve çekişmeleri yüzünden bozulamaz. Bir Ermeni atasözü “Bir ev birden fazla kadın tarafından yönetilirse, rahat ve sakin bir yer olmaz.” demekle, gelinlerin boyun eğip, itaat etmeleri gerektiğini bilgece vurgular.

Bir eve gelin geldiğinin ertesi Cumartesi günü küçük bir tören yapılır. Misafir odasındaki divana gelinin kendinden büyük tüm aile bireyleri oturur. Genç gelin

kafasında yüzünün bir kısmını örten kırmızı bir duvakla içeri girer ve evin reisinden (aile büyüğünden) başlamak üzere, kendinden büyük olan herkesin elini sırayla öper. Bu esnada eşinin anne babasıyla -aslında evlenmemiş küçük çocuklar hariç hiçbir akrabasıyla- haddini aşıp konuşmamalıdır. Hatta bu engelleme resmen kaldırılincaya kadar onların huzurunda kocasıyla bile konuşamaz. Kocasının akrabalarıyla konuşma ayrıcalığı yıllarca -hatta sıklıkla asla- kendisine verilmeyebilir.”⁸¹⁶ satırlarıyla o dönemde Erzurum’da yaşayan Ermeniler’in kültür ve folkloru hakkında da bilgiler verir. Bir arada yaşayan iki ayrı milletin birbiriyle olan benzerlikleri burada da dikkatimizi çekmektedir.

Bugün zar zor da olsa hala ayakta olan ve geçmişi yansıtan evler mevcuttur. Bunlar arasında Abdulgafur Gülen Evi, Abdulhamit Bey Konağı, Ahıskalıların Evi, Alemdarların Evi, Çöğenderli Evi, Fizyo Babanın Evi, Hanağası Evi, Kadıhafızoğulları Evi, Korukcular Evi, Modoğlu Evi, Müceldili Evi, Narmanlıoğlu Evi, Salih Efendi Evi, Solakzade Müftü Evi ve Zırnıklı Vehbi Bey Evi sayılabilir.⁸¹⁷

⁸¹⁶ Garnett, *Turkish Life in Town and Country*, s.262-263.

⁸¹⁷ Bu evler ve daha fazlası için bkz. Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü (Editör), *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, s.266 vd.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

5.1. MİSYONERLİK NEDİR?

Misyon ve misyoner kelimeleri Latince kökenli miterre (göndermek) fiilinden türemiş olup, misso kelimesinden alınmış ve diğer dillere uyarlanarak missionary-missionaire-missionör şeklinde İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi dillerde de kullanılmış ve bizim dilimize de o dillerden geçmiştir. Misyon sözlükte yetki, vekâlet, özel görev anlamlarına gelmektedir. Misyoner kelimesi ise görevli kimse, görevli rahip veya papaz anlamları taşımaktadır.⁸¹⁸

Misyon veya misyoner kelimesi zaman içerisinde adeta değişik bir boyutta, sadece din için kullanılmaya başlanmış ve hatta dinler misyoner olan ve misyoner olmayan dinler şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Hristiyanlık, İslamiyet gibi yayılabilen açık dinler misyoner, kapalı, yayılmacı olmayan Zerdüşlük, Yahudilik gibi dinler de misyoner olmayan dinler olarak sınıflanmıştır. Fakat misyon ve misyoner kelimeleri bugün özel anlamıyla Hristiyanların, Hristiyan olmayan toplumlarda, onları kendi din ve mezheplerine kazandırmak için açılan müesseselere ve buralardaki özel eğitilmiş kişilere denmektedir.⁸¹⁹ Hristiyanlığı kabul etmemiş ülkelerde, çeşitli faaliyetler adı altında yürütülen Hristiyanlık propagandasının her türlüsüne de "Misyonerlik" denir.⁸²⁰ Kilise hukukunda misyon, bir görevi yerine getirmek amacıyla vazifelendirilen delegasyonun gücünü de ifade eder.⁸²¹ Casus kavramının öncüsü de sayılabilen misyonerler, sadece din adamı değil, bulunduğu yerin tarihini, siyasi ve idari yapısını, sosyolojik ve kültürel durumunu da araştırabilecek düzeyde yetiştirilmiş kişilerdir. Misyonerler içinde görevlendirildikleri toplumun özelliklerini iyice tetkik edip, elde ettiği bilgileri hem bağlı bulunduğu devlete hem de dini merkezlere ulaştırmakla da görevlidirler.⁸²²

⁸¹⁸ Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Ankara 2006, s.6; Erdal Açıkse, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, II, s.192; Tahsin Fendoğlu, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti", *Türkler*, XIV, s.189.

⁸¹⁹ Abdülkadir Yuvalı, "Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Ankara 1992, s.205; Açıkse, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme" s.192.

⁸²⁰ Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul 1992, s.24-25; Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, s.6.

⁸²¹ Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, s.6

⁸²² Fendoğlu, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti", s.189.

İlk etapta dini gayeler ve kişisel gayretler şeklinde başlayan misyonerlik faaliyetleri, zamanla oldukça güçlenmiş ve misyonerler özellikle mensubu bulundukları ülkelerin siyasi, sosyal, kültürel, ticari ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda emperyalizmin gelişmesine katkı sağlayan bir teşkilatın üyeleri halini almışlardır. İlk misyonerlerden kabul edilen Aziz Paulus (St. Paul), Hristiyanlığı yaymak amacıyla Anadolu, Makedonya ve Yunanistan'da kiliseler kurmuş ve onları teşkilatlandırmıştı.⁸²³

Misyoner faaliyetlerine bakıldığında özünün dini olduğu ve misyonerlerin de genelde din adamlarından oluştuğu görülmektedir. Ancak, bu durum zamanla değişmiş ve özellikle son yüzyıllarda ruhban olmayan kişilerin de misyoner olarak görev yaptıkları gözlenmiştir. Şöyle ki, din adamlarının yanı sıra çoğu zaman bir doktor, bir öğretmen, bir hemşire, bazen bir barış gönüllüsü, hatta araştırmacı görünümünde bilim adamı olarak görev yapan misyonerlere de rastlamak mümkündür.⁸²⁴ Misyonerlerin öncelikle el attıkları faaliyet sahâları okullar, yabancı dil kursları, hastaneler, dispanserler, yetimhaneler, yayınevleri ve geniş maksatlı yardım teşkilâtlarıdır. En fazla faaliyet gösterdikleri alanlar bunlar olmakla birlikte, faaliyet gösterecekleri ülke ve toplulukların özelliklerine göre taktik değiştirebilecek esnek bir yapıya da sahiptirler. Dilenci tarikatları şeklinde teşkilâtlandıkları veya sömürgeleştirilmiş ülkelerde himaye adı altında faaliyet gösterdikleri de görülmüştür. Bunlarla birlikte Müslüman ülkelerde bazı tarikatlar içine girip, o tarıkata mensup Müslümanlarmış gibi çalışmalar yapmaları da bu kişilerin kullandıkları metotlar hakkında bilgi verici olması bakımından dikkate değer bulunmuştur.⁸²⁵

Misyonerlere göre amaca ulaşmak için her yol ve her meslek kullanılabilir. Kendilerini İncilin bir neferi, bir hizmetkârı olarak gören misyonerlerin ana gayesi yeryüzünde güçlü bir Hristiyan topluluğu medyana getirmektir. Onların ifadesiyle “dinsiz” dünyayı Hristiyanlaştırmaktır. Bunun için Misyonerler bilmeyenlere İncili öğretmek, Hristiyan olmayanları bu dine davet etmek veya kendi mezheplerine insan kazandırmak için çalışırlar.⁸²⁶

Misyonerler Hz. İsa'nın, kendileri için bir emir olarak kabul ettikleri "işte ben sizi koyunlar gibi kurtların arasına gönderiyorum, yılanlar gibi akıllı ve güvercinler gibi sade dil olunuz" şeklindeki sözlerine de oldukça dikkat etmişlerdir. Esnek politikaları,

⁸²³ Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.181.

⁸²⁴ Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.181.

⁸²⁵ Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.25.

⁸²⁶ Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.181-182.

kurnaz ve inatçı davranışlarıyla, faaliyet yürüttükleri ülkenin ve toplumların özelliklerine göre strateji değiştirmeleri sayesinde başarılarını pekiştirmişlerdir. Misyonerler bir yere ilk geldikleri andan itibaren hemen faaliyetlerine başlamaz, yerlerini garanti altına alıncaya kadar sessiz kalır ve ikinci plandaki görevleriyle yetinirler, daha sonra dini telkine başlarlardı. Misyoner teşkilatlarının yöneticilerinin belirttiklerine göre, misyoner faaliyetlerinin asıl amacı, kendi din ve mezheplerinde yerli din adamlarıyla yerli kiliseler kurarak bir cemaat oluşturmaktır. Diğer bütün faaliyetler (dua, seyahat, tercüme, tıbbi yardım, basın-yayın faaliyetleri vb.) ikinci planda gelmektedir. Yerli din adamları ve yerli kiliseler kurduktan sonra ikinci amaç ise bu kiliseler vasıtasıyla Hristiyan olmayanları (özellikle Müslümanları) kendi dinlerine katmaktır.⁸²⁷

Misyonerliğin dinî ve siyasî olmak üzere başlıca iki temel amaç güttüğü görülmüştür. Dinî amaç; ilk etapta Hristiyanlığı yaymaktır. Misyonerler gittikleri yerlerde, yerli kültürü ayrıntılı olarak öğrenirler, bazen bir Müslüman'dan daha dindar görünürler, milletlerin maddî ve manevî değerlerini bozmaya, eritmeye, yeniden şekil vermeye, genç nesilleri dinden, manevî değerlerden uzaklaştırarak yetiştirmeye çalışırlar. Manevî değerlerini kaybeden, ruhsal çöküntü ve yıkıntı içindeki kişilere, Hristiyanlığın oruç-namaz gibi vecibelerinin olmadığını, en kolay din olduğunu telkin ederek kurtuluşun bu dinde olduğunu söylerler. Böylece dinlerini değiştirmeleri yönünde çaba harcarlar. Misyonerliğin siyasî amacı ise, Hristiyanlık haricinde ilâhî ve batıl dinlerin egemen olduğu milletler ve topluluklarda eğitim ve kültürel sahâlarda yozlaşmaya yönelik faaliyetler yapmak, ilgili milletlerde ihtilâfa dayalı olarak, bilhassa etnik farklılıkları göz önünde tutmak suretiyle, bünyesinde varlıklarını devam ettirdikleri devletlerden bu unsurları ayırmaya yönelik tertipler içerisinde bulunmaktır.⁸²⁸

Misyonerler, faaliyet için gittikleri bölgedeki halka olan yabancılıklarının da farkında olmuşlar ve bu sebeple yerli yardımcıları buluncaya kadar oldukça dikkatli hareket etmişler ve hatta kıyafet ve görünümelerini de değiştirerek, o topluma benzemeye özen göstermişlerdir.⁸²⁹

⁸²⁷ Açıkşes, “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme”, s.192.

⁸²⁸ Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, s.7.

⁸²⁹ Bu konuda Robert Koleji kurucusu Cyrus Hamlin, Osmanlı Devleti’ndeki yabancılığını giderebilmek için sakal bırakarak fes giydiğini hatıralarında anlatmaktadır. Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, Boston, 1893, s. 217; Açıkşes, “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme” s.192.

Kendisini kiliseye adayan misyonerlerden istenen şey öncelikle gittikleri ülkelerin dilini, dinini ve kültürünü öğrenerek eksik noktaları tespit ettikten sonra ona göre taktik geliştirmeleridir. Bu yüzden bir misyoner en az birkaç dil bilen iyi eğitilmiş bir insandır. Misyoner teşkilatlarında yetişmiş bir İngiliz misyoneri: “Misyonerler çocuk iken hizmete alınır, yapacakları vazifeye göre ilmen, ahlaken ve fikren yetiştirilirler. Şöyle ki, İngiliz Misyon Cemiyeti her sene bütün Orta mektep talebesinin zekilerinden otuz kırkını seçerek himayesine alır, onları kabiliyetlerine göre üçer beşer ayrıarak muhtelif memleketlerde yetiştirir...”⁸³⁰ demektedir.

Misyonerler bir bölgeye gönderilişleri sırasında törenlerle uğurlanır ve bu törenler büyük ilgi görürdü. Bu törenler sırasında zenginler bağışlarda bulunurlar, hatta kadınlar takılarını dahi vermekten çekinmezlerdi. Yapılan bu uğurlama töreninde bir de Ayin-i Ruhani icra olunurdu. Bu ayinler de daha önceden gazete ve ilanlarla herkese duyurulurdu.⁸³¹

5.2. MİSYONERLERİN OSMANLI TOPRAKLARINA GELİŞ GAYELERİ

Misyonerlik ile ilgili basılı eserlerde Anadolu, İncil ülkesi anlamına gelen "Bible Land" olarak adlandırılır. Yani Hıristiyanlığı yaymaya çalışan misyonerlerin gözünde Anadolu, İncil Ülkesi olarak görülmüştür. Zira İncil'de geçen birçok yer ismi Anadolu'da bulunmaktadır.⁸³² Ayrıca değişik etnik köken ve dini inanca sahip unsurların bir arada yaşadığı geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti, misyonerlik faaliyetleri için uygun bir zemine sahipti. Zira azınlıklara tanınan geniş haklar ve yabancılara verilen kapitülasyonlar misyonerlerin faaliyetlerini kolaylaştıran faktörlerdi. Dünyanın önemli bir bölgesinde yer almasından dolayı Osmanlı toprakları en fazla göz dikilen yerler arasındaydı. Osmanlının tarihi, siyasi, ekonomik ve kültürel zenginliklerinden yararlanmak, dolayısıyla bu toprakları ele geçirmek isteyen Batılı büyük devletler misyonerlik faaliyetlerine büyük destekler vererek onlardan yararlanmaya çalıştılar. 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başları misyonerlik faaliyetlerinin en yoğun ve en parlak dönemidir. Bunun nedeni kapitalizmin emperyalizme dönüşmesi ve misyonerlerin de bu durumdan yararlanmasıdır. İşte bu yüzdendir ki Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetlerini incelerken olayın dini yönü kadar siyasi, kültürel, ticari ve ekonomik boyutunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

⁸³⁰ Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.182.

⁸³¹ Erdal Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 2003, s.6.

⁸³² Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, s.5.

Osmanlı topraklarına gelen ilk misyonerlerin özellikle İstanbul, İzmir ve Kudüs gibi şehirleri merkez edindikleri dikkati çekmektedir. Buradan hareketle denilebilir ki, Osmanlı Devleti'nde sürdürülen misyonerlik faaliyetlerinin bir amacı da kutsal yerleri bulmaya yöneliktir. Özellikle Kudüs'ü Müslümanların elinden kurtarmak esas gayedir. Nitekim Hz. İsa'nın bu bölgede yaşaması ve Haçlı seferleri sırasında pek çok asker ve komutanın bu topraklarda kalmış olması Hristiyanların bölgeye olan ilgilerini arttırıyordu. Bu konuda yapılan bir başka değerlendirmeye göre, Avrupa Devletlerinin Haçlı Savaşları esnasında Müslümanlar karşısında yenilmeleri, onların Müslümanlara karşı misyonerlik faaliyetlerine ağırlık vermelerine sebep teşkil etmiştir. Kısacası, dinlerini ve mezheplerini yaymaya ve kutsal yerleri bulmaya yönelik olarak başlayan misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin gerilemesine paralel olarak 19. yüzyıldan itibaren sömürgeci Batılı büyük devletlerin emperyalist politikalarına hizmet eder hale gelmiştir.⁸³³

Bölgedeki nüfuzunu arttırmak isteyen emperyalist ülkeler misyonerlik faaliyetleri ile kendilerine yandaş gruplar oluşturmak istiyorlardı. Değişik tarihlerde Osmanlı ülkesine gelen misyonerler yaptıkları çalışmalar sonrasında Müslüman ve Yahudiler arasında fazla etkili olamayacaklarını anlayınca bütün mesailerini ülkedeki Hristiyan azınlıklar üzerinde yoğunlaştırdılar. BOARD tarafından organize edilen ve dünyanın hangi bölgelerinin misyonerlik faaliyetleri için daha uygun olduğunun tespit edilmesine yönelik olarak düzenlenen ikinci büyük keşif harekâtında görev alan Eli Smith, araştırmalarının sonuçlarını yayınladığı iki ciltlik kitabında, Müslümanların Protestanlaştırılmasının imkânsızlığından bahsettikten sonra, “...ancak Hristiyanlar arasında çalışmak suretiyle, düşman topraklarının ta kalbine kolayca girme imkânına kavuşmuş oluyoruz.” diyordu.⁸³⁴ Bu bağlamda Hristiyan azınlıkları bir yandan kendi mezheplerine kazandırmaya çalışırken, diğer yandan da verdikleri eğitimle millî duygularını uyandırarak Osmanlı'dan koparmak için uğraşan misyonerler, başlangıçta Rum, Ermeni ve Yahudiler üzerinde oynadıkları oyunları daha sonra Bulgar, Arap, Kürt ve Nesturi gibi diğer unsurlara yönelik olarak da devam ettirmişlerdir.⁸³⁵

Türkiye'nin yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin kullanılabilmesi için bir hak sağlamak, söz sahibi olmak amacı ile Ermenilerin araç olarak kullanılması düşüncesi

⁸³³ Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.183; Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.26; Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.64-65.

⁸³⁴ Eli Smith, *Researches (of the Rev. Smith and Rev. H.G.O. Dwight) in Armenia*, Boston 1833, II, s.335.

⁸³⁵ Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.183.

Ermenilerin Türk toprakları üzerinde bağımsız bir devlet kurmaları yolunda Amerikalıları uğraş vermeye sevk etmiştir. Osmanlı toprakları üzerindeki Amerikan Konsolosluklarınca sık sık bu zengin kaynaklar hakkında raporlar hazırlanmıştır. Buraporlardan birinde “Anadolu'nun maden kaynakları zengin ama pek az geliştirilmiştir. Bir başka hükümetin elinde olsaydı bu maden kaynakları yüzyılın en büyük verimini ve servetini sağlardı. Ama bugünkü koşullarda bunlar hemen hemen hiç değer taşıyor” diye yazılmış ve bu kaynakların zenginliğinin ancak bir başka devlet tarafından değerlendirebileceği belirtilmiştir.⁸³⁶

Misyonerlerin emperyalist emelleri hakkında fikir vermesi bakımından Kenya'nın ilk başbakanı olan Kamuu Kenyatta'nın şu sözlerini zikretmekte fayda vardır. Kamua Kenyatta misyonerlerin gayesini şöyle özetler: “Misyonerler bizim topraklarımıza geldiğinde İncil onların, topraklar Afrikalıların elindeydi. Bize gözü kapalı dua etmesini öğretiler. Neden sonra gözlerimizi açtığımızda, İncil bizim, topraklarımızsa onların olmuştu.”⁸³⁷ Aslında misyonerlerin gerçek amaçları din eğitimi vermek, kendi mezheplerine din kardeşi kazandırmak ve okullarda okuyan, ya da dairelerde çalışan gençleri, misyonerlik hareketinin genişletilmesi için yetiştirmektir. Zamanla bu gayeden uzaklaşıp, dinî amaçları yanında siyasî amaçlara da yöneldiler ve zaman zaman siyasî gayenin ağır bastığı bir çalışma temposuna girdiler. Her iki amacı da birbirine bağlayarak çalışmaya başladılar. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerlerin amaçları; Hristiyan olmayanlara Hristiyanlığı telkin ederek, İncil'i bilmeyenlere öğretmek; Latin kilisesine bağlı olanların dinî hizmetlerinde bulunmak; Roma ve Doğu kiliselerini birleştirmek, (Bu amaca ulaşmak için Doğu Hristiyanlarını Katolikleştirmek ve Osmanlı tebaasındaki Hristiyanları, Osmanlı Devleti'nden kopararak, kendi emellerine hizmet edecek bağımsız devletler haline getirmek için çaba göstermişlerdir.); Osmanlı tebaasındaki tüm Hristiyanların dinlerini unutmalarını önlemek; Osmanlı topraklarında rahip ve papaz yetiştirmek; Müslüman ve Türk çocuklarını din açısından etkileyerek kendi inançlarından koparmak, olarak sıralanabilir.⁸³⁸

Türkler arasındaki misyonerlik çalışmaları çok eski tarihlere gitmekle beraber, Selçuklu ve Osmanlı Türkiye'si'ndeki ilk sistemli misyonerlik Fener Patrikhanesi

⁸³⁶ İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s.206.

⁸³⁷ <http://www.misyonerlik.com/>, <http://www.turkiyevahayatadair.com/2010/01/turkiyede-misyonerlik-ve-misyonerler.html>

⁸³⁸ Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s.195-196.

merkezli olarak Ortodoks misyonerler tarafından yürütülmüştür. Ortodoks misyonerlerinin temel olarak; Ortodoks kiliselerin varlığını koruyup, Bizans'ı diriltme idealini canlı tutmak; bütün Ortodoksları Rumlaştırmak (Grekleştirmek); Osmanlı hâkimiyetini zayıflatmak ve yıkmak için Rumları eğitmek, onları Yunan idealleriyle beslemek ve Osmanlı Devleti'ni içten yıkacak tedbirleri almak ve büyük devletlerle işbirliği yapmak gibi amaçlara hizmet ettikleri görülmektedir.⁸³⁹

Bunların yanında Osmanlı topraklarına gelen diğer bir grup da Katolik Cizvitlerdir. Fransız olan bu misyonerler hem Hristiyanlığı yaymak hem de İstanbul'daki azınlıkların eğitimi ile ilgilenmek üzere 16.yüzyılın sonlarına doğru bölgeye gelmişlerdir. Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki iyi ilişkilerden yararlanan Katolik Cizvit misyonerlerinin en önemli amaçlarından biri de Roma ve Bizans kiliselerini birleştirmektir.⁸⁴⁰

Bugün misyonerlik denilince oldukça geniş ve çok farklı amaçları olan, büyük imkânlara sahip bir teşkilât anlaşılmalıdır. Bu yüzden misyonerliği sadece Hristiyanlığı yaymayı amaç edinmiş bir kuruluş olarak görmek elbette mümkün değildir. Misyonerler her türlü siyasî, iktisadî, içtimaî, sosyal idarî -ve hatta amaçlarının en önemlilerinden birisi olan ihtilaller yapmaya varıncaya kadar oldukça karışık- amaçlar peşindedirler. Cizvitler diğer misyoner gruplar gibi, oldukça ateşli, işlerine sadık, canla-başla çalışan, kendilerini Hristiyanlığa ve Fransa'ya adanmış bir gruptur ve girdikleri ülkeleri en kısa zamanda Katolikleştirmeyi ve dolayısıyla kolonileştirmeyi kolayca başarırlar. Bunlar dinî taassupta oldukça ileridirler ve faaliyetleri de çok zararlıdır. Bu yüzden Portekiz, İspanya, Almanya, Hollanda, İsviçre, Rusya ve hatta kendi ülkeleri olan Fransa'dan bile defalarca kovulmuşlardır. Voltaire'nin Cizvitler hakkındaki nihaî hükmü şudur: “Efendimiz, insanları daha iyi yiyebilmek için koyun kılığına giren ejderhâların hikâyesini herhalde bilirler. İşte onlar da böyledir, dünyaya bunlar kadar tehlikeli ejderha ne gelmiştir, ne de gelecektir.”⁸⁴¹

Fransa'nın bölgeye yönelik emperyalist gayelerine hizmet eden Fransız Katolik misyonerleri açtıkları çok sayıdaki okulları, hastaneleri, yetimhaneleri ve çıkardıkları yayınları ile hem kendi mezheplerini yayıyorlar hem de ülkelerinin menfaatlerine uygun

⁸³⁹ Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, İstanbul 2008, s.23.

⁸⁴⁰ Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.184; Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.28; Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.67; Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, s.24.

⁸⁴¹ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.14-15, Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, s.333-346'dan naklen.

kesimlerin kazanılmasını sağlıyorlardı. Bu yolla faaliyet gösterdikleri Osmanlı toprakları üzerindeki etkileri de oldukça fazlaydı.⁸⁴²

Katolik misyonerlerinden başka Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren diğer bir grup misyoner de Protestanlardı. Bu misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki çalışmaları 1840'lerden itibaren hız kazanmaya başlamıştı. 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın getirdiği vicdan hürriyeti prensibi ile tanınan din ve mezhep değiştirebilme serbestliğinden en fazla yararlananlar Protestan misyonerleri olmuşlardı. Burada en ilgi çekici olan ise Avrupa Devletlerinin azınlıkları istedikleri gibi kullanma imkânına kavuşmalarının yanında, Müslüman tebaanın da din değiştirebileceği hususunun gündeme getirilmiş olmasıdır. Aynı zamanda bu esnada açılan okullar yoluyla üzerinde en fazla durulan azınlık topluluğu da Ermeniler olmuştur.⁸⁴³

İlk dönemlerde özellikle İngiltere'nin himayesinde yürütülen Protestan misyoner çalışmalarının odak noktası, Ortadoğu ve Anadolu olmuştur. Etnik problemlerin bulunduğu bu bölgelerin hedef alınması özellikle anlamlıdır.⁸⁴⁴

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak yürütülen planlı çalışmalar sonunda dış devletlerin Osmanlı içindeki Hristiyanlar üzerindeki etkilerini arttırmaya yönelik çalışmaları bilinen bir gerçektir. Katolikler genellikle Fransa, İtalya ve Avusturya, Ortodokslar Rusya ve Protestanlar da İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından korunuyorlardı. Böylece Hristiyan azınlıklar, büyük devletlerin kendi gizli maksatları için bu devletlerce paylaşılmışlardı. Yapılan bu paylaşımlar neticesinde İngiltere de kendi nüfuz alanını oluşturmak için Protestan topluluğu meydana getirecek faaliyetlerde bulunuyordu. Bu konudaki ilk girişimi 1842'de Kudüs'te bir Protestan Kilisesinin açılmasıyla başladı. Bu kiliseye İngiltere, Almanya ve Amerika'dan Protestan misyonerleri gönderildi. Bölgedeki İngiliz konsoloslarının da destekleri sayesinde misyonerler başka din ve mezhepteki unsurları Protestanlaştırmaya çalışmışlardır.⁸⁴⁵ İngiliz Protestan misyonerleri daha çok

⁸⁴² Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", s.185; Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.27 vd.

⁸⁴³ Salahi Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", *Belleten*, XLIX, Sayı 195, Ankara 1985, s.652; Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.30; Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.70; Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.30.

⁸⁴⁴ Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.70.

⁸⁴⁵ 20. yüzyılın başında Dünya Savaşı öncesi İngiltere'nin Asya Türkiye'sindeki temsilcilikleri şunlardı: İstanbul'da Büyükelçilik; Beyrut, Bağdat ve İzmir'de Genel Konsolosluklar; Halep, Ankara, Basra, Şam, Erzurum, Kudüs, Mersin Trabzon ve Tripoli'de Konsoloslukları; Ayvalık, Hayfa, Lazkiye, Midilli, Sayda, Amman, Sisam, Kuşadası, İzmir ve Van'da Konsolos yardımcılıkları. Bkz. Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul 1970, s.86.

Ortadoğu'ya yönelik olarak çalışırlarken,⁸⁴⁶ Amerikalı misyonerler de Anadolu'ya ağırlık vermişlerdir. Burada etkili olan en güçlü Amerikan misyoner örgütü kısaltılmış olarak ABCFM ya da BOARD diye anılan, ABD'deki Protestan misyoner örgütlerinin en kıdemlisi ve en büyüklerinden birisi olan “American Board of Commissioners For Foreign Missions”du.⁸⁴⁷

Bu kuruluş maddi destek elde ettiği yardımları artırmak için Amerika ve Avrupa'da “Zavallı Ermeniler” veya genelde “Zavallı Hristiyanlar” propagandası yaparak, Hristiyan kamuoyunu da Osmanlı aleyhine çeviriyordu. Bu fikri, Amerikalı misyonerler, konsololar ve onların yanında çalışan yerli yardımcılar da yayarak, dergilerde de yazdığı makale ve raporla mektuplarda da üzerine basa basa vurguluyorlardı. M. A. Melcon yazmış olduğu bir makalede "Türkiye'deki Hristiyanlar tehlikedeler, onlara daha güçlü teşkilat için yardım..." şeklinde acındırıcı ifadelerle adeta Türkleri şikâyet ediyordu.⁸⁴⁸

ABCFM 19. ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinin en büyük Protestan misyonerlik kuruluşudur. Ayrıca bu kuruluş Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren Protestan misyonerlik kuruluşlarının en büyüğüdür. Cemiyete bağlı misyonerler takip eden yıllarda İmparatorluğun hemen her tarafına yayılmışlar, bazen çalışılan bölgelere göre, bazen de hedeflenen topluluğa göre isimler alan misyonlar* kurmuşlardır. Gerek Amerikan gerekse İngiliz Protestan misyonerlik kuruluşları birinci derecede, Osmanlı İmparatorluğundaki Müslüman olmayan topluluklara yönelmişlerdir. Yahudiler, eski Doğu Kiliselerine mensup Asuriler ile Nesturiler gibi Hristiyanlarla, Ortodoks

⁸⁴⁶ Leon Arpee, *The Armenian Awakening A History Of Armenian Church, 1820–1860*, Chicago 1909, s.93.

⁸⁴⁷ Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.186-187; Ömer Turan, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, II, s.204.

⁸⁴⁸ Açıkse, “Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme”, s.197.

* ABCFM tarafından eğitim çalışmaları başta olmak üzere, tüm faaliyetler açısından kapsanacak ana bölge “misyon” olarak tanımlanıyor ve ABCFM'in tüzük, yönetmelik, kural ve teamülleri içinde olmak koşuluyla bir tür özyönetim uygulanıyordu. Dolayısıyla temel birim misyondur. Örneğin, Trabzon-Mersin arasında çekilen bir doğrunun batısında kalan yerler Batı Türkiye Misyonu'na bağlıydı. Her misyon kendi kurallarını kendisi koyuyor, kendi faaliyet programını oluşturuyor, kendi bütçesini hazırlıyordu. Ancak yapılacak tüm faaliyetler için, Boston'daki genel merkezin onayı alınıyordu. ABCFM'in tüm dünyadaki misyonlarının sayısı hiçbir zaman 22-23'ü geçmemiştir. Misyonlar, yönetsel alt birimler olarak “istasyonlara” ayrılmıştı. Başında mutlaka bir misyoner bulunan ve genellikle kentlerde gerçekleştirilen örgütlenmeyi istasyon olarak tanımlamak mümkündür. Tüm 19. yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyonlarda istasyon sayısı hiçbir zaman 7'yi aşmamıştır. Bu örgütlenmenin en alt basamağında ise “uç-istasyonlar” yer alıyordu. Bunlar, karar almaktan, politika belirtmekten çok, alınan kararları uygulayan birimlerdi. Kasaba ve köylerde, yerli Hristiyan ahaliden bir yardımcının yönetiminde misyoner istasyonlarına bağlı olarak çalışıyorlardı. Gerek misyonların yıllık toplantı tutanaklarından, gerekse istasyonların yıllık olarak hazırladıkları raporlardan anlaşıldığına göre, Boston'dan Anadolu'daki en ücra köye kadar gayet etkin bir haberleşme ağı kurulmuştu. Başta stratejik kararlar olmak üzere, hemen her tür karar misyon düzeyinde alınıyor, ancak kararların oluşturulmasında istasyonların da önemli ölçüde katkısı bulunuyordu. Önceleri daha çok misyon düzeyinde ve Amerikalıların isteği doğrultusunda alınan ve uygulanan kararlara, zamanla yerli Hristiyan unsurların da katılmaya ve etkili olmaya başladıkları görülecektir. Uygur Kocabaşoğlu, “Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Bildiriler)*, s.69.

Ermeniler, Rumlar ve Bulgarlar bunların birinci derecede ilgilendikleri topluluklar olmuştur.⁸⁴⁹ Osmanlı İmparatorluğunda kurulan ilk kalıcı misyon 1831'de Reverend William Goodel tarafından kurulmuştur. Reverend William Goodel İncil'i Türkçe ve Ermeniceye çevirmiştir. Board tarafından kurulan misyon sayısı daha sonraları kurulan misyonlarla 1869 yılında 21'e çıkmıştı. 1896 yılında Amerika'dan 7, İngiltere'den 4 ayrı kiliseye bağlı misyonierlerin Osmanlı ülkesine dağıtılmasıyla faaliyetler daha da arttırılmış, aynı yıllarda mahalli yardımcılarının sayısı da 869'a ulaşmıştı.⁸⁵⁰

Mesailerinin büyük kısmını Yahudi ve Müslüman olmayan azınlıkların yaşadıkları bölgelerde çalışmaya ayıran Amerikalı misyonierler, gayelerine ulaşabilmek için Osmanlı topraklarını çeşitli misyon bölgelerine ayırmışlardı. Doğal olarak bu hızlı gelişme, işgal edilen tüm alanın misyonlar arasında yeniden bölünmesini zorunlu kılıyordu. Anadolu'daki misyonierlik faaliyetinin esas olarak Ermenileri kapsayacağı kesinlik kazanınca, daha önce Batı Türkiye (Western Turkey) Misyonu olan misyonun adı Ermeni Misyonuna (Armenian Mission) dönüştürülmüştü. 1856 yılında Ermeni Misyonu kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Yahudilere yönelik faaliyetler de, daha önce Rumlara yönelik faaliyetler gibi durdurulmuştu. Ve bu yeni ayrıma göre, Güney Ermenistan Misyonu Antep, Maraş, Antakya; Kuzey Ermenistan Misyonu ise İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Tokat, Sivas, Kayseri, Arapkir ve' Harput'tan oluşuyordu. 1860 yılında Harput'ta yapılan yıllık toplantıda ise Ermenilere yönelik misyonier faaliyetlerinin (yani Anadolu'daki tüm faaliyetlerin) üç misyon çerçevesinde yürütülmesi kararlaştırıldı.⁸⁵¹ Yüzyılın sonuna kadar bir daha değişmeyecek olan bu bölünmeye göre, kabaca Trabzon'dan Mersin'e çekilecek bir doğrunun batısında kalan bölge Batı Türkiye Misyonu'nu oluşturuyordu. Sivas'ın güneyinden Mersin'e, Mersin'den de Halep'e çekilen doğrular içinde kalan üçgen alanda ise Merkezi Türkiye Misyonu yer alıyordu. Bu iki misyonun Doğusunda kalan alanlar ise Doğu Türkiye Misyonu olarak adlandırılıyordu. Erzurum da bu misyon bölgesi içinde yer alan istasyonlardan biriydi.⁸⁵²

Amerika'nın Anadolu'ya girebilmek için Osmanlı Devleti'nin en sadık tebaası olan Ermenilere ayrı bir önem vermiştir. Özellikle 1839 tarihinde Gülhane Hattı

⁸⁴⁹ Turan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Protestan Misyonierlik Faaliyetleri", s.204.

⁸⁵⁰ Edwin Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, s.313; Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.72.

⁸⁵¹ William A. Strong, *The Story of the American Board*, Boston 1910, s.200.

⁸⁵² Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonierlik Faaliyetleri", s.187; Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s.197; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 2000, s.71.

Hümayunu'nun ilân edilmesi ABD misyonerlerinin Ermenilere yönelik tahrik faaliyetlerini arttırmıştır. Bu dönemde "BOARD" misyonerleri, Gaziantep, Diyarbakır, Bursa, Kayseri, Erzurum, Harput, Tokat, Sivas, Maraş ve Trabzon Ermeni Milli Kilisesinin reformasyonu için çalışmaktaydı. 1834 yılında İstanbul'da ilk kez Ermenilere yönelik Protestan ayini yapılmış, ayrıca 1846 yılında Ermeni Gregoryen kilisesi parçalanmaya uğrayarak misyonerlerin destekleri sayesinde Ermeni Protestan cemiyeti oluşmaya ve gelişmeye başlamıştır. Söz konusu duruma Osmanlı yöneticilerinden çok misyonerlerin Protestanlaştıramadığı eski inançlı Ermeniler ve Katolik Ermenilerin hamisi Fransa ve Ortodoksların hamisi Rusya itiraz etmiş, hatta Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak suretiyle misyonerlerin faaliyetlerini yasaklatmışlardır.⁸⁵³ Katolik ve Ortodoks papazlar Protestan misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerine şiddetle karşı çıkmışlar, tabanlarını çelmeye çalışan ve yeni ortaya çıkan bu misyonerlerden son derece rahatsız olmuşlar ve bunları Osmanlı yönetimine şikâyet etmişlerdir.⁸⁵⁴ Bilhassa bu dönemde İngiliz elçilik ve konsoloslukları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan misyonerlerin hamileri olmuşlardır. Önceleri ticari amaçla, bilhassa liman şehirlerinde açılan konsoloslukların faaliyetlerinin hız kazanmasından sonra Sivas, Harput, Erzurum gibi şehirlerde konsolosluk çalışanlarıyla misyonerler arasında işbirliğini fark eden Osmanlı Devleti konsolosların faaliyetlerine ve konsolosluk açma isteklerine bazı sınırlamalar getirmiş ise de Amerika ile imzaladığı ticaret anlaşması buna engel olmuştur. Amerikalılar Osmanlı Devleti'nin konsoloslara karşı tedbir almak istemesi üzerine misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olduğu yerlerde acenta adı altında birimler açarak buralarda gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarını görevlendirme yoluna gitmişlerdir.⁸⁵⁵ 1839 Tanzimat, 1856 Islahat Fermanları ile getirilen düzen ve bilhassa 1850 yılında İngiliz Elçisi Lord Stratford Canning'in çalışmaları neticesinde Protestanların ayrı bir "millet" olarak kabul edilmeleri, Protestan misyonerlerin işlerini çok daha kolaylaştırmıştır.⁸⁵⁶

⁸⁵³ Şişman, XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri, s.32.

⁸⁵⁴ BOA, A.MKT.MHM, 657-45, 30 Kasım 1895 (1313.C.12).

⁸⁵⁵ Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu", Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985, s.81.

⁸⁵⁶ Turan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri", s.205; Fendoğlu, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti", s.192.

5.3. MİSYONERLERİN KULLANDIĞI ARAÇLAR

Misyonerlerin amaçlarına ulaşmak için en çok kullandıkları araçlar arasında okullar en önde gelmektedir. Onlara göre eğitim ve öğretim yoluyla öğrencileri Hristiyanlaştırmak esas gayedir. Henry H.Jessup isimli misyoner bu konuyu şu sözleriyle açıklamaktadır: “Misyonerliğin başarısı için temel şart okullardır. Haddizatında bu da gaye olmayıp vasıtaadır. Şu da bir hakikattir ki misyonerlerin yahut İncilin başka yollarla sokulmaya imkân bulamadığı birçok yerlere İncil okul vasıtası ile sokulabilmiştir”. Katolik Cizvitlere göre ise: “İlk misyoner okuldur”.⁸⁵⁷ Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan azınlıklara kendi okulunu açma ve kendi öğretmenini tayin edip okulunu denetleme hakkı tanımıştı. Azınlık okulları, “gayrimüslim cemaat okulu” ile “yabancı misyon ve hükümetlere bağlı okul” olmak üzere iki ana kısma ayrılıyordu. gayrimüslim cemaat okulları, cemaat ruhanî meclisleri ile kiliselerin denetiminde olan okullardı. Uzun süre dinî nitelikte eğitim veren okullar, daha sonraları millî bir nitelik kazanmıştı. Söz konusu okullar kilise ya da zengin bir cemaat üyesi tarafından kurulan vakıflar yoluyla açılır, yönetilir ve finansmanı sağlanırdı. Bir nevi okul öncesi kuruluşlar olarak değerlendirilebilecek bu okullar ilk, orta, meslek veya yüksek okul olarak derecelendirilirdi. “Misyoner okulu” diyebileceğimiz yabancı misyon ve hükümetlere bağlı okullar ise misyoner teşkilatlarının ve emperyalist düşüncenin ürünü olan Katolik, Protestan ve Ortodoks cemaatlere bağlı okullardı.⁸⁵⁸

1824 yılından 1886 yılına kadar Osmanlı Devleti sınırlarındaki Amerikan misyonerlerinin açtığı ve pek çoğu ruhsatsız olan okul sayısı 400'e yakındır. Amerikan misyonerlerinin Anadolu'da yapmış oldukları faaliyetlerde her geçen gün daha da güçlendikleri ve amaçlarına yaklaştıkları rakamlardan da anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti kendi topraklarında büyük bir hızla artan misyoner okullarını 1869 tarihinde yayınladığı Maarif-i Umumiye Kanunu ile kontrol altına almaya çalışmış, ancak emperyalist devletlerin baskısı sonucu herhangi bir netice elde edememiş, o tarihe kadar ruhsatsız açılan pekçok misyoner okulu yıkıcı faaliyetlerini sayılarını arttırarak sürdürmüştür.⁸⁵⁹

Osmanlı Devleti kendi topraklarında büyük bir hızla artan misyoner okullarını yayınladığı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile kontrol altına almaya çalışmıştır. 1

⁸⁵⁷ Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.189.

⁸⁵⁸ Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.57-58.

⁸⁵⁹ Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.188.

Eylül 1869 tarihinde yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile maarif teşkilâtlanması daha yaygın bir hâle kavuşturulmuş ve taşra teşkilâtı kurulmuştur. Bu meyanda il merkezinde Maarif Müdürünün başkanlığında «İl maarif» meclisleri faaliyete geçirilmiştir. Ancak bütün bu teşkilâtlanmalara rağmen; Müslümanlara ait okullar, Gayrimüslim azınlıklara ait okullar ve yabancılara ait okullar şeklindeki farklı yapılaşma devam edecektir. Teşkilâtlanma özelliği devlet icraatı ve denetimi açısından incelendiğinde ise iki ayrı yapı görülmektedir. Bunlardan birincisi medreseler, cemaat eğitim müesseseleri ve yabancı okullardır. Bu gruba giren eğitim kurumları devletin faaliyet ve denetimine kapalı özelliktedir. Devlet bu kurumları tamamen başboş denecek ölçülerde serbest bırakmıştır. İkinci grup eğitim kurumları ise resmî nitelikli eğitim kurumlarıdır ki bunlar, askerî eğitim kurumları, yönetici eğitimi veren Enderun Mektebi ve yenileşme ihtiyacının doğurduğu eğitim kurumlarıdır. Devlete bağlıdırlar ve devletin gözetimi altındadırlar. Yeni eğitim kurumlarının açılmasıyla Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllık dönemini kapsayan bölümde eğitimde ikili sistem yan yana yer almış, eskiden süregelen ikilik bariz bir hal kazanmıştır.⁸⁶⁰

Misyonerlerin hiç bir zaman vazgeçemedikleri bir diğer husus da yayıncılıktı. Misyonerler tarafından kitap, risale, gazete, dergi ve benzeri yayınlar en iyi ve mükemmel bir şekilde çıkarılır ve bunlardan azami ölçüde yararlanılırdı. Kitap ve basılı malzemelerin bir kısmı da Amerika'dan getirtilir ve misyonerler tarafından kullanılırdı. Daha 1868'lerde Amerika'dan misyoner Dr. Wheeler tarafından kısa kısa ve özlü bir şekilde yazılmış kitaplar getirtilir ve bunlar tüm misyoner okul ve müesseselerinde okutulurdu. Bu kitaplar “muzır” bulunduklarından, devletçe yasaklanır ama okullara dokunulamazdı. Yayın faaliyetleri o derece dikkatli yürütülmekteydi ki, Amerikan İncil Cemiyeti yüzyıl içerisinde beş milyon hacme varan İncil bastırıp, Yakın-Doğu ülkelerine dağıtabilmişti. İncil ve diğer yayınlar söz konusu ülkelerin ve tüm azınlıkların dillerine çevrilmiş ve tekrar tekrar basılmıştı.⁸⁶¹

1850 ile 1900 yılları arasında İncil, Osmanlı ülkesinin hemen tamamına yayılmış, kendine ait bir dili olan her bölgeye gönderilmiş, Türk, Arap, Yunan, Ermeni, Bulgar, Kürt ve Yahudi dillerine çevrilmişti.⁸⁶² Yabancı okulların hemen hemen tamamında baskı makineleri mevcuttu. Özellikle sistemli çalışan büyük misyoner

⁸⁶⁰ Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.58-59.

⁸⁶¹ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.273-274.

⁸⁶² Cyrus Hamlin, *Among The Turks*, New York 1878, s. 362.

teşkilâtları müstakil matbaalarını kurmuşlardı. Nitekim 1866–1887 yılları arasında Amerikan misyoner matbaasında Ermeni harfli Türkçe, Ermenice, Bulgarca, İbranice; Grek harfli Türkçe, Arap harfli Türkçe, Rumca olmak üzere, muhtelif dillerde 249 değişik kitap ve risale, toplam 48.464.172 sayfa basılarak dağıtılmıştı. Basılan sayfa miktarından ziyade baskıda tercih edilen diller esas alındığında hedef kitlenin kimler olduğu da açıkça ortaya çıkmaktadır.⁸⁶³

Matbaa ve okulların yanı sıra misyonerlerin kullandığı bir diğer kurum da hastanelerdir. Onlara göre, *“İnsanın olduğu yerde acılar da vardır. Acıların olduğu yerde doktorluğa ihtiyaç vardır. Doktorluğa ihtiyaç olan yerde de misyonerlik için uygun bir fırsat vardır”*. Bu konuda Türk Misyonlarına Yardım Cemiyeti’nin yayınladığı bir kitapta hastanelerin rolü şu şekilde belirtilmiştir: *“Tıbbi Misyonlar İncil öğretiminin öncüleridir. Bunlar, başka bir evanjelizm ağacı dikilmesi imkânsız olan yerlerde fidan yetiştirebilirler. Doktor, diğer misyonerlerle ne bir münasebeti olan ne de münasebeti isteyen birçok insanı doğrudan doğruya kabul edebilir. Bir hekim nerede olursa olsun bir dispanser açtığı zaman şifa verici mahareti yüzünden kendisine başvuranlarla kuşatılır. Bu yobaz bir İslam mollası veya bir fakir onun elini öpecek; kör, topal, mefluç insanların, can çekişen ana babaların İsa’ya hazin yakarışlarına andıran bir sesle ona yalvaracaklardır”*.⁸⁶⁴ 1859’dan itibaren Amerikan doktorları Anadolu’da 9 hastane ve 10 dispanser açmış olup buralardaki hasta sayısı yaklaşık 40 bin kişi idi.⁸⁶⁵ Yabancı dil kursları, çok sayıda dispanser ve sağlık ocakları ve yetimhaneler gibi çeşitli yardım kuruluşları da en fazla kullanılan yerler arasındadır. Bu kanallarla bir taraftan karşılaştıkları topluluklara Hristiyanlığı yayarlarken, diğer taraftan da onları kendi din ve kültürlerinden uzaklaştırmak için çaba sarf ediyorlardı.⁸⁶⁶

5.4. ERZURUM’DAKİ MİSYONERLİK FAALİYETLERİ VE MİSYONER OKULLARI

Bugünkü Doğu Anadolu Bölgesi’nin tümünü ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin de bir kısmını kapsayan Amerika’nın “Doğu Türkiye Misyonu”nda, Erzurum, Harput, Mardin, Van ve Bitlis’te bulunan 5 istasyon ve bunlara bağlı 97 uç

⁸⁶³ Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.124.

⁸⁶⁴ Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.181.

⁸⁶⁵ Fendoğlu, “Amerika Birleşik Devletleri’nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti”, s.192, Ancak bu 40 bin kişinin çok azını Türkler teşkil ediyordu. Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.32; Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.72.

⁸⁶⁶ Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.181-182; Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.32.

istasyonda 36'sı Amerikalı, 266'sı yerli 302 görevlinin gözetiminde her çeşit misyoner faaliyeti yürütülmüştür. Bu bölgelerde yetimhaneler, hastaneler, dispanserler ve okullar vasıtasıyla yürütülen misyoner faaliyetleri neticesinde istenen sonuçlar alınmış ve yüzyıllarca beraber yaşamış olan insanlar birbirine düşman edilmiştir. Misyonerler Erzurum'a 1839'larda yerleşmeye başlamışlar ve yerleştikleri ilk günden itibaren de hızlı bir çalışma içerisine girmişlerdi.⁸⁶⁷

Erzurum'un o tarihteki demografik yapısına Türk, Ermeni, Yunanlı, İranlı vs. gibi milletler de dâhildi. Ve pek tabii Müslüman Türk nüfusunun dışındakiler azınlık statüsündeydi. Bu azınlıkların her birinin kendine has önemli ölçüde eğitim kurumları, yetimhaneleri, kilise ve yardım kurumları vardı. Yabancılar bu kurumlar vasıtasıyla faaliyetlerini yürüttükleri için, Fransa, İngiltere, Almanya ve Amerikalıların da bu tür kurum ve kuruluşları 1839 Tanzimat Fermanı'ndan önce bu bölgede kök salmıştır. 1839 fermanıyla yabancılara tanınan haklardan azami istifade eden Amerikan misyonerleri, daha o günlerde doğu bölgelerimizde nifak tohumlarını ekmekteydi.⁸⁶⁸

Bu durumun farkında olan Babîâlî 29 Ekim 1843 (1259.L.5) tarihinde Erzurum Trabzon ve Bursa'ya "Amerikalı papazların Erzurum, Trabzon ve Bursa'da Ermeniler arasında Protestan mezhebinin yaymaya çalıştıkları, bu sebeple Ermeni ahalinin bunlardan şikâyetçi olduğu; Erzurum'daki Amerikalı iki papazın, yapılan uyarılara rağmen faaliyetlerini sürdürdükleri ve bundan sonra da sürdürmeye devam edecekleri anlaşıldığından, Erzurum müşirine bunların uygun bir yol bulunarak oradan uzaklaştırılmalarının emredildiği" bir yazı yazmıştır.⁸⁶⁹ Bu yazının Erzurum'la ilgili kısmında, daha önce Erzurum'a gelen Amerikalı iki papazın, Ermeni mahallelerinden birinde ikametle Ermeni milletinden yanlarına aldıkları iki kişi vasıtasıyla Ermenilerin bir kısmını Protestan yapmaya çalıştıkları ve bunun da Ermeni milleti reisleri ve rahipleri tarafından cahil olan millete nasihat edilerek engellenmeye çalışıldığı belirtilmiştir. Ancak bundan sonra bu iki şahsın artık buralarda oturmasının sakıncalı olduğu ve buralardan def edilmeleri gerektiği Ermeni reis ve rahipleri tarafından patrikhaneden istenmiştir. Bu durum Hariciye Nezareti tarafından Dersaadet'te bulunan Amerikan Maslahatgüzarı'na bildirilmiş, bunun üzerine maslahatgüzar da bahse konu olan papazlara gerekli tembihatın yapılacağı ve haklarında yeni bir şikâyet

⁸⁶⁷ Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", s.186; Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.31.

⁸⁶⁸ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.113.

⁸⁶⁹ BOA. Hariciye Mektubi Kalemi (HR.MKT) 4/18, 29 Ekim 1843 (1259.L.5).

olmayacağını, ayrıca bu defaki şikâyetin doğru olup olmadığının kendileri tarafından da araştırılacağını belirtmiştir. Haklarında şikâyet olmasına rağmen bahsedilen papazların bu şekilde hareket etmekten geri durmayacakları anlaşılmış olduğundan ve bu halleri Devleti-i Aliyye tarafından da sakıncalı görüldüğünden, bu kişilerin hal ve hareketlerinin tetkik edilmesi ve şüphe çekici veya şikâyetle konu olan davranışları olur ise kendilerinin rencide edilmeden bu hal ve davranışlarının engellenmesi Erzurum Müşiri'nden istenmiştir. Ayrıca Ermeni milletinden olarak, bunların yanlarında olan kişilerle de bunların irtibatının kesilmesi ve bunların onlardan ayrılması gerektiği ve keyfiyetin Dersaadet'e bildirilmesi de Erzurum Müşiri'nden istenenler arasında yer almaktaydı. Ancak bahse konu olan papazların bulundukları yerde ikametle faaliyetlerine devam ettikleri Erzurum murahhası tarafından daha sonra yapılan ihbar ve şikâyetlerden de anlaşılmaktadır.⁸⁷⁰

Bu yazıya Erzurum Valisi Halil Kâmili Paşa tarafından gönderilen 7 Şubat 1844 (H.17 Muharrem 1260) tarihli yazıda da cevaben, papazlardan birinin karısıyla beş, diğerinin de üç buçuk sene evvel Dersaadet'ten gelerek, Erzurum'un bazı kaza ve köylerini gezdikleri, Ermeni milleti ayinine aykırı faaliyetler yaptıkları ve Ermeni ruhanilerinin de konuyla ilgili olarak kendisine şikâyetle bulunduklarını ve tam kendisi de bu durumu araştırırken konuyla ilgili emirnâmenin eline ulaştığını belirtmiştir. Paşa yazısında devamla bahsedilen papazların yanlarında bulunan iki kişiden birini tercüman ve hizmetçi olarak Dersaadet'ten beraberlerinde getirdiklerini, diğerini ise Muş reayasından aşçı olarak tutmuş olduklarını, bu kişilerin papazlardan ayrılmaları halinde papazların hizmetçi ve aşçısız kalarak, sefaletle düşeceklerini anlatmıştır. Kâmili Paşa ayrıca mevsimin kış olması dolayısıyla papazların bahara kadar gidemeyeceklerini ancak bu esnada bunların Ermeniler ile ilişki kurmamaları, kaza ve köylerde gezmeleri ve bulundukları haneden zaruri olmadıkça dışarı çıkmamaları ve Ermenilerden de bir kişinin dahi bunların yanına gitmemesi gerektiği konusunun da kimse rencide edilmeden ve yumuşaklıkla ihtar olunduğunu yazmıştır. Paşa ayrıca bahar mevsiminin gelmesiyle bu kişilerin kendi istekleriyle buralardan gideceklerinin durum ve tavırlarından anlaşıldığını da sözlerine eklemiştir.⁸⁷¹

Yukarıdaki iki belge misyonerlerin şimdiye kadar anlatılan faaliyetlerini özetler niteliktedir. Görüldüğü üzere misyoner faaliyetlerden rahatsız olan yerli din

⁸⁷⁰ BOA. HR.MKT, 4/18, 29 Ekim 1843 (1259.L.5).

⁸⁷¹ BOA. A.MKT.MHM, 1/14, 7 Şubat 1844 (1260.M.17).

adamları bunu Babiâli'ye şikâyet etmiş ve buna mukabil olarak Babiâli de bu misyonerlerin faaliyetleri hakkında gerekli tahkikatın yapılarak, bu faaliyetlerin durdurulması hususunda Erzurum valiliğine bir talimat göndermiştir. Bu iki belgede ayrıca Amerikan maslahatgüzarının burada faaliyet gösteren misyonerleri koruma çabası da net olarak görülmektedir. Bunun yanında misyonerlerin yerli unsurlardan yararlanma gayreti ve yerli yardımcılarını yanlarında bulundurmaya özen göstermeleri de yine yukarıdaki iki belgeden anlaşılmaktadır.

Misyonerler tarafından bu yörede bulunan tüm azınlıklar dikkatlice organize edilip, eğitilmekteydi. Bu eğitimin temel felsefesi, onların birer millet olması şuuru üzerine kurulmuştu ve bu amaçla ele alınan Ermeni kitlesi Amerikan misyonunca görevlendirilen Rev. W. N. Chambers ve eşi tarafından yönlendirilmekteydi. Bu misyonerler geniş bir azınlık özellikle Ermeni kitlesine hizmet vermekte, Mr. Chambers açtığı misyoner okullarında Ermenilerin erkek çocuklarını, eşi de kız çocuklarını eğitmekteydi.⁸⁷² Ayrıca Erzurum yöresinde Amerikan Congregational Kilise mensupları da faal olarak çalışıyorlardı. Özellikle Rus işgal kuvvetlerinin çekilişi sırasında bu bölgeye gelen iki misyoner Smith ve Dwight, yaptıkları ilk keşiflerden sonra burada elverişli bir potansiyelin varlığına inanarak, çalışmalara koyulmuşlardı. Hatta 1816'da Moskova'da açılan ünlü Ermeni Lisesi'nin bu gelişmelerin bir neticesi olduğunu, ayrıca söz konusu lisenin bu bölgede yaşayan azınlıklar için önemli bir eğitim ve ihtilâl merkezi görevi yaptığını söylemek mümkündür.⁸⁷³

Amerikalılar ilk planda Protestan Ermenileri idare etmekte diğerlerinin de bu gruba dâhil olması için gayret göstermekteydiler. Bunların dışında Gregoryen ve Katolik Ermeniler de vardı ve bunlar da diğer Batılı misyoner güçlerce işlenmekteydi. Öyle ki, temelde Hristiyan olan bu azınlıkların en kısa zamanda derlenip, toparlanarak Osmanlı Devleti aleyhine isyana hazırlanmaları için ne lazımsa yapılmaktaydı. Bu arada azınlıklar nüfus politikası yönünden de teşvik edilmekte ve sahip oldukları mevcut nüfusları da abartılarak dünyaya ilan edilmekteydi. Burada yaşayan azınlıklar her türlü hakka sahipti ve eğitimleri en yüksek seviyeden verilmekteydi. Şehirdeki her mahallede en az birer okul olmak üzere, iki hatta üç okulları bulunmaktaydı. Ermeniler açtıkları cemaat okullarının öğretmen ihtiyacını, yine kendi açtıkları yüksek okullardan

⁸⁷² Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s.217.

⁸⁷³ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.114.

karşıyorlardı. Erzurum'da açmış oldukları Sansariyan Koleji* de bunlardan biridir. Erzurum ve Osmanlı ülkesinde devam eden tüm eğitim-öğretim faaliyetleri ve Ermeni kitle misyonerlerin elinde evrilip çevrilmekteydi. Okulları bu misyonerler idare etmekte, öğretmenleri bunlar atamakta ve tüm imkânları bunlar istedikleri gibi kullanmaktaydılar. Okuldaki tüm öğretmenler Protestan, Katolik veya Gregoryan papazlarından oluşmaktaydı.⁸⁷⁴

* Erzurum'daki "Sansariyan Okulu" 1881 yılında Mr. Madatiyan adlı bir Rus Ermenisi tarafından kurulmuş ve kurulduğu günden itibaren de sürekli bir gelişme göstermiştir. Okulun kurucusu olan Mr. Madatiyan daha sonra Mr. Sansariyan olarak anılmaya başlanmıştır. Sansariyan 1890'da ölünce okul için üç yüz bin sterlin bırakmış ve eğitim işlerinin -özellikle de Sansariyan Okulu'nun- idaresi için iki cemiyet oluşturmuştu. Bu cemiyetlerden biri İstanbul'da Ermeni Patriği'nin riyaseti altında, diğeri de Erzurum'da Ermeni piskoposunun başkanlığı altında görev yapmaktaydı. Böylece Sansariyan Koleji daha kuruluşundan itibaren kilisenin dolayısıyla misyonerliğin patronluğu altına girmiş oluyordu. Okul Ermeni Patrikliği veya piskoposluğunca yönetiliyordu. İstanbul'daki konsey de yüksek bir idarî fonksiyona sahipti. Misyonerler ve Batılı güçlerle istişareler yapmak, bu ve benzeri konularda Ermeni milletini ve idarecileri bilgilendirmek bu konseyin görevleri arasında yer alıyordu. Sansariyan'ın okul için bırakmış olduğu gelir de günden güne katlanarak artıyordu. Sansariyan Koleji esasında Erzurum ve civar bölgelerden öğrenci kabul eden yatılı bir okul olup, 80 kişilik kontenjana sahipti. Öğrencilerin yarısı fakir aile çocuğuydu ve bunlar geleceğin öğretmenleri olarak yetiştiriliyorlardı. Sansariyan Okulu'nda eğitim 1 hazırlık ve 6 yüksek sınıftan oluşmaktaydı. Öğrencilere ilk yıllarda Ermenice ve Türkçe, sonraki yıllarda Fransızca, Almanca gibi yabancı diller okutuluyordu. Ders kitaplarının çoğu Almanca idi. Cebir, geometri, matematik, coğrafya, jeoloji, botanik, zooloji, anatomi, fizik, kimya ve müzik gibi derslerin yanı sıra Ermenilerin millet ve kilise tarihleri de öğretiliyordu. Okulda 1 müdür ve 11 öğretmen görev yapmaktaydı. Teknik imkânlar bakımından mükemmel olan okulun kendi bünyesinde bir de hastanesi vardı. Bu okula Ermeni cemaatinin yanı sıra Fransızlar ve Amerikalılar da desteklerini esirgemiyorlardı. *Sansariyan Okulu* sadece bir eğitim kurumu değildi. 20 Haziran 1890 tarihinde Ermenilerin devlete karşı başlattıkları isyan ve tedhiş hareketleri sırasında Erzurum'daki bu okul merkez olarak kullanılmıştı. Bundan sonra burası da diğer okullar gibi Ermeni ihtilalcilerinin bir toplanma ve karar merkezi haline gelen Sansariyan Lisesi 1912 Ermeni olayları yüzünden tamamen kapatılmıştır. (Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.116-118; Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.179.)

⁸⁷⁴ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.115.

SONUÇ

Erzurum sahip olduğu konum itibarıyla bölgede hâkimiyet kurmak arzusunda olanların ellerinde tutmak istedikleri bir yerleşim merkezi olarak, tarihin ilk devirlerinden beri pek çok mücadeleye sahne olmuştur.

Türk-İslam egemenliğine geçmeden evvel Bizans hâkimiyeti altında bulunan şehir, Türk hâkimiyetine geçtikten sonra Bizans'a karşı bir uc olarak kullanılmıştır. Bölgede Osmanlı hâkimiyeti kurulduktan sonra ise şehir, doğuya yapılacak seferler için bir merkez noktası ve buradan gelecek saldırılara karşı da muhkem bir kale vazifesi görmüştür.

XVI. yüzyılda İran ve XIX. yüzyılda da Rusya'ya karşı bir savunma hattı oluşturan Erzurum, her iki devletle yapılan mücadelelerde savaşların tüm yükünü çekmiş ve bu yüzden Erzurum halkı büyük sıkıntılar yaşamıştır.

Osmanlı Devleti güçten düşüp, zayıflamaya başlayınca dünyanın sömürgeci güçlerinin dikkati zengin Osmanlı toprakları üzerine çekilmiş ve bu büyük ve zengin ülkenin paylaşılması için planlar sahneye konulmaya başlamıştı. Bu sömürgeci devletlerden biri de hem sıcak denizlere inmek hem de tüm Ortodoks ve Slavları tek çatı altında toplamak isteyen Rusya'ydı. Rusya bu emellerini gerçekleştirmek için önünde tek engel olarak gördüğü Osmanlı Devleti'ni yıkmak ve parçalamak amacıyla, gerek tek başına gerekse Avrupalı yandaşları ile pek çok faaliyete girişmişti. Elbette bu hareketlerden en çok etkilenen yerlerin başında Rusya ile hemhudut olan Erzurum gelmekteydi.

1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ilk kez Rus işgali altında kalan Erzurum bundan çok büyük zarar gördü. Bölgenin en büyük ve en kalabalık ticari merkezlerinden biri durumundayken, savaş sonunda terk edilmiş bir yer durumuna düşmüştü. Tam savaşın yaraları sarılıp, toparlanmaya başlanacağı sırada patlak veren Kırım Savaşı'nda bizzat savaş görmemesine rağmen, savaşın tüm yükünü ve yıkımını yaşayan yine Erzurum olmuştu. Tarihte 93 Harbi olarak da bilinen 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi ise şehri yeni felaketlere sürükleyecek, yaşanan tahribat ve yıkımlar neticesinde Erzurum yine çok büyük acılar çekecekti.

Erzurum'un yaşadığı sıkıntılar elbette ki her zaman dış kaynaklı olmamıştı. Osmanlı Devleti'nin önemli eyaletlerinden biri olan Erzurum tarihin her devresinde aynı zamanda İmparatorluğun bir aynası konumunda bulunmuştu. İmparatorluk bünyesinde

çekilen sancılar burada da kendisini en açık şekilde göstermiş, yönetenin yönetilene yaptığı haksızlıklar burada derhal tepki ve aksiyona dönüşmüştü. Buna en güzel örnek Celali İsyanları'nın erken örneklerinden biri olarak değerlendirilebilecek isyanlardır. Burada artık ezilmeye dayanamayan halk Yeniçeri zulmüne karşı ayaklanmış ve pek çoğunu katletmiştir.

Yaşanan bu gibi durumlar Osmanlı idarecilerini tedbirler almaya sevk etmiş ve merkezden uzak olan Erzurum gibi eyaletler için farklı çalışmalar yapılmasına sebep olmuştur. Ancak devletin merkezinde bile gücü neredeyse tamamen ele geçirmiş olan ayan ve mütegalibenin sahip olduğu nüfuzu kırmak merkezden uzak eyaletlerde neredeyse imkânsızdı. Bu amaçla Sultan III. Selim tarafından eyaletlerde başlanılan reformlar istenilen sonucu maalesef vermedi ve yeni tarz arayışlar sürdü gitti. Bu amaçla bazen valilerin nüfuzları kırılma yoluna gidilirken, ortaya çıkan yeni idari meseleler neticesinde bazen de valilere hudutsuz sayılabilecek yetkiler tanındı. Erzurum da bu durumdan en çok etkilenen eyaletlerden biri olmaktan hâli kalmadı.

Osmanlı yönetiminde büyük değişikliklere yol açan Tanzimat'ın ilanı ile Osmanlı Devleti yeni bir mecraya doğru ilerlemeye başlamış ve bu durum sadece Osmanlı Devleti'ni değil tüm dünyayı etkileyen sonuçlar doğurmuştur. Yeni tarz yönetimin uygulanmasında devlet pek çok ciddi problemlerle karşılaşmıştı. Erzurum için ise pek korkulan olmamış, yeni yönetim burada neredeyse sessiz bir biçimde uygulamaya konulmuştur.

Bazı tarihçiler tarafından ayrı bir dönem olarak ele alınırken, bazıları tarafından da Tanzimat'ın bir devamı ve süreç içerisinde bir bölüm olarak görülen Islahat Fermanı ve sonrası Erzurum için yeni gelişmelere sahne olmuştu. Zira Osmanlı Devleti içinde yaşanan her sıkıntı, merkezden uzak eyaletlerde daha çok hissediliyor ve sonuçları daha ağır olabiliyordu.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıldan sonra yaşanan idari, mali, iktisadi ve hukuki değişimler pek çok yeni oluşum ve açılımı da beraberinde getirmiştir. Islahat Fermanı'nın ilanından sonra ele alınan 1858 Arazi Kanunnamesi bu açılımlardan ilki ve en önemlilerinden birisidir. Bu değişikliklerle hedeflenen amaç toprağı ayan ve mütegalibenin elinden kurtarmak olmasına rağmen istenen sonuç sağlanamamıştır. Bunun yanında hem merkezi otoriteyi yeniden tesis etmek, hem de modern usullerle bir yönetim biçimi kurmak için çıkarılan ve yöneten-yönetilen ilişkisini düzenlemeyi amaç

edinen Vûlat-ı İzâm ve Mutasarrıfın-i Kiram ile Kaymakamların ve Müdürlerin Vezaifini Şâmil Talimat bu dönemde ele alınan açılımlardan bir diğeridir. Erzurum gibi büyük eyaletlerin yönetiminde görülen aksaklıkların giderilmesi için yapılan bu düzenlemeler istenilen sonucu vermese de, yönetimin daha hukuki ve evrensel boyutlara taşınması için atılmış büyük adımlar olarak tarihteki yerini aldı. Bu aşamaları eyalet sisteminden Vilâyet sistemine geçiş takip etti ve yeni düzenlemelere gidilerek, daha iyi bir yönetim ve idare tarzı arayışı devam etti.

Tüm bunlar olurken Erzurum büyük doğal felaketlerle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. 1859 yılında yaşanan deprem sonucu neredeyse tamamı yıkılan ve harap olan şehrin yaralarının o zamanki koşullar göz önünde bulundurulduğunda ne kadar çabuk sarıldığı, yaşanan bir felaket sonucu ne kadar fakir olursa da muhtaç olana yardım için ne gibi fedakârlıklar yapıldığı dikkate şayan bulunmuştur.

Tüm bu savaşları ve yıkımları yaşayan Erzurum insanının özveri ve çalışkanlığının bir örneği de hem Erzurum-Trabzon Yolu'nun hem de Erzurum İstihkâmları'nın inşası sırasında müşahade edilmiştir. Hatta bu özveriye bir teşekkür amacıyla yapılan tabyalardan biri Ahali Tabyası olarak adlandırılmış ve bu durum ölümsüzleştirilmiştir.

Yaşanan tüm felaketlere, yıkımlara ve acılara rağmen içindeki vatan ve millet sevgisi sayesinde yeniden ve daha dik bir vaziyette ayağa kalkan Erzurum, sadece Osmanlı Devleti için değil, yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti için de çok önemli bir yer tutacak, vatani kurtarmak isteyen Gazi Mustafa Kemal Atatürk bu çalışmalarının temelini Erzurum'da atacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV KAYNAKLARI

A.MKT.MHM. (Bâb-ı Âsâfi Mektûbî Mühimme): 1/14, 359/59, 657/45

A.MKT.UM. (Sadâret Mektûbî Umum Vilâyât): 413/73

A.DVN (Bâb-ı Âsâfi Divân-ı Hümayun Kalemi): 119/92, 146/6

BEO. (Bâb-ı Âli Evrak Odası): Erzurum Ayniyat Defterleri, 829, 830, 831

D.CRD.d. (Bâb-ı Defterî Ceride Odası Defterleri): 40465

EV.d. (Evkaf Defterleri): 18841

HR.MKT (Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemi): 4/18

İ.DH. (İrade Dâhiliye): 17907, 17939, 23641, 23799, 24180, 24957, 26466, 27462, 28841, 28921, 29172, 29240, 29250, 29256, 29310, 29390, 29418, 29730, 29779, 30632, 30742, 31325, 31538, 31637, 32849, 36552, 37731, 38018, 38199, 40828, 41394, 41651, 41818, 42515, 42780, 43025, 44865, 45356

İ.HR. (İrade Hariciye): 5326, 11815, 11901

İ.MMS. (İrade Meclis-i Mahsus): 319, 343, 629, 650, 1298, 1304, 1605, 1931

İ.MVL. (İrade Meclis-i Valâ): 406/17618, 408/17739, 17488, 436/19306, 446/19836, 20516, 20887, 502/22739, 24034, 24509, 24687, 25479, 572/25690, 25786, 26140

ML.d. (Maliye Kalemi Defterleri): 1798

ML.CRD. (Maliye Ceride): 1924

ML.CRD.d. (Maliye Ceride Defterleri): 1924

ML.VRD.d. (Maliye Vâridat Muhasebesi Defterleri): 3740

Y.MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat): 282/25

2. SÜRELİ YAYINLAR

Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi

Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi

Belleten
 Ceride-i Havadis
 Envâr-ı Şarkıye
 Düstur
 Salname-i Vilayet-i Erzurum
 Takvim-i Vakayi
 Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
 Tarih Yolunda Erzurum
 TOEM
 Türk Kültürü Dergisi
 Vakıflar Dergisi

3. KİTAPLAR ve MAKALELER

- Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Sadeleştiren Enver Koray, Ankara 1985.
- , *Osmanlı Tarihi*, İzmir 1995.
- Açıkses, Erdal, “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, II, Ankara 2002.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Sadeleştiren Dünder Günday, Haz. Mümin Çevik, İstanbul (tarihsiz).
- Ahmed Lütü Efendi, *Vak’a-Nüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, Yay. Haz. Münir Aktepe, Ankara 1988.
- Ahmed Muhtar Paşa, Gazi; *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli*, İstanbul 1996.
- , *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, İstanbul 1996.
- Ahmed Refik, “Türkiye’de Islahat Fermanı”, *TOEM*, Sene 14, Sayı 4 (81).
- Akbal, Fazıla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, c.15, Sayı 60, Ankara 1951.
- Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyanları*, Ankara 1999.
- Aktaş, Ümit, *Osmanlı Çağı ve Sonrası*, İstanbul 2006.

- Aktepe, Münir, “Mahmud II”, *İA*, c.7, İstanbul 1978.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a)*, Ankara 1999.
- Allen, W.E.D., Muratoff, Paul; *Caucasian Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953.
- Antel, Sadrettin Celal, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat*, İstanbul 1940.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789- 1914)*, Ankara 1999.
- Arpee, Leon, *The Armenian Awakening A History Of Armenian Church, 1820–1860*, Chicago 1909.
- Aşıroğlu, Tahsin, *Erzurum Tabyaları*, Erzurum 1996.
- Aydın, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Ankara 1998.
- , “Erzurum Şehrini Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Erzurum 1970.
- Aydın, Mithat, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, İstanbul 2008
- Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I (İstila Devrinin Kolonizator Türk Dervişleri ve Zaviyeler)”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942.
- , “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940.
- Baykal, Bekir Sıtkı, “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli”, *Belleten*, c.23, Sayı 90, Ankara 1959.
- Belâzuri, *Fütûh’ül-Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- Belgesay, M.Reşid, “Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmed Kuyaş, İstanbul 2002.
- Beydilli, Kemal, *1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1998.
- Beygu, Abdurrahim Şerif, *Erzurum Tarihi Anıtları Kitabeleri*, İstanbul 1936.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, “Erzurum'un Kıymet-i Tarihiyesi”, *Tarih Yolunda Erzurum*, Erzurum 1959.
- Bliss, Edwin, *Turkey and the Armenian Artocities*, Basım Yeri Yok, 1896.
- Budak, Nazım, "Erzurum Tabyaları", *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl 31, Sayı 359.

- Cevad, Mahmud, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraâtı -XIX. Asır Maârif Tarihi-*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Ankara 2001.
- Curzon, Robert, *Armenia, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, London 1854.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, Ankara 2007.
- , *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.
- , “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840- 1876)”, *Belleten*, c.53, Sayı 206, Ankara 1989.
- , “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim”, *Belleten*, c.52, Sayı 203, Ankara 1988.
- , “Tanzimat”, *Osmanlı*, c.6, Ankara 1999.
- , “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.
- , “Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, II, Sayı 5, (Eylül 1993).
- , “Tanzimat Dönemi’nde Karayolu Yapımı”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV, Sayı 25.
- Çakaloğlu, Cengiz, *Müşir Mehmed Zeki Paşa*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1999.
- Çam, Nusret, *Erzurum Tabyaları*, Ankara 1993.
- Darkot, Besim, “Erzurum”, *İA*, IV, İstanbul 1977.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, Çev. Osman Akınbay, I, İstanbul 1997.
- Demirtaş, Zülfü, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVII, Sayı 1, Elazığ 2007.
- Duman, Haluk Harun, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867–1997)*, İstanbul 2000.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul 2004.
- Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev. Ali Reşad, İstanbul 1999.
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara 2001.
- Eren, Ahmet Cevat, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul 1996.

- Eren, Ahmet Cevat, “Tanzimat”, *İA*, XI, İstanbul 1979.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara 1953.
- Ertuğrul, Halit, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul 1998.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul 1970.
- Farley, Lewis, *Turkey*, London 1866.
- , *Egypt, Cyprus and Asiatic Turkey*, London 1878.
- Fendoğlu, Tahsin, “Amerika Birleşik Devletleri’nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti”, *Türkler*, XIV, Ankara 2002.
- Garnett. Lucy M.J., *Turkish Life in Town and Country*, New York 1904.
- Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi (1793–1908)*, III/5.
- Gregory, Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987.
- Gökbilgin, M.Tayyib, “Tanzimat Hareketi’nin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, *Belleten*, c.31, Sayı 121, Ankara 1967.
- Gözyaydın, Ethem Feyzi, *Kırım Türkleri’nin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul 1948.
- Gülsoy, Ufuk, “Islahat Fermanı”, *DİA*, c.19, İstanbul 1999.
- Günay, Selçuk, *Resmi Devlet Salnamelerine Göre (H. 1263–1334) Osmanlı İmparatorluğu’nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı*, Basılamamış Doktora Ön Çalışması, Erzurum 1980.
- , “Ondokuzuncu Yüzyılda Bazı İngiliz Seyyahlarının Gözüyle Erzurum ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi F.E.F. Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı 18, Erzurum 1990.
- Gündoğdu, Hamza, *Erzurum Tarih ve Medeniyet*, Ankara 2010.
- Hamilton, William J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, I, London 1842.
- Hamlin, Cyrus, *My Life and Times*, Boston, 1893.
- , *Among The Turks*, New York 1878.
- Hatemi, Hüseyin, “19.Yüzyılda Medreseler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1985.
- Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990.
- Hızlı, Mefail, “Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler”, <http://www.osmanli.org.tr/osmanlidaegitim-7-205>.
- İlhan, M.Mehdi, “Osmanlı Su Yollarının Sevk ve İdaresi”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII, Sayı 44, Ankara 2008.

- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c.2, İstanbul 2004.
- , "Cizye", *DİA*, c.8, İstanbul 1993.
- , "Erzurum", *İA*, c.4, İstanbul 1977.
- , "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, c.28, Sayı 112, Ankara 1964.
- , "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten*, c.28, Sayı 112, Ankara 1964.
- İlhan, Suat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Yapısı İçerisinde Tanzimat'ın Yeri", *Belleten*, c.55, Sayı 213, Ankara 1991.
- İnbaşı, Mehmed, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549–1650)*, İstanbul 2008.
- İpek, Nedim, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877–1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 6, Samsun 1991.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.5, 6, 7, Ankara 1995.
- , *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı–1831*, Ankara 1997.
- , "Mahmud II", *İA*, VII, İstanbul 1978.
- , "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batının Etkisi", *Belleten*, c.28, Sayı 112, Ankara 1964.
- , "Zarif Paşanın Hatıratı 1816–1862", *Belleten*, c.4, Sayı 13, Ankara 1940
- Karataş, Yakup, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum Vilâyeti'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2010.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul 2003.
- Kartal, Nazım, *İl Özel İdarelerinin Yeniden Yapılandırılması: Uygulama Aşaması Üzerine Bir Çözümleme*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953.
- , "Karun-Eli", *Tarih Yolunda Erzurum*, Erzurum 1959.
- Kılıç, Ümit; Gül, Abdülkadir, "Osmanlı Dönemi Erzurum Şehri'nin Fizikî Yapılanmasında Vakıflar", *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, (Editör, İbrahim Ethem Atnur), Ankara 2012.
- Kinneir, John Macdonald, *Geographical Memoir of the Persian Empire*, London 1813.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 2000.
- Kocagüney, Vehbi, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, İstanbul 1942.

- Koçer, H.Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul 1974.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980.
- , Saydam, Abdullah; “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992.
- Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyet’e Erzurum*, Ankara 1992.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri Ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.
- Küçük, Cevdet, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1975.
- , “Abdülaziz”, *DİA*, I, İstanbul 1988.
- , “Abdülmecit”, *DİA*, I, İstanbul 1988.
- , “Erzurum”, *DİA*, XI, İstanbul 1995.
- , “Tanzimat Devrinde Erzurum’un Nüfus Durumu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1977.
- Küçükuşurlu, Murat, *Erzurum Belediyesi Tarihi-1*, İstanbul 2008.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, Ankara 1993.
- Lynch, H.B.F., *Armenia Travels and Studies*, II, London 1901.
- McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî yahud Tezkere-i Meşahir-i Osmaniye*, İstanbul 1995.
- Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, Sadeleştiren Nihad Yazar, İstanbul 1974.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic’ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Neşreden Neşet Çağatay), I-II, Ankara 1987.
- Nusret, Mehmed, *Tarihçe-i Erzurum*, İstanbul 1338.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat’tan Sonra Mahalli İdareler (1840–1878)*, Ankara 1974.
- , *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1995.
- , *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, Ankara 2000.
- Okumuş, Ejder, *Türkiye’nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, İstanbul 1999.
- Ongunsu, Hamit, “Abdülmecid”, *İA*, I, İstanbul 1978.
- Özcan, Abdulkadir, “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992.
- Özcan, Besim, *Kırım Savaşı ve Teb’anın Harp Siyaseti*, Erzurum 1997.

- Özcan, Besim, “1877–1878 Harbine Kadar Osmanlı-Rus Münasebetleri”, *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Erzurum 1995.
- , “Sultan III. Selim Devri Islahat Hareketleri (Nizam-ı Cedîd)”, *Türkler*, XII, Ankara 2002.
- , “III. Selim Devri Islahat Layihâları”, *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, Eylül 1995.
- , “1853 Sinop Felaketi’nin Ülkede, Rusya’da ve Avrupa’daki Akisleri”, *Türk Kültürü*, S.354, Ekim 1992.
- , “1828-29 Osmanlı Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 46, Erzurum 2011.
- Özger, Yunus, “Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Nüfus Yapısı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı)*, Erzurum 2006.
- Parmaksızoğlu, İsmet, “Erzurum”, *Türk Ansiklopedisi*, XV, Ankara 1968.
- Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç, *Erzurum Yolculuğu*, Çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul 2001.
- Quataert, Donald, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812–1914”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Editör: Halil İnalcık, Donald Quataert), İstanbul 2004.
- Rehnakoğlu, Cemalettin Server, “Erzurum Matbuatı”, *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı 1, Ocak 1959.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, Ankara 1997.
- Schacht, Joseph, “Mahkeme”, *İA*, VII, İstanbul 1978.
- Sertoğlu, Mithat, “Salname”, *Osmanlı Tarihi Lügati*, İstanbul 1986.
- Sevinç, Necdet, *Osmanlılarda Sosyo-Ekonomik Yapı*, İstanbul 1978.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri I”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, V, Sayı 5, (Eylül 1996).
- , “Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 8 (Kasım 1989).

- Sezer, Ayten, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı*, II, Ankara 2002.
- Shaw, Stanford, Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2006.
- Slade, Adolphus, *Türkiye ve Kırım Harbi*, Çev. Ali Rıza Seyfi, İstanbul 1943.
- Smith, Eli, *Researches (of the. Rev. Smith and Rev. H.G.O. Dwight) in Armenia*, Boston 1883.
- Sonyel, Salahi, “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü”, *Belleten*, c. 69, Sayı 195, Ankara 1985.
- Strong, William A., *The Story of the American Board*, Boston 1910.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1318.
- Şimşir, Bilal, “Ermeni Propandasının Amerikan Boyutu Üzerine Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu”, *Atatürk Üniversitesi Yayınları*, Ankara 1985.
- Şişman, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Ankara 2006.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789–1980)*, İstanbul 2000.
- Tozer, Henry Fanshawe, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881.
- Tozlu, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara 1991.
- Tozlu, Selahattin, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850–1900)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997.
- , “Erzurum Tarihinde Depremler”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildirileri*, İstanbul 2001.
- , Küçükuşurlu, Murat; “Erzurum Evleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20.
- Tural, Erkan, “1881 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilâyet Nizamnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, XIII, Sayı 2, (Nisan 2004).
- , “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiye-i Vilâyât Talimâtnâmesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, XIV, Sayı 1 (Ocak 2005).

- Tural, Erkan, “Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğunun En Uzun Asrı ve 1864 - Tuna Vilâyet Nizamnameleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, XIII, Sayı 3, (Temmuz 2004).
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.
- , *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara 1965.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
- Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789–1999)*, İstanbul 2000.
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952–1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136–1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987.
- Ussher, John, *A Journey From London to Persepolis, Part 2*, Elibron Classics Series, London 1865.
- Uyanık, Ercan, “Bir Osmanlı Sosyal Kalkınma Projesi Olarak İslahhaneler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, XIII, Sayı 4, Ekim 2004.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1948.
- , *Osmanlı Tarihi*, c.3/2, 4, Ankara 1983.
- Üçok, Coşkun, Mumcu, Ahmed; Bozkurt, Gülnihal; *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1996.
- Vahapoğlu, Hidayet, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul 1992.
- Yaltkaya, Şerafettin, "Tanzimat’tan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul 1940.
- Yaman, Talat Mümtaz, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940.
- Yaşar, Muammer, *Anadolu’da İlk Türk Gazetesi (Envâr-ı Şarkîye)*, Ankara 1971.
- Yazıcı, Nesimi, “Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/5141/>.
- Yediyıldız, Bahattin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Ankara 2003.
- Yeniçeri, Özcan, “Kırım Savaşı İslahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması”, *Türkler*, XII, Ankara 2002.
- Yerasimos, Stafanos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II; Tanzimat’tan I. Dünya Savaşı’na*, Çev. Babür Kuzu, İstanbul 2001.

- Yetiş, Kazım, “Tanzimat Karşıındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (31 Ekim–3 Kasım 1989), Ankara 1994.
- Yınanç, Mükrimin Halil, “Erzurum”, *İA*, IV, İstanbul 1977.
- , *Türkiye Tarihi (Selçuklular Devri)*, İstanbul 1944.
- Yurttaş, Hüseyin, Özkan, Haldun; Köşlü, Zerrin; Tali, Şerife; Okuyucu, Demet; Geyik, Gül; Kındığılı, Muhammet, *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Erzurum 2008.
- Yuvalı, Abdulkadir, “Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü”, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Ankara 1992.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul 1999.

EKLER

Ek-1: Vilayet Teşkili Sırasında Erzurum'a Yapılan Tahsisat⁸⁷⁵

İstanbul'da Tahsis Edilen Maaşlar:	Erzurum'da Yap. Değ. ile Ort. Çıkan Maaşlar:	Masrafın Yap. Yerler:	Mülahazat:
60.000	60.000	Valiye	50.000 Kuruş Maaş 10.000 Kuruş Devriye Masrafı
10.000	10.000	Kaymakama	Erzurum Sancağı Kaymakamı Maaşı
10.000	10.000	Kaymakama	Bayezid Sancağı Kaymakamı Maaşı
15.000	15.000	Kaymakama	Kars Sancağı Kaymakamı Maaşı
17.500	17.500	Kaymakama	Van Sancağı Kaymakamı Maaşı
12.500	12.500	Kaymakama	Muş Sancağı Kaymakamı Maaşı
10.000	10.000	Kaymakama	Çıldır Sancağı Kaymakamı Maaşı
10.000	10.000	Kaymakama	Karahisar-ı Şarki Sancağı Kaymakamı Maaşı
<u>10.000</u>	<u>10.000</u>	<u>Kaymakama</u>	<u>Erzincan Sancağı Kaymakamı Maaşı</u>
95.000	95.000		Kaymakamların Maaşlarının Bir Aylık Yekûnu

⁸⁷⁵ BOA. İ.MMS, 1304, 22 Temmuz 1866 (1283.Ra.9), Lef 14.

İstanbul'da Tahsis
Edilen Maaşlar:

Erzurum'da Yap. Değ.
ile Ort. Çıkan Maaşlar:
19.500

Masrafın Yap.
Yerler:
Kaza Müdürleri
Maaşı

Mülahazat:

Erzurum Sancağına tayin edilen biri Liva
merkezinde altısı kazalarda, 7 kaza
müdürünün aylık maaşı

07.500

“ “

Bayezid Sancağına bağlı 5 Kaza Müdürü Maaşı

10.000

“ “

Kars Sancağına bağlı 6 Kaza Müdürü Maaşı

20.750

“ “

Van Sancağına bağlı 10 Kaza Müdürü Maaşı

13.500

“ “

Muş Sancağına bağlı 6 Kaza Müdürü Maaşı

09.000

“ “

Çıldır Sancağına bağlı 4 Kaza Müdürü Maaşı

10.000

“ “

K.Şarki Sancağına bağlı 5 Kaza Müdürü Maaşı

15.000

“ “

Erzincan Sancağına bağlı 8 Kaza Müdürü Maaşı

86.000

106.250

51 Kaza Müdürünün Bir Aylık Maaşları Yekûnu
daha önce İstanbul'da 8 sınıf itibarıyla mahalleri
beyan edilmeden 52 nefer müdüre aylık 86.000
Kuruş maaş tahsis edilmişti. Mahallinde yapılan
tadil ve tesviyede 51 nefer müdüre hasredilmek
üzere 106.250 Krş.'a baliğ edilmiş ve bu hesap
üzerine 20.250 Kuruş açık ortaya çıkmıştır.

İstanbul'da Tahsis Edilen Maaşlar:	Erzurum'da Yap. Değ. ile Ort. Çıkan Maaşlar:	Masrafın Yap. Yerler:	Mülahazat:
08.000	08.000	Mektupçu ve Politika Memuru Maaşı:	Daha önce İstanbul'da Mektupçuluk ve Politika Memuriyetlerine dörder bin kuruş maaş tahsis edilmiş ise de mahallince birleştirilerek toptan 8.000 kuruş yazılmıştır.
03.000	03.000	Politika Memuru Muavini Maaşı	
07.500	06.000	Meclis Azaları Maaşları:	Daha önce İstanbul'da 5 nefer İdare Meclisi Azası için 2500 Krş. 5 nefer Cinayet Meclisi Azası için 2500 Krş. 5 nefer Tahkik Meclisi Azası için 2500 Krş. Toplam olarak 7500 Krş. maaş tahsis olunmuş ise de, mahallince toptan 6000 Krş. yazılarak, 1500 Krş. Noksan görülmüştür.
02.500	03.000	İdare Meclisleri Katipleri Maaşı:	Eşya fiyatlarının yüksek oluşu nedeniyle Mahallince 500 Krş. Zam yapıldı.
05.000	05.000	Cinayet ve Temyiz-i Hukuk meclisleri Kâtiplerinin Maaşı	
15.000	14.000	Meclis Memurlarının Maaşlarının Yekûnu	
	01.000	Farisi Mütercimi:	Lüzumuna binaen mahallince yeniden tayin olundu.

SANCAK VE KAZA MECLİSLERİ MEMURLARININ MAAŞLARI:

Sancak Meclisleri	Sancak Merkezi	Kaza Meclisleri	Kaza Sayısı:	Sancağın Adı:
Azası Maaşları:	Kâtipleri Maaşı:	Azalarının Maaşı:		
04.800	02.500	07.200	6	Erzurum Sancağı
04.800	02.500	04.800	4	Bayezid Sancağı
04.800	02.500	03.600	3	Kars Sancağı
04.800	02.500	10.800	9	Van Sancağı
04.800	02.500	06.000	5	Muş Sancağı
04.800	02.500	03.600	3	Çıldır Sancağı
04.800	02.500	04.800	4	K.Şarki Sancağı
<u>04.800</u>	<u>02.500</u>	<u>04.800</u>	<u>7</u>	Erzincan Sancağı
38.400	20.500	49.200	41	

İstanbul Tahsisatı

Erzurum Tahsisatı

Mülahazat:

86.400

107.600

Kaza ve Sancak Meclisleri Memurlarının Maaşlarının Yekûnu: Daha önce İstanbul'da bir sancak meclisi için beherine 400'er kuruş olarak 12 azaya 4.800 kuruştan, 8 sancak meclisi için beherine 200'er kuruş olmak üzere 6 azaya 1200 kuruştan, 41 kaza meclisine 48.000 kuruş ki, cem'an 86.400 kuruş maaş tahsis olunmuş ise de bu meclisler için ketebe istihdamı lazım gelmesinden ve umurunun mahallinde tesviyesinden 21.200 krş. ziyadesi görülmüştür.

ELVİYE ZABITA MEMURLARI VE KETEBESİ MAAŞLARI

MÜLAHAZAT:

00500 Liva-i Erzurum

01500 Liva-i Bayezid

00900 Liva-i Kars

05700 Liva-i Van

02350 Liva-i Muş

03750 Liva-i Çıldır

01650 Liva-i Karahisar-ı Şarki

01150 Liva-i Erzincan

17.500 Zabıta ve Ketebesi Maaşları Yekûnu: Lüzumuna binaen müceddeden tayin ve miktarı maaş tahsisi mahallince
beyan olunmuştur.

UMUR-I ŞER'İYE MEMURLARI MAAŞLARI:

İstanbul'da Tahsis Edilen Maaşlar:	Erzurum'da Yap. Değ. ile Ort. Çıkan Maaşlar:	Masrafin Yap. Yerler:	Mülahazat:
07.500	08.500	Müfettiş-i Hükkam-ı Vilâyet Maaşı	
03.000	03.000	Müfettiş Kitabeti	
05.000	05.000	Erzurum Sancağı Naibi Maaşı	
04.000	04.000	Çıldır Sancağı Naibi Maaşı	
04.000	04.000	Kars Sancağı Naibi Maaşı	
03.500	03.000	Bayezid Sancağı Naibi Maaşı	
04.000	03.000	Van ve Hakkâri Sancağı Naibi Maaşı	
04.000	04.000	Muş Sancağı Naibi Maaşı	
04.000	03.500	Erzincan Sancağı Naibi Maaşı	
<u>03.500</u>	<u>04.000</u>	Karahisar-ı Şarki Sancağı Naibi Maaşı	
32.000	31.500	Sancak Naibleri Maaşları Yekûnu: İstanbul tahsisinden mahalli	tertibi 500 Kuruş noksanı görüldü

KAZA NAİPLERİNİN MAAŞLARI:

İstanbul'da Tahsis Edilen Maaşlar:	Erzurum'da Yap. Değ. ile Ort. Çıkan Maaşlar:	Masrafin Yap. Yerler:	Mülahazat:
	09.750	Erzurum Kazaları	
	04.750	Çıldır Kazaları	
	10.700	Kars Kazaları	
	04.500	Bayezid Kazaları	
	06.250	Van ve Hakkâri Kazaları	
	04.000	Muş Kazaları	
	02.750	Erzincan Kazaları	
	07.500	Karahisar-ı Şarki Kazaları	
71.500	50.200	Kaza Naipleri Maaşları Yekûnu	Daha önce İstanbul'da dört sınıf İtibarı ile mahalleri beyan olunmayarak 71.500 kuruş tahsis olunmuş, Mahalli tesviyesinde 50.200 kuruş tahsis edilerek, bu hesaba göre 21.300 kuruş noksan bulunmuştur.

MÜFTÜLERİN MAAŞLARI:

İstanbul'da Tahsis	Erzurum'da Yap. Değ.	Masrafın Yap.	Mülahazat:
Edilen Maaşlar:	ile Ort. Çıkan Maaşlar:	Yerler:	
0400	0500	Erzurum	
0400	0500	Çıldır	
0400	0500	Kars	
0400	0500	Bayezid	
0400	0500	Van	
0400	0500	Muş	
0400	0500	Erzincan	
0400	0500	Karahisar-ı Şarki	
3.200	4.100	Müftü Maaşlarının Yekûnu	İstanbul tahsisinden mahalli tertibinin 900 fazlası görüldü.
118.200	97.300	Cem'an Şer'ie Memurları Maaşları Yekûnu	

VİLAYET MUHASEBECİSİ, MÜMEYYİZ VE KETEBESİ MAAŞLARI:

İstanbul'da Tahsis	Erzurum'da Yap. Değ.	Masrafın Yap.	Mülahazat:
Edilen Maaşlar:	ile Ort. Çıkan Maaşlar:	Yerler:	
07.500	07.500	Muhasebeci	
03.500	03.500	Muhasebe Mümeyyizi	
02.500	03.000	Tahrirat Mümeyyizi	Eşya fiyatlarının yüksek oluşu nedeniyle Mahallinde 500 kuruş arttırıldı.
11.500	22.250	Vilâyet merkezi mal tahrirat ketebesiyle evrak müdürü ve rüfekası	
25.000	36.000	40 Nefer Muhasebeci ve Ketebesi Maaşlarının Yekûnu	Her sancak bir şube itibarıyla birer mukay-yit ve muavin ve refik umur-ı tahririye için 14 kâtip ve evrak müdürü ve defterci ki ceman 40 kişi katip istihdam lazım geleceği ve maaşları mahallerince idarelerine kafi olmak üzere tahsis kılındığı işar olunmuş ve bu halde bizzarur İstanbul tahsisinden 10.750 kuruş artmıştır.

SANCAK MAL MÜDÜRLERİNİN MAAŞLARI:

İstanbul'da Tahsis	Erzurum'da Yap. Değ.	Masrafın Yap.	Mülahazat:
Edilen Maaşlar:	ile Ort. Çıkan Maaşlar:	Yerler:	
02.500	02.500	Erzurum	
02.500	02.500	Çıldır	
02.500	02.500	Kars	
02.000	02.000	Bayezid	
03.000	04.000	Van	
02.000	02.500	Muş	
03.000	03.000	Erzincan	
01.750	02.500	Karahisar-ı Şarki	
19.250	21.500	Mal Müdürlerinin Maaşları Yekûnu	

SANCAK TAHRİRAT MÜDÜRLERİNİN MAAŞLARI:

İstanbul'da Tahsis	Erzurum'da Yap. Değ.	Masrafın Yap.	Mülahazat:
Edilen Maaşlar:	ile Ort. Çıkan Maaşlar:	Yerler:	
02.000	02.000	Erzurum	
02.000	02.000	Çıldır	
02.000	02.000	Kars	
01.000	02.000	Bayezid	
02.500	02.500	Van	
01.500	01.500	Muş	
02.000	02.000	Erzincan	
01.500	02.000	Karahisar-ı Şarki	
14.250	16.500	Tahrirat Müdürlerinin Maaşları Yekûnu	

SANCAK MAİYET KETEBESİ MAAŞLARI:

İstanbul'da Tahsis	Erzurum'da Yap. Değ.	Masrafın Yap.	Mûlahazat:
Edilen Maaşlar:	ile Ort. Çıkan Maaşlar:	Yerler:	
02.500	05.450	Erzurum	
02.000	04.000	Çıldır	
01.000	04.200	Kars	
01.000	03.450	Bayezid	
02.800	05.800	Van	
01.000	03.650	Muş	
01.500	05.000	Erzincan	
01.000	05.050	Karahisar-ı Şarki	
00.000	01.600	Mûlazimin Ketebe Maaşları: Beher Livaya 200 Kuruştan 8 Livaya	
		1600 Kuruş	
12.800	38.200	Ketebe ve Mûlazimin Maaşları Yekûnu	

SANDIK EMİNLERİ, KAZALAR KETEBESİ VE ODACILAR MAAŞLARI İLE KIRTASIYE BAHASI

Sandık Eminleri		Kazalar Ketebesi		Odacılar		Kırtasiye Bahası	
Krş.	Nefer	Krş.	Nefer	Krş.	Nefer	Kuruş	
00000	0	00000	0	0300	2	2000	Vilâyet Dairesi
02.250	7	03.350	6	0200	2	1300	Erzurum Sancağı
01.450	5	01.900	4	0200	2	725	Bayezid Sancağı
01.000	4	01.500	3	0200	2	725	Kars Sancağı
02.800	10	04.800	9	0200	2	1400	Van Sancağı
01.550	6	02.600	5	0200	2	875	Muş Sancağı
01.250	4	01.700	3	0200	2	875	Çıldır Sancağı
01.450	5	02.000	4	0200	2	950	K.Şarki Sancağı
<u>01.950</u>	<u>8</u>	<u>03.500</u>	<u>7</u>	0200	2	1175	Erzincan Sancağı
13.700	49	21.350	41	1900	18	10150	
26.790	47.100	Sandık Eminleri, Kazalar Ketebesi, Odacılar Maaşları ve Kırtasiye Baha Yekûnu				Mûlahazat: Daha	

Önce bu tarafta elviye ve kazalar sandık eminleri için 11.500 ve kazalar ketebesi için 11.600 ve elviye Ve kazalar kırtasiye bahası için 3.690 kuruş ki cem'an 26.790 kuruş tahsis olunmuş ise de mahallince lüzumuna göre tayin ve maaşlarının tahsis edilmesinden dolayı İstanbul tahsisinden 20.310 kuruş tezayid etmiştir.

ZİRAAT MEMURLARI MAAŞLARI:

İstanbul'da Tahsis Edilen Maaşlar:	Erzurum'da Yap. Değ. ile Ort. Çıkan Maaşlar:	Masrafın Yap. Yerler:	Mülahazat:
05.500	05.500	Müdür: 4.000 Maiyet <u>Memur: 1.500</u> 5.500	
07.500	07.500	Müdür: 4.000 Mühendis: 2.000 <u>Diğer Mühen: 1.500</u> 7.500	

BÜTÜN YEKÜN:

İSTANBUL'DA YAPILAN

ERZURUM'DA YAPILAN

TAHSİSATIN YEKÛNU:

TAHSİSATIN YEKÛNU:

582.904 KURUŞ

681.700 KURUŞ

MİZAN:

681.700	Bervech-i bala mahallince icra kılınan tadil ve tesviye vechile tahsisi inha kılınan
<u>—582.904</u>	Bermucib-i bala bu tarafça tahsisi olunan
098.760	Mahalli Tahsisatın Ziyadesi ⁸⁷⁶

⁸⁷⁶ BOA. *İ.MMS*, 1304, 22 Temmuz 1866 (1283.Ra.9), Lef 14.

Ek -2: Erzurum Vilayetinın Tahsisatında İcra Kılınan Tadilata Dair Cetveldir⁸⁷⁷

ASLİ MAAŞ	TENZİL EDİLEN	İBKASI KARARLAŞ- TIRILAN YENİDEN TAHSİS EDİLEN	ESAMİ-İ MEMURİYET	MULHAZAT
4000	4000	0000	Ziraat Müdürü	
3000	3000	0000	Politika Memuru	
4000	4000	0000	Nafia Memuriyeti	
3000	0500	2500	Umur-ı Hesabiye Mümeyyizi	
<u>3000</u>	<u>0500</u>	<u>2500</u>	Umur-ı Tahririye Mümeyyizi	
17000	12000	5000		
03000	00500	02500	İdare Meclisi Ketebesi	
02500	00500	02500	Temyiz-i Hukuk Ketebesi	
22050	07050	15000	Merkez Ketebesi	
<u>02000</u>	<u>00500</u>	<u>01500</u>	Kırtasiye Bahası	
46550	20550	26000		

⁸⁷⁷ BOA. İ.MMS, No:1366, 4 Ocak 1867 (1283.Ş.27).

ASLİ MAAŞ	TENZİL EDİLEN	İBKASI KARARLAŞ- TIRILAN YENİDEN TAHSİS EDİLEN	ESAMİ-İ MEMURİYET	MULHAZAT
10000	10000	00000	Erzurum Kaymakamlığı	Bir vali muavini tayin edilerek Kaymakamlık bütün heyeti ile İlga edildi
03000	03000	00000	Erzurum Mal Müdürlüğü	Kaldırıldı
07800	07800	00000	Sancak İdare Meclisi ve Temyiz-i Hukuk Aza ve Ketebeşi	
04000	04000	00000	Tahrirat Odası	
<u>02900</u>	<u>02900</u>	<u>00000</u>	Mal Odası Rüfekaşı	
74250	48250	26000		
10000	01500	08500	Çıldır Kaymakamlığı	
10000	01000	09000	Bayezid Kaymakamlığı	
10000	01000	09000	Karahisar-ı Şarki Kaymakamlığı	
48000	24000	24000	Kazalarca idare ve deavi meclislerinin birleştirilmesinden hâsıl	
<u>12950</u>	<u>02200</u>	<u>10750</u>	Erzurum sancağından başka mülhak sancakların mec. Ketebeşi	
165200	77950	87250		

ASLİ MAAŞ	TENZİL EDİLEN	İBKASI KARARLAŞ- TIRILAN YENİDEN TAHSİS EDİLEN	ESAMİ-İ MEMURİYET	MULHAZAT
		06000	Vali Muavini Maaşı	Müceddeden
		01750	Mektubi Odasına Alınacak Ketebe Maaşı Keza	
		01500	Muhasebe Odasına Tayin Kılınacak Ketebe Maaşı Keza	
		<u>01750</u>	Mustantikler (Sorgu Hâkimleri) Maaşı Keza	
165200	77950	98250		
MİZAN:	077.950	Bervech-i Bala Tanzilat		
	008.050	Valilik maaşı v.s.'den Gayri ez-Tahsis-i Mevku' olan		
	<u>066.960</u>	Mahallince İptida İcra kılınan Tenzilat		
	152.960			
	<u>—098.760</u>	Tahsisatın Açığı Olup Tenzilatı Lazım Gelen		
	054.200			
	<u>—011.000</u>	Bervech-i Bala Müceddeden Tahsis Edilen Vali Muavini v.s. Maaşları		
	043.200			
	<u>—003.000</u>	Kaldırılması kararlaştırılan fakat mevkiin nezaketi dolayısıyla tekrar ibkasına karar verilen politika memuru maaşı		
	40.200	Menfaat-i Hazine (Aylık)		

Ek-3: Erzurum Haritası

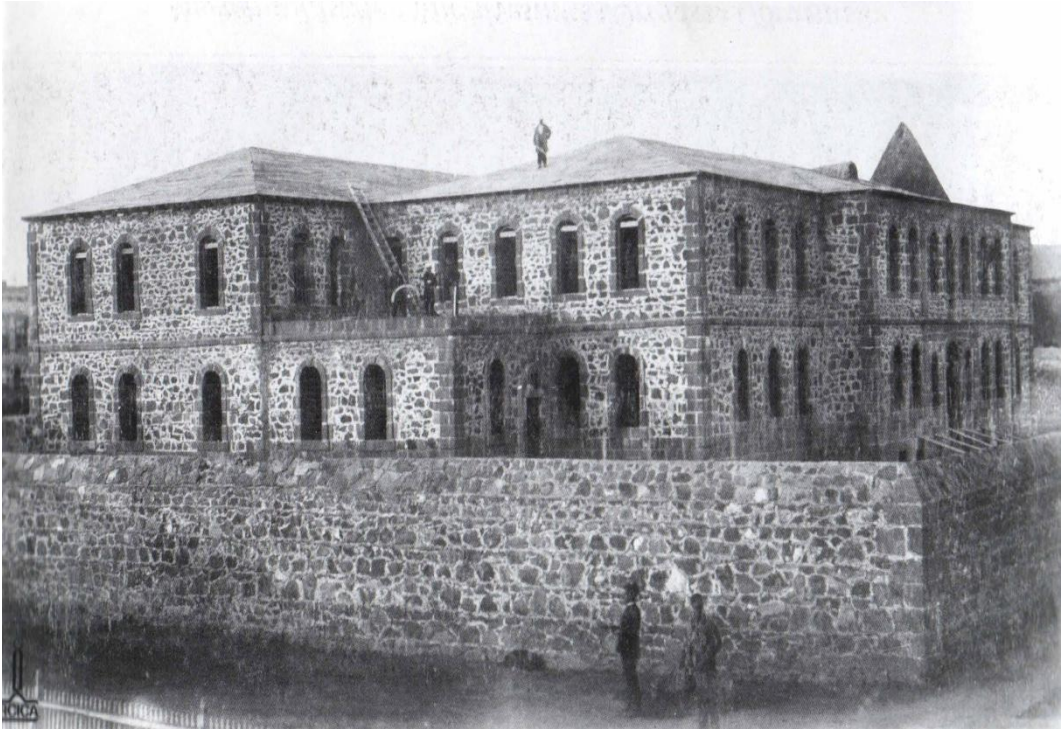
Ek-6: 1859 Depreminden Sonra Erzurum'da Tamir Edilen Evlerin

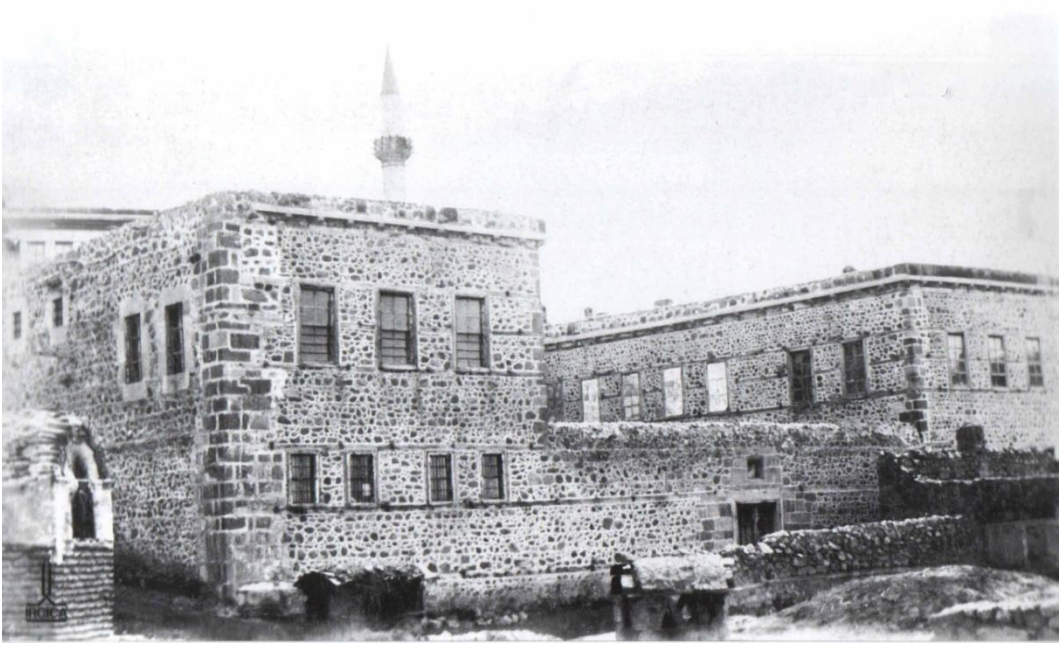
Listesi

Handwritten text in Persian script, likely a ledger or account book. The text is organized into columns, with some entries under headings. The handwriting is in a cursive style. The document is dated 1200 AH (1785 AD) and mentions the name of the owner, H. M. P. (H. M. P. H. M. P.).

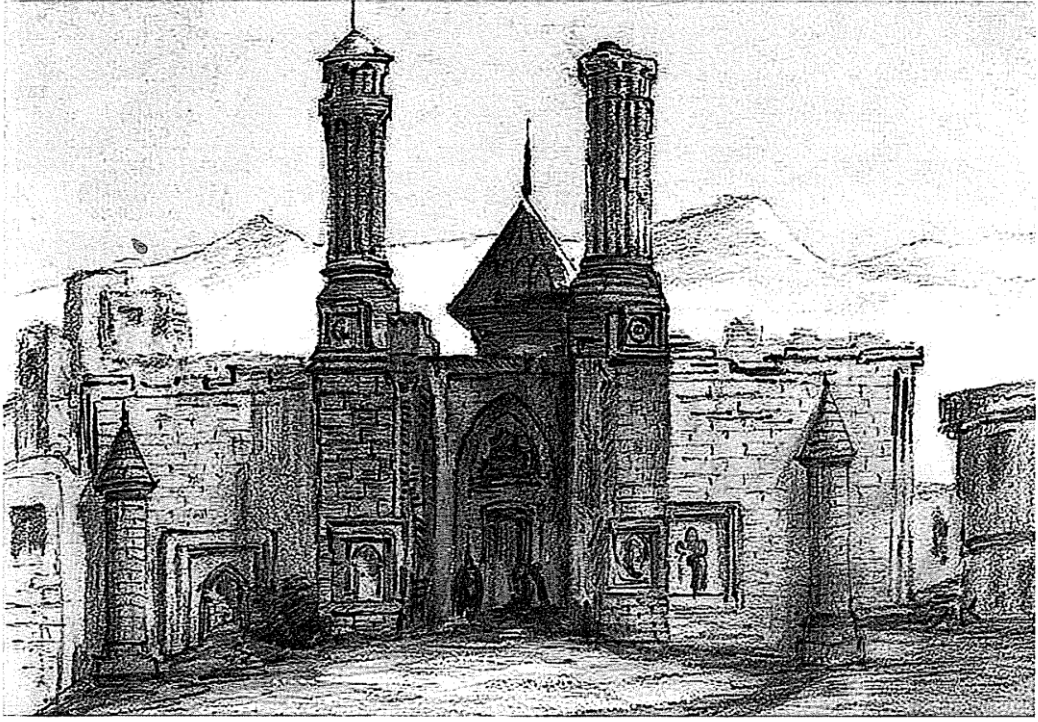

Ek-8: Hükümet Konağı**Ek-9: Mekteb-i İdadi**

Ek-10: Mekteb-i Rüştîye**Ek-11: Dört Güllü Çeşme**

Ek-12: Çifte Minareli Medrese-Lynch,1898

1878 Çifte Minareler / *Double Minaret madrasah in 1878*

Ek-13: Üç Kümbetler

1878 Üç Kümbetler / *The Three Cupolas in 1878*

Ek-14: Erzurum Evi

1800 Erzurum / Erzurum in 1800

Ek-15: Erzurum'dan Bir Görünüm

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Murathan KEHA
Doğum Yeri ve Tarihi	Bolu– 31.01.1977
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı Yüksek Öğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumu
İletişim	
E-posta Adresi	murathankeha@msn.com
Tarih	